

Kéziratosság és nyomtatott kultúra a régiségben
Fiatalok Konferenciája 2020

reciti

A Fiatalok Konferenciája tizedik konferenciakötetét tartja kezében az olvasó. A FiKon becenevű hallgatói kezdeményezés célja egy, a fiatal kutatók számára szervezett, szakmailag igényes, a régi magyar irodalommal foglalkozó évenkénti konferenciasorozat megrendezése. A 2020. október 15–16. között a pandémia miatt az online térben lezajlott *Kéziratosság és nyomtatott kultúra a régiségben* című konferencia is ebben a szellemben valósult meg. Jelen kötet az ott elhangzott előadások tanulmányá szerkesztett változatát tartalmazza.

Kéziratosság és nyomtatott kultúra a régiségben

Fiatalok Konferenciája 2020

Szerkesztette

Kovács Annamária
Molnár Annamária
Virág Csilla
Vitkai Nóra
Vrabély Márk

reciti

Budapest
2021

A kötet megjelenését támogatták:

ELTE BTK Centre des Hautes Études de la Renaissance
ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat
ELTE BTK Régi Magyar Irodalom tanszék
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézete

Lektorálta:
Maróthy Szilvia

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg!* - *Ne add el!* - *Így add tovább!* 2.5. *Magyarország* Licenz (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. Köteteink a reciti honlapjáról letölthetőek. Éljen jogaival!

ISBN 978 615 6255 29 7
ISBN 978 615 6255 30 3 (pdf)

Kiadja a reciti,
az ELKH BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► www.reciti.hu
<http://www.reciti.hu>
Borítóterv, tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Kéziratok, kontextusok	7
KOVÁCS ANNAMÁRIA A Königsbergi Töredék és kéziratos környezete	9
SZÉKELY MÁRTON <i>Adalékok a 11. századi perzsa líra 17. századi kanonizációjához</i> Manučehri Dāmġāni egyik első fennmaradt kézirata a Teheráni Egyetem levéltárában	35
DERZSENYI DÁVID <i>Az ineditum kéziratok beszerzési korlátainak hatása Isaac Vossius (1618–1689) holland humanista-könyvtáros természetfilozófiai profilváltására</i>	55
Szerkesztői munkálatok	85
MOLNÁR CINTIA <i>Balassi Bálint másolója kezével írt könyve</i>	87
HERNÁDY JUDIT <i>„Egyszer írt versemet nem is jobbítottam...”</i> A kézirat mint a költői alkotásmódról nyerhető információk forrása a Koháry-kolligátumok tükrében	117
FIGULA JÁNOS <i>„Editor Poetarum Hungaricorum”</i> Révai Miklós Faludi-kiadásai	133

Életrajzok	173
VASS CSONGOR	
<i>Egy jezsuita elogium életei</i>	
Baranyi Pál biográfiája és ami mögötte van	175
FARKAS MÓNIKA KITTI	
<i>Ami az életrajzból kimaradt</i>	
Adalékok Massimo d’Azeglio <i>I miei ricordi</i> című regényéhez	
a Torinói Állami Levéltár d’Azeglio-kéziratállománya alapján	189
Szövegek, szövegváltozatok	213
VITKAI NÓRA	
<i>A harag Landovics István Sŷ prédikációiban</i>	
	215
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS	
<i>Hogyan lesz a nyomtatott versből kézirat?</i>	
Esettanulmány a pécsi „fiók-Árkádiáról” Agyich István példáján keresztül	
a 18. századi Magyar Királyság latin nyelvű költészetében	239
SZOLNOKI ANNA	
<i>„De meg fogom nevezni, mint Szaklányit”</i>	
A Mondolat és a Hunyadi–Szaklányi-levél összefüggései	255

Kéziratok, kontextusok

A Königsbergi Töredék és kéziratos környezete

A Königsbergi Töredék és az őrzőkódex

A *Königsbergi Töredék és Szalagjai* a magyar nyelv negyedik legrégebbi emléke. A nyelvemlékegyüttesre egy kódex kötésében bukkantak rá: *Königsbergi Töredéknek* a kódex előzéklapjának tetején olvasható kilencsoros magyar szöveget neveztek el, *Szalagok*ként pedig azokat a pergamencsikokat emlegetik, amelyek a kódex gerincének megerősítésére szolgáltak, és amelyeken szintén magyar nyelvű szöveget találtak. Mivel azonban a nyelvemlék két része, a *Szalagok* és a *Töredék* felosztásuk előtt egy egységet alkottak, a továbbiakban nem teszük különbséget a kettő között, és a nyelvemlékegyüttest nevezem *Königsbergi Töredéknek*.

A töredékes nyelvemlékkel kapcsolatban felmerült kérdéseket sokan próbálták megválaszolni. A nyelvtörténeti vizsgálatok a szöveg keletkezésének idejét igyekeztek meghatározni,¹ az irodalomtörténeti kutatások pedig a szöveg funkciójára koncentráltak: elsősorban a nyelvemlék verses jellegének bizonyítására születtek tanulmányok,²

- 1 A nyelvészeti elemzések a nyelvemlék keletkezését a 12–13. század fordulójára becsülték: KNEZSA István, *A magyar helyesírás története* (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1952), 85–87; B. LŐRINCZY Éva, *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék* (Budapest: Akadémiai, 1953); BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* (Budapest: Akadémiai, 1980). A *Königsbergi Töredék* újabb nyelvészeti elemzéseit Benkő Loránd nyomán szintén a 13. század elejére teszik a szöveg keletkezését: A. MOLNÁR Ferenc, „A Königsbergi Töredék vizsgálatához”, *Magyar Nyelvjárások* 41, 4. sz. (2003): 433–440; A. MOLNÁR Ferenc, *A legkorábbi magyar szövegemlékek: Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia* (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2005), 119–137.
- 2 KALMÁR Elek és NÉGYESY László, „A Königsbergi Töredék versmértéke”, *Nyelvtudományi Közlemények* 25 (1895): 351–355; HORVÁTH Cyrill, „Hogyan szólának?”, *Magyar Nyelv* 32 (1934): 136–150; JACOBI LÁNYI Ernő, „A Königsbergi Töredék versalakja”, *Magyar Nyelv* 32 (1936): 302–311; KÖVESKUTI Jenő, „A Königsbergi Töredék mint karácsonyi ének”, *Magyar Nyelvőr* 37 (1908): 456–458; SZENTGYÖRGYI Rudolf, „Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék)”, *Magyar Nyelv* 105, 4. sz. (2009): 411–431; GÁBOR Ignác, „A magyar ősi ritmus”, *Magyar Nyelvőr* 33, (1904): 537–545.

de volt olyan kutató is, aki a szöveg dráma volta mellett érvelt.³ Ezekén kívül felmerült a nyelvemlék latin forrásának kérdése is.⁴

A *Königsbergi Töredék* kutatása során a magyar szöveget leginkább önmagában, az azt körülvevő latin szövegek közül kiragadva vizsgálták. Az őrzőkódex a nyelvemlék kutatásában csak nemrég merült fel szempontként; a kódex, amelynek kötéséből a magyar nyelvű szövegek előkerültek, csak az utóbbi tíz évben került a kutatás látóterébe. Ennek fő oka az volt, hogy a kódex a II. világháborúban elveszett. Előtte egyedül Jakubovich Emil vizsgálta meg alaposan a kódexet, kutatásait azonban nem tette közzé, eredményei egy jegyzetfüzetben maradtak ránk a kézirat lapjairól készült fényképekkel együtt.⁵ A Jakubovich-hagyaték lehetővé teszi az elveszett kódex kutatását, ezáltal azon szövegek vizsgálatát, amelyek a magyar nyelvemlék textuális környezetét alkották a keletkezésekor. Az, hogy mennyire értékes szempont ez a *Königsbergi Töredék* kutatásában, már azóta egyértelmű, hogy Tóth Péter felfedezte a Jakubovich-jegyzeteket és az általa készített fényképeket.⁶ A felfedezés alapján ugyanis nemcsak azt sikerült megállapítani, hogy a magyar szöveget eredetileg ugyanabba a kódexbe jegyezték le, amelynek kötéséből később előkerült,⁷ hanem azt is, hogy a kódex egyik szövege lehetett a magyar szöveg latin forrása.⁸ A latin forrás keletkezésének időpontja alapján megállapítható, hogy a magyar szöveget nem írhatták 1260 előtt, a keletkezés időpontja egybeesik a lejegyzésével,⁹ ezenkívül a forrás prózai

3 KARDOS Tibor, szerk., *Régi magyar drámai emlékek*, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó 1960), 1:81–82.

4 SZILÁDY Áron, „A Königsbergi Töredék”, *Akadémia Értesítő* 6 (1895): 561–580.

5 MTAK Kézirattár, Ms. 4820/323; MTAK Kézirattár, Ms. 4822/14–24; MTAK Kézirattár, Ms. 4822/230. Jakubovich őrzőkódexről készített jegyzeteinek kiadását ld.: Kovács Annamária, „Jakubovich Emil jegyzetei a Königsbergi Töredék őrzőkódexéről”, *Magyar Könyvszemle* 134, 3. sz. (2018): 331–336.

6 A Jakubovich-hagyaték őrzőkódexre vonatkozó részeit először Tóth Péter használta fel: TÓTH Péter, „A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata”, in *„Látjátok feleim...”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, 97–119 (Budapest: OSZK, 2009), 112–114.

7 Uo., 113–115.

8 KOVÁCS Annamária, „Beauvais-i Vince és a Königsbergi Töredék: Párhuzamok Beauvais-i Vince *De laudibus beate Marie virginis* című műve és a Königsbergi Töredék és Szalagjai között”, in *Fenntartható tudomány: Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt. Fialatok Konferenciája 2019*, szerk. BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZŰCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 43–63 (Budapest: reciti, 2020).

9 TÓTH, „A Königsbergi Töredék...”, 116–117. A szöveget elemző nyelvészeti kutatások ezt továbbra is vitatják: A. MOLNÁR Ferenc, „A Königsbergi Töredék és Szalagjai (és más korai szövegemlékeink) datálásához”, *Magyar Nyelv* 110 (2014): 305–321; HOLLER László, „»Ki miatt ördögök szörnyülnének és csodálkodván úgy szólának«: Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről”, *Nyelvtudományi Közlemények* 109 (2013): 268–336; HOLLER László, „Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom kyniuhhad kifejezésének új értelmezéséről”, *Erdélyi Múzeum* 77, 3. sz. (2015): 117–134.

volta a szöveg formájára vonatkozó kérdésben is nyomra vezet. A kódex kutatása tehát segített azoknak a kérdéseknek a megválaszolásában, amelyek a *Töredékekkel* kapcsolatban felmerültek, és amelyekre hiába keresték a választ, amíg a töredékes nyelvemléket csak önmagában vizsgálták.

Az őrzőkódex vizsgálatában rejlő lehetőségeket azonban még nem használták ki teljesen. Tanulmányomban a következő új szempontot vizsgálom: ha a *Königsbergi Töredéket* az őrzőkódex lapjaira jegyezték le, akkor feltehetően más szövegeket is találunk a kódexben, amelyeket a magyar nyelvemléket lejegyző kéz írt. Bár erre a feltételezésre Tóth Péter utalt már,¹⁰ a felvetést csak annak bizonyítására használta, hogy a *Töredéket* az őrzőkódex lapjai közül vágták ki, és nem tért ki arra, hogy a *Töredék* szövegét lejegyző kéz által írt latin bejegyzéseket alaposan megvizsgálja. Pedig ez lényeges adalékokkal szolgálhat a magyar szöveg funkcióját illető kérdésben: ha tudjuk, hogy milyen latin szövegeket jegyzett le a scriptor, arra is következtethetünk, hogy a magyar művet milyen céllal készítette. E kérdéskör megvilágítására a továbbiakban azt a hat sermovázlatot elemzem, amelyeket a *Königsbergi Töredéket* lejegyző kéz írt le a königsbergi kódex lapjaira.¹¹

A *Königsbergi Töredéket* lejegyző kéz sermói

A *Königsbergi Töredéket* lejegyző kéznek tulajdonítható sermók az őrzőkódex előzéklapján (a kilencsoros szöveget tartalmazó levélen) található. Az előzéklap rectóján, a magyar szöveg alatt, és a versón egy-egy sermo található. Az utolsó, 108. levélen összesen négy prédikációvázlat olvasható: egy a rectón, a másik három pedig a versón.

A königsbergi kódex sermói a magyarországi koldulórendi prédikációirodalom darabjai közé sorolhatók, és mint ilyenek az ún. „skolasztikus” sermók jellemzőit mutatják.¹² Mindegyik sermo egy-egy themára, azaz a Bibliából vett idézetre

10 TÓTH, „A Königsbergi Töredék...”, 112–114.

11 A hat sermót és a *Königsbergi Töredék* írásképeinek részletes, képekkel alátámasztott összevetését még nem publikálták, és erre hely hiányában jelen tanulmány keretein belül nincs is lehetőség, de a Jakubovich-hagyatékban fennmaradt képek alapján helytállónak tűnik az a megállapítás, hogy a prédikációvázlatok a *Königsbergi Töredéket* lejegyző kéznek tulajdoníthatók. Egy rövidebb paleográfiai elemzést Tóth Péter közöl: TÓTH, „A Königsbergi Töredék...”, 112–114.

12 A koldulórendi prédikációirodalomról és a skolasztikus sermók magyarországi elterjedéséről ld.: MADAS Edit, „A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon: 1275–1300. A Pécsi egyetemi beszédek”, in *A magyar irodalom története*, 1. köt., *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 78–89 (Budapest, Gondolat, 2007); MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Csokonai könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 25 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002), 127–203. A skolasztikus sermók felépítéséről részletesen ld.: Siegfried WENZEL, *Medieval Artes Praedicandi: A Synthesis of*

épül, és ennek az idézetnek az elemzése alkotja a sermót. A thema elemzéséhez az idézetet divíziókra bontják; ezek a prédikációban elhangzó fejtegetés kulcskifejezései, és ezek alkotják a sermo vázát. A prédikáció ezen kulcsszavak kifejtéséből épül fel. Érdekes, hogy a königsbergi sermók közül a legtöbb nincs befejezve: vagy nem kerül sor az összes divízió kifejtésére,¹³ vagy a sermo több divíziót ígér, mint amennyit valójában felsorol.¹⁴ A königsbergi prédikációk forrásai között ferences (Johannes de Rupella, Conradus de Saxonia) és domonkos (Jacobus de Voragine, Johannes de Opreno) szerzők prédikációi egyaránt szerepelnek.

A sermók elemzésével arra juthatunk, hogy bár egyik sem a lejegyző saját szerzeménye, a legtöbb nem egy prédikáció szó szerinti másolata, hanem azokat több mű kompilálásával alkotta meg a másoló, ezen kívül számos olyan idézettel és exemplummal egészítette ki őket, amelyek más szövegváltozatokban nem fordulnak elő. Emellett a sermók szerkezetét is gyakran szabadon kezelte: megváltoztatta a divíziók számát, forrásinak csak bizonyos részleteit használta fel, vagy egyszerűsített egy összetett sermo felépítésén feltehetően a közönsége való tekintettel. Ezt a szabad bánásmódot a szövegekkel a *Königsbergi Töredék*ben is felfedezhetjük: a magyar szöveg esetében a másoló egy latin szöveg részleteinek magyar fordításait helyezte egymás mellé. A *Töredék*et a szövegben található felolvasásjelek alapján felolvasták valószínűleg olyan latinul nem tudó közönségnek, mint amilyen a prédikációk hallgatósága is lehetett, akik miatt az írnok leegyszerűsítette a bonyolultabb sermókat.

Az 1r lap sermója

Az 1r lapon a *Königsbergi Töredék*, vagyis a kilencsoros magyar szöveg alatt egy latin nyelvű prédikáció olvasható. A sermo párhuzamai Johannes de Rupella Szent Mihály-napi beszédeiben tűnnek fel,¹⁵ de a königsbergi prédikáció nem egyetlen Johannes de Rupella-beszéd másolata, hanem több sermo kompilálásával, kiegészítésével jött létre. Johannes de Rupella több Mihály-napi beszédet is írt, amelyben az angyalok és a különböző angyalrendek feladatait fejti ki. A königsbergi kódex másolója ezeket használta fel, amikor prédikációját összeállította.¹⁶

Scholastic Sermon Structure, Medieval Academy Books 114 (Toronto: University of Toronto Press, 2015), 45–86.

13 „Omnes enim sunt...” (1r); „Ecce magi...” (108r); „Petite et dabitur...” (108v).

14 „Jesus fatigatus...” (108v).

15 Erre először Tóth Péter figyelt fel, de a kérdést részletesen nem vizsgálta: TÓTH, „A Königsbergi Töredék...”, 99.

16 A következő összehasonlítás során a Johannes de Rupella-sermók egy Bécsben található kéziratát vettem alapul: ÖNB Cod. Ser. Nov. 2457, 134v–147v.

A königsbergi sermo a prédikáció kezdeti részeit, a themát, és a thema bevezetését Johannes de Rupella egyik sermójából vette át.¹⁷

Johannes de Rupella, 134vb–135ra	Königsbergi kódex, 1r
Omnes enim sunt administratorii spiritus etc. Hebr. 1. Duo notanda hic admiranda scilicet clemencia divine pietatis dando homini angelum ad custodiam. Secundo dignitas humane nature. De primo admirans <i>David ait: Quid est homo quod memor es etc. Omnia subiecisti sub pedibus eius. Quasi diceret: adhuc nichil reputas vero quod angeli serviant ei. Item magna clemencia Dei esset si tronos et dominaciones tantum constituisset, set est eius clemencia magis admiranda, quia omnes administratores constituisti.</i> ¹⁸	Omnes enim sunt administratorii spiritus etc. Hebr. 1. Duo notanda hic scilicet admiranda divine pietatis clemencia danda homini angelum ad custodiam, secundo dignitas humane nature. De primo admirans <i>propheta dicit: Quid est homo quod memor es etc. Omnia subiecisti sub pedibus eius. Quasi diceret: ad huc nihil te reputas eis fecisse nisi angeli serviant ei, et non tantum tronos et dominaciones sed omnes angelos ad ministerium eorum constituisti.</i> ¹⁹

A thema megegyezik Johannes de Rupella egyik prédikációjának themájával, és az angyalokat embereknek szolgáló lelkeként mutatja be.²⁰ A thema bevezetése, vagyis az arra vonatkozó fejtegetés, hogy mit kell a themában észrevenni, szintén Johannes de Rupella sermójából származik,²¹ és két dolgot emel ki az angyalok embereknek tett szolgálatával kapcsolatban. Egyrészt az isteni kegyelemre hívja fel a figyelmet, amelynek jóvoltából az angyalok az emberek szolgálatára

17 A táblázatokban dőlttel szedtem azokat a részleteket, amelyek értelmileg megfelelnek egymásnak a két szövegben, de más szavakkal vannak megfogalmazva; félkövérrel pedig azokat, amelyeknek nincs megfelelője a másik szövegben. A bibliai idézeteket Káldi György fordítása alapján közlöm.

18 Ók ugye mindnyájan szolgáló lelkek stb. Zsidóknak írt levél 1. Itt két csodálatraméltó dolgot kell megjegyezni, tudniillik az isteni kegyelem jóságát, amely az embernek angyalt ad, hogy az őrizze őt. Másodszor az emberi természet méltóságát. Az elsőről *Dávid mondja* elámulva: Mi az ember, hogy figyelemre méltatod stb. Lába alá vetettél mindent: mintha azt mondaná [Istennek]: *eddig viszont semmiségnek gondoltad, hogy az angyalok szolgálnak neki. Ugyanúgy nagy lenne Isten kegyelme, ha csak trónusokat és uralmakat rendelt volna [szolgálatra], de még inkább csodálatraméltó a kegyelme, mivel mindegyiket szolgálókká tette.*

19 Ók ugye mindnyájan szolgáló lelkek stb. Zsidóknak írt levél 1. Itt két csodálatraméltó dolgot kell megjegyezni, tudniillik az isteni kegyelem jóságát, amely az embernek angyalt ad, hogy az őrizze őt, másodszor az emberi természet méltóságát. Az elsőről *a próféta mondja* elámulva: mi az ember, hogy figyelemre méltatod stb. Lába alá vetettél mindent: mintha azt mondaná [Istennek]: *azt gondolod, hogy eddig semmit nem tettél értük, hacsak nem azt, hogy angyalok szolgálnak neki, és nemcsak a trónusokat és uralmakat, hanem minden angyalt az ő szolgálatukra rendeltél.*

20 Zsid 1:14.

21 ÖNB Cod. Ser. Nov. 2457, 134vb–137ra.

vannak rendelve. A kegyelem fontosságát egy zsoltáridézettel hangsúlyozza:²² *Mi az ember*, hangzik a kérdés. Az önmagában figyelemre sem méltó embert Isten mégis különféle kegyekkel ruházta fel. A sermo kiegészíti a zsoltárt: nem elég, hogy a felsorolt kitüntetések megkapták az ember, még az angyalokat is az ő szolgálatára rendelte Isten; hiszen az isteni kegyelem nagysága számára mindez semmiség. A kegyet csak fokozza, hogy nemcsak az alsóbb angyalrendek, hanem valamennyi rend angyalai szolgálják az embert. A königsbergi sermóban ez az egyetlen pont, ahol az angyalrendek vagy az angyali karok szóba kerülnek, szemben a Johannes de Rupella-prédikációkkal, amelyekben kifejezetten nagy szerepet kap, hogy melyik angyalrendhez milyen feladatkörök tartoznak. Abban a prédikációban, amelyet a königsbergi kódex másolója idéz, szintén részletesebben van kifejtve az összefüggés az isteni kegyelem és az angyali karok feladatai közt. A königsbergi kézirat kompilátora azonban feltehetően az angelológiában kevésbé járatos közönség előtt adta elő a prédikációt, és valószínűleg hallgatóságának igényeit tartotta szem előtt, amikor elhagyta a részletes és összetett angelológiai fejtegetéseket.

Az isteni kegyelem mellett a másik dolog, amit a témával kapcsolatban megjegyyez a prédikáció, a thema második felére vonatkozik: az emberre, akinek „az a hivatása, hogy örökölje az üdvösséget”. Ez a méltóság teszi érdemessé az embert az angyali szolgálatokra. Ehhez a megjegyzéshez sem Johannes de Rupella prédikációjában, sem a königsbergi sermóban nem tartozik részletesebb kifejtés vagy alátámasztó idézet, mint az előzőhöz, hacsak nem az isteni kegyelemre vonatkozó zsoltáridézetet használták az emberi méltóság kifejtésére is.

A themában kiemelt két dolog részletezését tehát a königsbergi kódex kompilátora Johannes de Rupella sermójából másolta. A königsbergi változat szinte pontos másolata a bécsinek, mindössze az angyalrendekre utaló rész különbözik, illetve néhány fogalmazásbeli eltérés figyelhető meg (pl. *David ait* helyett *propheta dicit*).

Az isteni kegyelem és az emberi méltóság említése után a königsbergi sermo három divíziót sorol fel, amelyek az angyalok háromféle szolgálatát érintik, és a kompilátor ezekre építette prédikációja nagyobb részét. A felsorolt három divízió azonban egyik Johannes de Rupella-sermóban sem szerepel mint a prédikáció váza. A divíziók kijelölésekor mégis ezekre a sermókra támaszkodhatott a kompilátor, ugyanis a három divízió közül kettő az egyik prédikációban megjelenik aldivízióként.²³

²² Zsolt 8:5–9.

²³ ÖNB Cod. Ser. Nov. 2457, 137ra–140va; 137rb.

Johannes de Rupella, 137ra–b	Königsbergi kódex, 1r
<i>Ministeria vero descendencium sunt multipliciter; quedam sunt contra peccatores, et hec sunt tria: impedire, increpare, eruere.</i> ²⁴	<i>Est autem triplex ministerium angelorum scilicet nostras oblationes offerre ante conspectum Dei, a peccato impedire et a potestate dyaboli eruere.</i> ²⁵

A Johannes de Rupella-sermo a Jákob lajtorjáján leszálló angyalok feladatait sorolja fel; az egyik ezek közül a bűnösök ellen való fellépés. Ennek a divízióknak három alosztása a vétkesek ellen fellépő angyalok feladatköreit mutatja be: akadályozás (*impedire*), szemrehányás (*increpare*), kiszabadítás (*eruere*). A Königsbergi kódex kompilátora az első és az utolsó aldivíziót vette át, és kiegészítette egy harmadikkal: az emberi felajánlások kézbesítésével. Ez utóbbi feltehetően saját ötlete lehetett, mivel a Johannes de Rupella-sermókban erről a feladatkörrel nem esik szó.

A divíziók felsorolása után az első és a második divízió részletezése következik, a harmadik nincs kifejtve a Königsbergi kéziratban. A felajánlások bemutatására vonatkozó első divízió kifejtésekor a scriptor ugyanazt a sermót használhatta, amelyet a felosztások kitalálásakor.

Johannes de Rupella, 137ra	Königsbergi kódex, 1r
Ministeria autem misericordie bipertita sunt, secundum illam visionem Iacob, Gen. xxviii, cum vidit scalam cui Dominus erat innixus, et angelos ascendentes et descendentes per eam. Ascendunt angeli cum moventur a nobis ad Dominum, descendunt cum mittuntur a Deo ad nos. ²⁶	Ministerium quo nostras offerunt oblationes, vidit Jacob angelos ascendere et descendere in scala. Ascendunt angeli cum moventur a nobis ad Dominum, descendunt autem cum mittuntur a Deo ad nos. Unde Augustinus: Discurrunt inter Deum et homines boni angeli tanquam mediatores etc. Hoc significatum est etiam Thobie quando archangelus Raphael venit ad eum, et salutavit eum dicens: pax sit tecum etc. Sequaris ystoriam. Unde exemplum de quodam Eremita cuius passum angelus cum virga aurea mensurabat. Et de hoc Augustinus: Magna est dignitas animarum etc. ²⁷

24 A leszállók feladatai pedig többfélék; néhány [feladat] a bűnösök ellen, és ez három: akadályozás, szemrehányás, kiszabadítás.

25 Éspedig háromféle az angyalok által végzett szolgálat, tudniillik a mi felajánlásainkat bemutatni Isten tekintete előtt, a bűnben megakadályozni minket és az ördög hatalmából kiszabadítani minket.

26 Az irgalmasság szolgálata pedig kétféle, Jákob azon látomása szerint (Gen. 28.), amikor látott egy létrát, amelyre Isten támaszkodott, és az angyalok fel- és le járkálnak rajta. Felszállnak az angyalok, amikor tőlünk mennek Istenhez, és leszállnak, amikor pedig Isten küldi őket hozzánk.

27 A szolgálatot, amellyel a mi felajánlásainkat mutatják be, látta Jákob, amikor angyalok szálltak föl és le a létrán. Felszállnak az angyalok, amikor tőlünk mennek Istenhez, és leszállnak,

Jákob lajtorjájára a Johannes de Rupella-sermóban is történik utalás, és a köungsbergi sermo szó szerint idézi Johannes de Rupella megjegyzését arról,²⁸ hogy a leszálló angyalokat Isten küldi az emberhez, a felszálló angyalok pedig az emberektől indulnak Istenhez. A divízió kifejtésének maradék részében a témának megfelelő idézeteket és példázatokat olvashatunk. A kompilátor először egy Pszeudo-Ágoston-idézetre hivatkozik, amely az angyalok közvetítő szerepét emeli ki, majd ezt Tóbiás történetével és egy exemplummal illusztrálja. Végül az őrangyalokat említi meg egy Pszeudo-Jeromos idézettel (amelyet a sermo szintén Ágostonnak tulajdonít).

A második divízió kifejtése során a köungsbergi kódex másolója jobban támaszkodott Johannes de Rupella prédikációjára. Az angyalok bűnösöket akadályozó módszereinek részletezésében pontosan követi a Johannes de Rupella-sermót, de néha a könnyebb érthetőség kedvéért betold egy-egy szemléltető példát, jobban kifejti egy-egy allegóriát, vagy jelzi, hogy idézet következik.

A köungsbergi sermo Johannes de Rupella szavaival, Bálám történetének allegorikus értelmezésén keresztül mutatja be, hogyan akadályozzák az angyalok a bűnösöket a bűn elkövetésében. Az angyal, aki háromszor állta útját Bálámnak, azt a három módszert jeleníti meg, amelyet az angyalok használnak a bűn hátráltatására. Johannes de Rupella fel is sorolja a három módszert: a bűnös eszébe juttatni az utolsó ítéletet; a szenvedést okozó állapotot megszüntetni; és a bűnöst a halál borzalmaival fenyegetni. A köungsbergi sermo kompilátora már ennél az első felsorolásnál is az értelmezéshez köti az allegória képi síkját, és megfelelteti Bálám történetének egyes elemeit az angyalok módszereinek, amit a Johannes de Rupella-sermo csak később tesz meg. Az utolsó ítéletre való emlékeztetést a Bálámnak megjelenő angyal kardja jelenti; a szenvedés megszakítását a szőlőke-ritések szimbolizálják, amelyek közé Bálám ért; a halál borzalmaikat pedig a szűk hely, ahol sem jobbra, sem balra nem lehet kitérni.

A Bálám-történet allegorikus értelmezéséhez tartozik a számár és Bálám megfeleltetése a lélek azon részeinek, amelyek az angyali akadályozó tevékenység szempontjából relevánsak. A számár jelenti azt a lélekrészt, amely képes az angyalokat érzékelni (*sensualitas*), Bálám pedig a racionálisan, gyakorlatiasan gondolkodó lélekrészt szimbolizálja (*ratio*). A *ratio* magasabb rendű lélekrész a *sensualitas*nál, és képes azt irányítani, de az angyalok intő szavaira a *sensualitas* fogékonyabb.

---

amikor pedig Isten küldi őket hozzánk. Erről Ágoston: Isten és ember között közlekednek a jó angyalok mint közvetítők stb. Ez jelent meg Tóbiásnak is, amikor Rafael arkan-gyal eljött hozzá, és köszöntötte őt így szólva: Békesség nektek! Folytasd a történetet. Innen ered a példázat egy remetéről, akinek a lábnyomát az angyal aranyvesszővel mérte meg. És erről Ágoston: Nagy a lelkek méltósága stb.

28 ÖNB Cod. Ser. Nov. 2457, 137ra.

Miután Bálámot és a szamarat megfeleltette a saját lélekrészüknek, a prédikáció a történetet az allegória szerint kezdi értelmezni. Amikor az angyal először megjelent kivont karddal, csak a szamár érzékelt bármit is, Bálám nem. Az allegória szerint azért, mert az utolsó ítélet képét az angyalok közvetlenül a *sensualitas*ban idézik elő, és mivel az ész nem látja az angyalt, a végítélet figyelemztetését is könnyen figyelmen kívül tudja hagyni. A königsbergi sermo kiegészíti a de Rupella-prédikációt, és két idézettel támasztja alá, hogy nem érdemes a *sensualitast* elhanyagolni a *ratio* kedvéért.

Az angyal második megjelenése a szőlőkerítéseknél az allegória szerint a szenvedés megszakítását jelenti. Ez talán arra utal, hogy vannak bűnök, amelyek elkövetése rossz körülmények közt elfogadhatónak tűnik, ám azok megszűntével egyértelműen látszik, hogy elfogadhatatlan. A szamár a szőlőkerítéseknél Bálám lábát a falhoz nyomja, vagyis a szenvedés megszűntével a *sensualitas* – az angyal hatására – érzi, hogy a bűnt elkövetni rossz, és ezt már a *ratio* tudtára is képes adni, kételyt, büntudatot idézve elő benne. A königsbergi kódex kompilátora itt is kiegészíti forrását, és egy exemplumot idéz fel,²⁹ amelyben egy angyal a racionálisan gondolkodó remete számára visszatetsző tetteket hajt végre, ám végül kiderül, hogy az angyal tettei helyesek voltak.

Harmadszor az angyal egy szűk helyen jelenik meg, amely a halált jelképezi. Ekkor már Bálám is észreveszi őt: a halál közeledtével a *ratio* is belátja, hogy a bűnöket nem szabad elkövetni. A königsbergi sermo az allegória harmadik részét is kiegészíti egy, a *Legenda aurea*ból származó példázattal,³⁰ amelyben egy özvegy, aki megegyezett az ördöggel, hogy egész életében nem fog gyónni, a halála közeledtével belátja, hogy ez hiba volt.

Az 1v lap prédikációja

Az 1v oldalon, vagyis a magyar szöveget tartalmazó előzéklap hátoldalán egy hosszabban kifejtett sermo olvasható, amelynek nemcsak a distinkcióit jegyezték fel, hanem az azokat összekötő szövegrészeket is. Sőt, nemcsak a thema és a distinkciók vannak kifejtve, hanem a prédikáció meglehetősen hosszú prothemáját is olvashatjuk.

Bár a sermo egyelőre azonosítatlan, a prothemával párhuzamokat mutat egy 15. századi sermo, amelyet a bencés Jean Raulin (1443–1514) szerzett.³¹ A 15. századi prédikációban azonban nem prothemában vagy bevezetőben, hanem a fő

29 Az exemplum Jacques de Vitrytől származik. Kiadását ld.: John Frederick HINNEBUSCH, *The Historia Occidentalis of Jacques de Vitry: A Critical Edition*, Spicilegium Friburgense 17 (Fribourg: University Press Fribourg, 1972), 206.

30 Jacobus DE VORAGINE, *Legenda aurea vulgo Historia Lombardica dicta*, rec. Th. GRÄSSE (Lipcse: Libraria Arnoldiana, 1850), 735–736.

31 Jean RAULIN, *Sermones de sanctis: Pars prima* (Antwerpen: Gaspar Bellerus, 1611), 647–652, 651.

érvelésben találjuk meg azokat a részleteket, amelyek a königsbergi kódexben a prothema részeként szerepelnek. A két prédikátor – Jean Raulin és a königsbergi kódexben olvasható sermo szerzője (aki akár a königsbergi sermo lejegyzője is lehet) – minden bizonnyal ugyanazon (még nem azonosított) sermo alapján állították össze saját prédikációjukat, csak egyikük a prothemában, míg másikuk a fő érvelésben használta fel a kiválasztott részeket.

A skolasztikus sermo prothemájának feladata, hogy a prédikátor saját tökéletlenségét hangsúlyozza, valamint hogy jóindulatúvá és figyelmessé tegye a hallgatóságot, és bevezesse a thema kifejtését megelőző imát.³² A hallgatóság jóindulatának, figyelmének és figyelmességének felkeltését a sermo szerzője általában akarta elérni, hogy az isteni fény, a prédikáció és az ima emberi megismerésben és tanulásban betöltött szerepét fejtette ki röviden. A prothema után a sermót egy exemplumra hivatkozva kezdte, amely szerint Szent Bernát, mielőtt tanulni kezdett volna, imádkozott, hogy elűzze a gonosz lelkeket, akik akadályozták volna őt a bölcsesség keresésében. A prédikáció úgy kommentálja a jelenetet, hogy Bernát helyesen járt el, egyrészt azért, mert a gonosz lelkek valóban hátráltatják az embert mind a tanulásban, mind az imádkozásban, másrészt azért, mert ezektől az akadályozó gonoszoktól a leghatásosabban az ima segítségével lehet megszabadulni. Az imával szemben ugyanis az ördög fegyvertelen: míg más erényes törekvések ellen megvannak a maga eszközei (például a tisztasággal szemben különböző kísértésekkel képes fellépni), addig az imákkal szemben tehetetlen.

A Szent Bernátról szóló exemplum általánosabban az ember megismerésre való törekvésének helyes módszertanát példázza. Nemcsak a könyv a megismerés eszköze, hanem az ima is az: általa az ember saját magát és Istent is megismerheti. Az ima ezen funkcióját a prédikáció szerzője többször is kiemeli. Először a Bernátról szóló példázat ismertetése után olvashatjuk, hogy az imán keresztül lehetséges az önmegismerés és Isten megismerése, majd az ördög elleni védekezés leírásának végén: itt a szöveg már azt implikálja, hogy éppen az ön- és Isten-megismerési funkció teszi olyan hatásossá az imát a gonosz lelkekkel szemben (ugyanazt a funkciót a prédikáció, „Isten ígéinek gyakori hallgatása” is betölti).

Ezután a sermo azt is megmagyarázza, miért rendkívül fontos, hogy az ember saját magát és Istent ismerje. A szerző egy Clairvaux-i Bernát-beszédre hivatkozva idézi egy megnevezetlen szent imáját: „Ó Isten, ismerjem magamat, ismerjelek Téged”,³³ majd röviden elemzi is azt. Ha az ember önmaga megismeré-

32 WENZEL, *Medieval Artes Praedicandi...*, 57–58.

33 Bernardus CLARAEVALLENSIS, *Sermones de diversis, Opera omnia*, in *Patrologia Cursus Completus, Series Latina* ed. Jacques-Paul MIGNÉ, 221 köt. (Párizs: Petit-Montrouge, 1844–1851), 183:542C. A továbbiakban: PL. A szent, akitől az ima származik, Szent Ágoston: Augustinus HIPONENSIS, *Soliloquia*, PL 32, 885.

sét kéri, az azért jó, mert az emberi és az egyéni korlátok felismerése alázatossá, a korlátok elfogadása türelmessé teszi. Isten megismerését pedig azért érdemes kérni, mert az az Isten iránti szeretethez, illetve reményhez vezet. Az ember önismeretéből és Isten ismeretéből tehát alázat, türelem, szeretet és remény származik, ezek az erények pedig nemcsak hozzájárulnak az üdvösséghez, hanem egyenesen elengedhetetlenek hozzá.

Az üdvözülés azonban nem az egyetlen, amiben az embernek hasznára van önmaga és Isten megismerése, ugyanis a tudományokban szintén segítenek ezek az ismeretek. Ezt a szerző egy Szent Ágoston-idézettel illusztrálja,³⁴ amely szerint a tudományok művelésében sikeresebbek azok, akik önmagukat és Istent ismerik, és ezért ez az ismeret előbbre való a „földi és égi dolgok” ismereténél, bármily nagyra tartja is utóbbiakat az emberiség.

Miután bemutatta annak fontosságát, hogy az ember saját magát és Istent megismerje, a szerző visszatér arra a kérdésre, hogy hogyan lehetséges ez a megismerés, és arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az ismeret egyrészt a prédikációk hallgatásával, másrészt az imákkal szerezhető meg. Majd visszakanyarodva a kezdeti példázathoz levonja a következtetést, miszerint bármihez is fogjon az ember, mindent imával kell kezdeni, ahogy Szent Bernát sem mulasztott el imádkozni, mielőtt tanulni kezdett volna.

Végül a sermo még egyszer kiemeli Isten szerepét az emberi megismerésben Szentviktori Hugóra és az ember háromféle szemérről szóló fejtegetéseire hivatkozva.³⁵ Az ember ugyanis Hugó szerint háromféle szemmel rendelkezik, ám ezek közül csupán egy, a test szeme lát tisztán, amellyel a világ dolgai szemlélhetők. Az ész szeme, amellyel a saját lelkét látja az ember, elhomályosult, a szemlélődés szeme pedig, amely Istent szemlélni volna hivatott, teljesen vak lett a bűnbeesés következtében. A prédikáció kommentárja Hugó gondolataihoz az, hogy ha mindezt figyelembe veszi az ember, és rájön, hogy az oly fontos önismeret és Isten megismerése számára önerőből elérhetetlen, akkor be kell látnia, hogy nem tehet mást, mint hogy Isten segítségét kéri. A prothema ugyanazzal a zsoldár-részlettel zárul, mint amellyel kezdődött.

A meglehetősen hosszú prothema kifejtése után tér rá a másoló a themára. A themának választott idézet³⁶ a skolasztikus sermók átkötő eleme követi,³⁷ amely megnevezi azt, amit a választott idézettel magyarázni kíván a szerző, amire a themát alkalmazni fogja, vagyis a prédikáció létrejöttének célját. Ez a cél pedig az apostol (vagyis Pál) és az apostolok életvitele iránti tisztelet felébresztése, megerősítése és annak elérése, hogy ez a tisztelet az apostoli élet kö-

34 Augustinus HIPPONENSIS, *De Trinitate*, PL 42, 885.

35 Hugo DE SANCTO VICTORE, *Expositio in Hierarchiam Coelestem S. Dionysii*, PL 175, 976A.

36 Mt 19:29.

37 A skolasztikus sermo átkötő eleméről ld.: WENZEL, *Medieval Artes Praedicandi...*, 51–62.

vetésére buzdítsa a hallgatóságot. Az átkötő elemmel bevezetett distinkciók tehát azt a célt szolgálják, hogy az apostolról szolgáljanak információval a sermo themája alapján. Ehhez a választott idézetet két részre bontja: az első mondat a tökéletes életről és annak eléréséről szól, a második pedig arról, hogy „mi lesz” azokkal, akik tökéletes életet élnek, vagyis a tökéletes élet jutalmáról. A skolasztikus sermóknál bevett gyakorlatnak megfelelően a felosztás helyességét további idézetekkel támasztja alá.

Miután a szerző bemutatta a prédikáció divízióit, elkezdte kifejteni azokat. Mivel a sermo egy másik lapon folytatódott, mielőtt a mostani 1v oldalt kitépték, és előzéklapként felhasználták, ezért itt csak az első divízió első subdistinkciójának kifejtése olvasható. Az első divízió tehát további aldistinkciókra van osztva az- zal kapcsolatban, hogy mit kell elkerülnie annak, aki tökéletes életet akar élni. Ez alapján három aldistinkció adható meg: az egyik a bűnök elhagyása, a második a világi dolgokról való lemondás, a harmadik a testi gyönyöröktől való tartózkodás. A sermo először a világi öröme és a hiúságok kerülésének kérdését járja körül. Először további aldistinkciókra osztja a subdivíziót aszerint, hogy miért kell a világi dolgokról lemondani. Az első ok, hogy ezekkel kapcsolatban gyakran csalatkozik az ember, a másik pedig, hogy a világ nem állandó.

A világgal kapcsolatos tévedhetőség kifejtésében a sermo szerzője arra hivatkozik, hogy sokakat félrevezetnek a tisztátalan világi dolgok, és sokakat tévútra vezet a hosszú világi élet ígérete, vagyis világi hiábavalóságokkal foglalkoznak, mert nem törődnek azzal, mi lesz hosszúnak képzelt világi életük után. A világi hiúságok csáberejének nagyságát emeli ki a szerző, amikor retorikai kérdésével azt implikálja, hogy a világ örömei mindenkit becsapnának, ha nem leplezné le a csalfaságot a világ állhatatlansága. A világi dolgok tehát megcsalnak és a polkolba vezetnek, éppen ezért nem is szabad őket becsülni semmire: a tisztátalan világi hiúságok mulandók, és aki ezekhez ragaszkodik, az is az elmúlás sorsára jut. A következtetést egy közmondással támasztja alá.

A világ változékonyságának kifejtésére ezután tér rá a szerző, és két bibliai részletet idéz, amelyek a világi élet rövidegéről és tűnékenységéről szólnak, valamint azt illusztrálják, hogy a világ változásainak az emberi élet is ki van téve. De nemcsak maga az élet tűnékeny, hanem azok a világi dolgok is, amelyek kitöltik. Különösen az öröme mulandóságát emeli ki a sermo, és figyelmeztet, hogy senki sincs, akinek a vidámsága huzamosabb ideig tartana, majd az állítást egy bibliai idézettel és egy közmondással támasztja alá. Ezzel egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a világi öröme hajszolása az ember e világi életében sem éri meg a fáradságot, másrészt figyelmeztet arra is, hogy az élvezetekkel teli e világi élet is csak rövid ideig tart (egyetlen napig sem, ha az örökléthez viszonyítjuk), és az élet vége bánatba fordíthatja a világi örömeket. Érdemes tehát a világi vidámságnak és a földi életnek a végét szem előtt tartani.

A világi örömek és hiúságok elhagyásának tárgyalása egy Szent Bernátnak tulajdonított idézettel zárul,³⁸ amely alátámasztja az addig kifejtetteket. Az idézet szerint a világ, a benne munkálkodó démon, és a világi élethez tartozó test csalfa és tisztátalan. Velük szemben egyedül Krisztus az, aki a világi tisztátalanságokat és csalásokat képes helyreállítani. A prédikáció az idézet alapján tanácsot is ad a hallgatóságnak: aki megértette az addigi érvelést, az kövesse Krisztust, ismerje fel bűnösségét, és igyekezzen jó keresztényként élni e világi életét. Végül két példával erősíti meg tanácsát: az egyik egy elrettentő példa valakiről, aki nem akart győnni, a másik a követendő példa, a szentéletű embereké, akik elhagyták a világi dolgokat Krisztusért, ahogy az az apostol is, akiről a prédikáció szól.

A 108r lap sermója

A 108r lapon egy vízkereshti szentbeszéd olvasható, amely legalább két másik vízkereshti prédikáció részleteinek kompilációjából tevődik össze. A két forrás közül az egyik Jacobus de Voragine egy epifániára írt sermója,³⁹ amely a 108r-n olvasható prédikáció második felét teszi ki. A 108r-n olvasható sermo első felének forrása egyelőre bizonytalan, az incipit alapján több prédikációval is mutat párhuzamot.⁴⁰ Ezekben a prédikációkban közös, hogy a *Tribus miraculis* kezdetű vízkereshti ének soraival felidézik azt a három, Jézus életéhez kötődő eseményt, amelyet január 6-án ünnepelnek: a háromkirályok imádását, Jézus megkeresztelkedését és a kánai menyegzőt. A 108r sermója és a vele párhuzamot mutató prédikációk ebből vonják le a következtetést, hogy helyes ezt az ünnepet megjelenés (*apparitio*) ünnepének nevezni. A következtetés indoklása a 108r prédikációjában olvasható: az ezen a napon történt események Jézus három minőségét jelenítik meg. A jászolban fekvő kisdud emberi tulajdonságai Jézus emberi voltára utalnak, a keresztelkedéskor felhangzó atyai szózat Jézus fiúi voltát bizonyítja, a kánai menyegző csodájában pedig Jézus isteni képességeire, isteni voltára derül fény. A sermo ezután más, Jézus életéhez köthető ünnepekkel is összehasonlítja a vízkeresztet: míg az epifánia napján történt események Jézus isteni és fiúi minőségét is ábrázolják emberi volta mellett, addig más ünnepeken kizárólag emberi mivolta mutatkozik meg.

38 INCERTUS 40, *Soliloquia animae ad Deum*, PL 40, 874.

39 JACOBUS DE VORAGINE, *Sermones aurei*, rec. Rudolphus CLUTIUS (Augsburg–Krakkó: Christophorus Bartl, 1760), 58.

40 JOHANN BAPTIST SCHNEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1350–1500*, 11 köt. Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters 43 (Münster, Westfalen: Aschendorff, 1973–1990), 1:459, 8; 7:605, 10 (Münchner Staatsbibliothek, Clm 16036); 8:679, 9 (Gießen UB 751; Münchner Staatsbibliothek, Clm 9599; Sankt Florian 351); Salzburg, Archiv der Erzdiözese Salzburg, Cod 8, 35v–36r. Egyelőre sajnos egyik sermo kéziratához sem fértem hozzá, így nem tudtam elvégezni a teljes szöveg összehasonlítását.

A 108r prédikációja ezután már kizárólag a háromkirályok jövetelével foglalkozik. Először azt a kérdést járja körbe, hogy a mágusok milyen mivoltában tisztelték Jézust, és ezt azon ajándékok elemzésén keresztül teszi, amelyeket a napkeleti bölcsek tiszteletük jeléül hoztak. A sermo kifejti, hogy a mágusok szintén három minőséget tiszteltek Jézusban. Egyrészt királyként imádták, amire a királyokat megillető arany utal; másrészt Istenként, és ezért ajándékoztak neki tömjént; harmadrészt emberként, amit a halandóságra utaló mirhával fejeztek ki. A napkeleti bölcsek ajándékainak értelmezése után a prédikáció a hallgató-ságát is felszólítja, hogy tegyék meg ugyanezeket a felajánlásokat, vagyis tekint-sék Jézust uralkodónak, Istennek és embernek, mivel aki ezt nem teszi, annak az üdvösség elérhetetlen.

A 108r sermója ezután Jacobus de Voragine prédikációját idézi, amely szintén egy vízkereshti beszéd, ugyanazzal a témával, mint a 108r prédikációja. A Jacobus de Voragine-sermo három divízióra van osztva, amelyek három dolgot fejtenek ki a napkeleti mágusokkal kapcsolatban: hogy bölcsek voltak; hogy miért éppen keletről jöttek; és hogy mi indította őket arra, hogy elinduljanak. A königsbergi kódex kompilátora a második két divíziót használta fel a sermójában, amelyeket (némi kihagyással) szó szerint lemásolt.

A 108r lapon olvasható prédikáció tehát a mágusok ajándékainak értelmezése után azt fejt ki, miért keletről érkeztek a háromkirályok, és miért éppen napkelet a helye a Megváltó születésének. A sermo azzal indokolja a keleti helyszínt, hogy ez a régió szorult rá leginkább a megtisztításra, és három aldistinkcióban részletezi azokat a rossz dolgokat, amelyek keleten történtek. Ám mindegyik rosszhoz hozzárendeli az ellentétét is: azt a jót, amelyet a Megváltás hozott – szintén keleten.

A helyszín elemzése után a sermo arra tér rá, hogy miért indultak el a mágusok napkeletről. A Jacobus de Voragine-sermo négy aldistinkciója négy okot nevez meg, és a 108r-n is azt olvassuk, hogy „négy dolog indította őket a jövetelre”,⁴¹ a königsbergi kódex másolója azonban csak hármat jegyzett le. A bölcsek jövetelének első okaként az a csillag szerepel, amelynek különlegességét részletesen kifejti a sermo. Ez az első ok azonban nem elégséges feltétele a háromkirályok jövetelének, szükséges a második ok is: az angyal, aki a mágusok tudtára adta, hogy a csillag a gyermek születését jelenti. A harmadik ok, amely a bölcseket jövetelre indította, hogy a gyermek maga hívta őket, ahogy azt egy Aranyszájú Szent János-homíliára hivatkozva fejti ki Jacobus de Voragine (a königsbergi kéziratban Szent Gergely van megjelölve forrásként).

41 „Propter quatuor ad veniendum moti sunt.” (108r).

A 108v lap első sermója

A 108v lap tetején két meglehetősen vázlatos sermo olvasható, mindkettő egy-egy Johannes de Oprenotól származó nagyböjti beszéd.⁴² Az első sermo nyolc út kifejtésére épül: négy út az üdvösséghez, négy pedig a kárhozathoz vezet. Az első négy divízióban az üdvösséghez vezető utakról olvashatunk, és ezeket Johannes de Opreno négy, Jézus által megtett úton keresztül mutatja be. Mind a négyet Jézus életének egy-egy szakaszaként ábrázolja, és megfelelteti négy erénynek, amelyek hozzájárulnak az üdvösséghez: Jézus megtestesülése az alázatot jelképezi, világra jöttének körülményei a szegénységet szimbolizálják, e világi élete szenvedést jelent, önfeláldozó kereszthalála pedig a szeretet jelképe. A sermo a négy üdvösséghez vezető út mellett négy pokolba vezető útra is felhívja a figyelmet, amelyeket egy Példabeszédek könyvéből származó idézet elemzésén keresztül mutat be.⁴³ A négy, kárhozathoz vezető útként a főbűnök közül nevez meg négyet: a kevélységet, az irigységet, a fösvényiséget és a bujaságot.

A sermo (a másik Johannes de Opreno-prédikációval együtt) több kéziratban és egy 17. századi kiadásban is szerepel.⁴⁴ A kéziratokban a prédikáció kifejtettsége eltérő mértékű: a troyes-i kézirat a legkevésbé részletes, és a königsbergi kódexben olvasható vázlat szinte szó szerint megegyezik vele. A thema után a négy distinkció vázlatos bemutatása következik, a distinkciók nincsenek kifejtve, csak Jézus életszakaszai és a hozzájuk rendelhető erények szerepelnek, illetve mindegyik distinkció egy-egy bibliai részlettel erősíti meg, hogy az adott életszakaszhoz valóban a sermóban olvasható erény köthető. Ezután még négy bibliai idézet következik annak bizonyítására, hogy az említett négy erény gyakorlása az üdvözüléshez vezet. A königsbergi kézirat ezután a kárhozathoz vezető utakat is elkezd felsorolni, de csak az első két út – a kevélység és az irigység – van lejegyezve, illetve a hozzájuk kapcsolható bibliai idézetek.

A 108v lap második sermója

A 108v lap második sermója szintén Johannes de Opreno egyik nagyböjti beszéde, és az előzőhöz hasonlóan ez is meglehetősen vázlatos. A prédikáció allego-

42 SCHNEYER, *Repertorium...*, 3:654, 558 és 3:653, 542. Johannes de Opreno domonkos szerzetes volt, 1270 körül perjeli tisztséget töltött be a milánói Sant’Eustorgióban. Életéről ettől eltekintve keveset tudunk, életművét prédikációi teszik ki. Johannes de Opreno sermóiról lásd: Louis-Jacques BATAILLON, „Les sermons de Jean d’Opreno, prieur de Milan”, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 68 (1998), 135–163.

43 Péld 30:18-19.

44 Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift, Cod. 172, 22v–23r, 37r–v; Troyes, Médiathèque Jacques-Chirac, Ms. 1729, 321v, 324v; Jean-Baptiste DE LANCY, *Historia Fusniacensis coenobii, ordinis Cisterciensis* (Lauduni: A. Rennesson, 1671), 369–370, 392–393.

rikus értelemben vett hamuban sült kenyerek, vagyis az üdvösséghez szükséges lelki tevékenységek köré épül. Johannes de Opreno a sermo átkötő elemében megjegyzi, hogy a Bibliában több helyen is említik a hamuban sült kenyér fogyasztását, és nem véletlenül: az ember lelki életének fontos, hogy allegorikus értelemben vett hamuban sült kenyereket egyen. A sermo hat distinkcióját ezeknek a lelki hamuban sült kenyereknek szenteli: a halál észben tartásának, Krisztus szenvedéseiben való gondolkodásnak, a pokol szem előtt tartásának, az utolsó ítélet észben tartásának, az ember önismeretének és a bűnbánatnak. A Bibliából, illetve az egyházatyáktól vett idézetekkel indokolja, hogy ezek a lelki tevékenységek miért tekinthetők „hamuban sült kenyérnek”: olyan idézeteket választott, amelyek az adott lelki tevékenységről szólnak, és szerepelnek bennük a *hamuban sült kenyér*, a *kenyér* vagy a *hamu* kifejezések.

A königsbergi kézirat a distinkciókat, a hozzájuk tartozó idézeteket és néhány magyarázó megjegyzést tartalmaz. Mindössze néhány olyan pont van a kéziratban, amely egyik általam ismert szövegváltozatban sem szerepel, ezek egy része származhat félreolvasásból, de tudatos átalakítás eredményeként is létrejöhetnek. Egyedül a königsbergi kézirat tartalmaz utalást Jób könyvére az első distinkcióban. Az ötödik distinkció szintén eltér a többi szövegváltozattól, amelyek mind úgy fogalmaznak, hogy az embernek figyelembe kell vennie saját állapotát (*conditio*). A königsbergi változat azonban kevésbé általánosan a saját esendőségek (*fragilitates*) szem előtt tartására biztat. Különbözik annak a megfogalmazása is, hogy milyen az, aki ebben az értelemben eszik hamuban sült kenyeret: a többi szövegváltozat szerint olyan, aki magát hitványnak és hamunak tekinti (*se vilem et cinerem considerat*). A königsbergi változat szerint viszont olyan, aki magát szolgálai személynek tekinti (*servilem considerat se personam*). Ez a módosulás akár félreolvasásból (*se vilem > servilem*) is keletkezhetett, de a königsbergi kézirat másolója szándékosan is átálakíthatta a szöveget azzal, hogy feudális kontextusba helyezte azt. Az utolsó mondatban is találunk (feltehetően félreolvasásból származó) eltérést: míg a többi változat a bűnök elől elfutó bűnöst a Jezabel elől menekülő Illéshez hasonlítja, addig a königsbergi változat hasonlatában Izrael elől menekülő Illés szerepel.

A 108v lap harmadik sermója

A 108v lapon olvasható harmadik sermo a másik kettőhöz képest kevésbé vázlatos, bár az elsőhöz hasonlóan ez is befejezetlen: csak az első divízió első subdistinkciójáig olvasható, és nincs nyoma, hogy folytatódott volna. A sermo párhuzamai egy ferences szerzetestől, Conradus de Saxoniától származó keresztyári napokra írt prédikációban tűnnek fel.⁴⁵

45 SCHNEYER, *Repertorium...*, 1:757. Conradus Holtnicker de Saxonia ferences szerzetes a 13. század közepén élt. 1247-ig Hildesheimban volt lektor, ezután a szász rendtartomány provinciá-

Conradus a prédikációban a kérés, az ima fontosságát hangsúlyozza, és a divíziókat aszerint határozza meg, hogy mire kell figyelni akkor, amikor az ember kérést intéz Istenhez. Így három divízióra osztja a prédikációt: az első dolog, amire ügyelni kell, hogy tudatában legyen az ember annak, mire van szüksége; a második megfontolandó dolog, hogy helyénvaló-e a kérés; a harmadik pedig, amire gondolni kell a kérés közben, az az isteni bőkezűség. A kifejtés során a divíziókat három-három aldistinkcióra bontja az alapján, hogy miben szenved az ember szükségét, hogy mik a kritériumai annak, hogy helyénvaló legyen egy kérés, és hogy mire terjed ki az isteni bőkezűség.

A königsbergi kéziratban található sermo nem pontosan egyezik a Conradus-prédikációval. Ez egyértelműen kiderül, ha a königsbergi szöveget összevetjük a sermo két kéziratával⁴⁶ és a prédikáció kora újkori, valamint 19. századi kiadásaival,⁴⁷ amelyekben a szöveg Bonaventurának tulajdonítva szerepel. A klosterneuburgi és a vatikáni kézirat szinte szó szerint megegyezik a kiadott változatokkal, viszont valószínűleg ezek közül egyik sem volt a königsbergi kódex másolójának forrása, mivel a két szövegváltozat számos ponton eltér. A königsbergi másoló tehát vagy egy másik, még ismeretlen szövegváltozatot használt, vagy – ami ennél valószínűbb – maga a másoló módosította a sermo szövegét saját igényeinek megfelelően. A königsbergi változat rendkívül sok kiegészítést tartalmaz, és a mondatok sorrendje sem egyezik a többi kéziratéval. Ezek az eltérések ugyan tulajdoníthatók a másoló kreativitásának, de ha a kiegészítések a másoló-szerkesztőtől származnak is, akkor sem valószínű, hogy a klosterneuburgi vagy a vatikáni kéziratot vette alapul, mivel az átvett mondatok között is számos megfogalmazásbeli eltérés figyelhető meg. Ez tekinthető a leg-önállóbbnak a hat königsbergi sermo közül.

A königsbergi kéziratban tehát számos olyan betoldás szerepel, amely egyik másik kéziratban sem. A betoldott mondatok nem jelennek meg Conradus többi

---

lisává választották. 1262-ben tíz évre visszavonult, és feltehetően ebben az időben írta művei nagy részét. 1272-től újra provinciálisként tevékenykedett 1279-ben bekövetkezett haláláig. Irodalmi szövegeinek nagy részét sermók, illetve a *Speculum beatae Mariae virginis in angelica salutatione* című mariológiai munkája teszi ki. Gerhard STAMM, „Konrad von Sachsen”, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, Hg. Kurt RUH, Gundolf KEIL, Werner SCHRÖDER, Burghart WACHINGER und Franz Josef WORSTBROCK, 14 köt. (Berlin: De Gruyter, 1978–2008), 5:247–251.

46 Augustiner Chorherrenstift, Klosterneuburg, Cod. 450. ff. 296r–v; Vatikán, Borgh.180, 88r–v. A königsbergi kéziratban olvasható prédikáció Conradus *De tempore* című sermociklusának része volt, de a ciklus mintegy 20 fennmaradt másolata közül nem mindegyikben szerepelt, a számomra jelenleg hozzáférhető kéziratok közül csak a klosterneuburgiban és a vatikániban.

47 BONAVENTURA, *Sermones de tempore* (Párizs: Jodocus Badius, 1521), 191v–192v; BONAVENTURA, *Sermones de tempore* (Párizs: Ludovicus Vives, 1868), 270–271. Kritikai kiadás az összes fennmaradt szövegforrás alapján még nem készült Conradus de Saxonia szentbeszédeiből, így teljes bizonyossággal nem állíthatom, hogy az eltérések nem egy ismert forrásnak köszönhetőek.

hasonló themájú sermójában sem⁴⁸ – leszámítva egy világi örömök mulandóságáról szóló közmondást –,⁴⁹ és feltehetően a másoló-kompilátor saját ötletei nyomán kerültek a sermóba.

A másoló rögtön a sermo elejére betoldott néhány mondatot, amelyek nem szerepelnek a Conradus-sermóban.

Conradus de Saxonia, 270 ⁵⁰	Königsbergi kódex, 108v
	Petite et dabitur vobis. Quando pauper simplex et timidus non exponit suas necessitates, dives credit, quod pauper non indigeat. Sic est de Deo et homine. Pauper superbus quando postulat a Deo sibi dari [nihil] Deus non curat. Et ideo Dominus improperat talibus in Luca: Usque modo non petistis a me quidquam. ⁵²
Petite et dabitur vobis. <i>O quam magna promiss[i]o, magna hic fiducia orandi. Sed circa petitiones orationum nostrarum attendere debemus nostram necessitatem, petitionis congruitatem, divinam largitatem.</i> ⁵¹	Petite et dabitur vobis. <i>Magna fiducia datur nobis orandi. Sed circa petitiones orationum nostrarum tria sunt consideranda. Primo [scilicet] necessitas, secundo petitionis congruitas, tercio divina largitas.</i> ⁵³

Minden bizonnyal a sermo prothemájának szánta ezt a fejtegetést, amelyben azt, aki nem kér Istentől, ahhoz a szegényhez hasonlítja, aki nem kér a gazdától. Isten ugyanúgy nem gondol arra, aki nem kér tőle semmit, mint a gazdag, aki nem tudja, hogy a szegénynek szüksége lenne valamire. A bibliai hely, amelyre a gondolatmenet épül, ugyanaz a Lukács-idézet lehet, amely a fejtegetés

48 Augustiner Chorherrenstift, Klosterneuburg, Cod. 450. ff. 293r–297v; Vatikán, Borgh.180, 88r–91r; BONAVENTURA, *Sermones...* (1868), 270–275; BONAVENTURA, *Sermones...* (1521), 191v–198v.

49 *Momentaneum est quod delectat, sed eternum quod cruciat.* [Pillanatnyi, ami gyönyörködtet, de örök, ami kínoz.] Augustiner Chorherrenstift, Klosterneuburg, Cod. 450. ff. 297r; Vatikán, Borgh.180, 89r; BONAVENTURA, *Sermones...* (1868), 272; BONAVENTURA, *Sermones...* (1521), 193r.

50 A szövegközlés alapja a 19. századi kiadás: BONAVENTURA, *Sermones...* (1868), 270–271.

51 Kérjetez, és adni fognak nektek. **Amikor az egyszerű és félénk szegény nem adja elő, mire van szüksége, a gazdag azt hiszi, hogy a szegény nem szenved hiányt semmiben. Így van ez Istennel és az emberrel. Amikor a gögös szegény nem kéri Istent, hogy bármit is adjon neki, akkor Isten nem gondol rá. És az ilyeneket ezért marasztalja el az Úr Lukács evangéliumában: Eddig semmit sem kértetek tőlem.**

52 Kérjetez, és adni fognak nektek. Ó, micsoda nagy ígéret, nagy itt az imádkozó megnyugvása. *De az imáinkban megfogalmazott kérésekkel kapcsolatban figyelünk kell a szükségünkre, a kérés helyénvalóságára, az isteni bőkezűsége.*

53 Kérjetez, és adni fognak nektek. Nagy megnyugvás adatik nekünk, ha imádkozunk. *De az imáinkban megfogalmazott kérésekkel kapcsolatban három dolgot figyelembe kell vennünk. Az első tudniillik a szükség, a második a kérés helyénvalósága, a harmadik az isteni bőkezűség.*

végén szerepel. A sermo csak ezután a prothema után tér rá a thema bevezetésére és a divíziók felsorolására, amelyeket a Conradus-prédikációból vett át, majd rátér a divíziók kifejtésére.

A königsbergi kódex másolója az első divízió kifejtésébe is beleszötte (feltehetően) saját kiegészítéseit.

Conradus de Saxonia, 270	Königsbergi kódex, 108v
<i>Circa primum notandum est, quod ideo homines orare nesciunt, quia ignorant proprias necessitates. Consideranda est triplex necessitas. Prima est hostis severissima impugnatio. [...] Secunda est hominis vilissima defectio, et paupertas, quia neque hospitium habet homo nisi petat. [...] Tertia est iudicis gravissima offensio.⁵⁴</i>	<i>Primo inquam debemus considerare nostram necessitatem, quia [multi] ignorant suas necessitates et fragilitates. Unde sapiencior est qui se ipsum intelligit quam se ipso neglecto agnoscat cursus siderum, vires erbarum, naturas animalium et complexiones hominum. Triplici [angustia] deprimitur genus humanum. Prima est seivissimorum impugnatio hostium. Secunda omnimoda paupertas. Tercia iudicis offensio.⁵⁵</i>

A divízió kifejtését mindkét sermo azzal a gondolattal kezdi – némileg eltérően megfogalmazva –, hogy sokakat az akadályoz a helyes imádkozásban, hogy nem ismerik saját szükségleteiket. A königsbergi változat lejegyzője a szükségletek (*necessitates*) mellett az esendőségeket (*fragilitates*) is megemlíti, majd beszúr egy idézetet, amelyben az önismeret fontosságát hangsúlyozza.⁵⁶ Az önismeret jelentőségéről szóló kitérő után a königsbergi kézirat felsorolja a három aldistinkciót, amelyeket a Conradus-sermóból vett át. Ezeket Conradus az alapján határozta meg, hogy mi az a három dolog, amelyekkel kapcsolatban az embernek leginkább szüksége van az isteni segítségre, azaz az ellenséges támadások; a testi és lelki szegénység vagy fogyatkozás; és a szigorú utolsó ítélet.

54 *Az elsővel kapcsolatban azt kell megjegyezni, hogy az emberek azért nem tudnak imádkozni, mert nem ismerik a saját szükségleteiket. Háromféle szükségletet kell figyelembe venni. Az első az ellenség dühöngő ostroma. [...] A második az ember leghitványabb fogyatkozása és a szegénység, mert nincsen szállása az embernek, ha nem kér. [...] A harmadik a bíró nagyon súlyos haragja.*

55 *Először tehát azt kell figyelembe vennünk, hogy mire van szükségünk, mivel sokan nem ismerik szükségleteiket és esendőségeiket. Ezért bölcsőbb az, aki saját magát megérti, mint az, aki megismerte a csillagok pályáját, a növények erejét, az állatok természetét és az emberek összetettségét, de önmagát elhanyagolta. Háromféle baj terheli az emberi nemet. Az első a dühöngő ellenség ostroma. A második mindennemű szegénység. A harmadik a bíró haragja.*

56 Bernardus CLARAEVALLENSIS Incertus, *Meditationes de humana conditione*, PL 184, 494D; Ps. Hugo de SANCTO VICTORE, *De anima*, PL 177, 165. A részletet gyakran idézték 14. századi szövegekben a *Manipulus florum*ból: Christine BOYER, „Un témoin précoce de la réception du «Manipulus florum» au début du XIVe siècle: Le recueil de sermons du dominicain Guillaume de Sauqueville”, *Bibliothèque de l'École des chartes* 164 (2006): 43–70; 54, <https://doi.org/10.3406/bec.2006.463657>.

A königsbergi kéziratban csupán az első aldistinkció kifejtését olvashatjuk, amely számos eltérést mutat a többi szövegváltozathoz képest.

Conradus de Saxonia, 270	Königsbergi kódex, 108v
	<p>Prima inquam est hostium impug-nacio scilicet mundi, carnis et demonum. [Caro] [concu]pisscit adversus spiritum et spiritus adversus tria. Caro dicit inficio, mundus clamat deficio, demon dicit decipio. [...] breve est quod delectat, sed eternum quod cruciat. Et ideo apostolus ammonet, fratres: Sobrii estote.⁵⁸</p>
<p>Haec figurata est in Holoferne obsidente filios Israel, <i>sicut dicitur: per totam noctem intrans ecclesiam oravit petentes auxilium a Domino Israel. [!] Sicut obsessi ergo a tartaris vel a ferocissimis inimicis, sic instantissime oremus, quia obsessi sumus a daemonibus in vili castello corporis.</i>⁵⁷</p>	<p><u>Sicut obsessi a tartaris vel ab inimicis fortissimis circumdati formidant imminere sibi periculum, instantissime debemus vigilare in oracione, quia obsessi sumus a demonibus in huius vili castello corporis.</u> Quod [figuratum] est in Oloferne obsidente filios Israel, <i>propter quod dicitur Judith vi.: per totam noctem intra templum oraverunt petentes auxilium a Deo Israel.</i>⁵⁹</p>

Az ellenség ostromára vonatkozó aldistinkció kifejtését a königsbergi kódex másolója saját kiegészítésével kezdi: pontosítja, hogy milyen ellenségről van szó egy Bernátnak tulajdonított sermóból származó részletet idézve – mégpedig ugyanazt a részletet, amely az 1v lapon olvasható sermóban is feltűnik. Ez alapján tehát a három ellenség, amelyek támadásainak ellen kell állni, a testi

57 Az első tehát az ellenség ostroma, tudniillik a világé, a testé és a démonoké. Mert a test a lélek ellen vágyakozik, a lélek pedig három dolog ellen. A test mondja: bemocskollak, a világ kiált: megcsallak, a démon mondja: becsaplak. [...] rövid, ami gyönyörköd-tet, de örök, ami kínoz. És erre figyelmeztet minket az apostol, testvéreim: Józának legyetek.

58 Ezt jelképezi Holofernes, aki Izrael fiait ostromolta, *ahogy mondja a Szentírás: a templomba lépve egész éjjel könyörög[tek] és segítséget kértek Izrael Istenétől. Olyan nagy szorgalommal imádkozzunk, mint azok, akiket megszálltak a tatárok vagy körülvert az erős ellenség, mert démonoktól vagyunk megszállva testünk hitvány kastélyában.*

59 Olyan nagy szorgalommal kell imádkozva virrasztanunk, **mint ahogy azok rettegnek, hogy eléri őket a veszedelem**, akiket megszálltak a tatárok vagy körülvert az erős ellenség, mert démonoktól vagyunk megszállva testünk hitvány kastélyában. Ezt jelképezi Holofernes, aki Izrael fiait ostromolta. *Ezért mondja Judit 6: egész éjjel könyörögtek Izrael Istenéhez segítségért.*

vágyak, a világi hiúságok és a démoni kísértések. A pseudo-Bernát-idézetet még három kiegészítéssel erősíti meg: két bibliai idézettel, amelyek közül az egyik a test és a lélek ellenséges viszonyára,⁶⁰ a másik az ördögi csábítás jelenlétére figyelmeztet,⁶¹ illetve egy közmondást is olvashatunk, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a világi örömei mulandók (szemben az értük járó büntetéssel).

Az ellenség azonosítására tett kitérő után a königsbergi kéziratban Conradustól átvett mondatok következnek. A Conradus-sermo felidéz egy Judit könyvében olvasható jelenetet, amelyben a Holofernész csapataitól körülvevő zsidók egész éjszaka imádkoznak. A prédikáció arra buzdítja a hallgatóságot, hogy imáikban ugyanolyan állhatatosak legyenek, mintha egy ellenségtől körülvevő erődben imádkoznának, és ezt egy hasonlattal indokolja meg: a test egy gyöngye vár, amelyet úgy vesznek körül és ostromolnak a démoni hordák, mint a tatárok – van tehát miért segítséget kérnie a test hitvány kastélyában rekedt léleknek. A königsbergi kézirat mind a bibliai utalást, mind az ostromlott test képét átveszi a Conradus-sermóból, mindössze a sorrendet cseréli meg: a többi szövegváltozattal ellentétben előbb szólítja fel a hallgatóságot az ördögi hordáktól való rettegésre, és az imádkozásra, majd csak ezután illusztrálja a bibliai történettel, hogy az imák igenis célravezetőek a rettegett ostromlókkal szemben.

A königsbergi kézirat ezután a másoló-kompilátor saját ötleteivel zárul: az ellenség támadásáról szóló fejtegetéseket azzal is kiegészíti, hogy mikor várható leginkább az ostrom. Arra hívja fel hallgatósága figyelmét, hogy az ördög legszívesebben életünk kezdetén és végén fenyeget minket, majd a kijelentést egy olyan fejedelemről szóló exemplummal támasztja alá, aki egy építkezés elején és végén is akadályoztatva volt. Ezután az általános tapasztalatra támaszkodva meg is magyarázza, hogy miért: ha valakit a munkája kezdetén akadályoznak, könnyű rávenni, hogy feladja, míg a munka végén azért éri meg támadnia az ördögnek, hogy az egész addigi munkát elronthassa. Végül a königsbergi kódex másolója egy másik exemplumot idéz fel,⁶² amely olyan szerzetesekről szól, akiket az ördögök akadályoztak a rendbe való belépésükkor.

60 Gal 5:17.

61 1Pét 5:8.

62 Petrus Venerabilis exemplumát. Kiadását ld.: Petrus CLUNIACENSIS, *De miraculis libri duo*, ed. Denise BOUTHILLIER, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 83 (Turnhout: Brepols, 1988), 52–53.

A königsbergi sermók lejegyzője mint prédikátor és a *Königsbergi Töredék* mint prédikáció

A *Königsbergi Töredék*et lejegyző kéz tehát a magyar szövegen kívül legalább hat prédikációvázlatot írt a kódexbe. Feltételezhető, hogy a hetedik hosszabb szöveg, amely ugyanettől a kéztől származik (vagyis a *Töredék* és a *Szalagok* szövege), szintén prédikáció. Ezen feltételezés bizonyításához érdemes megvizsgálni azon latin nyelvű prédikációk jellemző szerkesztési módszereit, amelyek nem pusztán másolói, hanem kompilatori tevékenység eredményei. A scriptor ezeket a sermókat több prédikáció részleteiből állította össze, és forrásait saját igényeinek megfelelően alakította át. Különösen az 1r lapon olvasható prédikáció szerkesztési technikáiból látszik, hogy a lejegyző egyszerű, jól követhető sermo létrehozására törekedett: forrásának összetett divíziószerkezetét nagy mértékben leegyszerűsítette, a bonyolult angelológiai fejtegetéseket elhagyta, és beszédének egyes részleteit minél több példával világította meg. A többi sermóra szintén jellemző, hogy a sermo-vázlatokat, amelyeket lemásolt, különféle nyomatékosító, szemléltető példákkal egészítette ki: idézeteket szűrt be a Bibliából vagy más auktoroktól, és előszeretettel utalt exemplumokra, amelyek a témába vágtak. Ezeket a példákat arra használhatta a prédikációk szóbeli prezentálása során, hogy minél nagyobb hatást gyakoroljon a hallgatóságára.⁶³ A königsbergi sermókat lejegyző prédikátor tehát tudatosan, a hallgatóság igényeit szem előtt tartva szerkesztette sermóit. A forrásai kiválasztásakor is kizárólag a prédikáció felhasználhatóságára ügyelhetett a szerző, rendi hovatartozását ugyanakkor figyelmen kívül hagyta.

A *Königsbergi Töredék*et lejegyző kéz sermói tehát olyan prédikációk, amelyeket kevés divízió és számos szemléltető példa tesz érthetővé, követhetővé. A magyar szöveg jelenetei – mint Gábrriel Máriához küldése a *Szalagokon*, vagy a szörnyülködő ördögök a *Töredéken* – hasonlóképpen szemléltető funkciót tölthetnek be. Az inkarnáció megfoghatatlanságát ellensúlyozzák ezek a példák. Az Úr utasítja Gábrielt, hogy keresse fel Máriát, ezzel a szeplőtelen fogantatás kérése kézzel foghatóan jelenik meg, az értetlenkedő ördögök monológja pedig a szűzen szülést hozza közelebb a hallgatósághoz.

A jelenetek párbeszédesei, amelyeket a szöveg drámai volta melletti érvként használtak fel,⁶⁴ inkább a prédikációk előadásában gyakran használt hatás-

63 A prédikációk előadásáról és hatáskeltéséről lásd: Beverly Mayne KIENZLE, „Medieval Sermons and their Performance: Theory and Record”, in *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages*, ed. Carolyn MUESSIG, *A New History of the Sermon* 3, 89–124 (Leiden: Brill, 2002).

64 KARDOS, *Régi magyar...*, 81–82.

keltő drámai elemekre utalnak.⁶⁵ Drámai részletek és dramatizált exemplumok gyakran jelentek meg a skolasztikus sermók szemléltető eszköztárában.⁶⁶ A *Königsbergi Töredék* drámára emlékeztető részei – a dramatizált „égi per”-jelenet a *Szalagokon*, vagy a kilencsoros rész ördögi monológja – az exemplumok szemléltető hatását hivatottak fokozni.⁶⁷ Ez nem egyedi a magyar sermoirodalomban (sem): késő középkori prédikációinkban is előfordulnak dramatizált részletek,⁶⁸ de a korábbi sermókban is használták a skolasztikus prédikációkra jellemző hatáskeltő elemeket.⁶⁹

A margináliák szintén a magyar kéz prédikációfogalmazói tevékenységét sejtetik. A lapszéli jegyzetek elsősorban Beauvais-i Vince traktátusai mellett találhatóak, és azt a célt szolgálják, hogy megjelöljék a traktátusok fejezeteit, néhány szóban jelezve azok tartalmát, valamint, hogy mi keltette fel bennük a jegyzetelő érdeklődését. A 21v lapon egy hosszabb megjegyzés olvasható, amelyben imádkozáshoz köthető distinkciókat jegyeztek fel. Ez arra utal, hogy a megjelölt részletet (amely az ima bűnbánatban betöltött szerepéről szól) a jegyzetelő egy imádkozáshoz kötődő prédikációban szeretne volna felhasználni. A legegységesebb bizonyítékot arra, hogy a margináliák egy prédikációhoz való anyaggyűjtés jelei, az 55r lap szolgáltatja, amelyen a *prothema* megjegyzés olvasható egy olyan részlet mellett, amely alkalmas prothemának. A megjelölt részlet ugyanis azt fogalmazza meg, hogy az emberi beszéd alkalmatlan az isteni csoda elbeszélésére.⁷⁰

A *Königsbergi Töredék* lejegyző kéz tehát az őrzőkódex szövegeit prédikációhoz való anyaggyűjtés céljából jegyzetelhetette végig. Az már ismert, hogy ezeket a szövegeket fel is használta a magyar nyelvű munkájában: a nyelvemlék részleteinek latin forrása a *De laudibus beate Marie virginis* volt.⁷¹ A magyar szövegben megtalálható *Ave Maria*, az Áron vesszejére való utalás, Gábel elküldésének jelenete és a szörnyülködő ördögök mind visszavezethetők a *De laudibusra*. Az is

65 KIENZLE, „Medieval Sermons...”, 110–111.

66 TÓTH Péter, „»Némely alázatos doktor szíz Mária képében«. Drámai szövegeink a középkorban 1506”, in *A magyar irodalom története*, 1. köt., *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 180–195 (Budapest, Gondolat, 2007), 188–192.

67 Vö. TÓTH, „»Némely alázatos doktor...”, 192: „Egyik legkorábbi nyelvemlékünk, a 14. század közepéről származó *Königsbergi töredék* szövege ugyanis talán már egy ilyen „fél-drámai prédikáció” magyar fordítását őrizte meg”

68 TÓTH, „»Némely alázatos doktor...” 189–192. Temesvári pelbárt egy prédikációjának végén előforduló dramatizált „égi per” jelenet elemzését ld.: BARTÓK Zsófia Ágnes. „»Practica more conclusionis«. Egy égi per és funkciói az *Érdy-kódexben*”, in *Szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 2. köt., Régi magyar színház 6, 314–333 (Eger: Líceum Kiadó, 2016).

69 TÓTH, „»Némely alázatos doktor...” 192.

70 *Nam quod natura non habet, usus nescit, ignorat ratio, mens non capit, celum pavet, terra stupet, creatura miratur, qualiter humanus sermo narrabit?* (55r) [Tehát ami nincs a természetben, amit nem ismer a gyakorlat, nem tud az ész, nem ért az elme, amitől remeg az ég, elámul a föld, amit a teremtmény csodál, azt hogyan beszéli majd el emberi beszéd?]

71 Kovács, „Beauvais-i Vince...”

figyelemre méltó, hogy a margókon minden olyan részletet megjelöltek, amely feltűnik a magyar szövegben. A magyar sriptor tehát prédikációhoz gyűjtött anyagot, amikor az őrzőkódex szövegeinek részleteihez készített jegyzetet, és a megjelölt részleteket fel is használta a magyar nyelvű művében, amelynek műfaja nagy valószínűséggel prédikáció volt. A *Königsbergi Töredék* szövegének összeállításakor a lejegyző ugyanúgy járhatott el, mint a latin nyelvű sermók megalkotásakor: kiválogatta a neki tetsző részeket, amelyekből aztán kompilált egy saját szöveget.

A magyar nyelvemlék funkciójával kapcsolatban nyomra vezethet még annak központosítása, amely arra utal, hogy a szöveget felolvasásra szánták.⁷² Ez a körülmény szintén erősítheti azt a feltételezést, hogy a *Königsbergi Töredék* és *Szalagjai* is prédikáció, mégpedig olyan, amelyet nem fejből mondtak, hanem felolvastak. Ennek megfelelően jobban ki is van fejtvé, mint a vázlatosabb latin prédikációk; az a töredékes volta ellenére is látszik, hogy egy vázlatnál összefüggőbb alkotásról van szó, tehát nem a *Gyulafehérvári sorokkal* rokonítható, rövid emlékeztetőről, hanem kifejtettebb és teljesebb felolvasott műről. Az viszont nehezen megállapítható, hogy mennyire egységes a szöveg; hogy a *Szalagok* és a *Töredék* egy teljes beszédet alkottak-e vagy az egész műnek csak részleteit vették-e papírra.

A *Königsbergi Töredék*et lejegyző kéz latin szövegei tehát mind prédikáció műfajához kötődnek, ami azt sugallja, hogy a *Töredék* szintén a prédikáció műfajához köthető. A *Töredék*et több részletből kompilálták, ahogy a latin prédikációkat is. A sermók sokszor egyszerűsített változatban jelennek meg, ami kevésbé művelt hallgatóságot feltételez, a magyar szöveg pedig latinul nem tudó közönséget sejtet, és nem kizárt, hogy mind a latin prédikációk, mind a *Töredék* ugyanazon közösség számára íródott. A nyelvemlék részletei a skolasztikus sermók hatáskeltő eszközeit idézik, és a latin sermók lejegyzője is szívesen használt szemléltető elemeket. Mindez tehát arra enged következtetni, hogy a *Königsbergi Töredék* funkciója – mint a korai nyelvemlékeinké általában – prédikációs tevékenységhez kötődik.

72 LÁZS SÁNDOR, „Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88, 1. sz. (1984): 109–115, 112–114.

Das Königsberger Fragment und sein handschriftlicher Kontext

Das sogenannte Königsberger Fragment, das eines der ältesten Schriftdenkmale der ungarischen Sprache ist, wurde im Einband eines Kodex gefunden. Ein Teil des ungarischen Texts wurde ausgeschnitten und im Einband hineingesetzt worden, um den Einband zu verstärken. Als Péter Tóth den Kodex untersucht hat, stellte er fest, dass die Blätter des Königsberger Fragments aus demselben Kodex herausgerissen wurden, in dessen Einband es später aufgefunden worden ist. Diese Feststellung war ein Wendepunkt in der Forschung des Königsberger Fragments: der lateinische Urtext, dessen Übersetzung der ungarische Text darstellt, wurde im gleichen Kodex aufgefunden, und dementsprechend konnte auch die Frage der Datierung des ungarischen Textes geklärt werden.

Hier untersuche ich den Zusammenhang zwischen dem Kodex und dem Königsberger Fragment aus einem anderen Blickwinkel: da der ungarische Text ursprünglich in den Kodex eingeschrieben war, können wir darauf schließen, dass es im Kodex möglicherweise auch andere Texte gibt, die vom ungarischen Schreiber geschrieben wurden. In meinem Aufsatz werden sechs Modellpredigten untersucht, die nach paläographischer Analyse derselbe ungarische Schreiber geschrieben hat. Der Scriptor hat die lateinsprachige Predigten selbst kompiliert, und zu den Texten, die er kopiert hat, seine eigene Ideen hinzugefügt. Ich habe versucht die Quellentexte der Predigten gründlich zu identifizieren, um die Kompilationstechnik des Autors untersuchen zu können.

Adalékok a 11. századi perzsa líra 17. századi kanonizációjához

Manučehri Dāmgāni egyik első fennmaradt kézírata a Teheráni Egyetem levéltárában

Abu'l-Najm Aḥmad b. Qows, költői nevén Manučehri Dāmgāni 11. századi perzsa költő ma ismert dívánja, verseinek gyűjteménye, a modern kiadásokban körülbelül 2800 sort tartalmaz. Műfaji-formai felosztás szerint a díván verseinek többsége klasszifikálható mint *qašide*,¹ illetve *mosammaṭ*, strofikus hosszú költemények.² Mindkét műfaj dicsőítő költemény, a patrónus legtöbbször I. Mas'ud gaznavida szultán (1030–1040). Témájukat tekintve a legjelentősebb versek³ kertés természetleírások, amelyekben a kert különböző részei különböző régi iráni szezónális ünnepek (ún. *nowruz*, a tavaszi, és *mehregān*, az őszi nap-éj egyenlőség) kontextusában jelennek meg, bonyolult hasonlatokon keresztül – itt tűnik ki Manučehri kortársai közül. Figyelemre méltók továbbá a narratív költemények.⁴ A költő a szakirodalomban mint a természetleírás mestere és az arab irodalom innovatív adaptálója ismert.⁵ Irodalomtörténeti kategóriák szerint

- 1 *Qašide*, a továbbiakban magyar helyesírással kaszída. Hosszú monorímes (aa, xa, xa...) vers, 11. századi perzsa formája (az eredeti arab formától némileg eltérően) általában egy leíró részből (pl. természetleírás) és egy dicsőítő részből áll. A tanulmányban a magyarul is ismert (díván, kalifa, sah, imám stb.), vagy magyarul képzett szavakat (Gaznavida, Szafavida) magyarosan írom át. A többi perzsa szövegben a modern tudományos átírást tekintem mérvadónak. A szövegben szereplő fordítások (ha nem jelzem másképp) a sajátjaim.
- 2 Általában aaaa-b, cccc-b, dddd-b stb., de létezik három- és kilencsoros variáció is. Manučehri az első költő, akinél nagyobb mennyiségben megtalálható, a forma mestereként is ismert.
- 3 Egy modern (19. századi gyökerű, a kanonizáció folyamatában egyedülállóan fontos) ízlés szemszögéből. A korábbi recepció kérdéses, lásd az összefoglalásban.
- 4 Elsősorban a szőlőtőkéről és lányairól, a szőlőszemekről, és a bor készítéséről. Lásd William L. HANAWAY, „Blood and Wine: Sacrifice and Celebration in Manūchihri’s Wine Poetry”, *Iran* 26 (1988): 69–80.
- 5 Charles-Henri FOUCHÉCOUR, *La description de la nature dans la poésie lyrique persane du XIe siècle*, Travaux de l’Institut d’études iraniennes de l’Université de la Sorbonne nouvelle 4 (Paris: Librairie C. Klincksieck, 1969); Viktor AL-KEK, *Ta’sir-e farhang-e ‘Arab dar a’sār-e Manučehri* (Beyrou: Dār al-Mašreq, 1986).

Manučehri a „Gaznavida költők” vagy „korai udvari lírikusok” közé sorolható, ‘Onšori Balkhival és Farrokhi Sistānival együtt említve.⁶ Életrajza bizonytalan. A kutatás ezt a röviden vázolt életművet elsősorban irodalomtörténeti, történet-szi, irodalomtudományos szempontok szerint vizsgálta. Kevés hangsúly került a díván kéziratosságotra és annak történeti kontextusára.

A Gaznavida-kori, illetve általában az egész mongol-kor előtti költészet alapvető filológiai problémája a fennmaradt kéziratok kora. Bár költői szövegekből következtethetünk arra, hogy a legkorábbi perzsa költők is dívánokba rendezték verseiket,⁷ egy költőnek sem maradt fenn relatíve teljes dívánja 13. századinál korábbi kéziratban. Összeállítható egy rövid lista azokról a szerzőkről, akiknek a 13–15. századból fennmaradtak korai teljes kéziratok,⁸ azonban a mai kánon szerinti jelentős költők, úgymint a felsorolt Farrokhi, Manučehri és ‘Onšori kiadásai elsősorban 19. századi kéziratokon és litográfiákon, azaz a költők élete és feltételezett eredeti dívánjaik létrejötte után nyolcszáz évvel lejegyzett szövegeken alapulnak. Az új kéziratok keletkezése nagyban köthető Reżā-Qoli Khān Hedāyat 19. századi antológus és költő munkájához.⁹ A kutatás egy régi teljes díván valószínűtlen előkerüléséig jobb híján elfogadja ezt a helyzetet, és ha számottevő eredménnyel is, ezeréves, filológiai szempontból problémás szövegeket mint egészként értelmezhető műalkotást, irodalomkritikai szempontok szerint elemezhető költői szövegeket olvas. A konszenzus szerint a versek nyelvileg többé-kevésbé valóban ezres évekbeli szövegek, semmiképp nem teljes torzuláson átment kései hamisítványok.¹⁰ A későbbi másolói gyakorlat torzító hatásait analógiák alapján „kijavítani” igyekvő, többnyire iráni kutatás ismert.¹¹

Ennek ellenére nem megkerülhető a kéziratosságotra történeti kontextusának vizsgálata. A „Gaznavida költészet” kánonbeli helye, sőt, fizikai létezése bizonyos mértékig modern jelenség, és mint ilyen, elválaszthatatlan 19–20. száza-

6 Lásd Rypka irodalomtörténetében a „The panegyric poets under Maḥmūd and his successors” részt a „The Ghaznavid Period” című fejezetben. Jan RYPKA, *History of Iranian Literature* (Dordrecht: Springer, 1968), 174–177.

7 François DE BLOIS, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey: Poetry of the Pre-Mongol Period*, 5 vols. (London: Routledge, 2004), 5:603. Vö. Manučehri 52. kaszidájának 37. sora, „man basi divān-e še‘r-e tāziyān dāram ze bar”, „arab költők sok dívánját tudom fejből”. MANUČEHRI Dāmġāni, *Divān-e Manučehri Dāmġāni*, ed. Moḥammad DABIR-SIYĀQI (Tehran: Čāpkhāne-ye Khāše‘, 2015/1394), 90.

8 Azraqi, Nāser Khosrow, Anvari, Akhsikati, ‘Attār, Kamāl Esfahāni, Khāqāni, Mo‘ezzi, Mokhtāri, Qamar, Qevāmi Rāzi, Runi, Šaber, Sanā‘i, Šams-e Tabasi, és Zahir Faryābi. DE BLOIS, *Persian Literature...*, 5:604–605.

9 Manučehri-ről lásd Reżā-Qoli Khān HEDĀYAT, *Majma‘ al-fosahā*, ed. Możāher MOŠAFFĀ, 6 köt. (Tehran: Entešārāt-e Amir Kabir, 2004/1382), 3:1907–1992.

10 Jerome CLINTON, *The Divan of Manūchihri Dāmghāni: A Critical Study* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1972), 158.

11 Rāziye ĀBĀDRYĀN, „Raveš-e tašhiḥ-e matn dar Divān-e Manučehri Dāmġāni be tašhiḥ-e Moḥammad Dabir-Siyāqi va piš Nehāvandi dar bāb-e ba‘āzi abyāt-e divān”, *Kohannāma-ye adab-e Pārsi* 9, 1 sz. (2018/1397): 1–25.

di iráni intellektuális mozgalmaktól, elsősorban a *bāzgašt-e adabi*, „irodalmi vizsztatérés”, máshol „irodalmi feltámadás” klasszicizáló tendenciáitól – utóbbi jeles képviselője a fentebb említett Reżā-Qoli Khān Hedāyat. Röviden: számos prominens korai költő recepciótörténete az élete utáni nyolcszáz évben közel ismeretlen.

A felsorolt három Gaznavida-kori költő közül Manučehri műveinek létezik három, a 19. századnál valamivel korábbi, 17. század eleji kézírata. Ezekkel, a költő legkorábbi fennmaradt dívánjaival a kutatás alig foglalkozott. A legismertebb modern iráni kiadásban egyáltalán nem szerepelnek,¹² alapos vizsgálatuk várat magára. A nyugati kutatásban a katalógusokon túl ismeretlenek. A következő oldalakon a három korai kézirat közül a legteljesebb, a Teheráni Egyetem kézírattárában található, 1601-es datálású Manučehri-dívánra, illetve elsősorban annak bevezetőjére összpontosítva járom körül a 16–17. századi, Szafavida-kori kanonizáció problémáját. Arra a komplex kérdésre szeretnék nagy vonalakban válaszolni, miért ekkor és milyen körülmények közt jegyezték le ezeket a szövegeket öt évszázadnyi látszólagos elfeledettség után. A tanulmány során a kéziratról eljutok Taqi al-Din Kāšāni Szafavida-kori költő és antológus nagy terjedelmű és jelentős, ugyanakkor alig kutatott antológiájához, illetve ez alapján járom körül a szöveg(ek) esetleges indiai kapcsolatait, eredetét. Kitekintésként utalok a díván későbbi recepciótörténetére és 19. századi presztízsére. Nem szándékom a szövegek 11. századi „eredetihez” való közelítése. Helyette azt kívánom bemutatni, milyen módon értelmezhető egy alapvetően kodikológiai, filológiai probléma irodalom- és kultúrtörténeti nézőpontból. Az alapkutatás jelenlegi állása, illetve a tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem lehetséges egységes, kerek narratívát felállítani anélkül, hogy feltételezésekbe bocsátkoznék. Célom egy kéziratból kiindulva esettanulmányként felvázolni a kutatás alapvető kérdéseit, problémáit, releváns forrásait.

A Teheráni Egyetemen található első kézirat

A legteljesebb korai kézirat a Teheráni Egyetem kézírattárában található XIV 4669 jelzettel.¹³ Datálása 1601-es, ezzel a legkorábbi teljes kézirat, ha nem számítunk egy kérdéses datálású, 1580-as példányt, amely Párizsban található, és kutatásaim alapján soha nem volt az iráni szöveg hagyomány része.¹⁴ A Tehran

12 Dabir-Siyāqi kiadása (első kiadás 1959) és számos újranyomott változata: Abu'l-Najm MANUČEHRI Dāmġāni, *Dīvān-e Manučehri Dāmġāni*, ed. Moḡammad DABIR-SIYĀQI (Tehran: Čāpkhāne-ye Khāše^c, 2015/1394).

13 Tehran, Dānešġāh XIV 4669. A továbbiakban Dānešġāh. Ahol számozott oldal található, ott azt követem a jegyzetekben, nem a fóliószámot.

14 Ez a kézirat Párizsban, a Bibliothèque Nationaleban található, Blochet 1206 (Supplément 725), 1580. Lásd Edgar BLOCHET, *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale*, 4 köt.

4669 a szakirodalomban javarészt ismeretlen.¹⁵ Terjedelme 85 levél, 170 számozott oldal, mérete 18x10 cm, írásképe jól olvasható *nasta'liq*. A kézirat 19. századi, lakkozott, borítója elé írt, ismeretlen könyvtárostól származó bejegyzés a kézirat értékéről számol be, amely régisége mellett abból adódik, hogy nem tartozik a Rezā-Qoli Khān Hedāyat által összegyűjtött példányok közé.¹⁶

A kézirat tényleges szövege egy hétoldalas bevezetővel kezdődik. A versek a 9. számozott oldalon, kék és arany növényi motívumos fejléccel kezdődnek. Ez a kézirat egyetlen díszítése. A cím *Divān-e ḥakim Manuḥehri Dāmḡāni*. A versek többnyire két sorba rendezettek, a sorok táblázattal elválasztottak, egy oldalon általában tizenhat sor van. A címek vörös tintával írt, általános műfaji meghatározások. A kézirat végén az ismeretlen másoló az 1010-es (1601) dátumot közli.¹⁷ A nehezebben olvasható *šekaste*-írással írt széljegyzetek pótlások más, ismeretlen kéziratokból. Az egyetlen forrásmegjelölés szerint egy verset a másoló állítása szerint 'Owfi (meghalt 1232 körül) antológiájából vesz át.¹⁸ 'Owfi antológiájának a ma ismert kéziratán alapuló kiadásaiiban¹⁹ ez a vers nem szerepel, az új Manuḥehri-kiadások nem tartalmazzák. Ezzel együtt a kéziratban három, a modern kiadásokban nem szereplő vers található: az előbbi mellett egy rejtvény és egy ismeretlen szerzőjű kaszída az éjszakai égbolt leírásáról.²⁰ Utóbbit iráni kutatók – véleményem szerint nem meggyőzően – egy majdnem

---

(Paris: E. Leroux, 1928), 3:25–26. A kézirat katalógus szerinti datálása 1580, másolója bizonyos Šams al-Din Khanji. Eddigi kutatásaim alapján ennek a kéziratnak a valószínűbb datálása 1602–1606, keletkezési körülményei pedig olasz diplomata és tériítő, illetve judeo-perzsa, héber karakteres Biblia-részletek után kutató európai utazóhoz, Giambattista Vecchiettihez köthetők, ezért az iráni kézirat hagyománytól teljesen idegenként itt nem foglalkozom vele. Vecchietti útjairól és Zsoltár-fordításairól lásd Walter J. FISCHER, „The Bible in Persian Translation: A Contribution to the History of Bible Translations in Persia and India”, *The Harvard Theological Review* 45, 1. sz. (1952): 7–21. Egy harmadik korai kézirat a teheráni Malek levéltárban található, amely rossz állapotú, hiányos kézirat 1602-ből (Malek 5004). A három kézirat szövege, a versek sorrendje stb. megegyezik, bár a párizsi és a Malek-levéltárban található a teheráni egyeteméhez képest hiányos. Feltehetően mindkét másik kéziratot a Teherán 4669-ről, vagy egy közös forrásról másolták. A következőkben a Teheráni Egyetemen található kéziraatra koncentrálok.

15 A kézirat létezését jegyzi de Blois mint egy egyelőre felhasználatlan, legkorábbi kéziratot a Teheráni Egyetem levéltárában. DE BLOIS, *Persian Literature...*, 5:188.

16 Dānešgāh, 1r. Hedāyatra mint néhaira hivatkozik, ezért a bejegyzés 1871 utáni.

17 Dānešgāh, 170.

18 Dānešgāh, 147. „Dar tazkera-ye Mohammad 'Owfi be-esm-e Manuḥehri-st”.

19 'Owfi antológiája, a *Lobāb al-Albāb* Browne által szerkesztett kiadásában ez a vers nincs benne. Browne állítása szerint létezett Teheránban az antológia egy másik kézirata, amelyet Hedāyat használt. Feltehetően ezt a kéziratot ismerte a teheráni kézirat másolója. Moḥammad 'OWFI, *Lobāb al-Albāb*, trans. Edward Granville BROWNE and Mirza Muhammad QAZVINI (London: Luzac&Co, 1906), 6; HEDĀYAT, *Majma'*..., 3:1946.

20 Dānešgāh, 101.

ismeretlen Szeldzsuk-kori költőhöz, Simkeš Samarqandihoz kötik.²¹ Jelen kutatás a kéziratos hagyomány történetisége felől közelít a forrásokhoz, nem eredeti szerzőség felől, ezért ezt a három szöveget a további hasonló, recepciótörténeti irányú kutatásban Manučehri-versnek tekintem. Egy új, a Szafavida-kori forrásokon alapuló kritikai kiadáshoz a versek korpuszhoz tartozását vizsgáló, külön tanulmányra lesz szükség.

A fentiekén kívül a kézirat nem tartalmaz ismeretlen szövegeket, minden vers megtalálható a modern kiadásokban. A terjedelme körülbelül 2500 sor, 90 vers. A Dabir-Siyāqi-kiadás 2815 sorához képesti eltérés pontos vizsgálata szintén meghaladja jelen tanulmány kereteit. Ennek megállapítása legalább annyira igényli az iráni szerkesztői gyakorlatok kritikus vizsgálatát, mint a kéziratok ténylegesen filológiai irányú kutatását. Összességében elmondható, hogy a kézirat nem egy különálló, radikálisan eltérő szöveghagyomány része, hanem feltehetően a teljes modern Manučehri-korpusz alapja és forrása.

A versek sorrendje nem a rímbetűk rendje szerinti, mint a későbbi (és egyes korábbi) dívánokban. A másik két korai kézirattal megegyezően az első szerelmi vers²² után következnek a strofikus *mosammatok*, majd további szerelmi versek, hátrébb pedig a ma legjelentősebbnek tartott természetleíró kaszídák. Szintén kívül esik a tanulmányon a versek közeli olvasása, ortográfiai és más eltéréseinek vizsgálata a modern kiadásokhoz képest.

A kézirat bevezetője

A teheráni kézirat próza-bevezetője összegezve a következőket tartalmazza:²³ Abu'l-Najm Manučehri Šašt Gala Balkhban született, Maḥmud Gaznavida szultán alatt élt és alkotott. Abu'l-Faraj Sejzi tanítványa volt, közel állt 'Onsorihoz és 'Asjadihoz. A bevezető írója szerint tehetségben és költői képességekben, a hasonló antológiákra jellemző fordulattal élve „az ékesszólás póló-pályájának egyetlen lovasa sem mérkőzhetett meg vele költészetben”.²⁴ 'Onsori (a kor legbefolyásosabb költőjének) köreihez tartozott. Maḥmud szultán után I. Mas'ud udvarában alkotott, ahol a *tarkhān*-rangig emelkedett, és a *šašt gala* költői nevet kapta. Utóbbi valószínű jelentése „hatvan nyáj”, azaz hatvan nyájjal rendelkezett, nagyon gazdag volt (korai antológiák gyakori eleme a költő anyagi sikereinek rögzítése). Mas'ud után testvére, Moḥammad udvarában szolgált mint költő.

21 Raḥmān QORBĀNI, „Sanadi now-yāfte barāye sorāyande-ye qašide-ye 'Omm al-Kavā'eb”, *Majalle-ye šerpažuhi-ye Dānešgāh-e Šīrāz* 43 (2020/1399): 150–175.

22 „ey tork-e man emruz naguyi ke kojāi”, szerelmes vers, „ó, török [kedvesem] ma nem mondom meg, hol vagy”, MANUČEHRI, *Divān...*, 150.

23 Dānešgāh, 1–7.

24 Dānešgāh, 1.

A bevezető életrajzi információja eddig megegyezik a korábbi antológiákból ismertekkel. A kézirat bevezetője egy történettel folytatódik, melyben Manučehri a szultán seregével egy várat ostromol. Manučehri felfedezi a vár rejtett élelmiszerraktárait, ezzel feladásra kényszeríti a védőket. A vár kapitánya, bizonyos Qadāfe, megpróbálja lefizetni a költőt, és a sereget vezető két emírt, de Manučehri visszautasítja. Moḥammad becsületességéért megjutalmazza, míg a két emírt megbünteti. Ezután minden átmenet nélkül szerelmi epizód következik, melyben Manučehri beleszeret a szultán napernyőhordó rabszolga fiújába. Bár a fiú hűtlen hozzá, Manučehri mindenhová követi. Barátai figyelmeztetik, hogy igaz hívő nem keresi ilyen kurtizánok társaságát, mert ő is lecsúszhat a részegek és csavargók közé. A költő kineveti őket, és egy négysoros versben utasítja el segítségüket.²⁵ A történetet itt lezárva a bevezető háromoldalas, rímes prózai, misztikus szerelmi traktátussá változik a szerelem kínjairól és túlvilági kvalitásairól. Mindezt a bevezető írója ismert és kevésbé ismert misztikus költőktől vett versrészletekkel díszíti.

A végén a bevezető szövege visszatér az első szakasz szárazabb, tényszerűbb életrajzi hangvételéhez: megtudjuk, hogy Manučehrinek nagy jártassága volt a misztikában, hogy idősebb éveiben a költő Emām al-Ḥarameyn Abu al-Ma‘āli ‘Abd al-Malek b. Moḥammad Joveyni sáfíita vallástudós tanítványául szegődött, és életét az aszkézisnak és misztikus gyakorlatoknak szentelte. Meghalt Gázna városában 483-ban (1104–1105). A szerző hozzáteszi: Iránban (a kézirat bevezetőjének írásakor) alig ismert még a tanult emberek körében is.

A bevezető kommentárja

Bár Manučehri tényleges életrajzáról minimális tudással rendelkezünk, ezek alapján is biztosan állítható, hogy a bevezetőben megjelenő életrajzi adatok nem alátámaszthatók. Relatív biztos, versei alapján feltételezhető adat valamiféle mester-tanítvány kapcsolat ‘Onşorival,²⁶ a versei dicsőítő ajánlásai pedig I. Mas‘ud Gaznavida szultánig (meghalt 1040) terjednek. Fiatalon bekövetkezett halála korai, 13. századi életrajzi anekdota.²⁷ A Dāmġāni név (mely már a ver-

25 Dard-e ‘eşq ast marā bahre ze jānān, nakhordam
ġesse gar z’u dġari ḥosn o tajammol binad
u golestān-e jamāl ast ‘ajab nist k’azu
khārkeş-e khārbord-e ṭāleb-gol gol ċinad.
A szerelem fájdalma az én osztályrészem,
nem gyászolok hát, ha más is látja szépségét,
a szépség rózsáskertje ő, nem csoda, ha a
tövistől szenvedő rózsza-kereső rózsát szed belőle.

26 Lásd a neki írt dicsőítő kaszídát. MANUČEHRI, *Divān...*, 79–84.

27 ‘OWFI, *Lobāb...*, 53–55.

seiben is megjelenik) Dāmġān városára utal mint származási helyre. Iráni kutatók szerint a verseiben megjelenő bizonyos növénynevek észak-iráni tájakra jellemzők.²⁸ A versekben megjelenő földrajzi nevek alátámasztják ezt, úgy mint az Alborz-hegység és Māzandarān tartomány,²⁹ azonban az iráni kutatás jellemző vonása az egész és megismerhető életrajzra törekvés, a perzsa nemzeti kultúrában való elhelyezés, ezért ez a megállapítás, bár valószínűleg helyes, némileg ennek kontextusában értelmezendő. Ugyanilyen bizonyítékként beállított valószínű feltételezés, hogy a költői név, Manučehri eredete Manučehr b. Qābus zijārīda uralkodó, első patrónusa, akinek halála után Manučehri a kor kulturális központjába, a Gaznavīda udvarba szegődött.

A kézirat bevezetőjében található életrajz nagy vonalaiban Dowlatšāh Samarqāndi 15. századi antológus (hibás) Manučehri-életrajzának másolata.³⁰ A balkhi származás, a *šašt gala*, „hatvan nyájas” név mind itt jelenik meg először. Mint azt Browne bizonyította, Dowlatšāh összekeverte Manučehrit egy alig ismert Szeldzsuk-kori költővel, Aḥmad b. Manučehrrrel.³¹ Enélkül is nyilvánvaló azonban, hogy ez a költői név és a balkhi származás későbbi életrajzi hagyomány terméke, ugyanis a költő saját verseiben (a legkorábbi kéziratokban) is megjelenik a származást egyértelművé tevő Manučehri Dāmġāni név.

Ellenben csak itt, a kézirat bevezetőjében olvasható, hogy Manučehri Abu'l-Faraj Sejzīnek, a Szimdzsurīdák udvari költőjének lett volna tanítványa (utóbbi költőtől összesen néhány sor maradt fenn). Szintén nem jelenik meg más forrásban, és egyértelmű utólagos betoldásnak tekinthető, hogy élete végén a költő Joveyni³² köreiből csatlakozott volna. Mint kora többi udvari lírikusánál, Manučehri szövegeiben nincs semmiféle miszticizmus, vallási téma is alig felfedezhető. A költő halálának szintén csak ebben a szövegben megjelenő dátuma (483/1104–1105) valószínűtlen időpont (Mas'ud 1040-ig uralkodott, ha ekkor a költő csak harmincéves lett volna, akkor is kilencvenöt évet kellett volna élnie).

A vár bevételének anekdotája egyelőre nem azonosított más forrásban. Vagy a szerző által kitalált történet, vagy a 16–17. században keringő életrajzi legenda (valószínűleg egy másik költőről). Ugyanígy önmagában áll, bár alapvetően hasonlít más életrajzokra a szerelmi szál az ernyőhordozó rabszolga fiúval. A költő hiábavaló szerelemről való szenvedésének leírása és az idézett versbetét egy az

28 „su-ye tāj-e 'Emrānīyān ham bedīnsān/ biyāmad Manučehri Dāmġāni”, „Az 'Imrāniak koronájához ily módon jött Manučehri Dāmġāni”, MANUČEHRI, *Divān...*, 140.

29 MANUČEHRI, *Divān...*, heftdah-bist [XVII–XX].

30 DOWLATŠĀH Samarqāndi, *Tazkerat al-šo'arā*, ed. E. G. BROWNE (London: Luzak&Co, 1901), 40–42.

31 E. G. BROWNE, *A Literary History of Persia: From Firdawsī to Sa'adī*, 4 köt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1956), 2:154. Browne 1902-es első kiadásától feltehetően függetlenül jutott ugyanerre Bahār. Malek al-Šo'arā BAHĀR, „Shams al-Din Ahmad b. Manucehr Shast Gala”, *Mehr* 6, 5. sz. (1938): 347–53.

32 Paul L. HECK, „Jovayni, Emām-al-Ḥaramayn”, in *Encyclopedia Iranica* (2009), <https://bit.ly/2ROFVGv>, hozzáférés: 2021. március 15.

egyben átvétel Jāmi (meghalt 1492) *Bahārestān* című didaktikus-vallásos művéből.³³ A hosszú, misztikus traktátus a szerelemről az előző történethez kapcsolódik. A bevezető és a kézirat versei között nem látható szerves kapcsolat. Ebből feltételezhető, hogy a bevezető írója nem ismerte a versek egészét – és ez a feltételezés beigazolódni látszik a további kutatásban (lásd lentebb). Nem fedezhető fel továbbá olyan másolói igény, hogy a kézirat bevezetőjét és tényleges szövegét utólagosan egymáshoz igazítsák, a kéziratban található versek életrajzi információi alapján korrigálják az életrajzot, vagy hogy a verseket valamilyen módon egy misztikus-vallásos kánon felé torzítsák.

Taqi al-Din Kāšāni

Amennyiben a fent ismertetett bevezetőt mint Manučehri-életrajzot vagy mint a Gaznavida-kor forrását akarjuk olvasni, akkor egy többé-kevésbé hiteltelen, a költő élete után több mint ötszáz évvel keletkezett szöveget látunk.³⁴ A bevezetőben olvasható legfontosabb adat az, hogy a lejegyzés idején Iránban Manučehri ismeretlen volt – ezt tanúsítja az életrajz és a versek közötti kapcsolat hiánya is. Többre jutunk azonban, ha a bevezetőt saját korában próbáljuk értelmezni. Az ilyen irányú kutatás során sikerült azonosítanom a teheráni kézirat bevezetőjének eredetét Taqi al-Din Kāšāni Szafavida-kori irodalmár antológiájában.

Taqi al-Din Moḥammad Šaraf al-Din ‘Ali b. Ḥoseyni al-Kāšāni költő és antológus Kāšān városában született. Mestere, Moḥtašam Kāšāni a 16. század egyik leghíresebb perzsa költője volt, elsősorban *Davāzdah band* című tizenkét részes, a karbalai ütközetről és Ḥoseyn imám mártírhaláláról írt költeményéről ismert. Utóbbi versek élő vallási-költői hagyomány részei a mai napig. Valamikor 1588-ban bekövetkezett halála előtt Moḥtašam tanítványára, Taqi al-Din Kāšānira bízta irodalmi hagyatékát. A 17. századra Taqi al-Din befolyásos irodalmi személyiséggé vált, széles kapcsolati körrel a kor költői, patrónusai, írástudói közt. Életének nagy részét Kāšānban élte. Ismeretes egy zarándoklata Mekkába, valamint utazásai többek közt Iszfahánba és Hamadánba, hogy az ottani költőket megismerje. A különböző életrajzok ellentmondanak egymásnak abban, hogy járt-e Indiában, Bidzsápurban az ‘Ádilsáhoknál. Ettől függetlenül indiai kötődései biztosak (lásd lentebb). 1643 előtt halt meg.³⁵

33 Dānešgāh, 5. Vö. ‘Abd al-Raḥman Nur al-Din Jāmi, *Bahārestān*, ed. Esmā‘il ḤākEMI (Tehran: Enteshārāt-e Eṭelā‘āt, 1989), 64.

34 A modern kiadások bevezetőiben ennek megfelelően el is vetik a később tárgyalt antológia szövegét. MANUČEHRI, *Divān*, bist-bist o yek [XX–XXI].

35 Életéről lásd Nathaniel BLAND, „On the Earliest Persian Biography of Poets, by Muhammad Aúfi, and on Some Other Works of the Class Called Tazkirat ul Shu‘arā”, *Journal Of the Royal Asiatic Society* 9 (1848): 111–176, különösen: 126–134; Aḥmad GOLCHIN-E MA‘ĀNI, *Tārikh-e*

Fő műve, a *Kholāṣat al-aš‘ār va zobdat al-afkār*, megközelítő fordításban „A költemények lényege és a gondolatok legjava”³⁶ a legnagyobb perzsa nyelvű antológia. Teljes terjedelmében körülbelül 350 000 sor verset tartalmaz 650 költőtől, mindegyik mellett hosszú életrajzzal. Taqi al-Din 1585-ben fejezte be az antológia első verzióját négy fejezetben (*rokn*, „oszlop”). 1607–8-ban készült el az új verzió egy hozzáadott ötödik fejezettel, *khāteme*, „függelék” néven. A négy fejezet a szerző előtt élt költőket tartalmazza kronologikus sorrendben. Az első fejezet (*rokn*) két kötetre oszlik (*mojallad*), a legkorábbi költőket, 22 és 32 költőt tartalmaz. A második 42 költőt, a harmadik 47-et és a negyedik 103-at tartalmaz, utóbbi a 15–16. század költőit, Taqi al-Din közvetlen elődeit. A függelékben 385 kortárs található, közülük sokat Taqi al-Din személyesen ismert, többen verseiket személyesen küldték neki. Ez a rész városok és régiók alapján lett felosztva, Taqi al-Din szülővárosával, Kāšānnal kezdődik. Egy még későbbi verzióban Taqi al-Din újabb költőket adott a függelékhez, főleg Indiából, akik a köztes időben küldték verseiket neki.³⁷

Mindez az információ magából a szövegből és későbbi kommentárokból derül ki. A tényleges levéltári anyagot tekintve a *Kholāṣat al-aš‘ār* kéziratos hagyománya kevésbé feldolgozott. Itt a számunkra érdekes első fejezet első kötetét érintő információra szorítkozom. Aḥmad Golčín-e Ma‘āni monográfiája szerint Taqi al-Din az antológiát I. ‘Abbās Szafavida sahnak dedikálta.³⁸ Ez megegyezik a rendelkezésemre álló, a teheráni Majles levéltárban található kézirattal (lásd lentebb). A Nathaniel Bland 19. századi brit orientalista által leírt kézirattal szemben Taqi al-Din az antológiát II. Ebrāhim ‘Ādelšāh bidzsápuri uralkodónak dedikálta.³⁹ A fentebb említett ellentmondásos információ, miszerint Taqi al-Din Indiában járt volna, és ott fejezte volna be az antológiát, indiai hagyomány szerint igaz, iráni szerint nem, a kutatás jelenlegi szakaszában nem eldönthető.⁴⁰ Az azonban bizonyosan megállapítható, hogy Taqi al-Din Kāšāni, akár elhagyta Iránt, akár nem, két külön másolatban mind iráni (Szafavida), mind indiai patronusoknak felajánlotta művét. Tartalmában (legalábbis a korai költészetet érintő részben) nincs különbség a verziók között.

---

tazkerahā-ye Fārsi (Tehran: Ketābkhāne-ye Sanā’i, 1984/1363), 524–556; Aloys SPRENGER, *A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindu’sṭa’ny Manuscripts, of the Libraries of the King of Oudh* (Calcutta: Baptist Mission Press, 1854), 13–46.

36 Sprenger fordításában a cím: *The Butter of Poems and the Cream of Conceits*. SPRENGER, *A Catalogue...*, 13.

37 BLAND, „On the Earliest Persian...”, különösen: 126–134; GOLCHIN-E MA‘ĀNI, *Tārikh-e tazkerahā...*, 524–556.

38 GOLCHIN-E MA‘ĀNI, *Tārikh-e tazkerahā...*, 540–541.

39 BLAND, „On the Earliest Persian...”, 128.

40 ‘Ali-Reżā NAQAVI, *Tazkere-nevisi-ye Fārsi dar Hend va Pākestān* (Tehran: ‘Elmi, 1968/1347), 124.

Jelen tanulmány számára az első fejezet első kötete a fontos, 22 korai lírikussal.⁴¹ Az általam használt példány a teheráni Majles levéltárban található, Firuz 272 jelzet alatt, datálása 1593-as.⁴² 497 levél, dupla számozott lapok, laponként négy oszlopban és 35 sorban. Költőnként körülbelül ezer, helyenként akár ötezer sor idézett verset tartalmaz, illetve hosszú, életrajzi prózai részeket. Az első költők ‘Onşori, Manuĉehri és Farrokhi, az utolsó Khāqāni (meghalt 1190).

Az antológia első kötetei kiadatlanok. Az iráni szerkesztők nem ismerik a teheráni kéziratot és annak kapcsolatát Taqi al-Din Kāšānihoz. A 11–12. századi költészet kontextusában az egész mű majdnem teljesen kutatatlan. A korai költők, jelen esetben Manuĉehri modern kiadásaiban nem említett, csak mint tények tekintetében hibás életrajzi forrás. A recepciótörténet és kéziratossági hagyomány kutatója számára azonban az antológia értéke felbecsülhetetlen. Számos költő, így például ‘Onşori összes versének ez az első nagyobb mennyiségben fennmaradt változata.⁴³ Mint a korai líra legkorábbi nagy gyűjtése és lejegyzése, az antológia a jövőbeli esetleges, a jelenleginél pontosabb, vagy még inkább: történetileg érzékenyebb szemléletű kritikai kiadások első számú alapja kell legyen. Egyes költők, úgymint ‘Onşori esetében, az antológia az egész ma ismert életmű forrása (Manuĉehriről lásd később). A későbbi kutatásban a kérdést külön-külön kell minden költőnél megvizsgálni.

A teheráni kézirat és Taqi al-Din Kāšāni antológiájának kapcsolata

A bevezetők egyezéséből adódik a következtetés, hogy Manuĉehri teheráni kéziratát Taqi al-Din köreiből másolta valaki Iránban (Kāšānban). Az antológiában olvasható, megegyező tartalmú Manuĉehri-életrajz végén látható megjegyzés azonban arra mutat, hogy Taqi al-Din nem ismert egyetlen teljes korai kéziratot sem. A teheráni kézirat bevezetőjének végén a szerző megjegyzi, hogy Manuĉehri dívánja Iránban lényegében ismeretlen. A *Kholāṣat al-aš‘ār* máskü-

41 Taqi al-Din Kāšāni, *Kholāṣat al-aš‘ār va zobdat al-afkār*, Majles Firuz 272. A továbbiakban *Kholāṣat*. 25v: ‘Onsori Balkhi, Manuĉehri, Farrokhi, Asadi Ṭusi, Nāşer Khosrow, Abu’l-Faraj Runi, Mas‘ud Sa‘ad Salmān, Azraqi Heravi, Şāber Termezi, Mo‘ezzi, ‘Am‘aq Bokhāri, Sanā‘i, Mokhtāri, Lā‘emi, Suzani, Jebli Soltāni, Hasan Ğaznavi, ‘Emādi Şahi Rāzi, Vatvāt, Falaki, Anvari, and Khāqāni.

42 Nagyalakú, 32x19 cm, kisbetűs írással, négy oszlopban és 35 sorban. Jól olvasható *nasta‘liq* íráskép.

43 DE BLOIS, *Persian Literature...*, 607. „One must consequently conclude either that Taqī’s claim that it was he who made this selection is a blatant lie, or else that all the manuscripts of ‘Unşuri’s *dīwān* (or at least all the manuscripts available to the editors) derive from Taqī’s anthology.”

lönben megegyező Manučehri-életrajzában azonban az utolsó mondat eltér (az egész szövegkörnyezetet idézem):

Ammā divān-e vey dar Irān čandān šohrati nadārad va dar miyān-e mosta‘eddān mote‘āref nist, liken ba‘ḍ-e qašā‘ed-e u dar majmu‘e-hā-ye qodamā va rasā‘el-e moteqaddemin mastur va mazkur ast va in čand qašdie ke dar in kholāšat sabt šoda az al-jomla ast. Inša‘allāh ta‘ālā agar be moṭāle‘e tamāmi-ye divān az u sarafrāz šavim, bāqi-ye aš‘āraš ezāfe-ye in ketāb khāhad šod.⁴⁴

Dívánja Iránban különösebben nem híres, a tanultak számára ismeretlen, de a régiek (*moteqaddemin*) írásaiban említett. Az a néhány kaszida, amit itt az antológiában lejegyeztem, az összes, amiről tudunk. Ha Isten is úgy akarja, és a kutatás során egy teljes díván a kezünkbe kerül, a maradék verseket a kötethez adjuk.

Taqi al-Din antológiájának általam használt 1593-as kéziratában körülbelül ezer sor található Manučehritől,⁴⁵ azaz a teheráni kéziratban található versek kevesebb, mint fele. A teheráni kézirat datálása 1601-es. A kutatás egyelőre megválaszolatlan kérdése, hogy a későbbi verziókban található-e több sor Manučehritől. Ha az antológia bizonyos későbbi, indiai kézírataiban több vers van, mint az általam ismert Majles-levéltárbeliben, az az egész kéziratot hagyomány indiai származását bizonyítaná (az erre utaló jeleket lásd lentebb). Az Angliában található kéziratok nem mutatnak erre.⁴⁶ Az eddigiek alapján valószínűsíthető, hogy Taqi al-Din nem tudott sokat Manučehri verseiről. Az antológia nem válogatás, hanem az összes (Iránban) ismert vers lejegyzése. Erre mutat az is, hogy Taqi al-Din nem ismerte a Dāmġāni származási helyet jelölő nevet, helyette a *šašt gala* nevet és Balkh városából való származást adott meg korábbi, hibás antológiák alapján.

A fentiek két lehetséges narratívát kínálnak. Az egyik szerint Taqi al-Din később megtalált egy vagy több teljes kéziratot, amelyet az antológia újabb változataiba épített, és így az antológia ezen újabb változatai jelentették a későbbi, modern kéziratot hagyományt. A másik, véleményem szerint valószínűbb változat szerint már létezett egy viszonylag teljes díván a Szafavida-kor előtt lejegyezve, azonban vagy nem Iránban volt, vagy ott nem volt ismert. Tehát a modern kiadások alapját jelentő 19. századi korpusz forrásait jelentő kéziratok egészen a 19. századik ismeretlenek voltak Iránban. Erre utal a versek stabil sorrendje is minden korai kéziratban. Továbbá az, hogy a teheráni kézirat előtt Taqi al-Din

44 Kholāšat, 45r.

45 Kholāšat, 45r–49r.

46 DE BLOIS, *Persian Literature...*, 5:605–607.

Kāšāni bevezetője van, nem jelenti, hogy a kéziratnak köze van Taqi al-Dinhoz vagy köreihez. Gyakori eljárás, hogy kéziratok előszavának lemásolták az éppen leginkább ismert vagy elfogadott „irodalomtörténeti”, antológus tekintély által írt életrajzot vagy kommentárt egy kézirat elé. Ugyanilyen módon látható Manuĉehri későbbi, 19. századi kézíratai előtt jellemzően a Qádzsár-kori irodalmár, Reżā-Qoli Khān Hedāyat bevezetője. A harmadik lehetőség az, hogy a kéziratok Iránban voltak, de egyszerűen a Gaznavida-kori költészet ekkor (még, a 19. századhoz képest) nem volt elsődlegesen érdekes Taqi al-Din és közönsége számára. Manuĉehri itt még csak egy volt a „régiek” közül (a *moteqaddemin* kifejezés jelentőségére később visszatérek), ugyanúgy, mint például Azraqi Heravi vagy Mokhtāri Ġaznavi, hogy két ma alig ismert⁴⁷ költőt említsek.

Taqi al-Din Kāšāni antológiája vélhetően inkább volt része az indiai perzsa irodalmi hagyománynak, mint az iráninak. A feltételezés, mely szerint az egész korai kéziratosságot Indiában keletkezett, ott őrződött meg, és onnan került Iránba (vagy későbbi másolatai onnan kerültek Iránba) a Gaznavida költészet iránt jobban érdeklődő 19. század során, egyelőre nem bizonyítható. A kézíraton nincs egyértelmű jele az indiai származásnak, csak negatív módon utal rá számos jel (így például Taqi al-Din megjegyzése arról, hogy Manuĉehri ismeretlen Iránban).

Aloys Sprenger, a brit szolgálatban álló osztrák orientalista 1854-es Lucknowban készült katalógusában szerepel egy szintén 1601-es Manuĉehri-kézirat.⁴⁸ Sprenger leírása alapján a kézirat teljesen megegyezik a teheránival. A Sprenger által (tényként) leírt életrajzi adatok is kizárólag Taqi al-Din Kāšāninál szerepelnek. Sprenger óta senki nem látta ezt a kéziratot. Abból ítélve, hogy nincs a kétezer perzsa kézirat között, amelyeket Sprenger a berlini Staatsbibliotheknek ajándékozott, feltételezhető, hogy a szipojlázadás során felégetett könyvtárakkal együtt elpusztult.

Az indiai szállal kapcsolatban érdemes kitérni arra, hogy a Szafavida irodalom a későbbi (iráni és nyugati) irodalomtörténetben mint hanyatló irodalmi hagyomány jelenik meg. Ezt a „hanyatlást” betudják a buzgó (korábbi szakiro-

47 Alig ismert: egyrészt az irodalomtörténeti munkákban kevesebbet tárgyalt, másrészt a mai iráni közönség számára teljesen ismeretlen. Manuĉehri presztízse ma (különösen, de nem csak tanult körökben) magas, ha nem is közelíti meg olyan kulturális ikonokét, mint Hāfez (anekdotikus információ, hogy egy teheráni taxisofőr szavalt nekem Manuĉehrit). Az eddigiek alapján tett óvatos feltételezésem azonban az, hogy Manuĉehri, Farrokhi és ‘Onşori magas pozíciója stb. egy alapvetően szekuláris gyökerű, modernista, 19. századi nacionalista iráni értelmiségi ethosz terméke (ha nem is teljesen), és mint ilyen, inkább tartható egy „tekintélyből ismert”, „klasszikussá kövült” kánon részének, mint élő irodalomnak – ellentétben Hāfez mai napig jóslásra használt verseivel vagy a síita vallásos kánon szövegeivel. Mindezen fejtegetés a tanulmány keretein kívül esik.

48 “[...] a small 8vo, 188 pages of 14 lines, possibly a mere extract copied in 1010”, SPRENGER, *A Catalogue...*, 483.

dalomban akár fanatikus) síita Szafavidák hiányos patronátusának, amely kizárólag vallásos témákat támogatott.⁴⁹ Ezt a narratívát a modern kutatás nagyban árnyalta. Jól ismert és jól dokumentált azonban, hogy számos iráni költő és irodalmi figura választotta az indiai emigrációt a jóval gazdagabb ‘ádilida és mogul udvarok patronátusáért. Bár nem teljesen ekkor jött létre, de ekkor alakult ki és vált el fokozatosan a perzsa kultúra indiai változata.⁵⁰ Taqi al-Din antológiája ennek az indiai eltolódásnak egy korai forrása.

A *Kholāṣat al-aš‘ār* hangvétele és a Manučehri-életrajz

Mielőtt Taqi al-Din Kāšānit és antológiáját az itt elkezdett irodalomtörténeti és hatástörténeti narratíva keretei közt értelmezném, visszatérek az antológia bevezetőjéhez. A *Kholāṣat al-aš‘ār* első kötete Isten és a Próféta, valamint a patrónus (a verziótól függően I. ‘Abbās Szafavida sah vagy II. Ebrāhim ‘Adelšāh bidzšápuri uralkodó) dicsőítése után az antológia tartalomjegyzékével kezdődik. Ezután egy háromoldalas bevezetőben Taqi al-Din jelenti, hogy összegyűjtötte a régiek (*moteqaddemin*) és az újak (*mote‘akherin*) dívánjait, életük és szerelmi viszonyaik történetét, és ezeket további részletekkel díszítette. Itt egy részben síita teológiai alapokon álló, részben heterodox misztikus esztétikai fejtegetés következik, mely szerint a szépség Istentől jön, ebből következően pedig a szépség érzékelése, az ízlés az ember belső vonzalma és tanúságtétele Isten tulajdonságai és lényege felé.⁵¹ Az Isten iránti szeretet azonban mindig más módokon égeti a szeretőt, ezért az isteni tudást értőknek nem jár belső béke (türelem, nyugalom, *sabr*).⁵² Az egész antológiában visszatérő téma a szerelem (isteni vagy evilági, egymással összefüggésben). Ehhez kapcsolódnak a költők életrajzának szerelmi történetei is, lásd Manučehri és az ernyőtartó történetét.

Taqi al-Din ezt követően arra kéri olvasóját, hogy ha egyes költők verseit gyengének találják, engedjék meg annak lehetőségét, hogy az olvasóban van a hiba, aki valamilyen okból kifolyólag nem látja a vers rejtett értelmét és szépségét. Akármit is gondol a mai olvasó, minden itt lejegyzett sor már jónak találtatott korábbi antológusok vagy másolók által.⁵³ A bevezető után hosszú misztikus értekezés következik a szerelemről négy fejezetben (*faṣl*): az Istentől eredeztethető szerelem, a szerelem igazi természete, lelki és testi szerelem, illetve a ne-

49 Jean CALMARD, „Popular Literature under the Safavids”, in *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, ed. Andrew J. NEWMAN, Islamic History and Civilization: Studies and Texts 46, 315–339 (Leiden etc.: Brill, 2003), 315–316.

50 A téma részletes kifejtését lásd Aziz AHMAD, „Šafawid Poets and India”, *Iran* 14 (1976): 117–132.

51 *Kholāṣat*, 3r.

52 *Kholāṣat*, 4v.

53 Uo.

gyedik az igaz szerető és a szeretett személy tulajdonságai.⁵⁴ Ha ezt egybevetjük az előbb összefoglaltakkal, az a Manučehri-életrajz szerelmi anekdotáját és az utána következő misztikus értekezést is kontextusba helyezi. A költő mint a szerelem (legyen az profán vagy isteni) letéteményese szükségszerűen szenvedő, hiábavaló viszonyokba bonyolódik, életének ez a legfontosabb eleme. Amennyiben nem ismert ilyen történet az adott költőről, az antológus írja meg.

Az életrajz és az antológia bevezetőjének szerelmi anekdotái nyelvükben egyértelműen eltérnek az életrajzi-irodalomtörténeti részekétől. Utóbbit a szerző legjobb tudása szerint írta, és akármennyire is hibásak, a hitelesség igényével készültek. Ezt mutatják az itt látható kritikai megjegyzések az adott költő esztétikai értékéről vagy népszerűségéről is. Ez a rész tartalmában egyszerű, nyelvében időnként rímes prózába vált, illetve gyakran él az iráni antológusok és későbbi irodalmárok által használt díszes dicsőítő nyelvvel. A szerelmi történetek ezzel szemben, a bevezető tanúsága szerint, nem a tények rögzítésének szándékával készültek. Véleményem szerint inkább biztosítják az antológia egyfajta szórakoztató oldalát, talán egy szélesebb közönség igényeit kielégítendő. A történetek így értelmezhetők a Szafavida-kor populáris irodalmának kontextusában is.

Bár tény, hogy a korai Szafavida Iránban, a tizenkettes síita iszlám államvallással alakulásának korában előnyt élveztek a vallásos témák, újabb kutatások nagyban árnyalják a jelentéktelen világi irodalom képét.⁵⁵ Jó példa a már említett Mohtašam Kāšāni, Taqi al-Din Kāšāni mestere. Mohtašam vallásos költészetéről, elsősorban a karbalai csatáról írt *Davāzdah bandj*áról ismert a mai napig.⁵⁶ Létezett azonban világi költészete is, két romantikus, kevert, verses és prózai műve *Noql-e ‘Oššāq* és *Resāle-ye Jalāliye* címen, előbbi a narrátor és egy tanult kurtizán, utóbbi a narrátor és egy fiatal táncosfiú hiábavaló szerelméről.⁵⁷

A kutatás jelenlegi szakaszában nem lehetséges az alig kutatott korai Szafavida perzsa irodalom több száz szerzőjének és Taqi al-Din prózastílusának összehasonlítása. Módszertani javaslatom a további kutatás számára, hogy Taqi al-Din Kāšāni szerelmi anekdotákkal, a misztikus és nem misztikus szerelem témájával átszótt költői antológiáját ennek az irodalmi hagyománynak a kontextusában értelmezzük. A korszak költészetét a későbbi iráni irodalomtörténeti hagyomány *maktab-e voqu‘*-nak, nyugati konnotációkkal terhelt fordításban

54 Kholāṣat, 4v–16v.

55 Arthur DUDNEY, „Sabk-e Hendi and the Crisis of Authority in Eighteenth-Century Indo-Persian Poetics”, *Journal of Persianate Studies* 9 (2016): 60–82.

56 A mai napig élő hagyomány a *Mohtašamkhāni*, „Mohtašam-olvasás”, azaz a *Davāzdah band* részleteinek éneklése és recitálása a muharram-napi felvonulásokon, Ḥoseyn imám mártírhalálára emlékezve.

57 Paul LOSENSKY, „Poetics and Eros in Early Modern Persia: The Lovers’ Confection and The Glorious Epistle by Muhtasham Kāshāni”, *Iranian Studies* 42, 5. sz. (2009): 745–764.

„realista iskolának” nevezi. A *maktab-e voquc* – a *sabk-e Hendi*hez és másokhoz hasonlóan problematikus és felülvizsgálatra érdemes, 19–20. századi iráni irodalmi kategória – jellemzően a túldíszítettségől és misztikus töltöttségtől való elfordulást jelenti, és egy egyszerű, pontos, valóságos, gyakran önéletrajzi narráció felé közelít. Témája általában a szerelem mint fájdalmas és értelmetlen tapasztalat, realiztikus szereplők örömeivel és szenvedésével.⁵⁸

Adná magát a következtetés, mely szerint a Gaznavida-kori, 11. századi költészetet a 16–17. századi antológus annak „realista” (azaz nem misztikus) poétikai megoldásai, profanitása, „egyszerűsége” miatt tette újra a perzsa költészeti kánon részévé. Taqi al-Din és társai különösen olvasott irodalmárok voltak, akik saját írásaikban tudatosan használták fel a régmúlt költészeti megoldásait. Jó példa ismét Moħtašam Kāšāni, aki a pre-islám beduin siratóénekek műfajához nyúlt vissza híres vallásos versei megírásakor.⁵⁹ Látható ugyanakkor, hogy Taqi al-Din az antológia megírásakor siíta patronátusának is meg akart felelni, illetve illeszkedni akarhatott a kor szórakoztató irodalmának bizonyos irányához. Ezért egyszerre iráni és indiai patrónusoknak is írt. Taqi al-Din tehát pragmatikus és tudatos antológusként gyűjtötte össze a korábbi és újabb verseket.

Általános gyűjtőszellem és a Szafavida állam

Az itt felsorolt esztétikai és ideológiai szempontok feltehetően fontos szerepet játszottak Manučehri és általában a pre-mongol költők verseinek Szafavida-kori gyűjtésében és kompilációjában. Véleményem szerint azonban a legfontosabb okok máshol keresendők. Ha az egész antológia arányait tekintjük (összesen negyven mongol kor előtti szerző a négyszáz kortárshoz és száz közel kortárs-hoz képest), világos, hogy Taqi al-Din műve nem egyfajta korai neoklasszicista gyűjtemény. A gyűjtés fő motivációja és szervezőereje elsősorban nem a korai irodalom esztétikai kvalitásaiból következik. Sokkal inkább tekinthető az antológia a teljesség igényével készült, kimerítő listának az egész perzsa költészetről. Ahhoz, hogy a *Kholāšat al-aš‘ār* irodalomtörténeti helyét és a gyűjtés fő motivációját megértsük, újra vissza kell térni a bevezetőhöz. A két kulcsfogalom az itt rendszeresen visszatérő *moteqaddemin* és *mote‘akherin*, a régi („klasszikus”) és az új („modern”) költők.

A fentebb vázolt hagyományos iráni narratíva szerint a klasszikus irodalom Jāmival ért véget a 15. században, utána a költészet minősége csökkent, és

58 Paul LOSENSKY, „Moħtašam Kāšāni”, in *Encyclopaedia Iranica* (2014), <https://bit.ly/34lx0KS>, hozzáférés: 2021. március 15.

59 Karen G. RUFFLE, *A Bride of One Night, a Widow Forever: Gender and Vernacularization in the Construction of South Asian Shi‘i Hagiography*, PhD. dissertation (Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina, 2007).

a *Sabk-e Hendi*, az indiai stílus mesterséges és túldíszített stílusává fajult. Ezt a hanyatlást a 18. században induló *bāzgašt-e adabi*, irodalmi újjáéledés, vagy akár *rastakhiz-e adabi*, irodalmi feltámadás törte meg klasszicizáló hozzáállásával.⁶⁰ Úttörői, úgy mint Āzar Bigdeli elvetették az indiai stílust és visszatértek olyan régi költők „tisztá” és „egyszerű” költészetéhez, mint Farrokhi Sistāni vagy Manučehri Dāmġāni. Az ennek ellentmondó narratíva szerint az „indiai stílus” a perzsa irodalom utolsó kreatív és autentikus korszaka, a *bāzgašt-e adabi* pedig egy szűk látókörű nacionalista modernitás terméke, amely a valaha határokon átívelő perzsa irodalmat provinciális üggyé silányította.⁶¹

Bármennyire is egyértelmű, hogy ezek a narratívák legalábbis részben 19–20. századi iráni intellektuális mozgalmak (és az ezekre nagyban ható nyugati orientalisztika) termékei, csak a legújabb kutatás kezdte el árnyalni, és kívülről szemlélni ezt az értékítéletektől terhelt diskurzust.⁶² Ezek szerint a *bāzgašt-e adabi*⁶³ a 18. század óta egységes India-ellenessége és neoklasszicizmusa 19–20. századi retrospektív konstrukció. A 19. század végére egyértelműen felfedezhető már ez a tendencia (lásd Manučehri többszáz 19. századi kéziratát), azonban a 18. századi szerzők az újabb kutatások szerint még egyáltalán nem gondolkoztak ennyire neoklasszicista fogalmak szerint.⁶⁴ A 18. századi költők és irodalmi személyiségek vitái a *moteqaddemin* (régiek) és *mote’akherin* (újak) között zajlottak.⁶⁵ Taqi al-Din Kāsāni antológiája ennek az elválasztásnak egy különösen korai megjelenési helye. A *moteqaddemin* és *mote’akherin* kifejezések – értelmezésem szerint – a klasszikus és modern kifejezések korabeli formái.

Ebből azonban következik az is, hogy a „régiek” bizonyos értelemben ekkor, a 16–17. században indultak el a „klasszikussá” válás útján. Más szóval, a perzsa költészeti kánon javarészt 19. századi terminológiájához szükséges alapokat ekkor, a 16–17. században tették le. A korai költészet óriási méretű, teljességre törekvő gyűjtése Taqi al-Din antológiájában ezzel a kulturális folyamattal függ össze. Ennek okai a kutatás jelenlegi szakaszában nehezen körvonalazhatók anélkül, hogy feltételezésekbe bocsátkoznánk. Hipotéziseim és ezekből következő javaslataim a kutatás ez irányú folytatására a következők.

60 William HANAWAY, „Bāzgašt-e Adabi”, in *Encyclopaedia Iranica* (1989), <https://bit.ly/3wrPTHY>, hozzáférés: 2021. március 15.

61 Emellett foglalt állást részben Ehsan YARSHATER, „Safavid Literature: Progress or Decline”, *Iranian Studies* 7, no. 1/2. (1974): 217–270. Yarshater Jāmit már középszerű költőnek tartja. YARSHATER, „Safavid Literature...”, 247.

62 Matthew C. SMITH, „Literary Connections: Bahār’s Sabkshenāsi and the Bāzgašt-e Adabi”, *Journal of Persianate Studies* 2 (2009): 194–209.

63 A kifejezés feltehetően a nagy 19–20. századi neoklasszikus költő és irodalmár, Bahār találmánya.

64 SMITH, „Literary Connections...”, 207–208.

65 DUDNEY, „Sabk-e Hendi and the Crisis of Authority...”, 62–64.

A 16–17. századi *maktab-e voqu'*, egy egyszerűbb, realistább költészeti hagyomány, ezzel együtt a síita devóciós költészet nagymértékű megjelenése, és más, nehezen elválasztható populáris és elit irodalmi hagyományok valóban megváltoztatták a költészetet (vagy annak bizonyos részét), korábbi irodalmi hagyományokhoz képest tematikusan meghatározottabb, kevésbé formális nyelvet hoztak a perzsa irodalomba. Ennek a változásnak a megértéséhez a további kutatásban a Szafavida államiséget és annak centralizáló tendenciáit tartom elsődlegesen vizsgálándónak. A Szafavida Birodalom az első olyan alakulat Iránban, amely megfelel a modern állam-definícióknak. Óvatosabban, a téma körüli szakirodalmi vitát itt elkerülendő, a nemzetállam kifejezés is használható – jó példa erre a változásra az „Irán” név megjelenése az ország nevében, a *mamālek-e Irān* önnevezés fokozatos megjelenése.⁶⁶ Ez a folyamat leghamarabb I. 'Abbās sahhoz köthető. A fent leírt irodalmi folyamatok, Taqi al-Din Kāšāni antológiája, és a korai költők lejegyzése, véleményem szerint elsődlegesen ebben a kontextusban értelmezendők a további kutatásban.

Összefoglalás és további kutatási irányok

Taqi al-Din Kāšāni antológiája elsődlegesen gyűjtői, antikvárius munka, amely azonban köthető a kor populáris irodalmához, kiszolgálja a Szafavida patronátust és a síita államvallást, valamint indiai patrónusokat is. Az antológia az első összegyűjtése számos mongol kor előtti költőnek, akik műveinek népszerűsége az életük utáni négy–öt évszázadban ismeretlen, feltehetően csekély volt. Bár általában a Szafavida-kornak nem kimutatható egyértelmű esztétikai preferenciája a korai költészet iránt, Taqi al-Din antológusi munkája, melyet a Szafavida Birodalom mint a modern iráni állam előzményének kontextusában értelmezhetünk, alapjául szolgált a korai költők két évszázaddal későbbi, 19. századi presztízsének, és ily módon az ezekről a költőkről alkotott teljes mai képünknek. Másképpen fogalmazva, Taqi al-Din *Kholāṣat al-aš'ārja* a modern perzsa irodalmi kánon magjait veti el.

Taqi al-Din azonban feltehetően nem ismerte Manučehri egész dívánját, Farrokhi, 'Onşori vagy más költők szövegeivel ellentétben. Mint fentebb rámutattam, számos jel mutat a Manučehri-korpusz indiai megőrzésére és származására, azonban ez a kutatás jelenlegi szakaszában nem állítható meggyőzően. Jelen tanulmány a mongol kor előtti költészet filológiai problémáinak nagy vonalakban történő áttekintése egy költő egy kéziratából kiindulva. A téma szélesebb körű megértéséhez szükséges az összehasonlító vizsgálat a többi korai

66 Határozottan az államiség, óvatosabban a nemzetállam mellett érvel SAVORY. Roger SAVORY, „The Safavid State and Polity”, *Iranian Studies* 7, 1–2. sz. (1974): 179–212.

költővel, elsősorban Taqi al-Din Kāšāni antológiájából mint kanonizációs állomásból kiindulva. A téma, ahogy fentebb utaltam rá, kevésbé kutatott, minden hasonló lépés alapkutatásnak nevezhető. A Manučeħri-recepció további kutatására a következő irányokat vetem fel.

Az elsődleges kutatási iránynak célszerű a kéziratok tömeges megjelenési korára, a 19. századra irányulnia. A cél hasonló módon feltérképezni a modern korpuszt és annak ideológiai-esztétikai, valamint történelmi kontextusát. Ahogy a Szafavida-kori recepció Taqi al-Din Kāšāni antológiája köré rendezhető, a Qādzsár-kori is elsősorban egy személy, Reżā-Qoli Khān Hedāyat *Majma‘ al-fuṣaħā* című gyűjtésén alapul. Ezzel kapcsolatos a kérdés, hogy a Qādzsár-kori korpusz milyen mértékben hagyatkozott Taqi al-Din Kāšāni antológiájára és a Szafavida kéziratokra. Eddigi kutatásaim alapján Hedāyat nem közöl Szafavida-kori forrásokat. A teheráni kéziratban található jegyzet alapján nem ismerte a 4669-es számú kéziratot. A Szafavida- és a Qādzsár-kor közötti, ezt a kérdést eldönteni képes kéziratok alig ismertek. A kérdés eldöntéséhez a kéziratok szoros összehasonlítására van szükség. A kutatás ezen szakaszával összefüggően szükséges a modern iráni kiadások felülvizsgálata a recepciótörténet alapján. Mindez egy átfogóbb képet alkothat arról az ingatag és késői szöveghagyományról, amit ma úgy ismerünk, *Divān-e Manučeħri Dāmġāni*.

Másodszor, a fennmaradt kéziratok korpusz recepciótörténeti elemzéséből kiindulva adódik a kérdés: visszavezetheti-e mindez a kutatást egy „eredeti”, 11. századi díván feltérképezéséhez? Általánosan elmondható, hogy igen hiányos képpel rendelkezünk számos korai költői életmű saját korában történő fogadtatásáról. A rendelkezésünkre álló információ forrásai későbbi életrajzi anekdoták, mint például Firdauszi hideg fogadtatása I. Maħmud szultán által.

Taqi al-Din hitelességének megállapításához fontos lépés összehasonlítani a kevés, relatíve korai (13. század végi) teljes költői dívánt, mint például Azraqi Heravi 1293-as datálású dívánját a Szafavida korpuszban található szövegekkel. Ez az összehasonlító kutatás értékes analógiákkal szolgálhat a későbbi másolók és antológusok tipikus hibáira, torzításaira olyan költők esetében is, akiknek nem ismert korai kézírata. Mindez új, történetileg érzékenyebb szemléletű kritikai kiadások létrehozását segítheti. Emellett lehetséges módszer az irodalomtudomány felől közelíteni a problémához: a recepciótörténetben azonosított modern értelmiségi mozgalmakat, ideológiai hatásokat lefejtve lehetőség nyílik a szöveget új módon összehasonlítani saját kortársaival és közvetlen utódaival. Ez segíthet elhelyezni a költői életműveket az irodalomtörténetben.

Mindez természetesen könnyebb és látványosabb eredményt hozhat olyan költők vizsgálatakor, akiknek a kéziratok hagyományában egyértelmű és teljes törések és torzítások történtek (úgy mint teljesen eltérő korpusz, hamisítványok stb.). Szintén más a helyzet olyan költők esetében, akiknek népszerűsége,

bár koronként különböző okokból, egyenletesen magas a saját koruk óta eltelt évszázadokban, terjedelmes kommentárirodalmat létrehozva (Hāfez vagy Sa‘di jó példa). Manuĉehri, bár korai antológiákban való megjelenése bizonyítja valamilyen mértékű ismertségét, alapvetően a 17. században is csak egy volt a „régiköltők” közül, amint az a cikkben tárgyalt forrásokból kiderül. Ebben az esetben az egész költői hagyomány együttes vizsgálata lehet csak elég egy átfogó narratíva felállításához. A költői hagyomány kategorizálásához a további kutatásban javaslom a „Gaznavida költészet”, „korai udvari költészet” stb. modern irodalomtörténeti kategóriák helyett az első nagy kanonizációs állomást alapul venni, és a *Kholāṣat al-aš‘ār va zobdat al-afkār* első kötetének huszonkét költőjéből kiindulni.

The Canon-Formation of Eleventh-Century Persian Poetry in the Seventeenth Century: An Early Manuscript of Manuĉehri Dāmġāni’s Divān in the Library of the University of Tehran

The extant divān of the eleventh-century poet Manuĉehri Dāmġāni is usually examined in scholarship in the context of literary and stylistic features, the poet’s unique descriptions of nature and innovative adaptation of Arabic themes. This supposedly Ghaznavid-era corpus of poems is, however only available to us in mostly nineteenth-century manuscripts, that is eight hundred years after the poet’s lifetime. This is characteristic of many of Manuĉehri’s contemporaries’ manuscript tradition. There is, however, a group of virtually unresearched early Safavid-era manuscripts from the early seventeenth century. Starting from the most complete Safavid-era copy referred to as Tehran Dānešgāh 4669, dated 1601/1010, this article tracks down the formation of the early manuscript tradition to Taqi al-Din Kāšāni, the Safavid-era litterateur and his anthology, *Kholāṣat al-aš‘ār va zobdat al-afkār*. The goal of this article is to provide a basic overview of historical context, cultural setting and relevant sources concerning the copying and collecting of Ghaznavid-era poetic divāns after five centuries of apparent obscurity.

Az *ineditum* kéziratok beszerzési korlátainak hatása Isaac Vossius (1618–1689) holland humanista-könyvtáros természetfilozófiai profilváltására

Bevezetés

Az *ineditum*, vagyis kiadatlan kéziratok felkutatása jelentős ösztönző tényező volt a humanisták számára. A még kiadatlan kéziratok tanulmányozása és elhelyezése a szöveghagyományban lehetővé tette a filológiai irányzat kialakulását vizsgálódásaikban. A könyvnyomtatás, majd a reformáció újabb lendületet adott a szövegkiadásoknak. A 17. század közepén a késő humanizmus felbomlása és a korai felvilágosodás kibontakozása azonban újabb kihívások elé állította a korszak filológusait, akik szövegkritikai módszereikkel maguk is részesei, sőt előidézői voltak a változásoknak. Isaac Vossius (1618–1689) holland humanista, filológus és könyvtáros a maga idejében ismert és elismert szereplője volt a 17. század közepi tudományosságnak, mégis hosszú időre mellőzte őt a pozitivistá tudománytörténeti narratíva.

Vossius élete és munkássága kiválóan példázza a természettudományok és bölcsészettudományok elődeinek szétválását. Témaválasztásai és problémafelvetései azt is igazolják, hogy a 17. század során lehetséges volt a még épp csak formálódó és még nem egyértelműen körvonalazódott diszciplináris határok átlépése. Anthony Grafton szerint a korszakban a természettudományos vizsgálódás átalakulásának humanista-filológus iskolázottságú képviselői és kezdeményezői is voltak.¹ Isaac Vossius is ebbe a körbe sorolható, hiszen a természettudományok felé való nyitását nagymértékben a klasszikus olvasottságára alapozta. Az antikvitásból örökölt tudásanyag egyszerre volt információ- és inspirációforrás, de egyben korlátozó tényező is, egy doktrína, amely konfrontá-

1 Anthony GRAFTON, *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800* (Cambridge: Harvard University Press, 1994), 5.

cióba került az újabb megfigyelésekkel és felfedezésekkel.² Az antik szövegek elemzéséből levont kritikai filológiai következtetések (különösen szövegek belső ellentmondásai, szerzői hitelessége és datálás vonatkozásában), valamint a természet empirikus megfigyelése egymás érvrendszerét kölcsönösen megerősítve járultak hozzá az antik szövegek tekintélyének eróziójához.³

Isaac Vossius sokoldalú, különc és provokatív figurája volt egy ismeretelméleti és eszmetörténeti átalakulásnak a késő humanizmus és a korai felvilágosodás határán.⁴ Ifjúkorában pályája kezdetét a ritka kéziratok kutatásának szentelte, majd 1655-ben némi pályakorrekcióval az új természetfilozófiák felé fordult. Tanulmányomban ennek a fordulatnak az okait és következményeit kísérlem meg feltárni, különös tekintettel a humanista kézirat kutatás lehetőségeire és korlátaira. Ezáltal mintegy összekötőkapcsot képezek az Isaac Vossiusra vonatkozó két legfontosabb szakirodalom: Frans Felix Blok a humanista levelezésén alapuló életrajzi monográfiája,⁵ valamint az *Isaac Vossius (1618–1689) between Science and Scholarship* című tanulmánykötet között.⁶ Blok rendkívül részletes és olvasmányos életrajzi narratívája 1655-ig tart, amikor Vossius kilépett Krisztina királynő szolgálatából és visszavonult. Ezen életrajzi eseményt követően Vossius levelezése is alábbhagyott, így Blok a források megritkulása miatt vont cezúrát az 1655-ös évvel. Blok tehát Vossius fiatakorát dolgozza fel, és más élet eseményekkel azonos súllyal tárgyalja a humanista pályájának karrierlépéseit. Blok megemlíti ugyan, hogy Vossius egy-egy levélbarátsága a későbbiekben a közös „humanista-fizikus” érdeklődési körökön alapul majd, de a fiatakori pályaképből nem következtet Vossius munkásságának későbbi alakulására.⁷ Blok könyvében gyakran kitér Vossius szenvedélyes elhivatottságára a még kiadatlan (*ineditum*) kéziratok iránt. A kapcsolódó eseményekből és a tágabb kontextusból kiolvasható, hogy szinte kincsvadászat folyt a még kiadatlan kéziratokért, egy *editio princeps* megjelentetése pedig jelentős presztízserővel bírt a humanisták számára. Blok azonban nem vetíti előre, hogy a kézirat kutatás nehézségei hogyan befolyásolták Vossius későbbi pályaképét.

2 Anthony GRAFTON, April G. SHELFORD and Nancy SIRAI, *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery* (Cambridge, MA–London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1992), 1–11, 28–35.

3 Dirk van MIERT, *The Emancipation of Biblical Philology in the Dutch Republic, 1590–1670* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 14–16.

4 Eric JORINK and Dirk van MIERT, „Introduction. The Challenger: Isaac Vossius and the European World of Learning”, in *Isaac Vossius (1618–1689) between Science and Scholarship*, eds. Eric JORINK and Dirk van MIERT, Brill’s Studies in Intellectual History 214, 1–14 (Leiden: Brill, 2012).

5 Frans F. BLOK, *Isaac Vossius and his Circle: His Life until his Farewell to Queen Christina of Sweden, 1618–1655* (Groningen: Forsten, 2000).

6 JORINK and MIERT, *Isaac Vossius (1618–1689)*...

7 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 7–9, 410.

A 2012-ben megjelent *Vossius (1618–1689) between Science and Scholarship* című tanulmánykötet már szakít az életrajzi szemlélettel, elsősorban tudomány- és tématerületek szerint tárgyalja Vossius szerzői és gyűjtői tevékenységét, melynek időkerete már jórészt az 1655 utáni életszakaszra esik. E kötetben Dirk van Miert ismerteti Vossius filológiai előképzettségét és a mögöttes „hugenotta hatást”. Tanulmányában elsősorban azokra a kulturális és tudástranszferekre összpontosít, melyek révén Vossius egyes módszerek és szövegek átvételével érdeklődési köröket és témaválasztásokat is örökölt mestereitől, példaképeitől. Az így felvázolt humanista-filológus genealógia azonban már nem tér ki arra, hogy Vossius nemzedéke milyen kihívásokkal szembesült az elődöktől örökölt módszerek alkalmazása során.⁸ Kecskeméti Gábor szerint: „a 17. század elejére nyomtatásban elérhetővé vált a klasszikus antikvitás ma általunk ismert szövegkorpuszának jó kilencvennyolc százaléka.”⁹ Leighton Durham Reynolds és Nigel Guy Wilson: *Scribes and Scholars* című kézikönyvéből is kiolvasható, hogy a 17. század második felére már lezárult az antik görög és latin írott örökség újrafelfedezése, feltárása és továbbadása. Ennek kronológiai rendjében Vossius már csupán egy szinte utolsó előtti bejegyzésben kerül megemlítésre.¹⁰

Tehát egy összefoglaló kézikönyvből és egy életrajzi monográfiából is arra következtethetünk, hogy Vossius már a kiadatlan kéziratok kutatásának késői szakaszába kapcsolódott be, amikor már egyre kevesebb új „kézirat lelet” felbukkanására lehetett számítani. Pályájának kezdete épp arra az időszakra esett, amikor a szövegkiadások terén a mennyiségi expanziót egyre inkább a minőségi szempontok váltották fel. Tanulmányomban a kéziratok felkutatásának anyagi nehézségeit mint egy olyan kikényszerítő tényezőt fogom bemutatni, amely arra vezette Vossiuszt, hogy újabb tudományterületek, tevékenységek felé nyisson. Az Isaac Vossius példájából vett esettanulmányom egyúttal fontos adalék lehet a késő humanizmus felbomlásához vezető okok elemzéséhez. Az új természetfilozófiák jelentős vonzerőt jelenthettek azon humanisták számára, akik azzal szembesültek, hogy az antik tudásanyag csak korlátozottan alkalmazható, és az arra alapuló viták és interpretációk pedig okafogyottá váltak. A 17. század közepén már egyre kevesebb remény volt arra, hogy újabb antik kéziratok felbukkanásával a humanizmus ismeretelméleti alapjai belső forrásból megújuljanak. Képletesen szólva, kimerültek azok a kútforrások, melyek a humanizmust táplálták.

8 Dirk van MIERT, „The French Connection: From Casaubon and Scaliger, via Saumaise, to Isaac Vossius”, in JORINK and MIERT, *Isaac Vossius (1618–1689)...*, 15–42 (Leiden: Brill, 2012).

9 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A humanista filológiai hagyomány és Magyarország”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR és TASI RÉKA, 13–51 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 15.

10 Leighton Durham REYNOLDS and Nigel Guy WILSON, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford: Clarendon Press, 1991), 183–184.

Az egyes tudományterületek immanens problémái mellé pedig érdemes hozzárendelni az azok műveléséhez szükséges anyagi feltételeket is, hisz ezek is befolyásolhatták a kor tudósait, és így új tudományterületek felé terelhették őket.

Ismeretelméleti változás és generációváltás a kézirat kutatásban

Tanulmányomban amellet érvelek, hogy Isaac Vossius számára pályája egy adott szakaszában egyre nagyobb ráfordítás mellett egyre kevesebb hozadékkal járt a kiadatlan görög és latin kéziratok felkutatása és publikálása, ezért volt kénytelen némi pályakorrekciót végrehajtani, igazodva a megváltozott körülményekhez, saját lehetőségeihez és habitusához egyaránt. Elsőként e döntés tágabb kontextusaként néhány nagyobb tendenciát igyekszem bemutatni. Az egyik legfontosabb (eszmetörténeti) tényező Bacon és Descartes tanainak terjedése, melyek a kísérletezést, a megfigyelést és az okság keresését propagálták, elvetették viszont az antik szerzők műveit mint kiindulási alapot. Ezek jelentősen átalakították az olvasó- és célközönség befogadói attitűdjét. Ezzel egy időben Vossius szűkebb tudományos körében végbement egy generációváltás. Szűk egy évtizeden belül mindenki meghalt, aki az idősebb generációkból korábban pályáját egyengette. Az esemény- és politikátörténeti keretet pedig a könyvtárak helyzetét és kutathatóságát is nagyban befolyásoló, a vallásháborúból nagyhatalmi konfliktussá eszkalálódott harmincéves háború,¹¹ annak lezárulta és az abszolutista udvarok felemelkedése adja.

A kéziratok kutatása, gyűjtése és kiadása (mindig is) igen erőforrásigényes tevékenység volt, amihez a tudásvágyon túlmenően nagyfokú mobilitás, intézményi és hálózati beágyazottság és terjesztési infrastruktúra is szükséges volt. Isaac Vossius egy informális, Joseph Scaligerhez köthető kéziratkutató iskola harmadik, egyben utolsó generációs tagjaként azonban már kénytelen volt újraértékelni saját részvételét a kéziratgyűjtésben és a kritikai kiadásokban. A továbbiakban azt mutatom be, hogy egy az európai művelődés centrumába beágyazott 17. századi holland humanista milyen stratégiával reagált az általa is érzékelt eszmetörténeti átalakulásra. Vossius még fiatalon elkötelezte magát egy igen specializált terület, a kritikai filológia mellett, amely egyes humanista körökben, különösen a Hollandiában, a Leideni Egyetem vonzáskörében, a szakma csúcsának számított. Idővel azonban felismerte, hogy a tudáscentrum áthelyeződik a királyi akadémiákba, a (természet)tudományos forradalom szellemi műhelyeibe. E tendencia követésével továbbra is biztosíthatta maga számára a

11 Jill BEPLER, „Vicissitudo Temporum: Some Sidelights on Book Collecting in the Thirty Years’ War”, *The Sixteenth Century Journal* 32, 4. sz. (2001): 953–968.

magas presztízt és elismertséget, valamint a szellemi és anyagi függetlenség egyensúlyát.

A kéziratok kutatásában a 15. század (Remigio Sabbadini kifejezésével élve) a „heroikus” felfedezések időszaka volt,¹² melyet a 16. században a feldolgozás és az egyre nagyobb példányszámú szövegkiadások szakaszai követtek. A 17. század elejére felerősödött a kritikai attitűd és a szkepticizmus, s ez idővel az antikvitás írásos örökségének mint tekintélyszövegeknek az eróziójához vezetett.

Vossius már ifjúkorában többszázas nagyságrendben gyűjtött kéziratokat és könyveket. A legjelentősebb kéziratokat a *respublica literaria* hálózatán, valamint aukciókon keresztül, illetve a *grand tour*ja során, majd svéd királyi könyvtári szolgálata révén szerezte be. Ugyanakkor csupán két-három forráskiadása jelent meg ezen korai gyűjtései alapján. Vossiusnak még viszonylag fiatalon számolnia kellett az olvasóközönsége, az akadémiai, illetve a merkantil elit és a *respublica literaria* összetételének megváltozásával. Vossius az előző generációtól, apjától, Gerardus Johannes Vossiustól, tanítójától, Claudius Salmasiustól és pártfogójától, Hugo Grotiustól az antik szövegek feldolgozásához egy olyan szemléletet örökölt, mely szerint a szépirodalmi művek retorikai szempontból újrahasznosíthatók, a szakirodalmi szövegeknek pedig antikvárius-historiografikus megközelítésben egyszerre van történeti forrásértéke és aktuális ismeretközvetítő értéke, a korai egyházatyák írásai pedig felekezeti vitákban bizonyultak fontos referenciának. A harmincéves háború lezárultával viszont ismét megmerevedtek a felekezeti viszonyok, így a hitviták egyre kevesebb politikai jelentőséggel bírtak. A világi hatalmi központokban pedig az abszolutista, merkantilista és utilitarista tendenciák erősödtek fel, amely jelentősen behatárolta az autonóm, erazmiánus értékrendű humanisták mozgásterét és témaválasztási lehetőségeit, mivel a lehetséges megbízók a gyakorlatban is hasznosítható tudományos eredményeket vártak el.

Mindezzel közel egyidőben kihalt azon kései humanisták generációja, akik hatással voltak az ifjú Vossiusra (Grotius 1645-ben, Gerardus J. Vossius 1649-ben, Salmasius 1653-ban). Felemelkedett viszont egy újabb szabadgondolkodó generáció, akiknek körében a teológiai indíttatású filológia és a patrisztika helyét fokozatosan átvette a Biblia-kritika, az „óriások vállán ülő” szakirodalmi írásmódot – amely nagymértékben alapozott az antik auktorok előzményekre – egyre inkább átszötte az empirikus és a karteziánus szemlélet.

12 Remigio SABBADINI e Eugenio GARIN, *Le scoperte dei codici latini e greci ne'secoli XIV e XV* (Firenze: G.C. Sansoni, 1905), 84, 164.

Isaac Vossius pályaválasztása: letérés a folytathatatlan atyai útról

Vossius szellemi családfáját a humanizmus kezdetéig visszavezetve láthatjuk, hogy a kéziratkutató nagy elődei, Poggio Bracciolini, Lorenzo Valla, Angelo Poliziano,¹³ akárcsak északi követőik, Casaubon, Scaliger és Lipsius erős intézményi beágyazottsággal, egyetemi, egyházi vagy uralkodói patrónusi háttérrel, valamint terjesztői infrastruktúrával is rendelkeztek.¹⁴ Az írott források feltárásához szükség volt a hozzáférés privilégiumára és bőséges anyagi forrásokra, melyek mind biztosítottak voltak számukra.

Isaac Vossius a „Scaliger-iskola” harmadik generációját képviseli. Casaubon és Scaliger az antik szövegek tartalmi hitelességi kérdéseitől eljutottak az orientálistika¹⁵ és a kronológia¹⁶ segítségével egy térben, időben és nyelvileg tagoltabb antikvitas-képhez. A humanista genealógia szempontjából Isaac Vossius aligha apja fiának, sokkal inkább Scaliger és Salmasius leszármazottjának tekinthető. Isaac Vossius, bár maga is a klasszikusok felé fordult, nem követte apja erasmianus értékrendjét, aminek a különféle szellemi áramlatok dinamikáján túl generációs és demográfiai okai is vannak. A Vossiusok három generációja leképezi közel száz év eszmetörténeti változásait. Három emberöltő alatt a reformáció hitvalló kezdeteitől, a szinkretista humanista teológián át a heterodoxiáig és vallásszekepszig jutottak el. Közös vonásuk azonban, hogy az adott keretek között, mindannyian nagyfokú lelkiismereti és szellemi autonómiára törekedtek. Isaac mindkét nagyapja, Johannes Vossius és Franciscus Junius is a reformáció korai, térítő-hitvalló, olykor üldözött ágához tartozott; a heidelbergi kálvinista képzésben részesülve a *theologia practica* irányzatát képviselték. Isaac apja, Gerardus J. Vossius már a lelkészképzéstől a szinkretista humanista-teológiáig jutott el, a felekezetek között a megbékélést, a tudomány és dogmatika viszonyában pedig az egyensúlyt kereste.¹⁷ A vallási türelem híve volt, még egy olyan időszakban is, amikor Hollandia a németalföldi szabadságharc 12 éves tűzszünetében kis híján felekezeti polgárháborúba sodródott a remonstráns és ellenremonstráns irányzatok eleve elrendelésről szóló vitájának politikai eskalálódása miatt. Gerardus J. Vossius túlságosan elnézőnek bizo-

13 Uo., 74–85, 123, 147–155.

14 REYNOLDS and WILSON, *Scribes and Scholars...*, 136–140, 141–143, 146–150.

15 Anthony GRAFTON, Joanna WEINBERG and Alastair HAMILTON, *I have always loved the Holy Tongue: Isaac Casaubon, the Jews, and a Forgotten Chapter in Renaissance Scholarship* (Cambridge, MA–London: Belknap Press of Harvard University Press, 2011).

16 Anthony GRAFTON, „Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline”, *History and Theory* 14, 2. sz. (1975): 156–185.

17 C. M. S. RADEMAKER, *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)* (Hilversum: Verloren, 1999), XIII–XVIII, 5–10, 41–45.

nyult a remonstráns irányzattal szemben, ezért a vitákat lezáró, de valójában inkább a remonstránsokat elítélő dordrehti zsinat után vissza kellett vonulnia a teológia oktatásától.¹⁸ Így később már az amszterdami *Athenaeum Illustrén* a retorika, a történelem és a filológia területén teljesedett ki a pályája.¹⁹ Végigjárva a teljes oktatói ranglétrát, jelentős anyagi, szellemi és kapcsolati tőkét tudott felhalmozni, a merkantil és akadémiai elitbe betagozódva. Isaac tovább tudta emelni családjá stáuszát, de nem követ(het)te apja erasmista, békéltető értékrendjét, sem tanári pályáját. Ez számos okra, felekezeti, generációs, családi, demográfiai viszonyokra vezethető vissza. Az egyensúlyt és az egységet kereső humanista irányzatok folytathatatlan hagyományt képeztek, a protestáns humanizmus pedig egyre inkább ortodox teológiára és libertinus erudícióra vált szét, a köztes térben egy sajátos filozófiai eklekticizmus alakult ki.²⁰

Isaac Vossius már beleszületett a jólétbe és a stabilitásba. A németalföldi szabadságharc 12 éves tűzszünete utáni generáció már egészen más értékrendet vallott, másként és szabadosabban gondolkodtak tekintélytiszteletről, kötelességtudatról, magán- és közérdekekről.²¹ A társadalmi polarizációt, amelyet a hirtelen gyarapodás és a protestáns mértékletesség konfrontációja egyre jobban kielezett, még tovább súlyosbította, hogy a vonatkozó teológiai viták az eleve elrendelésről az arminiánus és gromarista irányzatok között felekezeti viszályba csaptak át.²² Az ezt lezáró dordrehti zsinat után viszont az oktatásban is egyre nagyobb befolyást szerzett az ortodox irányzat, vélhetően ennek is jelentős szerepe lehetett abban, hogy Gerardus J. Vossius gyermekei nem a közoktatásban, hanem magántanítóknál sajátították el a görög és a latin nyelv alapjait. Bár az idősebb Vossius olykor arra hivatkozott, hogy saját tapasztalatból tudja, hogy a *latijnschool* gimnáziumok zsúfolt osztályai kevésbé hatékonyak és színvonalasak,²³ feltehetően inkább a dogmatikai kötöttségektől akarta óvni gyermekeit. A közoktatástól való távolmaradás következményeképpen Vossius mentesült az arisztoteliánus formállogikai keretektől, ami megítélésem szerint önmagában, a felekezeti viszonytól függetlenül is hozzájárulhatott ahhoz, hogy idővel egyre inkább libertinus nézeteket valljon.

18 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 13–17; RADEMAKER, *Leven en werk...*, 106–132.

19 Dirk van MIERT, *Humanism in an Age of Science: the Amsterdam Athenaeum in the Golden Age, 1632–1704* (Leiden–Boston: Brill, 2009), 192–195.

20 Wiep van BUNGE, *From Stevin to Spinoza: An Essay on Philosophy in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Leiden–Boston–Köln: Brill, 2001), 34–54.

21 Simon SCHAMA, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (New York: Vintage Books, 1997), 54–58.

22 Carl BANGS, „Dutch Theology, Trade, and War: 1590-1610”, *Church History* 39, 4. sz. (1970): 470–482; Leendert F. GROENENDIJK, „The Reformed Church and Education During the Golden Age of the Dutch Republic”, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History* 85 (2005): 53–70, 58–60.

23 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 20.

Isaac Vossius nyolc testvér közül a hatodik volt a sorban. A két elsőszülött fiút illette meg a jogi pálya privilégiuma, a fiatalabbak már nagyobb szabadságot élveztek a továbbtanulásban, és így apjuk, aki amúgy is túlterhelt volt professzori munkájában, átengedte Isaac fia mentorálását a leideni egyetem egy kutató professzorának, Claudius Salmasiusnak. Ezáltal eldőlt, hogy Isaac Vossius filológusi pályára lépett, és azon belül is a Scaliger-iskola követője lett, és így egy francia emigráns hugenotta eredetű szabadgondolkodói szemlélet hatása alá is került. Emellett Salmasius személye révén az ifjú Isaac Vossius belépést nyert a haladó francia intellektuális körökbe, és az akadémiai rivalizálás²⁴ részesévé is vált. Isaac Vossius azáltal, hogy apja példáját látva averziókkal viseltetett a tanári pályával szemben, még jobban behatárolta a saját lehetőségeit a filológia művelése terén. Gerardus Vossius azt szerette volna, hogy fia a teológia és a történelem felé orientálódjon, és minthogy egykor önmaga is a Statencollege támogatásában részesült, az ő szemében az oktatás és a közjó kéz a kézben járt.²⁵ De mivel Gerardus Vossius rendkívül elhivatott és a munkájába temetkező professzor volt, aki nappal tanított, délután magántanítványokat fogadott, éjszaka pedig kutatott,²⁶ és a figyelme nyolc gyermeke között is megoszlott, így nemigen tudta ellensúlyozni Salmasius hatását Isaac pályaválasztásában.

Scaliger és Casaubon nemzé Salmasiust, aki nemzé Izsákot

Ahogy fentebb említettem, Isaac Vossius intellektuális családfája²⁷ szerinti nagyszülei Isaac Casaubon és Josephus Scaliger, közvetlen felmenője pedig Claudius Salmasius volt. Scaliger, akárcsak közvetett utódja, Salmasius is privilegizált, oktatási kötelezettség nélküli, kutató professzori katedrával rendelkezett a Leideni Egyetemen.²⁸ A Leideni Egyetem megalapítása szorosan összefüggött a németalföldi szabadságharcral és az északi tartományok szándékával egy új tudáscentrum létrehozására. Josephus Scaliger meghívása a Leideni Egyetem-

24 Anne GOLDGAR, *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680–1750* (New Haven–London: Yale University Press, 1995) című művében mutatja be, hogy a 17. század második felében a *respublica literaria*ban a tudomány intézményesülését, professzionizálódását, etikai normáinak kialakulását és az erudíció felbomlását személyes konfliktusok és inzultusok sora előzte meg. Érvei a megelőző évtizedekre is alkalmazhatók.

25 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 77, 93; RADEMAKER, *Leven en werk ...*, 22–25.

26 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 115.

27 Az efféle humanista fiktív genealógia megteremtésére már az északi humanizmus kibontakozásánál is találunk példákat. Rotterdami Erasmus is igyekezett magát Rudolf Agricola tanítványként beállítani, holott az ő mestere az Agricola-tanítvány Alexander Hegius volt. Bővebben ld.: Lisa JARDINE, *Erasmus, Man of Letters: The Construction of Charisma in Print* (Princeton: Princeton University Press, 2015), 83–99.

28 Roger ZUBER, „De Scaliger a Saumaise: Leyde et les grands «Critiques» français”, *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français* (1903–2015) 126 (1980): 461–488, 464–465.

re presztízskérdés volt – akárcsak korábban Justus Lipsius felkérése a Leuveni Egyetemen való rivalizálásban.²⁹ A Scaliger által művelt kéziratkutató kritikai filológia curriculumon kívüli tanulási lehetőségeket kínáló, rendkívül speciális, haladó területnek minősült.³⁰ Scaliger maga választhatta ki a legkiválóbb hallgatókat, akik ebédloasztalánál konzultálhattak vele. De Scaliger egyetlen méltó szellemi társának mégis a Párizsban maradt Isaac Casaubon tekintette.³¹ Casaubon egyik legígéretesebb tanítványa Claudius Salmasius volt, akit Heidelbergbe küldött továbbtanulni, részint abban a reményben, hogy az egyetemi városban székelő rajnai palotagróf könyvtára bőséges feldolgozandó *ineditum* kéziratforrás lesz számukra. Ez a várakozás be is igazolódott, jelentős fejlemény volt a *Historia Augusta*, az *Anthologia Palatina* és Martialis kéziratának beazonosítása és tanulmányozása Jan Gruter könyvtáros közreműködésével.³²

A *Bibliotheca Palatina* kéziratairól Casaubon javaslatára Salmasius Scaligerrel is konzultált, együttműködésük idővel humanista levelezés kereteiben mester és tanítványa viszonyra formálódott.³³ Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy végül 1632-ben Salmasius tölthette be Scaliger huszonhárom éve megüresedett pozícióját Leidenben. De még valószínűbb, hogy az egyetem fenntartói Scaliger egykori egyik kedvenc tanítványának, Daniel Heinsiusnak az akadémiai egyeduralmát igyekeztek ellensúlyozni Scaliger külsős, levelező tanítványának bevonásával. Ráadásul az amszterdami városvezetés ekkoriban csábította át Gerardus Vossius a Leideni Egyetemről az újonnan alapított *Athenaeum Illustré*ba.³⁴ Így Salmasiusnak kétszeres úrt kellett beöltöztetnie a scaligeri hagyományok újraélesztésével. Salmasius érkezése ellenérzéseket váltott ki a leideni akadémiai körökben, így egyszerre került kivételezett és kizárólagos helyzetbe, amit saját maga is súlyosbított üldözési mániájával és ellenséges hozzáállásával.³⁵

Mindenesetre Salmasius igen nagyvonalú és segítőkész mentora volt Isaac Vossiusnak, legalábbis kezdetben. Isaac Vossius, aki ekkor már Amszterdamban élt, húsz éves kora körül, 1638-ban kezdte meg tanulmányait leideni mentorával, Salmasius-szal, ami a távolság miatt leveleken keresztül és alkalmanként személyes konzultációkon valósult meg. Ez az együttműködés a kezdetekben

29 Anthony GRAFTON, „Civic Humanism and Scientific Scholarship at Leiden”, in *The University and the City: From Medieval Origins to the Present*, ed. Thomas BENDER, 59–78 (Oxford–New York: Oxford University Press, 1988), 68–75; ZUBER, „De Scaliger a Saumaise...”, 464–465.

30 MIERT, *The Emancipation of Biblical Philology...*, XVI–XVIII, 15–18.

31 MIERT, „The French Connection...”, 15–20.

32 Dirk van MIERT, „Joseph Scaliger, Claude Salmasius, Isaac Casaubon and the Discovery of the Palatine Anthology (1606)”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 74, (2011): 241–261, 243–244; MIERT, „The French Connection...”, 23–26.

33 MIERT, „The French Connection...”, 16; ZUBER, „De Scaliger a Saumaise...”, 478–482.

34 RADEMAKER, *Leven en werk...*, 198–202; MIERT, *Humanism in an Age of Science...*, 41–47.

35 RADEMAKER, *Leven en werk...*, 200–202; BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 29; ZUBER, „De Scaliger a Saumaise...”, 483–485.

mindkét fél kölcsönös megelegedésére szolgált. Vossius már igen fiatalon látogatott könyvaukciókat és bejáratos volt a nagyobb kiadókhoz is, így sokszor ő szerzett be forrásokat Amszterdamban mentora számára.³⁶ A kollacionálásra, emendálásra, majd kiadásra szánt szövegek a költészettől az egyházatyákon át a szakszövegekig számos témát felöleltek.³⁷ Isaac Vossius ekkor kötelezte el magát egy független, módszertani irányultságú filológiai irányzat mellett, amely precizitást és monotoniatűrést igényelt, cserébe nagyfokú olvasottságot és passzív tudást nyújtott. A tudományos hozadéka azonban bizonytalan volt.

Az első publikációk: témaválasztás, debütálás és polgárjog a *respublica literariában*

A Scaliger-iskola módszerei, a lingvisztikai elemzés, kollacionálás, valamint a történeti és kritikai kontextualizálás gyakorlata közvetve és közvetlenül is kimutathatók Vossius publikációiban, levelezésében és könyvtárában egyaránt. Isaac Vossius levelezése különösképpen árulkodó a kollacionálás tekintetében, hiszen egyes szövegváltozatok összevetése komoly szervezési, logisztikai egyeztetést igényel. Könyvtárában is kimutatható, hogy egy-egy fontosabb műből több változat állt rendelkezésére, ezek között nagy számban fordultak elő Salmasius és Scaliger annotált példányai is,³⁸ melyekhez akár ajándékozás, hagyaték vagy aukciók útján is hozzájuthatott.³⁹

Isaac Vossius Salmasius és Scaliger módszereivel együtt azokat a témaválasztásokat is átvette, amelyeken példaképei a filológiai eszköztárukat kidolgozták. A latin-görög költészetben a mesterek és a tanítvány között közös érdeklődési területnek minősült az *Anthologia Graeca* epigramma- és versgyűjtemény, valamint Martialis és Catullus munkássága, továbbá az egyházatyák írásai, a szakszövegek közül pedig a földrajzi és a kronológiai munkák.⁴⁰ Később Vossius *Dissertatio de vera aetate mundi* (1659) című tudományos pamfletjében Scaliger *De emendatione temporum* (1583) című művét igyekezett meghaladni, ha terjedelmében nem is, de állításával és adataival mindenképp.⁴¹ Ugyanakkor míg Scaliger és Casaubon életművét a sokoldalúságuk mellett rendszerbe foglalja a módszer-

36 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 40–41, 55, 215.

37 MIERT, „The French Connection...”, 18, 36–38.

38 Susan DERKSEN, „Manuscript Notes in Books from the Vossius Collection” in JORINK and MIERT, *Isaac Vossius (1618–1689)...*, 255–280, 255–258.

39 Astrid C. BALSEM, „Collecting the Ultimate Scholar’s Library: The Bibliotheca Vossiana.” in JORINK and MIERT, *Isaac Vossius (1618–1689)...*, 281–309, 281–287; BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 335–338, 452, 476, 480.

40 MIERT, „The French Connection...”, 18, 29–33, 36–38.

41 Anthony GRAFTON, „Isaac Vossius, Chronologer”, in JORINK and MIERT, *Isaac Vossius (1618–1689)...*, 43–84.

tani tudatosság és a felekezeti elkötelezettség,⁴² addig Salmasius témaválasztásai sokkal szerteágazóbbak.

Mindenesetre Isaac Vossius kezdeti témaválasztásait nem csupán saját preferenciái határozták meg, hanem a nyers kéziratok hozzáférhetősége is. Isaac Vossius és Salmasius együttműködésének hamar beérett a gyümölcse, egy év múlva, 1639-ben a Blaeu kiadónál jelent meg Isaac Vossius első publikációja: két antik görög navigációs kézikönyv, ún. periplusz latin fordításának kommentált, kritikai kiadása *Periplus Scylacis Caryandensis cum tralatione, et castigationibus* címmel. A kiadvány nyersanyagát egy a Karüandai Szkülaxnak tulajdonított periplusz⁴³ és egy másik anonim fekete-tengeri periplusz képezte, amelyeknek a másolatát Salmasius bocsátotta Isaac Vossius rendelkezésére. Salmasius még heidelbergi tartózkodása során, 1606 körül találta meg az eredeti kéziratot. Szkülax szövegének jelent már meg görög nyelvű forráskiadása antik görög földrajzi írók egy válogatáskötetében, David Hoeschelius előszavával és szerkesztésében 1600-ban Augsburgban.⁴⁴ Salmasius nem tartotta sokra ezt a változatot, és a kézitról még konzultált Scaligerrel, de a kritikai kiadást végül tanítványára bízta bő 30 évvel később. A fekete-tengeri anonim peripluszt elsőként Isaac szerkesztette és publikálta.⁴⁵

Ennek jegyében a mű dedikációja Salmasiushoz szól, elismerve nagylelkűségét és az eredeti kézirat kikutatásának érdemét. Magát a peripluszt egy forrásjegyzék vezeti be, amely sorra vesz tizenkét Szkülaxra vonatkozó szöveghelyet az antik görög és bizánci földrajzi szakirodalomban, Hérodotosztól és Arisztotelész *Politikájától* Sztrabónon, Harpokrátészen, Filoztrátoszon, Apollóniosz Rhodiosz *Argonautikáján* át egészen Bíborbanszületett Konstantinig, Johannész Tzetzészig és Sztephanosz Büzantioszig majd a Szuda lexikonig.⁴⁶ Ezáltal is megmutatja historiografikus, eruditus tájékozottságát és elkötelezettségét a hiteles(nek vélt) források és tekintélyszövegek segítségével történő kontextualizálás mellett. E periplusz szerzőségét vélhetően Strabón óta tulajdo-

42 A konfesszionalizmus és késő humanizmus konfliktusairól bővebben lásd Jeanine De LANDTSHEER and Henk NELLEN, eds., *Between Scylla and Charybdis: Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe* (Leiden: Brill, 2011).

43 A mű legújabb, kommentált forráskiadása és fordítása: PSEUDO-SKYLAX, *Periplous: The Circumnavigation of the Inhabited World*, trans., comm. Graham SHIPLEY (Exeter: Bristol Phoenix Press, 2011).

44 David HOESCHELIUS, ed., *Geographica Marciani Heraclaeotae, Scylacis Caryandensis, Artemidori Ephesii, Dicaearchi Messenii, Isidori Characeni, omnia nunc primum, praeter Dicaearchi illa* (Augsburg: Joannes Praetorius, ad insigne pinus, 1600).

45 MIERT, „The French Connection...”, 29–31.

46 Isaac VOSSIUS, ed., trans., *Periplus Scylacis Caryandensis cum tralatione, et castigationibus Isaac Vossii. Accedit Anonymi Ponti Euxini, e bibliotheca Claudii Salmasii, cum eiusdem Is. Vossii versione ac notis*. (Amsterdam: Blaeu, 1639), 4.

nítja Szkülaخنak a földrajzi szöveghagyomány.⁴⁷ Az ifjú Vossius kétnyelvű kiadásában bravúrosan kimutatta, hogy az általa fordított és szerkesztett kézirat valójában nem az állítólagos Kr. e. 5. században élt Karüandai Szkülaخن műve, hanem egy jóval későbbi pszeudo-szerző kivonata.⁴⁸ Mindehhez széles eszköztárat alkalmazott, elsősorban helynevek morfológiájából és kronológiájából indult ki. Analógiaként az *Itinerarium Antoninit* és a *Tabula Peutingeriana* is használta, viszont nagyvonalúan elhallgatta, hogy hozzáfért Hoeschl jegyzeteihez, emellett több olyan fontos párhuzamot is ismert, amit Salmasius a saját Plinius *Naturalis Historia* kéziratából kutatott ki.⁴⁹

Vossius egy évvel később, 1640-ben az Elsevier kiadónál megjelentette Pompeius Trognus *Historiae Philippicae*-jának Marcus Iunianus Iustinus kivonatában fennmaradt változatát. Ez a tankönyv jellegű kereskedelmi kiadvány is még Salmasius mentorálásával készült.⁵⁰ A debütálás meghozta Isaac Vossiusnak a polgárjogot a *respublica literariában*. A periplusz-kiadás filológiai szempontból jelentős teljesítmény, sőt, egy igen bátor kezdő lépés volt. Richard Bentley fél évszázaddal később is az antik világból fennmaradt egyik leginkább leromlott szövegnek tekintette e peripluszt.⁵¹ Ugyanakkor tartalom szempontjából ez marginális szöveg volt, ezért ennek előszavában már beharangozott egy nagyobb vállalkozást, egy új Ptolemaiosz *Geográfia* kiadást.⁵² A földrajz iránti érdeklődését Vossius részben a mestereitől örökölte,⁵³ ami kiegészült némi ifjonti kíváncsisággal és az egzotikum iránti rajongással, de megmutatkozott benne az olvasóközönsége, az akadémiai körök mellett a merkantilista elit érdeklődése is a kereskedelem és tengerhajózás iránt. Még a periplusz-kiadás előkészületeinek idejéből Vossius egy Salmasiushoz intézett leveléből tudható, hogy az amszterdami kikötőben nem csupán mesterének beszerzéseit intézte, hanem spanyol hajósok társaságát is kereste. Köztük találkozott egy hajóssal, aki járt Peruban és Brazíliában, és útleírásaiban beszámolt az őslakosok szokásairól és vallása-

47 Ivan MATIJAŠIĆ, „Scylax of Caryanda, Pseudo-Scylax, and the Paris Periplus: Renconsidering the Ancient Tradition of a Geographical Text”, *Mare Nostrum* 7, (2016): 1–19, 5–7, 16.

48 VOSSIUS, *Periplus Scylacis Caryandensis...*, 4: „Hunc autem Periplus Scylacis esse epitomē et compendium maioris operis, nullus dubito. Multa enim hic leguntur, quae plane sunt contra sententiam Scylacis, in quibus epitomator erraverit.”

49 Karel DAVIDS, „In the Shadow of Jesuits: Isaac Vossius and Geography” in JORINK and MIERT, *Isaac Vossius (1618–1689)...*, 189–206, 190.; MIERT, „The French Connection...”, 30–31.

50 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 43.

51 MATIJAŠIĆ, „Scylax of Caryanda...”, 2–3. Idézi Richard BENTLEY, *A Dissertation Upon The Epistles Of Phalaris. With An Answer To The Objections Of The Honourable Charles Boyle* (London: H. Mortlock and J. Hartley, 1699), 327.

52 VOSSIUS, *Periplus...*, 5: „Sed de eo alias pluribus, ut spero, ad Ptolomaeum nostrum, quem propediem, Deo volente, habebis, Lector.”

53 MIERT, „The French Connection...”, 29.

iról.⁵⁴ Isaac legidősebb féltestvére pedig évekkel korábban a tengerentúlra távozott, és a Holland Keleti-Indiai társaság könyvelője lett.⁵⁵

Az ifjú Vossius már csak azért is kénytelen volt új és nagyhatású témák után nézni, mert a *Bibliotheca Palatina*, amely Scaliger, Casaubon és Salmasius számára még egyfajta filológiai aranybánya volt, Isaacnak elérhetetlenné vált a harminc éves háború alatt, miután a Tilly tábornagy vezette katolikus liga elfoglalta Heidelberget és Bajor Miksa 1622-ben a Vatikáni könyvtárnak adományozta az egykori választófejedelmi könyvtár megmaradt állományát.⁵⁶ A *respublica literaria* hálózatába való belépés viszont új távlatokat nyitott meg Isaac Vossius számára, mivel így közvetlenül, a saját jogán is bekapcsolódhatott a könyvek és kéziratok körforgásába. A tiszteletpéldányokhoz mellékelte kísérőlevelekben pedig megkezdte a hálózati kommunikációt a Ptolemaiosz *Geográfia*-kiadáshoz készült kéziratváltozatok felkutatása érdekében, ahogy erről a számkivetett holland Hugo Grotiusnak – az ekkor már Párizsba akkreditált svéd nagykövetnek – címzett levelek is tanúskodnak.⁵⁷ Egy új Ptolemaiosz kiadás már csak amiatt is igen ambiciózus vállalkozás lett volna, mert a *Geográfia* bizánci közvetítéssel történt újrafelfedezése és recepciója önálló műfaji hagyományt, kiadói gyakorlatot és inspirációforrást képzett,⁵⁸ amelynek virágkora a 16. századra esett. Filológiai szempontból viszont Erasmus 1533-as kiadása⁵⁹ óta alig történt előrelépés, így mondhatni Vossius vállalta volna fel, hogy a Scaliger-iskola „vívmányainak” beépítésével megújítja a Ptolemaiosz-kiadások gyakorlatát. Akkoriban a legfrissebb változatok is a Mercator–Hondius-féle kiadások újryomásán alapultak.⁶⁰ Így Joan Bleau, az atlaszkiadások meghatározó szereplője is szorgalmazta egy új kritikai kiadás megjelentetését.⁶¹ A scaligeri módszerek alkalmazásáról árulko-

54 Isaac Vossius Salmasius részére nem csupán könyveket és kéziratokat vásárolt, hanem egy alkalommal cukornádat is egy készülő tanulmányához, Salmasius felesége részére pedig luxuscikkek és gyarmatárúk beszerzését intézte. BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 43.

55 Uo., 66.

56 BEPLER, „Vicissitudo Temporum...”, 955–956.

57 Isaac Vossius Hugo Grotiusnak (1639. június 20-án) címzett leveléből: “In Ptolemaei Geographia iam versor, quem multis locis auctiorem edam tabulis etiam versione nova et commentario illustrabo. Editionem duo codices MSS morantur, quos ex Anglia propediem exspecto. Nobis enim tam beatis non contigit esse, ut licuerit Arabicam sperare versionem [...]” *Briefwisseling van Hugo Grotius*, Deel 10, no.: 4178.

58 DERZSENYI Dávid, „A reneszánsz perspektíva születésének Geographia-i inspirációi”, in *Mikro & Makro: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZATMÁRI Áron és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna Könyvek 6, 41–56 (Budapest: Reciti, 2013), 50–56.

59 Nathan RON, „Erasmus and Geography”, *Journal of Interdisciplinary History of Ideas* 3 (2014): 6–21.

60 Patrick GAUTIER DALCHÉ, „The Reception of Ptolemy’s Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)”, in *The History of Cartography, Volume 3 – Cartography in the European Renaissance*, ed. David WOODWARD, 285–364 (Chicago: Chicago University Press, 2007), 361–364.

61 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 44.

dik az a szándék is, miszerint Vossius számos változat összevetésével készített volna el egy új kommentált fordítást, ezek felkutatásához pedig a korszak legkiválóbb tudósait szólította meg apja, Gerardus Vossius és mestere, Salmasius kapcsolati hálója révén.

A tervezett Ptolemaiosz-kiadáshoz Salmasius a saját példányát bocsátotta Isaac Vossius rendelkezésére, amelyet még Heidelbergben két kézirat összevetésével másolt. Angliából is küldött neki egy-egy példányt nagybátyja, Franciscus Junius, az Arundel-gyűjtemény könyvtárosa, illetve Johann Friedrich Gronovius, Isaac egy távolabbi barátja, aki ekkoriban európai körúton volt két ifjú arisztokrata magántanítójaként.⁶² Hugo Grotius – az egykor üldözött remonstránsból lett, Franciaországba küldött svéd nagykövet – pedig arra hívta fel Isaac Vossius figyelmét a periplusz-kiadás tiszteletpéldányának válaszlevelében, hogy Párizsban, a királyi könyvtárban, Ismaël Boulliau segítségével is találhat egy régi példányt, és Velencében egy még régebbi változatot.⁶³ Itt érdemes előrebocsátani, hogy Vossius Ptolemaiosz-kiadása végül sosem valósult meg, de mégis több jel enged arra következtetni, hogy ennek előkészületeivel és a folyamatban lévő kutatás ígéretével az ifjú Vossius földrajztudósként tudta pozicionálni magát. Erre engednek következtetni Vossius itáliai metszetalbumának képi bizonyítékai,⁶⁴ illetve a kortársak elismerő visszajelzései is.⁶⁵ Sőt, Krisztina svéd királynő még 11 évvel azután, hogy Vossius 1655-ben kilépett a szolgálatából, a Ptolemaiosz-kiadás alakulása iránt érdeklődött. Ekkor már Vossius beismerte, hogy valójában unalmasnak találja Ptolemaioszt, és további okként felhánytorgatta, hogy Stockholmban tűntek el a jegyzetei. Frans Blok felveti, hogy talán Vossius nem rendelkezett azokkal a matematikai ismeretekkel, amelyek a ptolemaioszi koordináták számí-

62 Paul DIBON and Françoise WAQUET, *Johannes Fredericus Gronovius: Pèlerin de la République des lettres*, Hautes études médiévales et modernes 53 (Genève: Librairie Droz, 1984), 11–13, 36.

63 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 44.; Hugo Grotius Isaac Vossiusnak (1639. augusztus 13.): „Ptolemaei editio bene tibi procedat opto. Expectamus enim a te nihil non dignum Vossiano nomine. Est in bibliotheca regia hic bonus Ptolemaei liber manu antiqua. Eum si quibus in locis consulere velis, Bulialdus [Ismael Boulliau], mathematicarum artium doctissimus, amicus et meus et omnium literas amantium, ea est humanitate, ut prompto animo, sicut aliorum labores adiuvat, ita et tuos sit adiuturus... [p.s.] Est et in bibliotheca Veneta Ptolemaei liber pervetus [...]” *Briefwisseling van Hugo Grotius*. Deel 10, no.: 4255.

64 DERZSENYI Dávid, *Róma tükre egy metszetalbum, városatlasz kompilációban – Antonio Lafreri: Speculum Romanae Magnificentiae két kötetben Isaac Vossius (1618–1689) könyvtárából*, mesterszakos diplomamunka (Budapest: ELTE, 2018). Szakdolgozatomban részletesen elemeztem azon metszetlapokat, melyeket Isaac ajándékuul kaphatott Itáliában. Ezek között található egy Barberini-tézislap is navigációs és kartográfiai allegóriákkal.

65 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 343, idézi Johann Christian von Boyneburg levelét Hermann Conringhoz: „[Boeclerus mihi narravit:] ‘Isaaco Vossio eruditionis graecae ac geographicae satis esse supra vulgus; séd non omnia usquequaque ita habere, quae iactat: optimas emendationes graecis in scriptoribus pro suis venditasse, quas vei páter eius, quem spernat, pridem repererit, vei Italicarum bibliothecarum codices subministraverint.’”

tásaihoz szükségesek lettek volna.⁶⁶ Jorink, Miert és Davids olvasatában azonban a matematikai ismeretek hiánya sosem tartotta vissza Vossiust a földrajzi témától.⁶⁷ Tulajdonképpen mindkét szemlélet helyes, Vossius jelentős földrajzi szakirodalmi jártassággal rendelkezett, a szövegeket magas szinten tudta értelmezni és kontextualizálni, de – megítélésem szerint – maga aligha tudott volna koordinátákat újraszámolni. Vossius trigonometriai tudásnak nem sok jelét adta, ráadásul ekkoriban a hosszúsági körök számítására Galileinek és Christiaan Huygensnek is még csak elméleti javaslatok voltak. Vossius *De emendatione longitudinum* című tanulmánya is inkább értesüléseken alapul és nem számításokon. Mivel Vossius földrajztudásának elismertsége elsősorban a humanista erudíció körében mutatható ki, ezért valószínű, hogy földrajztudása elsősorban toponímiák lexikális tudásában nyilvánult meg. Ennek a Pszeudo-Szkülax peripluszával és a ptolemaio-szi *Geográfia*val való előzetes foglalatosság lehetett a főbb forrása.

A Ptolemaiosz-kéziratok az egyik legfőbb ösztönző tényezők voltak abban, hogy Isaac Vossius 1640-ben európai tanulmányútra (ún. *grand tourra*) indult. Az ilyen jellegű tapasztalatszerző és kapcsolatépítő tanulmányi peregrinációk igen drága felnőtté avatási rítusnak számítottak az elit körében. Egy másik fontos szempont az volt, hogy Isaac nagykorúvá válása egybeesett családi tragédiák sorával: korban hozzá közel álló testvérei mind elhunytak, így az ő továbbtanulása is felértékelődött. Ezért 1640-ben *grand tourra* indulhatott, a *respublica literaria* hálózati mozgósításával, atyai jótanácsokkal és ajánlólevelek sorával.⁶⁸

Könyvtárközi *grand tour*

Isaac Vossius európai tanulmányútjának első állomása Anglia volt. Apjának több magas rangú kapcsolata és jóakarója volt az anglikán egyházban.⁶⁹ Anyai nagybátyja, Franciscus Junius pedig Sir Thomas Browne, Arundel grófjának (*earl*) könyvtárosa volt, akinek gyűjteményében Isaac antik görög márványszobrokat és töredékeket, feliratokat és kéziratokat tekinthetett meg, többek közt jegyeztelte és összevetette Tacitus *Germaniájának* változatait.⁷⁰ I. Károly angol király

66 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 45, 487–488.

67 JORINK and MIERT, „Introduction. The Challenger Isaac Vossius ...”, 10; MIERT, „The French Connection...”, 32; DAVIDS, „In the Shadow of Jesuits...” 191.

68 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 77–81.

69 Gerardus J. Vossius nagy tisztelője volt az anglikán egyháznak, amelyben az ősegyház ideáinak megvalósulását látta. Bővebben ld: RADEMAKER, *Leven en werk...*, 143; C. S. M. RADEMAKER, „Archbishop James Ussher (1581–1656) and the Dutch Vossius Family”, *Lias* 33, 1. sz. (2006): 89–128, 118.

70 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 83, Isaac nagybátyjáról és az Arundel-gyűjteményről bővebben: Thijs WESTSTEIJN, *Art and Antiquity in the Netherlands and Britain: The Vernacular Arcadia of Franciscus Junius (1591–1677)* (Leiden: Brill, 2015), 30–101.

könyvtárosának, Patrick Youngnak jóvoltából pedig Londonban a királyi könyvtár állományából is másolhatott töredékes kéziratokat (főleg földrajzi és nyelvészeti szerzőktől), illetve összevetette még Frontinus, Vitruvius és Polüainosz *Strategematájának* kéziratait. Ez utóbbiakat Salmasius kedvéért tanulmányozta, aki ekkor egy hadászati traktátushoz keresett forrásokat. Vossiusban felmerült egy új Vitruvius-kiadás ötlete is, tekintve, hogy ezen a téren már egy ideje nem jelentek meg új eredmények.⁷¹ Vossius magával vitt egy Salmasiustól kapott, még kiadatlan, kétes hitelességű, Barnabás apostolnak tulajdonított episztolát, amelyről szintén konzultált Younggal.⁷² Ugyanezt a kéziratot megmutatta James Usshernek, Írország anglikán érsekének, Antiochiai Szent Ignác kutatójának. Ussher együtt szándékozott publikálni e két Antiochiához kötődő egyházatyának tulajdonított, de vitatott hitelességű levélszöveget. A Szent Ignác-episztolák szó szerint említik a püspöki rend, az *ordo episcopalis* meglétét az ősegyházban, amely a katolikusok és az anglikánok számára fontos önigazolás volt az episzkopális egyházkormányzás hitelessége mellett, szemben más reformált egyházak presbiteriánus felépítésével. Az Antiochiai Szent Ignácnak tulajdonított levelek rendkívül problémás apokrif jellegű szövegek. Összességében a hitelességük is kérdéses, illetve vitatott a hitelesnek tekinthető levelek száma és azok eredeti terjedelme. Vossius és kortársai számára Ignác püspök-vértanú episztoláinak kétféle bevett változata volt ismert, egy hét levélből és egy tizenhárom levélből álló szövegkorpusz. Mindkét variánsról azt feltételezték, hogy későbbi kiegészítésekkel toldották meg a terjedelmüket.⁷³ Ussher viszont arra hívta fel Isaac figyelmét, hogy a firenzei Biblioteca Laurenzianában egy hitelesebb görög nyelvű változatot találhat. Az érsek maga rendelkezett is a Medicin engedélyével, hogy lemásoltassa a kéziratot, viszont nem talált helyben görögül tudó írnokot, akivel érdemi másolatot készíttethetett volna. Így számára kapóra jött, hogy Isaac Itáliába is könyvtári körutat tervezett.⁷⁴

Vossius peregrinációja franciaországi állomásain beléphetett Salmasius és Grotius köreibbe. Párizsban a Bibliotheca Regia, Petaviana és Thuanea kéziratgyűjteményeit látogatta, és rendszeres résztvevője lehetett Pierre és Jacques Dupuy szabadgondolkodók szalonjainak is, ahol találkozott Pierre Gassendivel is, az epikureus filozófia egyik legjelentősebb korabeli képviselőjével. Grotiustól pedig további tanácsokat kapott arról, hogy milyen *ineditum* kéziratokat találhat Firenzében.⁷⁵ Vossius Itália felé felúton meglátogatta a dijoni családi birtoka-

71 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 109.

72 Uo., 86.

73 Timothy D. BARNES, "The Date of Ignatius", *The Expository Times* 120, 3. sz. (December 2008): 119–130.

74 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 89; RADEMAKER, „Archbishop James Ussher...”, 103–106.

75 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 124; F. F. BLOK and C. S. M. RADEMAKER, „Isaac Vossius’s Grand Tour, 1641–1644. The Correspondence between Isaac and His Parents (Part I)”, *Lias* 33, 2. sz. (2006): 150–216, 202–207.

in tartózkodó Salmasiust, akitől további másolói feladatot is kapott. Salmasius ekkor *De militia Romana* címen egy hadmérnöki traktátuson dolgozott. Mintegy öt évvel korábban, Frigyes Henrik kormányzó személyesen kérte fel Salmasiust, hogy készítsen egy rövid kivonatot a rómaiak hadrendjeiről és táborállítási módszereiről. Mire Salmasius felajánlotta, hogy akkor már inkább egy átfogó tanulmányt írna a római hadászatról, amellyel Justus Lipsius nyomába érhetne.⁷⁶ Ez az eset kiválóan példázza, ahogy az antik szövegek a politikai gyakorlatban is hasznosítható szakirodalmi forrást, a humanisták számára pedig filológiai kihívást jelentettek. E megrendelésre készülő traktátus esetében Salmasiusnak komoly nehézséget okozott a szakirodalom további, újdonságértékű antik forrásokkal való bővítése, és azok őrzési helyének fellelése. Eleinte a kiváló összekötésekkel rendelkező antikvárius és asztronómus szenátor Fabri de Peiresc segítségével bízott,⁷⁷ majd több év keresés után végül az Itáliába induló tanítványa közreműködését kérte. A Vossius által másolandó, nehezen hozzáférhető kéziratokat, Arrianosz *Ars Tactica* és Urbicius *Tactica Strategemata* című töredékes műveit egy közös kódexbe kötve a Bibliotheca Laurenzianában őrizték. Ezek ugyan nem voltak tekintélyszövegek, de Hollandiában elterjedt az a vélekedés, hogy a helyi terepviszonyokra nem igazán alkalmazhatók a Vitruvius recepciójára alapuló hadmérnöki munkák, így szükségessé vált az alternatívák megismerése.⁷⁸ A vesztfáliai béketárgyalások végül okafogyottá tették Salmasius traktátusának kiadását, amely csak évekkel a megbízó és a szerző halála után, posztumusz és csupán első fejezetével jelent meg 1657-ben.⁷⁹ Mégis ezen kéziratok lemásolása emésztette fel a legtöbb időt Vossius firenzei könyvtárlátogatása során, az Ignác-episztolák mellett.

1642 tavaszán, Firenzébe érkezve Vossiusnak eddig nem tapasztalt akadályokkal és kulturális sztereotípiákkal is szembesülnie kellett. Míg Isaac északon egy viszonylag nyitott és intézményesült könyvtári rendszerrel találkozott, ahol ráadásul még a *respublica literaria*-beli beágyazottsága révén további előnyöket élvezett, addig Itáliában vegyes fogadtatásra talált. Intézményi szinten ellenállásba és adminisztrációs akadályokba ütközött, de egyes személyek szintjén már nyitottságot tapasztalhatott. Ennek pedig részben az is oka lehetett – túl a vendégszereteten és a humanista barátságok ápolásán –, hogy Isaac amszterdami nyomdai összeköttetései révén lehetőséget kínált a Római Kúria cenzúrájának megkerülésére.⁸⁰

76 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 129.

77 Agnès BRESSON, „Guerre moderne et erudition: Peiresc et le traite de la milice de Saumaise (1635–1637)”, *Histoire, Économie Et Société* 11, 2. sz. (1992): 187–196.

78 BUNGE, *From Stevin to Spinoza...*, 2.

79 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 132.

80 Blok gyűjtésében Giuseppe Larurenzi, Giovanni Batisa Doni és Leo Allatius esetében merült fel ez a lehetőség.

Gronovius nem sokkal korábban csak fizetség ellenében és csak olvasásra juttatott be a Laurenzianába. Vossius többszörös kérvényekkel érte el Ferdinando de Medicinél, hogy az olvasáson túl egyre több órában jegyzetelhesen és másolhasson is. A kérelmeit még így is többször meg kellett hosszabbítania, és igazodnia kellett a liturgikus és ünnepi előkészületekhez.⁸¹ Megbízható katalógus hiányában pedig nehezen tudta felmérni a másolói feladatokon túli lehetőségeket. Ahogy arra Blok is rámutatott, Isaac kommunikációja igen félrevezető volt e téren, míg szülei (a *grand tour* finanszírozói) felé azt bizonygatta, milyen sok munkaórát tölt a könyvtárban, addig Salmasius felé azt jelezte, hogy igen lassan halad a másolással, a hosszabbításokat pedig annak reményében is kérvényezte, hogy saját maga részére is másolhat majd érdekes *ineditum* kéziratokat.⁸² Apjának azt írta, „bár hekatonkheir [százkarú óriás] lehetnék [ ] de egy kézzel mit érek?”⁸³ Annak reményében pedig, hogy értékes munkaórákat takarítson meg, Salmasius felé azt kommunikálta az Urbicius-kézirat egy Lucas Holstenius által írott széljegyzete alapján, hogy annak szerzőségét tévesen attribuálták. De Salmasiust nem tudta ezzel az érveléssel meggyőzni, így végül a teljes terjedelmet le kellett másolnia mentora részére, akárcsak a Leszbónax-féle görög nyelvtan esetében.⁸⁴ Mindenesetre arra következtethetünk, hogy Isaac lassan haladt a főként filológiai igényű másolási feladataival, hiszen szem előtt kellett tartania, hogy az esetleges hibákkal maga is súlyosbíthatja a szövegromlást.

Isaac Itáliában szembesült azzal, hogy még Párizsban Grotius – jó tanácsai mellett – félrevezető információkat is közölt az egyes kéziratok őrzési helyéről. Grotius értesülései párizsi szóbeszédeken alapultak, miszerint a Laurenzianában titkos kéziratokat is őriznek. Vossius nem is kap(hat)ta meg ezeket. Úgy vélte, hogy Epheszoszi Xenophón *Milesiacáját* műtárgyvédelmi, Porphüriosz *Adversus Christianos* című művét pedig dogmatikai okokból tartották vissza tőle.⁸⁵ Az Antiochiai Szent Ignác-episztolák esetében Vossius egy hiteles rövid szövegváltozatot talált, bár a hét levélből a Rómaiakhoz írott levél hiányzott, emellett lemásolt még egy régebbi változatnak tűnő Barnabás-levelet is.⁸⁶ Itt érdemes előre bocsátani, hogy a Firenzében töltött idő a Laurenzianában és azon kívül is összességében eredményes volt. Vossiust Giovanni Battista Doni humanista, muzikológus és Carlo Dati toszkán költő, nyelvművelő fogadta a bizalmába,

81 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 126; BLOK and RADEMAKER, „Isaac Vossius’s Grand Tour...”, 211.

82 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 127.

83 BLOK and RADEMAKER, „Isaac Vossius’s Grand Tour...”, 211; BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 127, 26. lábjegyzet idézi Isaac Vossius apjához írott levelét: „Si essem ego aliquis Ἐκατόγχιερ felicissimum ego me omnium mortalium arbitrarer. Sed quid ego unica mea manu, quaeque non nimium volubilis est in scribendo, possim efficere?”

84 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 130–132.

85 Uo., 128–129.

86 Uo., 134.

sőt igyekeztek közbenjárni Ferdinando de Medicinél, hogy bízza meg Vossiust a Laurenziana új kéziratkatalógusának elkészítésével, amire végül az első castrói háború (1641–1644) hadi kiadásai miatt nem került sor.⁸⁷

1642 nyarán, Rómában Vossius a Palazzo Barberini vendége volt, amelynek könyvtárához korlátlanul hozzáférhetett Lucas Holsteniusnak köszönhetően, aki egykor Gerardus Vossius tanítványa volt, majd katolizált, és Francesco Barberini bíborosnak, VIII. Orbán pápa unokaöccsének a szolgálatába lépett. A Vatikáni könyvtárban Leo Allatius fogadta, aki egykor a Bibliotheca Palatina átvételét felügyelte és akinek Gerardus Vossius és Grotius is igyekezett már Hollandiában publikációs lehetőséget találni. Mindenesetre Vossius az Apostoli Könyvtárba már csak rövid időre jutott be az egyházi ünnepek és a nyári szünet miatt. A Farnesék könyvtára pedig a Castro városáért vívott első háború miatt zárva maradt előtte, és a Collegio Romanóba is csak bepillantást engedtek neki.⁸⁸

Nápolyban a San Giovanni a Carbonara Ágoston rendi könyvtárát nem is tartotta eléggé érdekesnek, a városban megismert humanisták *otiosi* köre pedig inkább az anagramma-költészetnek hódolt, így Isaac inkább átadta magát a környék látnivalóinak. Ez az egyetlen állomás, ahol ezt ténylegesen beismerte leveleiben. Velencében, a Bibliotheca Marcianában csak a könyvek gerincét láthatta, Milánóban, az Ambrosianában pedig csak egy-egy Martialis- és Catullus-kézirat megtekintésére volt lehetősége a szigorú szabályok miatt. Ez sem lebecsülendő, tekintve, hogy a spanyol korona alá tartozó Milánó és Hollandia ekkor szemben álló hadviselő feleknek minősültek.

1643 nyarán Párizsba visszatérve Isaac egy időre Grotius titkára lett. Itáliai leletei komoly érdeklődésre tarthattak számot, különösen a Szent Ignác-episztolák. Pierre és Jacques Dupuy szalonjaiban a konzultációk során már etikai kérdések is felmerültek, miszerint kit illet meg az eredmények publikálásának előjoga: Ussher, akitől a lelőhely információja származik, vagy Vossiust, aki ténylegesen lemásolta és megszerezte a Szent Ignác levél régebbinek és hitelesebbnek vélt görög nyelvű kéziratát. A párizsi szalonokban egyesek, főképp André Rivet szerint Isaacnak illett volna átadnia a másolatot, hogy Ussher ennek tükrében publikálhassa eddigi eredményeit. Mások, Claudius Sarravius jószág, párizsi városi tanácsos és főképp Gerardus Vossius szerint Isaacé az érdem, mivel ő végezte el a munkát, és jobb is, ha ő publikálja, hiszen Angliában épp polgárháború dúlt, és ha ő nem publikálja, akkor majd később megteszi más. Vossius, aki korábban még nagyvonalú volt a kézírataival, most már féltékenyen őrizte az Itáliából hozott szövegeit.⁸⁹ Ráadásul a szöveg megítélése felekezeti viták keresztútjében állt, mivel az muníciót adhatott volna az anglikánok és a ka-

87 Uo., 157; BLOK and RADEMAKER, „Isaac Vossius’s Grand Tour...”, 212.

88 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 149–151.

89 BLOK and RADEMAKER, „Isaac Vossius’s Grand Tour...”, 352.

tolikusok számára az ősegyházbéli episzkopális hierarchia igazolására. Vossius filológiai módszerekkel nemcsak a vélt szövegromlást volt kénytelen javítani, hanem saját másolói hibáit is.⁹⁰ Mindenesetre Vossius helyesen állapította meg a longobárd írás alapján, hogy a szöveg minden más ismert változatnál régebbi lehet, de ennek ellenére Grotius tartalmi szempontból koholmánynak tekintette.⁹¹ Vossius kiadásának jelentősége abban áll, hogy hosszú időre – egészen a 20. század elejéig – a hét levélből álló rövid variáns lett az általánosan elfogadott szövegváltozat. A közelmúltban is jelent meg egy tanulmány, amely egyenlő valószínűséggel fogadja el azt, hogy az egész szöveghagyomány hamisítványokon alapszik, illetve akár azt is, hogy tizenegyre bővíthető a hitelesnek tekinthető levelek száma.⁹² Ussher végül Vossius jegyzeteinek hiányában publikálta a saját kommentált kiadást. Vossius szövegkiadása pedig évekkel később, 1646-ban jelent meg Amszterdamban. A kiadványt a városi tanácsnak dedikálta, mivel ekkor már az Atheneum Illustre könyvtárosa és Holland és Zeeland tartományok történetírója lett (ez utóbbi tisztséget később inkább csak tiszteletbeli címnek tartotta évi 700 aranytallérért). Ebben a viszonylag eseménytelen 1644–1648 közötti időszakban Vossius minden bizonnyal tovább csiszolta tudását és rendszerezte gyűjteményeit. Vossius ekkor már nagyon tudatosan, kizárólag filológiai hasznuk szerint gyűjtötte, vásárolta és cserélte a kéziratokat, az epigráfiák átiratait, de még az érméket is. 1646-ban már kb. 400 tételből álló kéziratgyűjteménye volt.⁹³ Ez a többszázas nagyságrend Vossius későbbi életszakaszaiban is megmaradt, de az összetétel gyakran cserélődött.⁹⁴

Vossius következő és egyben sorsfordító életszakaszával kapcsolatban érdemes megvonni az ifjúkori eredmények mérlegét. Négy év felkészülés, majd egy szűk négy évig tartó peregrináció és újabb bő négy évig tartó útkeresés és pályakezdés tényleges eredménye „csupán” három publikáció: egy tankönyv és két kritikai kiadás. Emellett azonban figyelembe kell venni a kapcsolatépítés és az anyaggyűjtés járulékos hasznait is. Félrevezető lenne azonban Vossius korai munkásságát a publikációinak száma alapján megítélni. Az utazások és megbízatások valamelyest talán hátráltatták, de annak, hogy viszonylag hosszú ideig készültek a kiadványai, az volt a legfőbb oka, hogy az analógiák és hivatkozások keresésének filológiai módszere időigényes volt.

Ahhoz, hogy meg tudjuk ítélni Vossius korai publikációinak jelentőségét, érdemes lehet ütköztetni a vonatkozó szakirodalmat, majd azt szintetizálni a további

90 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 187; RADEMAKER, „Archbishop James Ussher...”, 111; MIERT, „The French Connection...”, 35–36.

91 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 187.

92 Benno ZUIDDAM, „Other Letters of a Martyr? The Vossian Recension of Ignatius Reconsidered”, *Ekklesiastikos Pharos* 92 (2010): 181–193.

93 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 205–206.

94 BALSEM, „Collecting the Ultimate...”, 282.

fejleményekkel. Blok életrajzot és kapcsolati hálót feltáró Vossius-monográfiája kronologikus rendben az életesemények sorában tárgyalja az egyes publikációk előzetes anyaggyűjtését és megjelentetését, így ezek nem mint karrierlépések kerülnek bemutatásra, az életműre gyakorolt későbbi hatásuk ismertetése pedig a választott időkeret miatt elmarad. Blok csupán röviden tér ki Vossius módszereire, de legfőbb érdeme, hogy a kortársak szemével láttatja azokat. Az *Isaac Vossius ... between Science and Scholarship* című konferenciakötet szerzői közül Davids és különösképp Miert helyezi a Scaliger-iskola tágabb filológiai kontextusába Vossius korai kiadásait, ugyanakkor igazán nem mutatnak rá arra, hogy Vossius már jóval nagyobb nehézségek árán ért hozzá olyan szövegekhez, amelyeken alkalmazhatta volna az elődeitől átvett kritikai apparátust. Ha a fentiekhez hozzárendeljük pl. Matijašić és Zuiddam közelmúltbeli tanulmányait, amelyek elhelyezik Vossius kiadásait a Szkülax-féle periplusz, illetve a Szent Ignác-episztolák szöveg hagyományában, akkor kitűnik, hogy Vossius számára már csupán ritka, de problémás, leromlott szövegállapotú és vitatott hitelességű kéziratokat tartogattak a könyvtárak. A további anyaggyűjtéséről pedig azt feltételezhetjük, hogy ismeretszerzéshez, analógiákhoz és kollacionáláshoz, szövegvariánsok összevetéséhez jó alapot nyújtottak, de kritikai kiadásra már – egy-két kivételtől eltekintve – nem tartotta ezeket érdemesnek. Így megerősítést nyerhet a Reynolds és Wilson kézikönyvéből levont következtetés, miszerint Vossius már egy késői szakaszban, az antik szövegek feltárásának leszálló ágába kapcsolódott be filológusi pályakezdése során. A tanulás és utazás évei alatt Vossius családi, majd saját forrásból finanszírozta kutatói és gyűjtői tevékenységét. A következő, svédországi életszakaszban már megtöbbszörözött erőforrások álltak rendelkezésére, megnövekedett kockázatokkal.

Isaac Vossius, a svéd királyi kéziratvadász

Vossius svédországi életszakasza – amely Krisztina királynő magántanítói és könyvtárosi tisztségében telt – az életút legmozgalmasabb fordulatokkal teli időszaka. Az ekkoriban keletkezett bőséges levélforrás alapján, Blok monográfiája a terjedelem felében, olvasmányosan, már-már regényes stílusban tárgyalja ezt a periódust, ami társadalmi státusz tekintetében az életmű csúcspontja és Blok narratívájának végpontja egyben. Blok csupán röviden bocsátja előre Vossius sorsának további alakulását, így nem érzékelteti azt a kontrasztot és fordulatot, ami a Krisztina királynőtől vett búcsú után következik be. Az *Isaac Vossius ... between Science and Scholarship* című tanulmánykötet szerzői viszont mellőzik ezt az időszakot, hiszen ez idő alatt Vossiusnak nem jelentek meg publikációi, csupán könyvtári provenienciákat és egy-egy anekdotikus elemet em-

lítenek. Az egyik ilyen visszatérő toposz Descartes és Vossius rivalizálása az uralkodó személye körül, amit természetesen kellő kritikával érdemes kezelni, ugyanakkor megítélésem szerint félrevezető lenne elbagatellizálni az intrikák jelentőségét az udvari humanisták tudományos életében, hiszen még éppen csak formálódtak a tudományosságnak a független testületi keretei és etikai normái. Ugyancsak érdemes lehet Blok megállapításait árnyalni azokkal a szakirodalmi forrásokkal, amelyek Krisztina királynő szempontjából tekintenek a könyvtárosi pozícióra. A bevezetésben foglaltak szerint Vossius esettanulmánya a késő humanizmus felbomlásához is adalékul szolgálhat, így a továbbiakban az udvari humanista polihisztor státusz és a professzionális akadémiai tagság közötti átmenetet is példázza tanulmányom.

1648-ban a vesztfáliai békekötés révén megnyílt az út Dél-Németalföld irányába. Vossius egy rövidebb tanulmányutat, egy *peregrinatiunculát* tett erre a vidékre, a kéziratgyűjtés viszont nem járt jelentős eredménnyel, leszámítva Manilius *Astronomicáját*. A távollétében apjának egykori svéd magántanítványai révén meghívást kapott a stockholmi udvarba, s ezt el is fogadta.⁹⁵ Svédország újonnan felemelkedő középhatalomként került ki a harmincéves háborúból, ezen státuszhoz illően a svéd elit egy udvari tudásközpont létrehozását tűzte ki célul a kor legkiválóbb tudósainak meghívásával. Ez a stratégia egyszerre mutatta az északi periféria megkésetttségét, felzárkózási kényszerét és az abszolutista udvari központok reprezentációs mintáinak és a merkantilista fejlesztő állam modelljének átvételét.

Az udvari tudósok körében egyszerre voltak jelen francia szabadgondolkodók, német neo-sztoikusok és holland filológusok. Elviekben adott volt a lehetőség, hogy mindez Vossius számára egy sokszínű inspiratív közeg legyen, de az valójában intrikákkal és viszályokkal volt teli. Igen beszédes, hogy a svéd királyi szolgálat közel négy éve alatt Vossiusnak egyetlen publikációja sem jelent meg. A filológiától való távolodása tehát egy többéves, igen hektikus, hátráltató tényezőkkel teli időszak következménye volt.

Vossius előbb Krisztina királynő görög magántanítója lett, ami a nyelv gyakorlásán túl Platon és a neoplatonikus kommentátorok olvasását foglalta magában. A királynő számára, aki különösen vonzódott a hermetizmushoz és a millenarizmushoz, az ősi nyelvek, a régi írások és a görög kéziratok megismerése a misztériumokba való behatolást jelentette.⁹⁶ Vossius emellett a csehországi hadiszákmányokkal, benne jelentős rudolfinus gyűjteményekkel bővült svéd királyi könyvtár rendszerezéséért is felelt. Kezdeti elhivatottságát jelezte,

95 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 241–243; 257–258.

96 Veronica BUCKLEY, *Christina, Queen of Sweden: The Restless Life of a European Eccentric* (London–New York: Harper, 2004), 132; Susanna ÅKERMAN, *Queen Christina of Sweden and her Circle: The Transformation of a Seventeenth-Century Philosophical Libertine* (Leiden: Brill, 1991), 94–100.

hogy a magánkönyvtárának egy jelentős részét is átköltöztette Stockholmba, és azt a királynő rendelkezésére bocsátotta, majd jó áron eladta időközben elhunyt apja könyvhagyatékát a svéd királyi könyvtárnak.⁹⁷ A sors különös iróniája, hogy állítólag ugyanazon a hajón érkeztek meg Stockholmba az egyik utolsó erazmiánus humanista, Gerardus Johannes Vossius könyvei és René Descartes is, akit Krisztina királynő szintén meghívott udvari tudósainak körébe.⁹⁸ Descartes igyekezett eltanácsolni a királynőt a görög szerzők és a neoplatonikus filozófia olvasásától.⁹⁹ Ez létében veszélyeztette Vossiust, aki helyesen ismerte fel az új kihívást. A későbbiekben, Vossius stockholmi tartózkodása során Descartes nézeteinek egyik ismertetője az a Pierre Daniel Huet lehetett, aki Descartes kritikusaként maga is „kvázi” kartézianus álláspontra helyezkedett. A filozófusok és filológusok harca a királynő személye körül inkább egy toposz,¹⁰⁰ amely Blok szerint Ernst Cassirer és Charles Adam műveire vezethető vissza. Valójában Descartes és Krisztina királynő csupán pár alkalommal konzultáltak, és nem is volt döntő befolyással a királynőre.¹⁰¹ Sőt, Descartes halála után még egy pár hónapig folytatódtak Vossius görögórái, melyeknek aztán a királynő vetett véget. Az udvari humanisták szervezésére Vossiushoz is volt ráhatása, el tudta érni, hogy kortársa és egyben legközelebbi barátja, Nicolaas Heinsius is a királynő szolgálatába léphessen Descartes érkezésével közel egyidőben. Vossius irányította a királynő figyelmét Salmasiusra is. Salmasius voltaképpen Descartes pótlására érkezett az udvarba, amely a királynő szuverén döntése volt. Vossiushoz azonban nem állt érdekében egykori mesterének meghívása, mivel ekkor már az udvari humanista nációk vetélkedésében közte és Nicolaas Heinsius között egyfajta véd- és dacsövetség alakult ki. Nicolaas pedig Daniel Heinsiusnak, Salmasius ösellenségének volt a fia, így Vossius inkább aggodalommal fogadta egykori mentorának, az idősödő és egyre gyanakvóbb és bizalmatlanabb Salmasiusnak az érkezését. Emiatt Heinsius is inkább a külszolgálatot részesítette előnyben.¹⁰²

97 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 271–273.

98 Uo., 305, a 16. lábjegyzet idézi Salmasius Jacques Dupuy-hoz írott levelét (1648. augusztus 17): „Monsieur descartes va en Suede et doit partir cette sepmaine sur un navire qui emporte les livres de feu monsieur Vossius que cette Reine a acheptes pour le prix de m/40 livres.”

99 Uo., 315–320.

100 ERIC JORINK, „In the Twilight Zone: Isaac Vossius and the Scientific Communities in France, England and the Dutch Republic”, in JORINK and MIERT, *Isaac Vossius (1618–1689)...*, 119–156, 136; ÅKERMAN, *Queen Christina of Sweden...*, 45, 49, 51, 69.

101 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 313, 58. lábjegyzet; ÅKERMAN, *Queen Christina of Sweden...*, 48, idézi Isaac Vossius Claude Sarrau-hoz írott levelét: „Scepticorum nostrae aetatis longe praecipuus, qui ab aliquo tempore in hac urbe versatur, non potuit omnibus suis artibus illud efficere, ut divini illius philosophi scripta vel ad tempus saltern seponeret. Argumenta quae ut hoc obtineret adferebat, ita feliciter et sapienter elusit, ut ne Platonem quidem ipsum melius causam suam acturum fuisse existimem.”

102 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 288–289, 292, 345, 348–349.

Vossiusnak még a görögórák megszűnte után is volt annyi befolyása, hogy a könyvtár bővítése során a maga kéziratgyűjtő szenvedélyének alkalmazására vegye rá a királynőt.¹⁰³ Immár királyi felhatalmazással küldött leveleket a *respublica literaria* hálózatában, amelyekben kiadatlan kéziratok katalógusának összeállítását kérte, vásárlás vagy másoltatás szándékával. Vossius tehát újra felelevenítette a peregrinációja során szerzett kapcsolatait, bevonva ebbe a *grand tourra* induló Nicolaas Heinsiust is, majd másolókat küldött ki, és ügynököket fogadott további akvizíciós lehetőségek felkutatására. De emellett amszterdami aukciókon saját részre is vásároltatott, pl. Suffridus Sixtinus könyvtárának aukcióján, amely Janus Gruterus egykori heidelbergi gyűjteményét is tartalmazta. 1650 májusában a királynő Párizsba küldte Vossius, hogy a Bibliotheca Petavianából közel 2000 kéziratot felvásároljon. Henri de Mesmes és Mazarin bíboros könyvtárát viszont a francia parlament elkoboztatta, így ezek felvásárlása meghiúsult, akár csak a római Altemps hercegi könyvtár akvizíciója, a Mazarin anyagból később aukción tudtak még vásárolni. Ezt követően Vossius elkészítette a kibővült könyvtár kéziratkatalógusát.¹⁰⁴

Az udvarban tartózkodása során Vossius kivonta magát a társasági életből, az intrikákat nem tudta kezelni. 1651 őszén felmerült, hogy Krisztina királynő Spanyolországba küldené további kéziratok beszerzése végett. Az utazás végül meghiúsult, de jelzésértékű, hogy a királynő már nem ragaszkodott Vossius jelenlétéhez. Blok ugyan nem tér ki rá, de Vossius mellőzéséhez hozzájárulhatott az is, hogy Krisztina királynő már egy ideje fontolgatta a lemondását, 1651 tavaszától kezdődően pedig titokban jezsuitákat fogadott.¹⁰⁵ Ekkor már Vossius mentora, Salmasius az udvari humanisták tagja volt – kettejük viszonyának megromlása miatt Vossius bő másfél évre otthoni száműzetésbe került Amszterdamba. Itt jobb híján Catullus kéziratának rendezgetésével volt elfoglalva, de ezek tényleges publikálásával még 30 évet várt. Vossius ez idő alatt arról értesült, hogy a magánkönyvtára, amelyet korábban a királynő rendelkezésére bocsátott, a távollétében felbomlott és beolvadt a királyi könyvtár egészébe. Mire 1653 őszén visszafogadták az udvarba, a királynő már lemondását és a távozását készítette elő. Vossius viszont továbbra is a szolgálatában maradt a kompenzáció reményében. Ekkor azonban már nem fért hozzá a szétszóródott könyveihez és jegyzeteihez. Bár néhány alkalommal, jóvátételképpen, válogathatott a királyi könyvtár állományából, de saját gyűjteményét már nem tudta rekonstruálni. 1654 elején megkezdődött Krisztina magángyűjteményének és a királyi törzsanyagának a szétválasztása. A végjátékra Flandriában került sor, ahol a királynő

103 Uo., 274–278, BUCKLEY, *Christina, Queen of Sweden ...*, 125–128 úgy fogalmaz, hogy Vossiusnak és Heinsiustnak több hasznát vette a királynő a terepen, további könyvek beszerzése során, mint a könyvtárosi feladatokban.

104 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 274–278, 327–339, 348–349, 351–359, 362–369.

105 BUCKLEY, *Christina, Queen of Sweden...*, 185.

berendezte átmeneti udvartartását, majd katolizált. Brüsszelben és Antwerpenben Vossius közel két éven át katalógusok és könyvlisták készítésével kénytelen volt asszisztálni Krisztina gyűjteményeinek felbomlásához és elherdálásához, bár ennek során Vossius tudott még további könyveket és kéziratokat szerezni, köztük pl. a *Codex Argenteus*, egy rendkívül ritka 6. századi gót bibliafordítást. Ezt később 500 aranytallérért adta el.¹⁰⁶ Párizsban a Mazarin-gyűjtemény visszaszolgáltatásával egyidőben pedig már jó áron saját részre vásárolt könyveket. Miután 1655 nyarán Krisztina királynő a Rómában való letelepedés mellett döntött, Vossius kilépett a szolgálatából, majd 1655-ben Hágába vonult vissza.

1655, a fordulat éve: visszavonulás a magánkönyvtár magányába

Isaac Vossius visszavonulására és pályamódosítására irányuló döntése hátterét nehéz feltárni, hiszen Krisztina királynő átmeneti flandriai tartózkodása során Vossius abban volt érdekelt, hogy fenntartsa a lojalitás látszatát. Mindenesetre Vossiusnak Heinsiussszal való levelezése arra utal, hogy ekkor már inkább csak futottak a pénzüik (és a könyveik) után. Amikor pedig kiderült, hogy Krisztina antwerpeni udvartartása leállította a kifizetéseket, Vossius számára megerősítést nyert a felmondás gondolata, és előkészítette a hágai letelepedésének feltételeit. Míg Åkerman olvasatában a Vatikán rosszallása miatt nem lehetett Vossius a katolizált királynő könyvtárosa Rómában, addig Blok szerint ez inkább csak egy alacsonyabb rangú informátor magánvéleménye lehetett, a Vatikán számára Krisztina királynő áttérése jóval nagyobb fegyvertény volt annál, mintsem hogy beavatkozzanak egy uralkodó személyi ügyeibe. Sőt, valójában még Krisztina érezte sértve magát, hogy Vossius kilépett a szolgálatából.¹⁰⁷ A felmondás gondolata talán már az 1652–1653-as száműzetése alatt felmerült, amely időszakot Isaac anyja, Elisabeth Junius amszterdami házában töltötte, de minden sérelem és hátráltatás ellenére a könyveinek ügye még lekötölte Vossiust. 1654–1655 között, Krisztina királynő antwerpeni intermezzója során Vossius többször is meglátogatta a betegeskedő anyját Amszterdamban. A végső döntést vélhetően közösen hozták meg, a családban a pénzügyekben legtöbbször az anya, Elisabeth Junius szava érvényesült. Isaac ekkor 35 év körül járt. Anyja aggodalmában vélhetően azért is szorgalmazta, hogy egyetlen életben maradt gyermeke zárja le a királynőhöz kapcsolódó életszakaszát, nem vállalva a további kockázatokat,

106 500 aranytallér kb. egy 15 havi professzori átlagfizetésnek felel meg. (1 aranytallér [rijksdaaler] = c. 2,5 gulden.) Egy professzori éves átlagfizetés akkor kb. 1000 gulden volt. Isaac Holland tartomány történetírójaként 700 gulden évi rendszeres jövedelemmel rendelkezett 1646 és 1670 között.

107 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 489–491.

mert benne és néhai férjében élt egy hiedelem: a klimakterikus évek tana, mely szerint a hetes szám páratlan szorzatának életévei sorsfordító erővel bírnak, s ez különösen sújtja a Szaturnusz jegyében született bölcseket. Isaac szüleiiben – különösen a 21 éves korú – gyermekeik egymás utáni elvesztésekor erősödött meg ez a Marsilio Ficinóra visszavezethető ezoterikus nézet.¹⁰⁸

Adott volt tehát a kérdés, hogy mit is kezdjen magával a felmondás után, hat év elteltével hazatérve. Szülei generációjából ekkor már nem éltek jóakarói, így elsősorban a hozzá közel álló kortársai jelzik, hogy milyen alternatívák merülhettek fel Vossius döntési horizontján. Johannes Fredericus Gronovius retorikaprofesszori pályára lépett. Nicolaas Heinsius a neo-latin költészetben jutott magas szintre, retorikai készségeinek és panegirikus verseinek minden bizonynyal hasznát vette diplomáciai küldetései során is. Ekkor még a külpolitikában érvényesült Conraad van Beuningen is. Vossiusnak azonban averziói voltak a tanítással szemben, ezt kifejezésre juttatta azzal is, hogy nem foglalta el néhai apja katedróját,¹⁰⁹ diplomáciai alkalmatlansága pedig a svéd udvarban egyértelművé vált, ezért kortársai humanista életpályamodellje aligha volt követhető számára. A historiográfusi megbízatásának teljesítését, amely a németalföldi tartományok krónikáinak feldolgozására irányult, viszont továbbra is halogatta.

A hágai letelepedés mellett szólt, hogy itt volt az Orániai ház központja, elképzelhető, hogy Vossius eleinte még innen is remélt újabb megbízásokat. Továbbá – a zsúfolt Amszterdambhoz képest – itt kényelmesebben el tudta helyezni családját és leginkább az újonnan kialakítandó könyvtárát. Valójában könyvnek megszerezése volt az első dolga Hágában, ami egyfajta terápiás, kompenzációs tevékenység is volt számára. A fölös példányok eladása pedig jelentős bevételi forrásnak bizonyult. 1656-ban már saját aukciós katalógussal állt elő.¹¹⁰ A legfőbb érv Hága mellett leginkább az lehetett, hogy a város környékén működött az a természetrajzot kedvteléssel vizsgáló¹¹¹ kör, melynek központi figurája

108 Uo., 68–70; Marsilio FICINO, *De vita libri tres*, Liber Secundus Cap. XX. 5–10: „Itaque in septimo quolibet vitae anno fit in corpore mutatio maxima ideoque periculosissima, quandoquidem et Saturnus nobis communiter est peregrinus, et ab eo tunc planetarum summo ad Lunam e vestigio planetarum infimam gubernatio redit. Hos annos astronomi Graeci climactericos nominant; nos scalares vel gradarios vel decretorios appellamus.” Forráskiadás: Marsilio FICINO, *Three Books on Life: A Critical Edition and Translation with Introduction and Notes*, trans., intr., notes Carol V. KASKE and John R. CLARK (Tempe: Arizona Board of Regents for Arizona State University, 1998), 230–231.

109 BLOK, *Isaac Vossius and his Circle...*, 265–267.

110 BALSEM, „Collecting the Ultimate...”, 282–284.

111 A korszakban a tudományos érdeklődés és a szenvedélyes indíttatású kutatói attitűd együttállásának „tudásszociológiai” megnevezése, hasonló tartalommal különböző nyelveken az alábbi lehet: *amateur, curieux, dilettante, liefhebber*. Akkoriban ezeknek a karaktereknek még egyáltalán nem volt pejoratív jelentése.

Christiaan Huygens matematikus volt,¹¹² akivel közösen Vossius több optikai kísérletet is folytatott.¹¹³

A természettudományos profilváltást követő első publikációja 1658-ból kiválóan példázza ezt a tartalmi és műfaji átmenetet. Pomponius Mela *De Situ Orbis*ának kiadása formailag még egy kritikai kiadás, de tartalmi szempontból már hosszas lábjegyzetekben vitatkozik karteziánusok nézeteivel légköroptikai jelenségekről és a fénytörés természetéről.¹¹⁴ Ebből is megmutatkozik, hogy épp az antik szakszövegek filológiai szempontok szerinti olvasata tette lehetővé Vossius számára, hogy szerkesztő kommentátorból szerzővé lépjen elő a természetfilozófia terén. Az 1660-as években pedig már a fény természetéről, a tengerek mozgásáról, és a Nílus eredetéről írt értekezéseket, és a monszunokról tartott előadásokat, annak érdekében, hogy elnyerje XIV. Lajos újonnan alapított Királyi Akadémiájának tagságát és az azzal járó évi 1200 livre járadékot.

Konklúzió

A fenti esettanulmányomban az életrajz és az életút elemeinek összevetése és szintetizálása megmutatta, hogy a késő humanizmus és a korai felvilágosodás közötti átmenetben az antik források beszűkülése, az olvasóközönség körében bekövetkezett generációváltás és az intézményi közeg átalakulásai változásokat kikényszerítő tényezőknek bizonyultak. Valamelyest ugyanakkor át kell értékelnem egy-egy hipotézist. A tanulmányom Blok és Rademaker életrajzi szemléletű munkáit továbbgondolva abból indult ki, hogy egy *ineditum*, vagyis kiadatlan szöveg megtalálása, majd egy *editio princeps* megjelentetése meghozhatta egy ifjú humanista számára az áhított hírnevet. Talán Vossius maga is így gondolta egykor, erre törekedhetett. Ugyanakkor a részletes elemzés azt mutatja, hogy a ténylegesen fellelt kéziratok nem rendelkeztek a várt újdonságértékkel, előzményekkel terhelt, problémás vagy éppen érvényüket veszített szövegek voltak, ami még inkább megerősíthette a stratégiaváltás szükségességét.

Vossius élete derekán kénytelen volt felismerni, hogy a mestereitől megörökölt kéziratkutatói irány addigi formájában már nem képezheti önálló egzisztencia alapját. Salmasius, Scaliger és elődeik – akiknek minden erőforrása megvolt ahhoz, hogy a forrásokhoz hozzáférjenek – valójában privilegizált státuszban voltak. Akárcsak Isaac a pályája elején, amikor készen kapott egy humanista hálózatot és azzal együtt a forrásokhoz való hozzáférést. Idővel megtapasztalhatta,

112 Eric JORINK, *Reading the Book of Nature in the Dutch Golden Age, 1575–1715* (Leiden–Boston: Brill, 2010), 1–19, 26–31.

113 JORINK, „In the Twilight Zone...”, 121–122.

114 Fokko Jan DIJKSTERHUIS, „A View from the Mountaintop: The Development of Isaac Vossius’ Optics, 1658–1666”, in JORINK and MIERT, *Isaac Vossius (1618–1689)...*, 157–188.

hogy saját körein túl a gyűjtemények már nem feltétlenül állnak nyitva előtte. Teljesen bevett volt ugyanis az a gyakorlat, hogy intézmények a még feldolgozatlan anyag hozzáférését formális vagy informális eszközökkel korlátozzák, és a publikálás előjogát saját tudósainak tartásuk fenn, kiváltképp a felekezeti és politikai szempontból kényes témák esetében. Míg északon Isaacnak elég volt a kiváló pedigréjét felmutatnia, addig délen – ahol csak egy-egy ajánlólevele volt a bizalomépítéshez – a *respublica literaria*, valamint a Medici- és Barberiniklientúrák hálózati metszéspontjaiban lévő kulcsfigurákon keresztül nyílhattak csak meg előtte a kapuk.

A közel négy esztendeig tartó peregrinációhoz, majd újabb négy év otthoni útkereséshez minden anyagi és kapcsolati tőke rendelkezésére állt, amit apja, Hollandia legjobban fizetett professzora (évi 2000 gulden jövedelemmel) biztosított számára. Ezen időszak tudományos eredménye viszont csupán két-három publikáció, melyeknek a filológián túlmutató jelentősége már inkább felekezeti és politikai konfliktusok függvénye volt. A periplusz-kiadás tartalmi szempontból marginális jelentőségű volt, a Vossius által lemásolt katonai traktátusokkal még Salmasius sem tudta learatni a babérokat, a Szent Ignác-episztolák jelentőségét pedig az akkor (még) aktuális felekezeti viták adták.

Idővel persze Vossiusnak is hivatalt kellett vállalnia annak érdekében, hogy finanszírozni tudja a tudományos tevékenységét. Egyfelől szerencséje volt Krisztina királynővel, hiszen így királyi felhatalmazással művelhette a szenvedélyét, másfelől viszont hátráltatva volt a szakmai fejlődésben. Udvari kötelezettségek és intrikák mellett semmi lehetősége nem volt a kéziratának érdemi feldolgozására. A fiatal királynő befolyásolhatósága és az erőltetett bővítési stratégia vezetett a gyűjtemény létrejöttéhez és felbomlásához egyaránt. Vossius Stockholmban még egy késő humanista udvari kíséret és kíséret részese volt. A svéd udvarban Vossius is megtapasztalhatta szociális készségeinek korlátait, és az ezzel való szembesülés meghatározta a további lehetőségeit. A magánkönyvtár magányába való visszavonulásával kapcsolatrendszerére is leépült valamelyest, és ekkor már kihaltak mellőle azok, akik addig egyengették az útját. Így kénytelen volt újrapozicionálni magát. Gerardus J. Vossius, mikor felhagyni kényszerült a teológia oktatását, egyfajta neo-sztoikus indíttatásból a klasszikusok felé fordult. Isaac már szabadúszó szabadgondolkodóként lépett fel visszavonulását követően.

Hollandiába hazatérve viszont felismerte, hogy a kartézianus tanok terjedésével egyfajta természet-filozófiai eklekticizmus alakult ki a természet törvényeinek megismerésében. Ezzel párhuzamosan megjelentek az ismeretek alkalmazásának azok az utilitarista módjai, amelyek a francia és angol udvart vagy akár a Holland-Kelet Indiai társaságot is jellemezték. A remélt patrónusok igényeihez igazodva mint *curieux* lépett fel. Optikai, hidrológiai és kronológiai tárgyú mű-

veivel immár nem csak a klasszikusoknál kereste a vonatkozó szöveghelyeket, hanem maga is kísérletezett mikroszkóppal és teleszkóppal. A források tekintetében is stratégiát váltott: míg korábban a leghitelesebb szövegváltozatot kereste, ekkor inkább a tartalmi kérdések felé fordult, és az okság jegyében olvasta újra a klasszikusokat.

Már a kéziratgyűjtés során, majd saját könyvtárának felbomlásakor megtapasztalhatta, hogy a királyi, hercegi és egyházi könyvtárak mennyire ki vannak szolgáltatva a politikának, a kutatók pedig a könyvtárosok jóindulatának. Az előnyt és a hátrányát is megtapasztalhatta annak, ha eltér a könyvtári szakmai és az intézményi fenntartói érdek. Ebből okulva rendkívül gazdag magánkönyvtár felhalmozásába kezdett, és így korának egyik legjelentősebb gyűjteményét hozta létre, megteremtve a szakirodalomhoz a közvetlen hozzáférés lehetőségét. Ez egyúttal elősegítette, hogy naprakészen tudjon reagálni aktuális polémiákra.

A filológiai alapozás, a kéziratvadász *grand tour* és a könyvtárosi tisztség azonban korántsem volt hiábavaló, hiszen egyfelől nagyfokú olvasottságot, irodalmi jártasságot és lexikális tudást adott számára, másfelől olyan gyűjteménykezelői rutint szerzett, amely révén önmaga könyvkereskedőjévé, antikvárius-ügynökévé válhatott. Astrid Balsem *bon mot*-jával élve: Isaac Vossius a könyvtárából és a könyvtárának élt. A kéziratosságra lefordítva ezt úgy is értelmezhetjük, hogy Vossius nagyon is figyelembe vette, hogy a nyersanyagok, pl. az *ineditum* kéziratok beszerzése és feldolgozása mekkora ráfordítás mellett mekkora hozadékkal jár. Talán azért is mozdult el Vossius az értekezés és a pamflet határán álló műfajok és a kurrens témák felé, mert így kevesebb kutatómunkával, de több eredeti és provokatív gondolattal nagyobb hatást érhetett el. Isaac Vossius pályakorrekciójának esettanulmánya kiváló példa arra, hogy egy 17. századi holland tudós a késő humanizmus és a korai felvilágosodás határán nagyon is tisztában volt azzal, hogy tudományának művelése során, mekkora ráfordítás mellett, milyen hozadékot érhet el.

Isaac Vossius's Scientific Career Turn and the Shortage of *Inedita* Manuscripts

The studying and collecting of rare manuscripts required substantial financial and human resources, investment in learning, networking and mobility throughout the history of classical scholarship. The pioneers of humanism had institutional support and privilege to access the libraries preserving the Greek and Latin texts. Later, the ancient textual heritage was more widely disseminated in print.

Philologists who discovered, collated, emended *inedita* manuscripts and published critical editions, gained reputation in the republic of letters, the *respublica literaria*. The young Dutch humanist, Isaac Vossius (1618–1689) followed this strategy during the first stages of his career. By the mid-seventeenth century, Vossius and his generation had to face a shortage of unpublished manuscripts – sometimes located in inaccessible libraries – and the challenges of the emerging new philosophy.

After many years of studying at home and abroad on a *grand tour*, Isaac edited and published two texts of questionable authenticity and relevance. Later, as a royal librarian and manuscript-hunter of Sweden, Vossius could practise his passion of collecting *inedita* manuscripts under the auspices of Queen Christina, but eventually, this venture failed. Vossius had to realize that his manuscript editing and publishing strategies required more and more input from him, yielding less and less in exchange. Vossius did, however, gain knowledge and curatorial routine. Utilizing this experience, he became his own book-dealer and reinvented himself as a *curieux*, turning from the classical-philological contexts to the natural-philosophical contents. This case study describes the hindrances of manuscript researches as coercive effects, which also contributed to the dissolution of late-humanism in the mid-seventeenth century.

Szerkesztői munkálatok

Balassi Bálint másolója kezével írt könyve

A Balassa-kódex Balassi Bálint verseinek leggazdagabb szövegforrása, szerelmi énekeit legnagyobb részt innen ismerjük, és a szerző szándékának megfelelő verssorrendben rögzíti a költeményeket: a kódex Balassi-részén Horváth Iván egy rendkívül egységes, fiktív önéletrajzot fedez fel, egy közel 100 versen, öt cikluson átívelő narratívát, melynek lírai alanya, fiktív hősünk egy költő, s mintha ezen a szövegben létrehozott szerzői szubjektum figyelmét is elkerülné a gyűjtemény végén, hogy a számok szintjén a közel 100 verssel mégiscsak megalkotta oly sokat tervezett, istencicsérő életművét.

Az eszményítő Balassi-kiadás és cáfolata

A Balassi-kutatás elsődleges hivatkozása Gerézdi Rabán feltevése, mely Balassi Bálint „Maga kezével írt könyvén” egy dantei, 3*33 versből álló kötettervet sejt, nem feltétlenül kizárva a petrarcai minta lehetőségét:

[...] külön választotta s egy „más könyvben” írta össze – egy-kettő kivételével – istenes verseit, a többit pedig két egyenlő részre osztotta, házasságát ítélve korszakválasztó jelentőségű határkönek. Házassága előtt írt szerelmi és tavaszi-vitézi énekeit, összesen 33-at [...] [A második rész] az egész Júlia ciklust magában foglalja, vagyis 25 verset, melyhez [...] további nyolcat szerzett. Így e második könyv szintén 33 költeményből áll, amiből joggal feltételezhető, hogy istenes verseinek számát is 33-ra szerette volna növelni.¹

1 GERÉZDI Rabán, „Balassi Bálint”, in *A magyar irodalom története 1600-ig*, főszerk. Sőtér István, szerk. Klaniczay Tibor, *A magyar irodalom története* 1, 448–481 (Budapest: Akadémiai, 1964), 471.

A Spenótban szereplő tanulmányt kora alábecsülte, bár Horváth Iván „bevett tantételként”² olvasva a szöveget rátalált az ezt alátámasztó érvekre, s létrejött egy új Balassi-kiadás, melyben a verseket a költő szándékával megegyező, de életében nem megvalósuló kötetterv alapján, helyreállított formában adták közre. Ezért Horváth Iván a „félíg amelioratív, de félíg pejoratív alkalmazott”³ *eszményi kiadás* kifejezéssel illette akkori szöveggondozását. Az *eszményítő kiadás* azon a feltételezésen alapult, hogy a Balassa-kódexbe 1589-ben egy erősen szövegtorzító ősmásoló jegyezte le a verseket. Ennek a szövegtorzító ősmásolónak tulajdonították a kódex 99. lapján töredékében olvasható prózai megjegyzést, amelyben arról kapunk tájékoztatást, hogy a költő egy vallásos cikluson dolgozik, melynek verseit addig nem teszi hozzáférhetővé, amíg ezen versek száma el nem éri a ciklusterv által megkívánt számot: „Még vannak egynéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestül is tíz. Azok más könyvben vannak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz.”⁴ A Klaniczay Tibor nevezetes *fésűs egyesítése*⁵ óta könnyen hozzáférhető 2*33-as ciklus ismeretében feltételezhető volt, hogy a költő vallásos verseinek számát is 33-ra kívánta gyarapítani. A 3*33-as kompozíció mellett szólt továbbá Rimay tervezett Balassi-kiadásának előszava, melyből tudható, hogy Rimay (véltetőleg Balassi szándékainak megfelelően) a kötet élére a három Szentháromság-himnuszt tervezte állítani, a maga 99 verssorával. A hármas számmal és a hatványaival való építkezést szintén támogatta a gyaníthatóan a hármas himnusz írásakor megkomponált „háromrészes (a-a-b) Balassi-sor, illetve a 3*3-as (aab-ccb-ddb) Balassi-versszak”,⁶ valamint a versekből és a kódex prózai megjegyzéseiből kiolvasható folytonos tájékoztatás a ciklustervekről, a

- 2 HORVÁTH Iván, „Szöveg”, 2000 *Irodalmi és Társadalmi havi lap* 6, 11. sz. (1994): 42–53, 47.
- 3 HORVÁTH Iván, „Az eszményítő Balassi kiadások ellen”, in *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella és ÖTVÖS Péter, 191–203 (Szeged: JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1997), 192.
- 4 BALASSI Bálint, *Összes verse: hálózati kritikai kiadás*, szerk. HORVÁTH Iván és TÓTH Tünde, 1998–2002, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm>.
- 5 Klaniczay Tibor számára feltűnővé vált egy 1670-es lőcsei kiadás, ami kirívó volt az énekek szerzők szerinti szétválasztásával és az énekeskönyvekben kanonizálódott verssorrend helyett egy új sorrend állításával. Minthogy a 17. századi kéziratok és nyomtatott énekeskönyvek állandósult verssorrendben közlik az énekeket, a lőcsei kiadás szerkesztőjének alapos indokkal kellett rendelkeznie a sorrend-változtatáshoz: az énekek általa használt forrásanyagát megbízhatóbbnak tartotta. A Balassa-kódex és a lőcsei kiadás összevetése láthatóvá tette, hogy a kettő közös forrásanyagra megy vissza, és a szerző Balassi szándékához közel álló verssorrendet követ. Összevetésükkel (az úgynevezett *fésűs egyesítéssel*) Klaniczay Tibor rekonstruálta Balassi vallásos gyűjteményét: a vallásos ciklusnak a kódexbe nem bemásolt énekei is azonosíthatóvá váltak az istenes énekeket rögzítő lőcsei kiadás révén. A *fésűs egyesítéssel* pedig szembeötlővé vált a Júlia-versek 33-as versszáma is. KLANICZAY Tibor, „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 11, 1–4. sz. (1957): 265–338.
- 6 HORVÁTH, „Szöveg”, 47.

versek hollétéről, továbbá a költői kompozíció hív tükrözésének igénye az 1610-ben dolgozó másoló részéről.

Azonban az eszményítő kiadás elfogadásakor a Balassi-kutatást meghatározó filológiai állítások nem voltak mind egyszerre összeegyeztethetőek. A szakirodalomban szinte egybehangzóan két másolói kezet társítottak a Balassa-kódex Balassi-részéhez.⁷ Egyfelől az 1610-ben dolgozó másolót, aki(nek nyomán) három egységre osztódik a kódex, egy Balassi-részre, egy Rimay-részre és a „mostani poéták” részére; ez a másoló az egyes részek előtt álló, terjedelmes prózai megjegyzéseiben a három lírai hang kvintesszenciáját megragadva irodalomtörténeti narratívába rendezi azokat.⁸ Ő az, aki a kódex elején azt állítja, hogy Balassi Bálint saját kezű kéziratából dolgozik. Másfelől feltételezték az 1589-ben dolgozó, erősen szövegtorzító ősmásolót, aki sietősen végzi másolói munkáját, és a költői szándéknak megfelelő koncepciókat figyelmen kívül hagyja, vagy legalábbis nem érti át azokat. „Az 1589-es ősmásoló [...] hipotéziséhez kizárólag a kódex nagy cruxa magyarázatához volt szükség”,⁹ vagyis ahhoz, hogy a 99. lap prózai megjegyzésének a szöveggörnyezetével akkor teljes önellentmondásban mutatkozó voltát magyarázza. (Történetesen azt, hogy miért ékelődik a Júliaciklusba egy technikai közbeszólás, amely egy készülődő, de az olvasók elől még visszatartott vallásos ciklusról ad hírt, ám két vallásos vers mégiscsak olvasható utána.) Az 1610 körüli, a kódex első prózai megjegyzésében megszólaló hang azt állítja, hogy a költő kéziratából dolgozik:

Következnek Balassi Bálintnak külömb-külobmféle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dicséret és vitézségről való ének is vagyon. Ezeket pedig a maga kezével írt könyvéből írták ki szóról-szóra, vétek kevés helyen esett benne, az sem egyébtől lett pedig, hanem a Balassi írásának nehéz olvasása miatt, de afelől meglehet. Külön-külön mindenik éneket mikor, miről és kiről szerzette, megírta, a nótáját is mindenikének feljegyzette.¹⁰

Az 1610-es másoló úgy tudván, hogy az eredeti, költői tudatossággal megtervezett kézirat alapján dolgozik (és amit Klaniczay Tibor elemzése szerint ez a másoló kiválóan ismer),¹¹ a 99. lap prózai megjegyzését szerzőinek tartotta, a szerző írásaként értelmezte. Ebben az esetben az nem származhat a feltétele-

7 VARJAS Béla, „A Balassa-kódex”, in *Balassa-kódex*, szerk., bev., jegyz. VARJAS Béla, v–xxxiv (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1944), xiv.

8 KLANICZAY Tibor, „Hozzászólás...”, 281.

9 HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai, 1982), 41.

10 BALASSI, *Összes verse... Következnek...* [A kódex első lapján olvasható prózai megjegyzés].

11 Klaniczay, „Hozzászólás Balassi...”, 271, 281–283.

zett, erősen szövegtorzító ősmásolótól, „vagyis a 99–100. lap megjegyzése Balassi Bálinttól való”.¹² Ezt a Balassit határozottan meg kell különböztetni az általa megkomponált fiktív önéletrajzi verseskötet főszereplőjétől, utóbbinak költői terveiről ad hírt a 99. oldal prózai megjegyzése. A két másoló megrajzolt profilja tehát összeférhetetlennek bizonyult, feltételezett munkájuk együttes elfogadása anomáliákat keltett. Az 1589-es ősmásoló hipotézisének elvetésével, minthogy ő a „szakirodalom szüleménye”,¹³ a jelentős szövegtorzulás elmélete nélkül is feloldhatónak bizonyult az ellentmondás az egyötödében meglévő, 99. lap prózai megjegyzése és szövegkörnyezete között: a prózai megjegyzést a szövegvilágba, a fikciós világba utalva (hiszen az a költői koncepciónak megfelelő helyen áll) egy olyan álönéletrajzi verseskötetet kapunk, amelyben az „önéletrajzi mese”¹⁴ főhőse, aki ebben a fiktív történetben éppenséggel egy költő, tervezgeti költői életművét, és csak azon műveit olvashatjuk, melyek állítólagosan már elkészültek és/vagy amelyekhez hozzáférést enged. Ezzel egészében nézve egy olyan szövegegyüttest kapunk, mely nagyon közel áll a kódex forrásszövegéhez, egyúttal Balassi szerzői szándékához, szinte teljes megfelelője annak. Ezt erősíti meg, hogy nincs nyoma 1610 előtről más másolói munkának.

A korábbi, eszményítő Balassi-kiadások elleni érveket Horváth Iván veszi sorra egy 91-es, az MTA Irodalomtudományi Intézetében tartott előadásában *A 3x33-as feltevés cáfolata* címmel,¹⁵ majd annak írott változatában, a 2000 folyóiratban megjelent *Szövegben*.¹⁶ A Balassi-könyvről való gondolkodás visszatér Klaniczay nézőpontjához,¹⁷ mely nem tételez számottevő szövegtorzulást. Lát-szólag lemondva a 3*33-as kompozícióról a dantei terv mégsem vész el, csupán rejtettebbé válik, színleg egy laza szövésű, egy helyre összegyűjtött életrajzos szövegegyüttest kapunk, hasonlóan Petrarca *Daloskönyvéhez*, ellenben mind Petrarca, mind Balassi könyve kötött, szoros és számszimbolikus koncepciót követ. Horváth Iván megjegyzi, hogy Gerézdi Rabán felismerhette ezt a petrarcai mintát is a kötetkompozíción, hiszen a dantei tervezet nem állt meg stabilan – az elmélet azonban elmélet marad, mivel Gerézdi Rabán nem részletezi a petrarcai kötetpárhuzamot, annyit mond, hogy mit öröklünk a Júlia-szerelem által:

12 HORVÁTH, „Szöveg”, 51.

13 HORVÁTH Iván, „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”, *Credo: Evangélikus Műhely* 24, 3–4. sz. (2018): 18–39, 24.

14 HORVÁTH Iván, „Balassi könyve, 1590: Elkészül Balassi »Maga kezével írt könyve«”, in *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, *A magyar irodalom története* 1, 351–362 (Budapest: Gondolat, 2007), 355.

15 HORVÁTH, „Az eszményítő Balassi...”, 191.

16 HORVÁTH, „Szöveg”.

17 HORVÁTH, „Az eszményítő Balassi...”, 191.

[...] egy ragyogó petrarkista versfüzért (*Júlia-versek*), 'új forma gyanánt' egy pásztordrámát (*Szép magyar komédia*) és annak utána még a nagy versek sorát. Végül pedig egy nagy lírai önéletrajz, a magyar *Canzoniere* gondolatát és megvalósulását (*A maga kezével írt könyve*).¹⁸

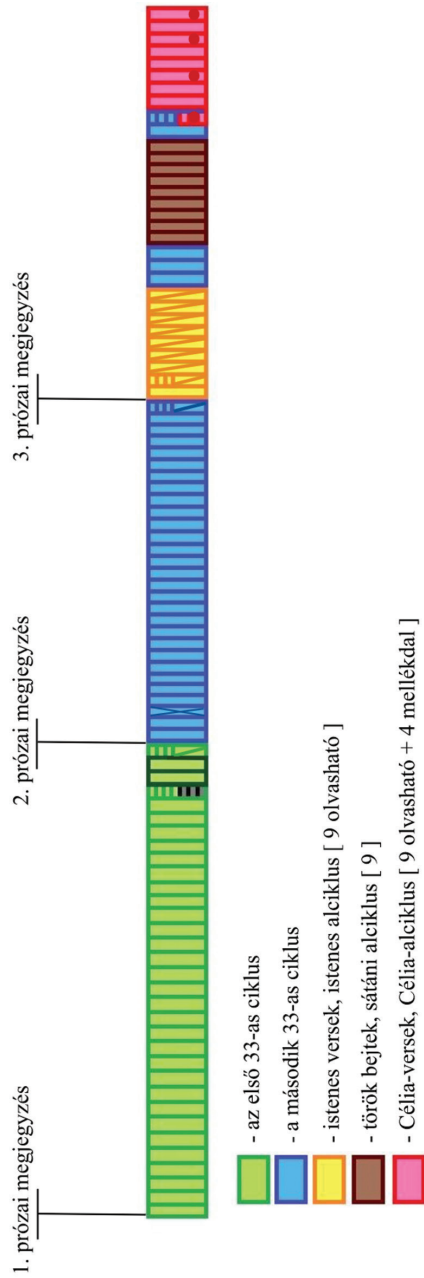
A Gerézdi-sejtést elméletté dagasztó Fragmenta-elképzelés mintaolvasati rangjáról mi sem tanúskodik jobban, mint Horváth Ivánnak a *Credoban* megjelent, 2018-as tanulmánya *Balassi Bálint verseinek fragmentumi* címmel,¹⁹ amelyben pontról pontra végighalad a ciklusváltásokon – szemléltetve, hogy az alciklusok nagyon is szervesen csatlakoznak be adott szöveghelyeken a narratíva sorszámozott verseihez, a ciklusváltások voltaképp a történet főbb „gyújtópontjai”,²⁰ főbb fordulatokat rejtő állomásai. A lírai történet főbb fordulópontjai tehát a ciklusváltásoknál koncentrálnak.

Az alábbi ábra vizuálisan próbálja visszaadni a ciklusok kódexbeli elrendeződését a Gerézdi–Horváth-féle elmélet alapján:

18 GERÉZDI Rabán, „Balassi Bálint”, *Kritika* 5, 5–6. sz. (1967): 13–26, 21.

19 HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek...”.

20 Vö. Roland BARTHES, *A szöveg öröme*, ford. BABARCZY Eszter, KOVÁCS Sándor, MIHANCsik Zsófia és ROMHÁNYI Gábor (Budapest: Osiris, 1996), 80.

1. ábra. Színskála a Balassa-kódex Balassi-részéről, mely jelöli a másoló mindenféle szöveggondozó eljárását

A versek sorszámozásáról: a kódex egy 75-ig tartó sorszámozással rendszerezi Balassi verseit. Az első 33 vers képi az első ciklust. A második 33 költemény már a Júlia-versek sora, melybe közbeékelődik a vallásos gyűjtemény 9 verse a 62–70. sorszámozatok lefoglalva. Ekképp a Júlia-ciklus záróverse a 66. helyett a 75-ös számú. A vallásos gyűjtemény mellett további 9 bejt ékelődik a második 33-as ciklusba, melyek sorszámozás nélkül vesznek részt a ciklusokon átívelő narratívában. A Célia-ciklus egy külön, 10-ig tartó sorszámozást kap a kódex Balassi-részének végén.

Útikalauz - jelmagyarázat

- – a 31. és 32. vers, melyek nótajelzését és kezdősorát értelmezésben megadja a 2. prózai bejegyzés
- – a 30. vers, a 115 soros vers utolsó négy sorát az *Áldj meg minket Úristen* kezdetű ének záró strófája képezi
- – a 75. és a 2. Célia-vers egybefonódása, oldalukon a 74. verssel és a 3. Célia-verssel
- – a kódexbe félig bemásolt egy-egy vers, melyek teljes bemásolására másfél-másfél üres oldalt hagyott meg a másoló (a kódexbeli 33., 61. és 63. vers)
- – a 36. vers: sorszáma nincs leírva, de a 35-ről 37-re ugró sorszámozás jelzi, hogy ő a 36., kizárólag az argumentumát, a nótajelzését és a kezdősorát olvashatjuk, ez esetben nincs üres oldal feltartva a bemásolására, tartalma miatt az olvasó nem kaphat hozzáférést: „az [exfeleség] árulásáról tudósító szöveget tehát csak az áruló asszonnyal osztja meg a lírai hős, senki mással. Erkölesei tökély.” (Horváth Iván, 2018, 35)
- – az istenes alciklus bemásolásra váró versei, melyeknek üres oldalakat tartott fent a másoló (64–70. versek)
- – a sorszámozás nélküli, argumentumokkal jelölt mellékdalok a Célia-ciklusban, a II., az V., a VIII. és a X. verseket követően

1.2. ábra. Útikalauz – Jelmagyarázat

Horváth Iván a kötetkompozíció feltárásakor tehát elfogadja a versek Balassa-kódexben található sorrendjét, és a kézirati hagyományt filológiailag megbízhatónak tekinti. Azonban nem vonja le azt a következtetést, hogy ebben az esetben a Balassa-kódex is a műgond jegyét viseli magán, és a fennmaradt szövegállapot a szerzői szándéknak felel meg. Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy felfejtsem a Fragmenta-elmélet következményeit a Balassa-kódex mint megkomponált versgyűjtemény számára.

A Fragmenta-elmélet: Lírai önéletrajz három fejezetben²¹

Az önéletrajzi mese idejében a lírai hős házasságáig szerzi az első ciklus 33 darabját, melyben feleleveníti ifjúkori kalandozásait. Hű fogadalmakat vall különböző nőknek, valamint érzelmi állapotairól tesz tanúbizonyságot. A ciklust záró versben már bűnbánatot tart a házasságra készülve. A Júlia iránti érzelem azonban további 33 vers ihletője lesz. Ez a szerelmi szál az első házasságának megtagadásával jár, elismerve a „világbíró szerelemnek győzhetetlen nagy hatalmát”,²² annak önnön életét is veszélyeztető természetével együtt. S a virágénekek 16. századi műfaji (tartalmi) követelményeinek is engedelmessé, a házasságon kívül követi a tekintet nélkül való szerelem parancsait a lírai önéletrajz második fejezetében.²³ Az istenes alciklus a Júlia-szerelem válságának a tetőfokán ékelődik be a narratívába, miután a lírai hang egymást követően háromszor is nyomatékosítja, hogy felhagy a Júlia-ostrommal: kijelenti az 58. versben (zárósora: „Ezt összerendelem többé nem említvén Juliát immár versül”),²⁴ kijelenti továbbá ezen vers után, egy külön, egymondatos prózai sorban („Ez a Juliáról szerzett énekeknek a vége”) és a rá következő 59. vers argumentumában is: „következik más. Zsófi nevére”.²⁵ A vallásos alciklusban ezen tartathatlanná vált létállapotából szabadulna, alkudozik teremtőjével, „üzleti viszonyt” kötne²⁶ – a válságos állapotából való szabadulásáért hétszeresen, „hét költeményében” erősíti meg fogadalmát,²⁷ a megmentés reményében felajánlott költői életmű irodalmi tervét. Ezen a ponton javaslok egy művön belüli érvet a ciklusok 33-as számának szimbolikus értelmezhetőségére – a meglévő, „művön kívüli” érv mellé, Balassi 33. életévében készült portréja mellé.²⁸ A lírai hős, mikor megvallja feltett szándékát, rögtön két érvet ajánl teremtője figyelmébe a szabadulás reményében:

De ha megmentesz, e jók következnek
Egyik ez, hogy mind holtomig dicsérlek,

21 Tanulmányom következő részeiben (a Fragmenta-elméletet követve) a Célia-verseket római számmal jelölöm, és a 75-ig tartó sorszámozásban részt vevő versekre arab számmal, a kódex sorszámozása szerint hivatkozom.

22 BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Osiris, 2004), 261.

23 A szerelmes énekek és a házasságon-kívüliség kapcsolatáról lásd: PIRNÁT Antal, „Két korszak, két műfaj egy költő egyazon időben írt műveiben: szerelmes énekek és szerelmi tárgyú komédia”, in PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, 53–61 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 57.

24 BALASSI, *Összes verse...*, 58. *Óh, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség...*

25 Uo., 59. *Szerelem istene, Venusnak ereje...*

26 HORVÁTH Iván, „A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 5–6. sz. (1970): 672–679, 678.

27 Uo.

28 Vö. HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 76.

Másik meg ez, hogy azok is megtérnek,
Kik segedelmedről kétségbe estek.²⁹

Elsőként a kódex 63. versének (*Az én jó Istenem...*) „nagy fogadását”, az irodalmi tervét erősíti meg, és bevet egy második, erősebb érvet is, ha az első netalán nem lenne eléggé meggyőző erejű: a költő tehát nem azt ígéri, hogy egy mindekelőtt hozsannás könyvet ír, hanem a második érveléssel árnyaltabban azt, hogy megszólítja vele a bizonytalanokat, amit már a krisztusi szereppel azonosíthatunk. Bár a fogyhatatlan hit hiányában, Noé galambjának képében „feladja” a nyíltan, reprezentatíván istendicsérlő költői tervezetet,³⁰ arról nem szól, hogy a fragmentált szerkezetet elutasítaná. Az első 66 vers egységét az eseményeknek a ciklusváltástól induló „chiasztikus szimmetriája biztosítja.”³¹ házasság – szépségek – Anna – bűnbánat: házasság – – házasság: bűnbánat – Júlia – szépségek – elbujdosás.³²

A Júlia-válságra is reflektáló vallási észrevétel után, a végvári vitézi élet lendületében íródna a török bejtek, a Cupido ébresztette gyengéd érzelmek visszavonhatatlan elhallgattatását célozzák, káromolva benne ezen érzések kiváltó alanyait. A második ciklus első, bejteket bevezető versében már nemcsak Júliát, hanem az egész női nemet helyezi vád alá, hogy a bejteken következzen az „udvari szerelem paródiája. Nem szerelmes versek ezek, nem szegtük meg az 58. vers utáni fogadalmat, hogy Júliát ostromló több vers nem lesz. Ezek a példázatok ellendarabok. A kilenc török-magyar bejt transzcendenciája nem Istenhez, hanem az ördöghöz vezet.”³³ Az emberi nem felét kitagadni igyekvő gyűjtemény után, felhagyva a benne foglalt átkozó célkitűzéseivel, a következő versben már ezen torz gondolatokat generáló indulataitól kíván mentesülni a lírai alany: „Őrizz meg gonosztól” – kéri a *Pusztában zsidókat* kezdetű, a kódexbeli 74. vers. Minthogy a lírai hős a közel 100 versből álló gyűjtemény egészében Venus fiának vallotta magát (expliciten: 43., 55., a Célia-ciklus záró darabjai),³⁴ akinek életfeladata egyedül Júliáért való szerelme, elmondható, hogy az isteni és „sátáni”³⁵ alciklusok tematikus párhuzamában bontakozik ki a hős világszemléleti vitája azért, hogy a Célia-ciklusban már egy etikai alapon vállalt szerelem megélésének a próbáját kezdje meg, mely kapcsolata a kételyre képes emberi természete révén sokadjára is meginog a VIII. Célia-versben összegezve, s ezt az újabb kudarcot követően feledni vágyik etikai alapú célkitűzéseit; az utolsó versekben a

29 BALASSI, *Összes verse...*, *A Szentháromságnak első személye...*

30 HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek...”, 28.

31 HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 84.

32 Vö. HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 85.

33 HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek...”, 34.

34 *43. Te, szép fülemüle...; 55. Mi dolog, Úristen...; IX. Julia szozatát...*

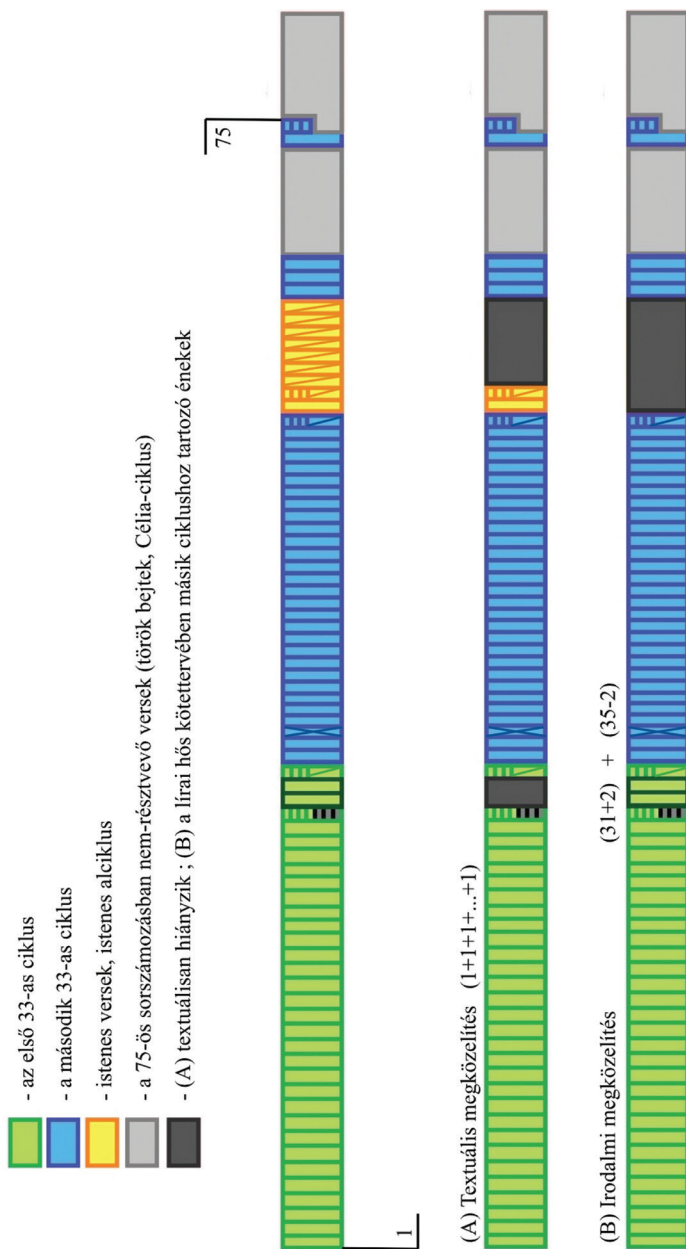
35 Horváth Iván megnevezése a bejtekre. HORVÁTH, „Balassi könyve...”, 360.

morált végleg feledő attitűdöt vesz fel. A közel 100 versből álló gyűjtemény azonban a gondviselés közegébe helyezi lírai hősünk történetét.

A Fragmenta-elmélet, más szóval a felszínen töredékes, mélyszerkezetét tekintve továbbra is számszimbolikus olvasat kimondatlanul, de szükségszerűen egy olyan szöveghagyományozódást enged meg, amiben a szerzői műgond magára a szöveghagyományozódásra is kiterjed, és vele egy lejegyző/másoló közrelépését feltételezi. Hiszen az a lírai hős, aki a gyűjtemény záróverseiben (színelg) feledni látszik költői terveit, nem reflektálhat rá szövegszerűen, hogy az oly sokat tervezett költői életműve mégiscsak létrejött a számok szintjén, s nem is rendezheti azokat egybe személy szerint. Szüksége van egy külső nézőpontot érvényesítő személyre, olyasvalakire, mint a *Fanni hagyományainak* T-ai nevű szereplője, aki Fanni kézíratait eljuttatja az Uránia szerkesztőségébe. A Balassi verseiben foglalt lírai történet alanyi hitelességét csak úgy őrizheti meg, ha egy másoló közreműködésével valósul meg a szövegek rögzítése, s ezen lejegyző külső nézőpontjával már mi, olvasók is rátekinthetünk a versekben kibontakozó (ál)önéletrajzi elbeszélésre. A felszínen fragmentált, superkompozíciós olvasatban ezért a másoló munkája megkerülhetetlen, és amennyiben végigkövetjük rendszerező elveit, egy határozottan szimmetrikus műként is olvasható a kódex Balassi-része, melyben a harmadik 33-as ciklus is zárt egységet alkot éppen 33 versével, egy 99 versből álló architektonikus rendben elfoglalva a helyét. Egy, a felszínen fragmentált mű esetében, amelyet szükségszerűen egy másoló rögzít a lírai történet alanyi hitelességének a védelmében, célszerű egy sietős, de pontos másoló figuráját megrajzolni, hogy elmondható legyen: a másoló épp eddig, és nem tovább kívánt lejegyezni – tehát elvégezte feltett szándékát. A Fragmenta-olvasat felől nézve épp egy ilyen másolóval van dolgunk: sietősnek mondható a munkája, de hanyagnak annál kevésbé, hiszen a prózai bejegyzésekben rögzíti a sorszámugrással kihagyott, nem-hozzáférhető versek főbb adatait, jelzi a tematikai váltásokat és a (fikciós) lírai hős költői szándékait, továbbá valóban sietős: a máshonnan elérhető néhány vers teljes bemásolását későbbre halasztja üres oldalakat és kihagyott számhelyeket fenntartva nekik a sorszámolásban. A superkompozíciós olvasatot követve így a 31. és 32. textuálisan hiányzó verseket összekötöm a kódex második prózai bejegyzésében nevesített két hiányzó verssel, és azt alapul véve, hogy a másolói munka feltételezhetően belefoglalt a műgondba, egy újabb számlálói útvonalat javaslok a verseskötet eszményi 99-es veresszámának eléréséhez, mely egy humanista világszemléleti modellt is magában foglal.

A 75 mint trifórium

2. ábra. A 75-ös sorszámúban részt vevő versek

A közel száz verssel a tartalmat felülíró forma, és az ezen a közel 100 versen átívelő, rendkívül egységes lírai történet, melynek főbb gyűjtőpontjai a ciklusváltásoknál koncentrálnak – s ekképp a három alciklus nagyon is szervesen illeszkedik az adott pontokon a sorszámozott narratívába –, egy határozott igent sejtetnek válaszként arra a kérdésre, hogy a 75-ig ívelő sorszámozás vajon a szerző Balassi Bálinttól származik-e.

A sorszámozás kizárólag Horváth Iván *Fragmenta*-olvasatában nyeri el értelmét, anélkül azonban minden logikát mellőzőnek tűnik: két helyen is számozatlan versek ékelődnek bele, a bejtek és a vallásos gyűjtemény. A vallásos gyűjtemény ráadásul felveszi az előtte álló Júlia-versek sorszámozásának a ritmusát, pedig a harmadik prózai bejegyzésben is jelzetten nem összetartozó verscsoportok ezek, a „szerző szándékával ellenkezően” férünk hozzá a vallásos énekekhez. A sorszámozás továbbá két helyen is ugrik néhány számhelyet, 30-ról 33-ra, valamint az istenes énekeknél 63-ról 71-re, és az utóbbi ugrásnál az istenes ciklus várható tíz verse helyett kétséget kizáróan csak kilenc vershez férünk hozzá Klaniczay Tibor *fésűs egyesítése* nyomán.

Mi végre a 75-ig tartó sorszámozás, ha az látszólag semmilyen logikát nem követ? Ez számlálásra készlet: mi is van meg materiálisan tulajdonképpen ebből az állítólagos 75 versből?

A szerkezeti zárt Célia-ciklus kivételével, amely egy teljesen új, egytől tízig tartó sorszámozást kap, a 75-ös sorszámozásban sorszámokkal résztvevő versek száma, amelyek fizikailag, textuálisan, azaz teljes szövegükkel vagy fragmentált voltukkal ténylegesen hozzáférhetőek a kódexben: 66. Ekkor semmilyen irodalmi tervet nem követünk, a verseket pusztán darabszámra lemérjük. Bár a 36. vers törzsszövege a kezdősort leszámítva textuálisan nem hozzáférhető, és sorszáma sincs leírva a számozott narratívában, a másoló mégis felveszi azt a 35. és 37. versek közé az argumentumával, a nótajelzésével és a kezdősorával együtt. Ez esetben nincs üres oldal fenntartva a vers további bemásolására, nem reflektál rá külön prózai bejegyzés sem, ugyanis a tartalma miatt az olvasó nem kaphat széleskörűbb hozzáférési jogot: „az [exfeleség] árulásáról tudósító szöveget tehát csak az áruló asszonnyal osztja meg a lírai hős, senki mással. Erkölcsi tökély.”³⁶ Ezért ezt a verset a szövegszerűen hozzáférhető versek között számolom – éppen annyira férünk hozzá textuálisan, amennyire az megengedett. Ekkor valóban nem irodalmi terveket követünk, hiszen töredékében hozzáférünk a szöveghez – éppúgy, mint az időtakarékosan félig bemásolt versek esetében –, és ez teszi indokolttá, hogy a textuálisan hozzáférhető versek között tartsuk számon. Tehát nem egy prózai bejegyzés tájékoztat visszamenőlegesen egy ismeretlen, hozzáférhetetlen versről, ahogyan ezt

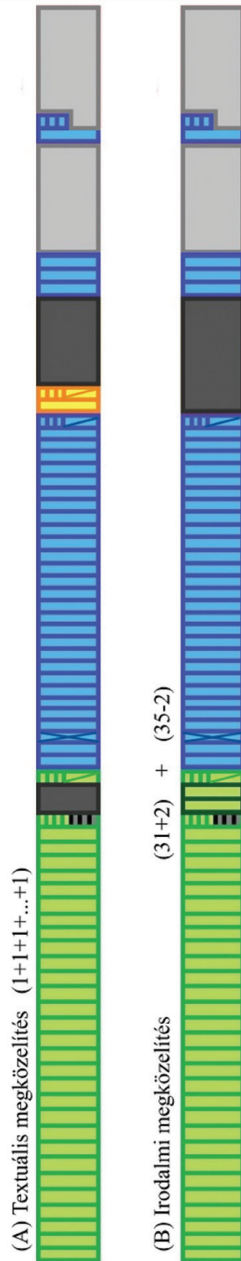
36 HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek...”, 35.

tapasztaltuk már a 31. és 32. költeményeknél, hanem a vers feltételezett sor-
számának helyénél, a 36. vershelyen maga a töredékes költemény jelenik meg:

Kívánsága szerint cselekeszik – tudniillik egy igen-igen szép kegyest
[ígér] – okát jelenti Venus annak is, miért árulta el a felesége
De ez Pető Gáspárnénál vagyon.
a nótája Csak búbánat
Egy nagy követséggel, küldte sietséggel Venus hozzám Cupidót³⁷

A materiálisan, textuálisan hozzáférhető versek száma 66. Éppen annyi, amennyi
nyit a kódexbéli Balassi-rész belső világába helyezkedve a fikciós lírai hős, egy
fikciós költő tervezet, s akinek első 33-as ciklusát gyakorlatilag egységben
olvashatjuk. Ahhoz, hogy a fiktív főhős irodalmi tervei valóban megvalósul-
janak, és két 33-as ciklust mondhassunk az övének, kénytelenek vagyunk el-
térni két-két verssel a textuális tapasztalattól: az első 33 vershez hozzáértjük a
textuálisan hiányzó 31. és 32. verset, a második 33 versből pedig ki kell vonnunk
két, textuális többletként közbeékelődő verset: a kódexbe másolt két istenes éne-
ket, a 62. és 63. verseket (*Nincs már hova lennem...* és *Az én jó Istenem, ha gyer-
tyám ...*). Táblázatban és skálán összefoglalva:

37 BALASSI, *Összes verse...*, 36. *Egy nagy követséggel...*

3. ábra. A 75-ös sorszámzásban részt vevő verseknek két, ellentétes irányú megközelítésmódja, számlálása

Harmadrészt, ami a javasolt számlálási útvonal elsődleges alapját képezte: a textuális és irodalmi megközelítések mint egymásnak kvázi ellentmondó számlálások ugyanazon eredményre, 66-ra jutása határozottan összecseng a *Fragmenta*-olvasat zárójelenetének oxümoron-természetével: a morálisan kudarcos lírai történet a kudarcra ellenére, a fragmentált szerkezetével is létrehozza számszerűen a ~100 versből álló szuperkompozíciót, ami a gondviselés narratív keretébe helyezi a lírai alany történetét. A gondviselés révén ekképp újraíródik a történetben foglalt időtapasztalat, az új narratív keretben Hayden White évkönyvírójának időtapasztalása lép érvénybe.³⁸ Az évkönyvben látszólag ok-okozati összefüggés nélkül sorakoznak társadalmi, valamint természeti események a történetiségre jellemző sajátosságok nélkül. Balassi önleletrajzi verseskötete esetében első ránézésre szintén fragmentumos, egymáshoz sehogy sem kapcsolódó ciklusokba foglalt életszakaszok kesze-kusza összegabalyodásának vagyunk tanúi, s többnyire a ciklusbeli egységek is mellőzik az önreflexiót, hiszen a lírai hős a szerelmi hév lendületének engedelmességedve az elbeszélés fikciós idejében jó ideig epizódról epizódra következő elvek mentén éli és rögzíti versben napjait. Ahogyan a szuperkompozíció ~100 verse egy egészen új, a korábbi teljesen felülíró narratívába helyezi az élettörténetet, úgy az évkönyvben sorakozó évszámok is egy elbeszélhető linearitást varázsolnak a természeti katasztrófákat és társadalmi eseményeket pusztán rögzítő jegyzetelésbe. Az új narratíva pedig az annak alapját adó normarendszer érvényesülését is magával hozza, és mind az évkönyv, mind a lírai hős világában „a törvények által szabályozott viszonylatok összességét”,³⁹ az emberi viszonylatokat immár nem az emberek alkotta törvények szervezik. Mindkét esetben rendezetlennek tűnő eseménysorok kaptak rendezői elvet, úgy, hogy az eseménysorok változatlanok maradtak, kizárólag a narratívaváltás garantálta az eseménysorok koherens egységét. A két eltérő számlálási stratégia ugyanazon eredményre vezetésében szintén a narratívát nélkülöző, ok-okozati összefüggést nem kereső (a verseket pusztán darabszámra mérő) elv, és a lírai hős tervezett narratívájára hagyatkozó számlálási elv helyezkedtek szembe egymással. Negyedjére pedig egy matematikai érvet is felhozhatunk: ha a 75-ös számból kivonjuk a sorszámozásban felölelt ciklusokhoz nem tartozó, (tíz helyett) kilenc verssel bíró vallásos gyűjtemény verseit, ugyancsak a 66-os számhoz jutunk.

A 2*33-as ciklus versszámához tehát négy eltérő útvonalon is eljutottunk. Egy hermeneutikai körben erről így szólhatunk: az elbeszélés erdejében „néha az elbeszélő hagyja, hadd képzeljünk el szabadon, hogyan folytatódik majd

38 Hayden WHITE, „A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában”, *Aetas* 11, 1. sz. (1996): 98–118.

39 Uo., 109.

a történet,⁴⁰ „következtető sétákra”⁴¹ enged minket, amelyeken latolgatjuk az esetleges kimeneteleit az addig ismert eseménysornak, itt viszont mintha következetesen arra az ösvényre vezetne, amelyen utánaszámolunk a verseknek: egyre szaporodó útjelzések ugyanabba az irányba: a kódexbéli sorszámozás végigkövetésére. A 75-ös számot így mérőföldkönek választom, engedelmeskedve a másoló logikájának, ami elvárható akkor, ha a szuperkompozícióban foglalt fikatív, álönéletrajzi történet impliciten csak egy a műgondba belekódolt szöveg-hagyományozódást enged meg.

Építészeti hasonlattal élve a 75-ig tartó sorszámozás egy trifóriumnak ígérkezik, ami jelzi a 99-es szerkezeti szint létét. Definíciója szerint a trifórium a „gótikus bazilikális templomban a főhajó ablaksora alatt, a fal vastagságában kialakított, s a tér felőli homlokoldalán rendszerint oszlopos-íves árkádsorral megnyitott körüljárófolyosó.”⁴² A trifórium a felső ablaksorhoz elmaradhatatlanul hozzátartozó, azt megelőző elemként jelzi, hogy a szerkezeti építkezés még folytatódik vertikálisan felfelé, kezeskedik afelől, hogy rákövetkezik a felső ablaksor. A továbbiakban azt bizonyítom, hogy ez az építészeti párhuzam, a katedráliszerű szerkesztésmód helytálló a Balassa-kódexre nézve.

Az első két ciklus 66 versével, továbbá az istenes és a „sátáni” alciklusok 9-9 versével és a töredékes Célia-ciklusból kiolvasható 13 verssel 97 versnél tartunk. Még kell két vers. Honnan szedjük össze két verset, ha azt feltételezzük, hogy a 99 versből álló 99-es szerkezetet a szerző Balassi hozta létre? Honnan szerezzünk két verset úgy, hogy az a mű logikájába illeszkedjen? Hol van akár csak egyetlen vers is azon az irodalmi, fikciós világon belül, amely kiegészítené az utolsó 33-as ciklust, és garantáltan az irodalmi világhoz tartozik? Lássuk csak. Hol? A 99. oldal prózai megjegyzése jóvoltából találunk +1 verset, hiszen tíz verset ígér, de abból kétséget kizáróan csak kilenc vers hozzáférhető, mivel mind a *fésűs egyesítés*, mind a sorszámozás hét verset enged be a kódexben meglévő két istenes ének mellé. Ez a +1 tehát biztosan részese az irodalmi mű belső világának, a fikatív univerzum eleme, éppen csak nem férünk hozzá textuálisan. Ezzel feloldódik majd a továbbiakban az a minimális ellentmondás, hogy miért csak kilenc vershez férünk hozzá a tízből – a javasolt számlálás a szövegvilág részeként, a 98. versként számontartja. Ebben az esetben azonban már csak egy vers hiányzik ahhoz, hogy megkapjuk a 99-es szuperkompozíciót. Hogyan lehetne még egyet találni úgy, hogy továbbra is a mű logikáját követjük, hogy az utolsó vers is garantáltan a szövegvilág tagja legyen? A +1-et most úgy értük el, hogy az irodalmi, fikciós világba helyezkedtünk. Ahogyan azt már kétszer is meg

40 Umberto Eco, *Hat séta a fikció erdejében*, ford. Gy. HORVÁTH László és SCHÉRY András (Budapest: Európa, 2002), 13.

41 Uo., 74.

42 MAJOR Máté, *Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár* (Budapest: Akadémiai, 1983), 154.

kellett tennünk, hogy a két 33-as ciklus valóban 33-as lehessen. Eltértünk a szövegszerű, textuális tapasztalattól, a hiányzó kettő és a közbeékelődő kettő verset egyszer pótoltuk gondolatban, másszor pedig az utóbbit kivettük textuálisan. Egyszer így, egyszer úgy: A 2*33-as műgondért egyszer textuális hiány keletkezett, a másik alkalommal pedig ugyanazon műgondért textuális többlet. A második prózai bejegyzésre hagyatkozva egyszer a textuális hiánytól tekintettünk el, második alkalommal pedig a textuális többlettől, utóbbinál a harmadik bejegyzésre hallgatva.

Keressük a harmadik 33-as ciklus utolsó hiányzó versét. A harmadik 33-as ciklusnál tartunk, a mű szerkezetének egy magasabb fokán, a 99-es emeletre vélhetőleg egy szerkezeti szintlépéssel juthatunk el, ami architektonikusan azt jelenti, hogy a eddigi szerkezeti tapasztalatokból kell építkeznünk, mivel a mű világképe egyre komplexebbé válik. Szerkezeti szinten stabilan jelenleg két ciklussal, 66 verssel rendelkezünk. A 99-ért, a harmadik 33-as ciklus létrejöttéért pedig harmadjára is belehelyezkedtünk az irodalmi mű világába, és találtunk egy verset. Azt a verset, amelyet a *fésűs egyesítés* ellenére sem ismertünk meg, de a fikciós világ, a szövegvilág része.

Hiányzik még egyetlen vers, ahogyan a második prózai bejegyzés is megnevezett két hiányzó verset. Ott kellene keresni? Az volna inkább a két hiányzó? Nem, az nem lehet, mert a prózai bejegyzésben említett két hiányzó vers az első 33-as ciklust tartja a megnevezett hiányával egységben. A már megtalált +1 verssel jó nyomon járunk, követjük a mű belső világát és szerkezeti építkezését. Az első +1 versnél az irodalmi megközelítést alkalmaztuk, most vélhetőleg a 66-os szerkezet stabilitását adó, másik pillérre, a textuális megközelítésre lesz szükségünk: keressük fizikai, materiális nyomát további egy versnek a harmadik 33-as ciklusban, mivel a 66-os emelet a textuális és irodalmi egymásrautaltságával, egy zárt szerkezeti egységet alkot. Lássuk, mit ismerünk a harmadik 33-as ciklusból: 9 istenes vers, 9 „sátáni” vers, a nemrég megtalált +1 és a Célia-ciklus, amelynek hiányzik az eleje. A Célia-ciklus textuálisan ismeretlen kezdeténél egy vagy két hiányzó verssel számolhatunk. Amennyiben egy verset találunk, az architektonikus zártságot teremthet a feltételezett szerkezetnek, a poétikai katedrálisnak.

Az eddigiek alapján a sorszámozásra nyugodtan hagyatkozhatunk, hiszen az is az „egészen rendkívüli műgond”⁴³ része, a sorszámozás most az egyik legbiztosabb támaszunk az utolsó vers keresésekor. A Célia-ciklus 10-ig számozott. 10 számhely alatt, figyelembe véve az argumentumokkal közbeékelődő mellékdarabokat, 13 verset olvashatunk. A Célia-ciklusról Vadai István állapítja meg, hogy ez a ciklus a kódexbéli Balassi-versegységek közül az egyedüli, az egyetlen, amelyben a címbéli vonatkozó névmások használta egyenesen szabályszerű lett:

43 Horváth, „Balassi könyve...”, 355.

Horváth Iván ugyan könyvében apróságnak nevezi, valójában rendkívül fontos megfigyelés, hogy Balassi verscímeinek gyakorta szerves része a sorszám. Ezek nélkül sután hatnak a címek élén álló kit, kiben, melyben vonatkozó névmások. Ha a sorszámokat a címek részének tekintjük, akkor azonnal szintaktikailag helyes mondatokat kapunk. Ez azt bizonyítja, hogy a Balassi-kódexben található sorszámok nem a másolóktól származnak, hanem magától Balassitól. Vagyis maga a költő rögzítette verseinek sorrendjét. A versek számozásának vizsgálatánál azonban nem árt nagyon óvatosan eljárunk, hiszen bizonyos, hogy a kódexben következtetések vannak. [...] A vers címében, megnevezésében benne van, hogy a költemény egy számozott sorozat egy bizonyos láncszeme. Olyan ez, mintha húznánk egy számegegyenest, és minden számhoz odakötnénk egy verset. [...] Vagy még inkább olyan ez, mint egy ruhatári fogas. Bizonyos versek, mint a kabátok, akasztóval lógnak a fogason [...] az első 33 vers esetében eleinte nemigen van vonatkozó névmással kezdődő argumentum, csak a 9. verstől kezdve bukkannak fel, de aztán egyre gyakoribbá válnak. A Julia-ciklusban az ilyen sorszámra utaló vonatkozó névmás már rendkívül gyakori. A Celia-ciklusban pedig egészen egyszerűen szabállyá válik, minden Celia-ének címe ilyen. Vagyis azt tapasztalhatjuk, hogy a Balassi-életmű egészében (pontosabban szólva a Balassa-kódex lejegyzési sorrendjében haladva) az ilyen argumentumok száma folyamatosan nő.⁴⁴

Vadai minden szavát nyomatékosítani kell; én egyetlen ponton térek el tőle: a rendkívüli műgonddal megkomponált superkompozíció belső világába helyezkedve nem felételezhetek másolói következtelenséget, annak csak a leghalványabb gyanúja lehet velem. A Balassa-kódex Balassi-részében máshol is van példa tehát a vonatkozó névmással a sorszámot mágnesként az argumentumhoz tapasztó eljárásra, de sehol máshol nem ível át a cikluson. A Célia-ciklus esetében viszont igen. Ezen kívül elmondhatjuk, hogy formailag, textuálisan ez az egyik leginkább megkomponált és a legkövetkezetesebb ciklus. Csakhogy hiányzik az eleje, a szigorú formai-textuális logikájára hagyatkozva viszont ki-következtethetjük, hogy mi lehet a ciklus elején annak fizikai hozzáférhetlensége ellenére. Lássuk, mit tudunk a Célia-ciklus szerkezetéről, hiszen a hiányzó, már csak egyetlen hiányzó versünket itt kell keressük valahol. Rendkívül nagy szükségünk van most a Célia-ciklus – a kódexbéli Balassi-versegyüttesekhez képest példátlan – szerkezeti szabályosságára, mert a ciklus tételezett egyedülálló formai rendjére figyelve vitán felül megállapítható lenne, hogy a ciklus elejéről hány vers hiányzik. S hogy valóban példátlan textuális következetes-

44 VADAI István, „Balassi Bálint elvegyült énekei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 3. sz. (2014): 393–402, 397–398.

séggel megalkotott a Célia-ciklus? Nézzük meg. Mind a tíz sorszámozott vers sorszámát követő argumentum egy-egy vonatkozó névmással jelzi azt, hogy a sorszám szervesen, szintaktikailag hozzátartozik az argumentumokhoz. S nem is akármilyen névmások: mindvégig a *kiben* vonatkozó névmást használja Ballasi, s az is kifejezetten figyelemre méltó, hogy egységes ennek a *kiben* vonatkozó névmásnak a ragozása a *-ben* határozóraggal, hiszen máshol, a kódexben korábban többféle névmással és többféle ragozásukkal is csatolt már sorszámot vershez. Alkalmazta korábban a 'kit', 'kiket' vonatkozó névmásokat, és az 'ezt' mutató névmással is ragasztott már sorszámot argumentumhoz. Összegezve: a Célia-ciklusban ugyanazon vonatkozó névmás, ugyanazon ragozásban egyetlen, tízig tartó sorszámozásban, cikluson átívelően most először van szabályszerű használatban. Ám vannak a tízig tartó sorszámozásban sorszámok nélküli, de argumentummal jelzett versek is. Kénytelenek vagyunk megnézni, hogy e mellékdalok vajon szimmetrikusan, valamiféle rendezettséggel helyezkednek-e el ebben a ciklusban. A pusztán argumentummal jelzett mellékdalok ciklusbeli eloszlása két-két versköznyi távolságot mutat két esetben is, érdemes tehát a tízig tartó számsort megrajzolni, s jelölni, hogy melyik sorszámozott vers után helyezkednek el ezen versek a ciklusban.

0.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

A táblázatba beírtam egytől (pontosabban nullától⁴⁵) tízig a sorszámokat, melyek a sorszámmal jelölt verseket jelzik, és szürke mezőt adtam azoknak a verseknek, amelyek után a pusztán argumentummal jelölt mellékdalok következnek. A táblázatban jól láthatóvá válik, hogy a mellékdalok egyenletesen oszlanak el a sorszámozott versek között. S szembeötlővé válik, hogy eloszlásuk nemcsak egyenletes, de szimmetrikus is. A tízig tartó sorszámozás 10 számhelyének páros számú természete miatt természetesen nem helyezkedhet el vers a matematikai medián helyén, de a tízes számnak pontosan a felét adó 5 a táblázatból láthatóan is határozottan szimmetriatengelynek kínálja magát, amit a hozzátartozó mellékdal nyomatékosít. A szimmetriatengelyre figyelve láthatjuk, hogy e középső elemtől jobbra is és balra is, mindkét irányban ugyanolyan verstávolságokra helyezkednek el a pusztán argumentumos versek, mint a másik oldalon. A szimmetriatengelyhez képest mérve és számlálva mindkét oldalon a harmadik és ötödik vershez tartoznak argumentumos versek, mellékdalok. (A sorszámokat tekintve a mellékdallal ellátott versek tehát: II., V., VIII., X.) A nulla matematikai különtségével nem

45 A 0. számot azért jegyeztem fel, hogy a ciklus szimmetriája jobban kirajzolódjon.

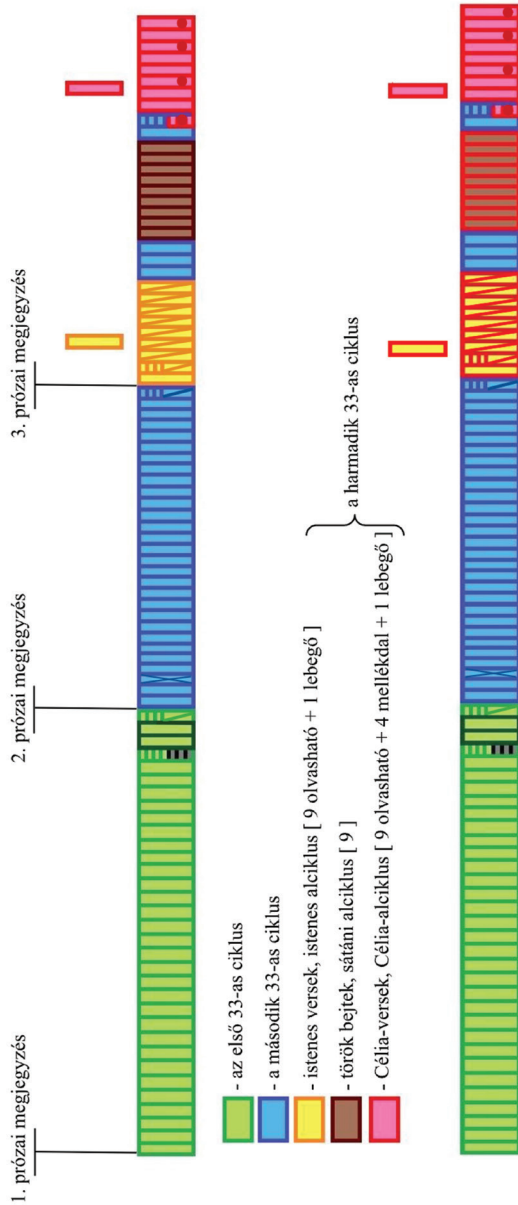
szokványos eleme egy mindennapokban használt sorszámozásnak, a kódex maga is az egyes számmal indítja a sorszámozást, így a Célia-ciklusban nem lehet a nulladik sorszám alá is mellékdalt társítani. Tehát megtartva a ciklus-béli sorszámozás és az argumentumok szimmetriájának logikáját egyszerre kiderül, hogy az első (I.) sorszám alá egyetlen egy vers tartozhat, még hozzá mellékdal nélkül.⁴⁶

Megtaláltuk az utolsó, sokat keresett, második +1 verset a harmadik 33-as ciklushoz, létrejött a 99-es szerkezet, a szuperkompozíció. Balassi könyvének szuperkompozíciója. Egy a felszínen fragmentált természetével középpontosan szimmetrikussá váló mű, melynek mindhárom ciklusában textuálisan 2 – 2 – 2 vers „hibádzik” a 33-as versszámhoz: a triptichon két szárnyán két-két versnyi textuális hiánnyal számolhatunk, míg a középső ciklusban két versnyi textuális többlettel. Harmonikus, szimmetrikus tagoltságával a Julow Viktor elemzésében⁴⁷ megismert *Katonaének* „geometriai szabályossággal megvont architektónikus rendje”⁴⁸ elevenedik meg a gyűjtemény szintjén is.

46 Tóth Tünde a Célia-ciklus aaab-szerkezetét elemezve szintén arra a megállapításra jut, hogy a ciklus textuálisan ismeretlen elején egyetlen verssel számolhatunk, így a javasolt számlálásban a 99. vers azonosításakor az ő érvelésére is hagyatkozhatunk. TÓTH Tünde, „A Celia-ciklus aaab-szerkezete”, in TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet* (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet és ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Doktoriskola Reneszánszkutatások Posztgraduális Központ, 1998), <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde3.htm#c2>.

47 JULOW Viktor, „Balassi Katonaénekének kompozíciója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76, 5–6. sz. (1972): 640–652.

48 VARJAS Béla, „Balassi és a hárompillérű verskompozíció”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 4. sz. (1970): 479–491, 479.

4. ábra. A harmadik 33-as ciklus két „lebegő” versével létrejövő 99-es szerkezet; a harmadik prózai bejegyzésből ismert, ám a *fésűs egyesítés*ből kimaradó +1 verssel; és a formailag legkövetkezetesebb Célia-ciklus I. sorszámához tartozó +1 verssel.

Piros keretézéssel a harmadik ciklus 33 verse van kiemelve.

	Az első 33-as ciklus	A második 33-as ciklus	A harmadik 33-as ciklus
a fiktív történet eseménysora	házasság előtt: az ifjú lendülettel megélt szerelmi kalandozások	házasság után: a házasság azonnali megtagadása; a leghosszabban tartó szerelem Júliáért	növekvő önreflexió: az istenes és sátáni alciklusok párhuzama mint világszemléleti vita; a legintenzívebb szerelem élménye Cé-liával, próbatétel az etikai alapú szerelemre, morális kudarc, majd megtérés
a fiktív főhős által tervezett kompozíció	33	33	33
textuális megvalósulás	31 + 2	35 – 2	31 + (1 + 1)

2. táblázat. A 33-as ciklusok két-két textuálisan „hibádzó” versei

A felszínen fragmentált, mélystruktúrájában középpontosan szimmetrikus szuperkompozíció világszemléleti háttere

A látszólag töredékes, szétszóródó ciklusok mélyszerkezetükben egy középpontosan szimmetrikus, és ezzel együtt egy $3 \cdot 33$ -as felépítésű gyűjteményt alkotnak. A gyűjtemény szerkezete továbbá egy olyan architektonikus rendszer, melynek ha három emeletét (a három harminchármas ciklust) matematikai nyomvonal mentén követjük végig, egy humanista világmodellhez érünk. Az első két ciklus szerkezeti stabilitását ugyanis kezdetben két, egymásnak teljesen ellentmondó versszámlálói elv ugyanazon matematikai eredménye, a 66 biztosította. A harmadik ciklus stabilan harminchármas versszámának a létrejöttét pedig már a két ellentétes elv együttes alkalmazása garantálta. A gyűjteményhez javasolt számlálói útvonal hajtóereje elsősorban a kötetzárás dinamikus feszültsége volt, amit Horváth Iván a kötet „oxümoronjának”⁴⁹ nevez. Az említett ál-önéletrajzi verseskötetet szervező oxümoron, amely a szövegszerűen nem jelölt zárójelenetben, egy elhallgatás-alakzatban az elbeszélte történet síkján egyrészt a bűn(bánato)t és az üdvösséget kapcsolta egybe, szerkezeti szinten pedig a tar-

49 HORVÁTH, „Balassi Bálint verseinek...”, 35.

talmat (az elbeszélte kudarcos élettörténetet) és a formát (a számszerűen létrejövő közel 100 verssel a gondviselés működésbe lépő narratív keretét) kötötte egybe.

A harmadik ciklus hiányzó két versének a keresésekor, egy felfelé építkező, egyre komplexebbé váló szerkezet hipotézisére alapozva a két, egymásnak ellentmondó számlálói elv együttes alkalmazása stabilizálta a 99-es kompozíció szerkezeti egységét. Ezért a két ellentétes megközelítésmód, a textuális/fizikai és az irodalmi/műgondot kereső, új megnevezésre várnak, ugyanis a két ellentétes elv mint tézis és antitézis együttesen garantálták a műgonddal megalkotott gyűjtemény lezárt egységét, esetünkben a 99 versből álló architektonikus ciklusszerkezetet.

A mintaszerző kijátssza a befejezetlenség látszatának megdöbbentő, borzongató erejét, hogy az olvasó utánaszámoljon a 99-nek, hiszen nehezen elképzelhető a ciklusváltások szempontjából rendkívül egységes lírai történet fényében, hogy az oly sokat tervezett költői életmű, mely irodalmi tervnek külön ciklust is szentelt a vallásos alciklussal a fiktív főhős, ennyire töredékes maradjon, s ennyire ingadozzon a harmadik ciklus versszáma – tudva, hogy a fogyhatatlan hit hiányában maga a fikciós költő mond le a nyíltan reprezentatív életműről a kódexbeli 69. *Segéj meg engemet...* kezdetű versben (és azt sem feledve, hogy az 1589-es, erősen szövegtorzító ősmásoló a „szakirodalom szüleménye”⁵⁰). Balassi a másolójának látszólag sietős munkája révén egy hermeneutikai körbe csalja olvasóját: a szövegközeli tapasztalatra figyelve az utolsó vers keresésekor olvasója úgy vélheti, hogy a sorszámozás problematikusságából kinyert két ellentétes, ugyanakkor a ciklusszerkezet szempontjából egymást megerősítő megközelítések közül csak az egyiket alkalmazva, egy pusztán fizikai, formális, materialista nyom révén mutat rá a 99. versre – egy vegytiszta materialista állásponttól a „gép forog, az alkotó pihen”⁵¹ szerkezeti szintjére. Ekkor azonban megfeledeznek arról, hogy egy irodalmi mű belső világában található hermeneutikai útjelzések jóvoltából, a Balassi-univerzumban számol egy műgonddal megalkotott univerzum bizonyosságának a kedvéért, s a materialista álláspont csak egyike volt a műgondot termő, esetünkben 99 verset hozó, s ezzel szintézisbe foglalt két, egymással ellentétes megközelítési elveknek. A 3. táblázatban ezért a textuális és irodalmi terminusokat, a két megközelítésmód eddigi megnevezését felváltom a materialista és idealista szavakra. A materialista és idealista elveket úgy foglalta a szerző szintézisbe, hogy ezen elvek mentén először ugyanazon matematikai eredményre jutottunk (66), és ami a szintézist garantálta, hogy utána pedig a két elvre külön-külön, ám párhuzamosan hallgatva férhettünk csak hozzá a 99-es kompozíciót hozó, utolsó két hiányzó vershez. A materialista és idealista elvek

50 Uo., 24.

51 MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája* (Budapest: Szépirodalmi, 1964), 5.

matematikailag szintézisbe foglalása együttesen garantálta a reneszánsz kompozíció műgondjának létrejöttét.

A megközelítésmód típusa, a számlálási irány meghatározója	A superkompozíció szerkezeti szintjei
Textuális $1 + 1 + 1 + (\dots) + 1 = 66$	66
Irodalmi $(31 + 2) + (35 - 2) = 66$	66
Textuális + Irodalmi = Materialista + Idealista $(31 + 2) + (35 - 2) + [9 + 9 + 13 + (1 + 1)]$ (a javasolt számlálási útvonal)	99

3. táblázat. A superkompozíció szerkezeti, szinteződő építkezése

A 99 vershez, a világ egységes, egészes működéséhez, ahhoz, hogy „a gép forog, az alkotó pihen” harmonikus állapotát elérjük, a két elvet együttesen érvényesítve találhattuk csak meg a még hiányzó (1+1) verseket. Ez a szerkesztési elv így annak manifesztációja, hogy „amennyiben nem helyezkedünk a minden vonatkozástól mentes abszolút vagy a pusztá matéria álláspontjára [...] akkor a tudás viszonylatokban és időlegesen, megszüntethetetlen realitásban lép a léttel vonatkozásba”⁵² – mint mondja Bacsó Béla részleteibe menően fejtegetve az általa idézett Schleiermacher-gondolatot („Teljességgel lehetetlen a lét és a tudás ősalapját (Urgrund) dualisztikusan elgondolni.”)⁵³A superkompozíció fragmentált természetéből adódóan Balassi az Umberto Eco-i mintaszerző bőrébe bújva számlálni invitálja az olvasót a 99 versből álló kompozíció kedvéért. A sorszámozás végigkövetésével pedig a materialista és idealista elveket tézisként és antizésiként szintézisbe foglaló szerkezet épül fel. Ekképp Balassi Bálint a superkompozíciójának a szerkezeti felépítésébe kódolta bele filozófiai-teológiai értekezéseit.

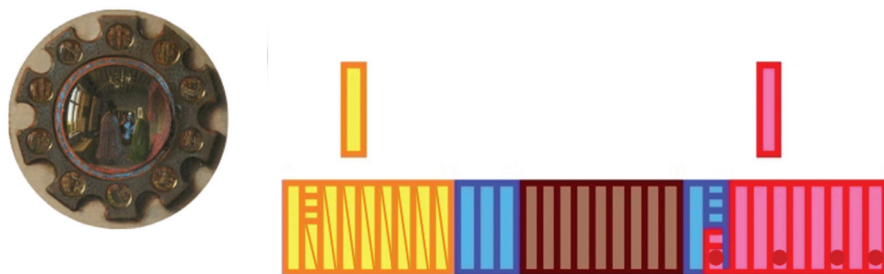
52 BACSÓ Béla, „Hermeneutikai kísérlet Heidegger »Platón: Sophistes« értelmezésében”, *Pompeji* 7, 3–4. sz. (1996): 208–218, 209.

53 Friedrich SCHLEIERMACHER, *Dialektik (1811)*, kiad. Andreas ARNDT (Hamburg: Felix Meiner, 1986), 70, idézi BACSÓ, „Hermeneutikai kísérlet...” 209.

A harmadik 33-as ciklus: a teljes ciklusszerkezetet kicsinyítő tükör

Az olvasóban talán jogosan vetődik fel a kérdés, hogy nem csak véletlenek egész sora engedi-e meg a mostanra sokkal kevésbé rejtőzködő, egyszerre fragmentált és ezzel együtt éppannyira szimmetrikus 3*33-as olvasatot. A harmadik ciklus az ellenvetésnek épp az ellenkezőjéről árulkodik, ha közelebből szemügyre vesszük, ugyanis egy, a teljes ciklusszerkezetet kicsinyítő tükörként mutatkozik meg.

A *Narratívák* című irodalomelméleti sorozat hatodik kötetében Bene Adrián arról ír, hogy Dällenbachot követve megkülönböztethetjük a *mise en abyme* típusait aszerint, „hogy az elbeszélés melyik aspektusára vonatkozik a reflexió: a kijelentésre/kimondottra [énoncé], a megnyilatkozásra/kimondásra [énonciation] vagy a kódra és persze, hogy mi a reflexió alanya [sujet].”⁵⁴ Bár az újkori szkeptikusok felfedték az alakzat végteleníthető tükörjátékában a „megismerés objektív és szubjektív feltételeinek”⁵⁵ ingoványos, horizontnélküli kivetülését, mellyel bizony kihúzható a szőnyeg az olvasó lába alól, az alakzat mégsem a modern vagy posztmodern kor privilégiuma, ismerjük festői iskolapéldányait Jan van Eycknél és Memlingnél is. Az első típus, a tartalmat kicsinyítő tükörök között említhetjük a „darabot a darabban” hordozó művek belső tükreit. A második típus, a kódra reflektálás Don Quijote macskaharcát idézi meg, a macskává lett oroszánokkal viaskodás a paródia ironikus stíljét hangosítja ki. A szerkezetet kicsinyítő tükör evidens példajaként Balassi „maga kezével írt könyvének” harmadik ciklusa kínálkozik.

5. ábra. A harmadik 33-as ciklust képező alciklusok: vallásos énekek, bejtek, Céliaversék; Jan van Eyck *Arnolfini házaspár* című képéről származó kicsinyítő tükör forrása: <https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/jan-van-eyck-the-arnolfini-portrait>

54 BENE Adrián, „Ismeretelméleti szkepszis, metalepszis, mise en abyme”, in *Narratív beágyazás és reflexivitás*, szerk. BENE Adrián és JABLONCZAY Tímea, *Narratívák* 6, 270–281 (Budapest: Kijárat, 2007), 274.

55 Uo., 271.

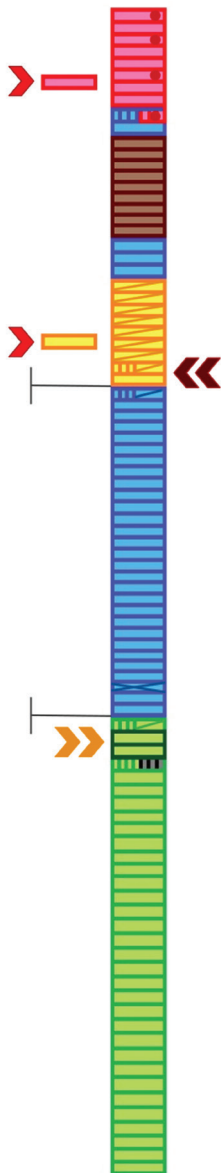

A 3*9 verssel bíró ciklus megidézi a 3*33-as ciklusokat, magát a gyűjteményt, s nemcsak hellyel-közzel, hiszen a 2–2–2 „hibádzó” vers visszaköszön az ekképp valóban kicsinyítő tükörnek nevezhető harmadik ciklusban: a harmadik ciklus két oldalsó szárnyán textuálisan hiányzik 1–1 vers. Az istenes énekek füzére tíz verset ígér, ám kétséget kizáróan csak kilenc hozzáférhető (a 75-ig tartó sorszámozás és a *fésűs egyesítés* is csak kilenc verssel enged számolni). Éppen ez mondható el a Célia-ciklusról is: a tökéletes formai következetességgel megkomponált alciklus tízig tartó sorszámozása szintén tíz verset ígér, viszont csonkasága okán ugyancsak kilenc vers hozzáférhető (szigorú formai rendjének engedve ugyanúgy csak egy vers gondolható hozzá az alciklushoz, az egyes sorszám verséhez a középpontos szimmetria alapján nem tartozhat argumentummal jelölt mellékdal). Ahogyan tehát a nagygyűjtemény két szárnyán hiányzik textuálisan, materiálisan 2–2 vers: [bal szárny: az első ciklus 31. és 32. verse] – [jobb szárny: a harmadik ciklusban a tíz verset ígérő, de abból csak kilencel bíró alciklusok 1–1 textuálisan hiányzó verse], úgy a kicsinyítő tükör két oldalán is hiányzik textuálisan, materiálisan 1–1 vers. (Az egészt leképező részben a méretarányok természetszerűen csökkennek.) Igen ám, de a középső ciklusba textuálisan közbeékelődik két vers: a Júlia-versek között olvasható a kódexbe másolt két istenes ének is, melyek a folytatódó sorszámozás ellenére (a 61. Kátónaének után olvasható 62. és 63. vallásos ének)⁵⁶ a harmadik prózai bejegyzésben is külön megemlítve nem részesei a középső ciklusnak. Visszaköszön-e ez a textuális közbeékelődés a középső alciklusban? A kicsinyítő tükör középpontos szimmetriája feltűnővé teszi, hogy a közbülső alciklust, a bejtekét 3 – 2 arányban keretezik a Júlia versek, mintegy a triptichon „zsanérjai”, ezzel megtörik az önmagában egyébként szimmetrikus harmadik ciklust. A középpontos szimmetria rendezőelve a gyűjtemény kompozíciós eszköztárában szerepel, találkoztunk már vele a Célia-ciklusban az argumentumok elrendeződésénél, és a második prózai bejegyzés szimmetria-tengelyként működésénél is: az első és második 33-as ciklus „chiasztikus szimmetriája”⁵⁷ komponálja az első 66 vers történetét egységessé.

Elismerem, hogy a három 33-as ciklushoz mindhárom esetben textuálisan „hibádzó” 2–2–2 vers visszatükröződése az alciklusok 1–1–1 textuálisan „hibádzó” versében vitára inspirálhatják az olvasót. Hipotézisem alapállítására itt van a legnagyobb szükség, miszerint a lírai történet csakis egy másolói közreműködés révén lesz rögzíthető. A folytatható architektonikus párhuzamokat már az alaptézis nélkül is könnyedén elfogadhatjuk. Kérdés tehát, hogy mennyiben konzekvens a szerkezeti analógia – és a megfeleltetések meddig vezethetők végig. A ciklusszerkezetet rögzítő *mise en abyme*-ot vizsgálva témavezetőim,

56 61. *Vitézek mi lehet... 62. Nincs már hova lennem... és a 63. Az én jó Istenem... kezdetű énekek.*

57 HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 84.

6. ábra. A két oldalszárny két-két versnyi textuális hiánya és a középső ciklus szintén két versnyi textuális többlete kettős nyilakkal megjelölve. A nyilak színei a kicsinyítő tükör alciklusainak színeit veszik át, a tükör (hipotetikus) reflexióit kijelölve).

Kiss Farkas Gábor és Horváth Iván felhívták rá a figyelmemet, hogy elsőként továbbra is a szerkezeti vonalon érdemes haladni. S valóban: a középső alciklus kirívó a maga voltaképpen 18 versével, hiszen minden török bejtnek megvan a maga párja magyar nyelvre fordítva. Tematikus egységük miatt itt 2^9 verssel számolhatunk valójában. A második alciklus ezen 2^9 -es felépítése pontosan összecseng a $2^3 \cdot 3$ -mal, illetve a 2^9 ugyanazon témáról két nyelven szólása felidézheti a 66-os szerkezeti szint textuális és irodalmi szólamait is, melyek ugyancsak egyazon tárgyról, 66-ról zenélnek, más-más nyelveken.

Az elmélet szerint a harmadik alciklusban a harmadik ciklusra jellemző szerkezeti vonásokat kell találjunk: közbeékelődéseket, lehetőleg hármat, még-hozzá olyan közbeékelődéseket, melyek egy sorszámozott narratívát függesztenek fel időről időre. A Célia-ciklus szigorúan következetes, tízig sorszámozott, szimmetrikus rendjében a pusztán argumentumokkal jelölt mellékdalok egy sorszámozott narratívába ékelődnek. A jól látható mellékdalok száma ráadásul három, éppen annyi, amennyi alciklusa van a harmadik ciklusnak; a negyedik mellékdal meglétére „már csak” következtetünk a középpontosan szimmetrikus formai rendből, így a számbéli egyezés mellett is érvelhetünk a harmadik ciklus és a harmadik alciklus szerkezeti analógiájában. A Célia-ciklusban keressük tehát magát a Célia-ciklust is, amely kivételesen nem lehet ekkor méretarányában azonos önmagával. Apróbb, kicsinyített mását a harmadik mellékdalban fedezzük fel, amely a Célia-ciklus formai zártságából kikövetkeztetett mellékdalok száma szerint a filológiai közmegállapodás szerint a negyedik mellékdal.⁵⁸

Az istenes alciklus a koncepció szerint az első 33-as ciklust kell leképezze. Ezt az első alciklust textuális hozzáférhetlenség jellemzi, egyedül a *fésűs egyesítésből* ismerjük verseit. Amennyire elrejtett és hozzáférhetetlen ez az istenes alciklus, éppen ennyire hozzáférhető és szem előtt lévő az első 33-as ciklus. (A második 33-as ciklus versei már szétszórta vannak jelen, álszétszórtságukkal pedig nagyon is szervesen illeszkednek be a gyűjtemény adott helyein.) Az első alciklus és az első 33-as ciklus ekképp egymás reciprokai, más metaforával negatívjai – tehát fordított tükörképét adják a másiknak.

Konklúzió

Értelmezői ajánlatom szerint a harmadik 33-as ciklus fragmentált voltát az magyarázza, hogy leképezi a teljes gyűjteményt, a 99 versből álló ciklusszerkezetet. Javaslatom tehát a teljes Balassi-kötetkompozícióra vonatkozik, és akár extrém filológiai konzervativizmusként is olvasható: azt állítom, hogy a szöveg fennmaradt másolatának eddig hibaként tekintett jellemzőivel együtt nyeri el igazi,

58 *Friss szép fehér póka...*

szerzői értelmét. A szándékos fragmentáltság kötetkompozícióbeli megvalósítása rokonítható a csonkán hagyott ókori és kora újkori műalkotásokkal, Vergilius és Zrínyi szándékosan félbe hagyott soraival.⁵⁹ A kompozíció a felszínen fragmentált természetével egy dinamikus, középpontos szimmetriát kölcsönöz a világmodelljében szinteződő, 3*33-as struktúrának.

The Book of Bálint Balassi

Horváth Iván's *Fragmenta* concept from 1991 suggests a pseudo-autobiographical work of art throughout the composition of the *Balassa Codex*. The concept leaves the earlier, idealised Dantean paralel behind as its philological statements are incompatible with the 3*33 construction. On the surface, the work seems to have a loose structure, although it still remains strongly numerological. This interpretation presupposes the existence of an external contributor, since the fictitious hero seemingly abandons his long-planned volume in the last few poems. Following Horváth's interpretation, we might assume that the poet anticipated the process of scribal archiving and took it into consideration while composing the volume. Connecting the two missing poems mentioned in the second prosaic note and identified by a hasty, although still precise scribe to the two missing poems of the first cycle, allows the reconstruction of the volume and leads us back to the number 99. The third cycle, which consists yet again of 33 poems and is a *mise en abyme* reflecting the whole structure of the volume, allows us another glimpse at the dynamic symmetry of the whole composition.

59 SZÖRÉNYI László, „1651 – A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe”, in SZÖRÉNYI László, *Önfiloszhattayú: Irodalomtörténeti rejtélyek*, 85–113 (Budapest: Balassi, 2010), 89.

„Egyszer írt versemet nem is jobbítottam...”

A kézirat mint a költői alkotásmódról nyerhető információk forrása a Koháry-kolligátumok tükrében

Koháry István költeményeinek egy része a nyomdai kiadványok mellett több kéziratban, illetve kéziratoss és nyomtatott anyagot egyaránt magába foglaló kolligátumban is ránk maradt. Bár e kéziratoss források nem autográfok, a szövegváltozatok a szerzőtől vagy a szerző környezetétől származónak tekinthetők, ezért fontos többletinformációkkal szolgálnak a szövegek alakulástörténetét illetően. Dolgozatomban a kétféle fizikai hordozó tartalmi jellemzőit összevetve kísérlem meg a Koháry-féle „fűzfapoézis” szövegformálásának néhány vonatkozását bemutatni.

Az alábbi vizsgálódások négy kéziratoss forráson alapulnak.¹ Ezek közül két-tőben csak kéziratoss anyag található: az OSZK Fol. Hung. 151. jelzetű példánya tartalmazza Koháry börtönköltészetének korai, 1683–1684-re datált darabjait, e szövegegységhez azonban utólag hozzácsatoltak még két töredékes, 1685-ös munkát is; a másik (OSZK, Quart. Hung. 193.) pedig az 1684–1685-ben keletkezett alkotások összeírása. A *Sok óhajtás* [...] közben szerzett versek második füzetének (1684-re datált) anyaga mindkét összeírásban megtalálható. A kéziratoss és nyomtatott szövegeket egyaránt tartalmazó kolligátumok közül az OSZK Quart. Hung. 4159. jelzetű példánya külön is kiemelendő: ennek kéziratoss tartalma ugyanis azt sejteti, hogy az összeállítás mögött maga Koháry feltételezhető. A Koháry Andráshoz szóló ajánlóvers mellett erre utal az is, hogy a nyomtatványok szigorú időrendben következnek egymásra,² az ezek sorát olykor megbontó kéziratoss szakaszok viszont ettől eltérő jelleggel bírnak. A kolligátum végén

1 A kritikai kiadásban olvasható bővebb ismertetésük: KOMLOVSZKI Tibor és S. SÁRDI Margit, kiad., *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petróczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század 16 (Budapest: Balassi, 2000), 599–601. A továbbiakban: RMKT XVII/16.

2 A kolligátum kronológiai elrendezése nem a kiadási évet, hanem az eredeti mű keletkezési idejét veszi figyelembe, ezért a magyar szövegen alapuló latin fordítások – noha nyomtatásban később jelentek meg – közvetlenül forrásuk után szerepelnek.

kézírással rögzített töredékek, rövid versezetek rendezetlensége elüt a szövegek ezt megelőző, gondosan összeállított anyagától, s valóban a kisebb, kiadásban meg nem jelent alkotások „összesöprésének” benyomását kelti.³ Az OSZK Quart. Hung. 981. jelzetű kolligátuma tartalmazza a korrektúrajelekkel ellátott nyomtatott szövegrészeket.

Sajnos a fennmaradt példányok kéziratos anyaga nem mondható teljesnek, egyes nyomtatványok anyagát tekintve egyáltalán nem rendelkezünk kéziratokkal. Ráadásul a meglévő anyag kapcsán sem tudjuk, hogy pontosan mikor keletkeztek, Koháry csábrági lakóhelyét ugyanis 1703 körül a várat elfoglaló kurucok feldúlták, a korai kéziratok papírkötege pedig megrongálódott. Erről maga a szerző tájékoztat két, később köteté formálódott verscsoport kapcsán: a *Vasban vert rabnak* [...] *sétálása* elvetett változata (RMKT 99. sz.)⁴ záró strófaiban, illetve az *Üdö mulatás közben szerzett versek* előbbi szavait variálva megismétlő záró költeményében.⁵ E két szövegcsoport legkorábbi tisztázatai tehát elvesztek; ahogyan Koháry írja, ezek „rongyaiból”, vagyis mindenképpen valamifajta újraírást feltételező, rekonstruktív folyamat során születhetett meg a fenti két kéziratos gyűjtemény.⁶ Koháry valószínűleg tényleg ekkor, a kéziratok sérülékenységével szembesítő élmény hatására döntött a kiadatás mellett.⁷ A nyomtatványok publikálásáig azonban még több mint egy évtizednek kellett eltelnie.

A börtön időszakához szorosan kötődő versek anyaga kapcsán tehát több szövegalkotási fázisról beszélhetünk. A legkorábbi verscsoport esetében a memóriában való megőrződés stádiumával is számolnunk kell, noha a szakirodalom olykor hajlamos ennek reális lehetőségét (vagy legalábbis valószínűségét) kétségbe vonni.⁸ A valósághoz Csanda Sándor véleménye állhat a legközelebb: a börtönversek korpusza e tekintetben aligha ítélnélhető meg egyöntetűen.⁹ Ma-

3 RMKT XVII/16, 600.

4 A főszövegbeli zárójelzett számok mindig a kritikai kiadás verssorszámaira utalnak.

5 RMKT XVII/16, 265, 371.

6 CSANDA Sándor, „Koháry István börtönverseinek keletkezése”, *Irodalmi Szemle* 38, 4. sz. (1986): 361–371, 362–363.

7 ORLOVSKY Géza, „Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei: RMKT XVII. század, 16. kötet”, *Irodalomtörténet* 84, 3. sz. (2003): 488–492, 490.

8 RMKT XVII/16, 597; MARÓTHY Szilvia, „Börtönben koholt versek, versekben koholt börtön: Koháry István költészetéről”, in *tév/hit: Tévedések és tévesztések a régi irodalomban: Fiatalok Konferenciája 2017*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 9–28 (Budapest: reciti, 2018).

9 CSANDA, „Koháry István...”, 367. A Szigeti Csaba véleményére reflektáló Varga Imre szerint „1720 tájára helyezve, nem lehet értelmezni Kohárynak a törökökről, a kuruc-labanc küzdelmekről írt verseit, sem barokk verskompozícióit, képzeletének fantasztikus játékait, vizionális álomköltészetét, melyeket csak Thököly fogságában találhatott ki. És bizonyára 1720 előtt papírra is vetett, hiszen tinta- és papírhiányában szenvedő szerepjátéka szácafolataként börtönéből levelezgetett rokonaival, a külvilággal. Munkács után Regőcön lényegesen emberségesebb körülmények közt raboskodott, mert különben a vár kapitánya nem kérte volna a Thököly mozgalom után, hogy a fogsága alatt tanúsított bánásmódjára

gam úgy vélem, hogy a Koháry-féle lírai szerepjátszás alapvetően valós elemekkel operált, ám ezeket hol túlozva, hol időben kiterjesztve alkalmazta. Vagyis Koháry a rabság legkínzóbb élményrétegét, a szigorú munkácsi fogság idejét tette meg a börtönversek alapszituációjának kiindulópontjává. A szöveganyag és a történeti adatok együttese alapján viszont bizonyosnak tűnik, hogy a fogva tartás körülményei viszonylag rövid ideig voltak kifejezetten sanyarúnak mondhatók.¹⁰ Ha szökés utáni átszállítására valóban 1683 decemberében került sor, akkor érthetővé válik, hogy miért karácsony hava és hete az első szövegbe- li időpontjelölés. A ciklusok átformálásáról szóló szakaszban látni fogjuk, hogy a rabság könnyebbülésének ígérete már az első, 1683-as ciklus végén megjelent. Érdekes a vonatkozó költeményben (*Megkönnyebült már...*) érvényesülő kettős- ség: míg a cím múlt idejű, a versszöveg a közeljövőre utal. A későbbi szövegek se szolgálnak további eligazítással: a *Megkönnyebült már...* után olvasható har- madik ciklusban éppúgy előtűnik a nyomorúságos helyzetű rab alakja, mint a kötetzáró *Ébren alvva látott álomban*. Márpedig ez utóbbi, 1684-re, illetve 1685-re datált költemények szerzése idején Koháry már írhatott levelet, a börtönkörülmények tehát megváltoztak. Lehetséges, hogy a későbbiekben a bezártság pszichikai hatásai okoztak rossz hangulatot az egyébként igen tevékeny életet élő Koháry számára; a versekből is tudjuk, hogy a költőt a közéleti szolgálattelvés ellehetetlenülése különösen bántotta.¹¹

A korai datálású, viszonylag rövid versek akrosztichonjai a sorkezdő betűk- ből építkeznek, ami a memorizálás folyamatát segíthette. Erre a rabságnak ab- ban az időszakában lehetett szükség, amikor Koháryt vasra verve, szigorú kö- rülmények között tartották fogva.¹² Később – a kronogramok alapján már 1684 táján – ez a verstípus el is tűnt a költő eszköztárából.¹³ Erre a fázisra vélhetően

---

tekintettel járjon közbe érte a császári hatóságoknál.” VARGA Imre, „Megjegyzések Szigeti Csaba »Appendix Balassiana« című dolgozatához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 1–2. sz. (1986): 95–96, 96.

10 Vö. RMKT XVII/16, 595.

11 MERCS István, „Labanc költő kuruc fogságban: Koháry István labancsága a Thököly-fogságban keletkezett versek alapján”, in *Kuruc(kód) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, Modus hodiernus 6, 33–55 (Nyíregyháza: MórícZ Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013), 55.

12 Vö. „Maga így erről később: »...engemet mindenütt s mindenkor magányosan, rekesztetve tartatt, ... egy kőfolyosó alatt olly szurdékban, mellynek ablakja nem csak vas rostéllyal, ha- nem kő fallalis be volt csinálva éjjel nappal szüntelenül,... majd éppen két egész esztendeigh egyedül bezárva raboskodtam, s nemis volt senkivel szabados beszéllelem, söt senkit nem is láthattam...« (Radvány, Koháry-lt. Pars III. no. 3221.)” Idézi: VARGA Imre, „A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költészete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 5. sz. (1973): 501–513, 504, 10. jegyzet.

13 Balázs-Hajdu Péter szerint csak az első füzet tartalma tűnik autentikusnak, a kötet anyagának nagyobb része viszont az utólagos megalkotottság benyomását kelti. BALÁZS-HAJDU Péter, „Haza, a magasba: Koháry István jelentőségéről”, *Verso* 4, 1. sz. (2021): 65–73, 70.

a börtönbeli lejegyzés időszaka következett,¹⁴ miután a fogva tartás enyhülő viszonyai már lehetővé tették a papír és tinta használatát.¹⁵ Lehetséges, hogy a költő a szabadulás után tisztázatokot is készített. A szövegalkotás folyamatát a csábrági vár visszafoglalása (1709) utáni rekonstrukció és ismételt lejegyeztetés, majd az 1720-ban megjelenő kötet előkészítésének, azaz a rendelkezésre álló szöveganyag kiválogatásának, korrigálásának és kiegészítésének, illetve a végleges kötetkompozíció kialakításának időszaka zárja le.

A modern kori recepcióban némi zavart okozott a kritikai szövegkiadás azzal, hogy a kronogramok évszámadatait hibás számítások alapján adta meg.¹⁶ Ez azért is meglepő, mert a kéziratok sokszor helyes jelölései is felhívhatták volna a figyelmet a tévedésekre. E tekintetben különösen figyelemre méltó az OSZK tulajdonában lévő, Quart. Hung. 981. jelzetű kolligátum nyomtatványainak anyaga: a majdnem minden kronogram mellett megtalálható kézírásos bejegyzés évszámfeloldásai igen sok esetben eltérnek a kritikai kiadásban szereplő dátumtól. Tartalma alapján (korrektúrajelekkel ellátott nyomtatványok, kéziratok anyag, a *Sok óhajítás [...] közben szerzett versek* lajstroma) összeállítója alighanem maga Koháry lehetett, a kézírásos bejegyzések is bizonyára hozzá köthetők (noha valószínűleg nem saját kezűek).¹⁷ Ha a kritikai kiadás jegyzetapparátusának téves évszámfeloldásait korrigáljuk, akkor kiderül, hogy a költő a szakirodalomban megfogalmazódó vélekedésekkel ellentétben valójában igen következetesen jelölte meg a versek, illetve – füzetcímek esetében – a verscsoportok (fiktív vagy valós) keletkezési idejét.

A kritikai kiadás lapalji jegyzetei rögzítik a kéziratok és a nyomtatványok eltéréseit, ezek zöme azonban jelentéktelennek mondható: többségük csupán nyelvjárási variáns. Mindazonáltal már e kisebb-nagyobb eltérések alapján is elmondható, hogy ha a nagyobb átalakító műveleteket igazoló szövegváltozatok nem is maradtak volna ránk, akkor is tudomásunk volna a költeményeken eszközölt kisebb javítgatásokról, vagyis a címben idézett állítást már az egyes alkotások stilisztikai szempontú korrekciója is elegendő mértékben cáfolja. E műveletek közé sorolhatóak az elírások helyesbítésein túl a toldalékokon végzett

14 A későbbi börtönversek esetében nyilván ez a szakasz képezte az első fázist.

15 Arra, hogy Koháry rabsága alatt hozzá tudott jutni papírhoz, egyértelműen utalnak mind egyes szövegbeli helyek, mind a fennmaradt levelek. RMKT XVII/16, 595. Koháry levelezése kapcsán ld.: HAJZER-MÓDLI Éva, *Szerepek és imázsépítés: Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és politikai gondolkodásmódja*, doktori disszertáció (Budapest: ELTE Történettudományi Doktori Iskola, 2019), doi: 10.15476/ELTE.2018.092.

16 Vö. HERNÁDY Judit, „Koháry István kronogramjai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 2. sz. (2020): 224–232.

17 Hasonló bejegyzések, javítások találhatóak a kisebb terjedelmű kéziratok összeírásokban is: halvány tintával, kurzív írással. Mivel Koháry kézsérülése miatt aláírása helyett is névbélyegzőt használt, nem valószínű, hogy saját kezű javításokra képes lett volna. Vö. RMKT XVII/16, 596, 604.

stiláris egyenetlések is. A ránk maradt anyagban egész sorok átírására csupán néhány példát találhatunk, ezekről azonban határozottan kijelenthető, hogy a „jobbítás” jegyében születtek. Koháry az RMKT 24. számú versnél a grammatikailag össze nem illő tagmondatot cserélte le, a 30. és 34. számú versek esetében pedig az új változatokkal redundáns tartalmakat helyettesített. A legérdekesebb változtatást a 35. számú vers 18. strófája tartalmazza, ennél ugyanis az előbb említett okok egyike sem lehet az átírás indoka.¹⁸ Alighanem a ciklusrend átalakítása indokolta a módosításokat, mivel e helyütt – mint látni fogjuk – eredetileg a már megenyhült körülményekről volt szó, az e témának szentelt vers (*Megkönnyebült már...*) hátrébb való mozgatása után azonban a két tál éték említése már nem illett a történések menetébe, ezért Koháry ennek helyébe a kenyéren és vízen való élés sanyarúbb szituációt jelző motívumait helyezte.

A kolligátumok kéziratossága miatt ismerünk néhány, a szerzői életmű vonatkozásában jelentékenyebb, ám nyomtatásban nem közölt alkotást is. Ezek közül a két terjedelmes epikus költemény (RMKT 80–81.), az istenes könyörgés (RMKT 83.) és a Zrínyi-parafrázis (RMKT 88.) mellett a legfontosabb a költő unokaöccséhez, Koháry Andrásához címzett rövid ajánlóverse (RMKT 82.), mely a Koháry-féle, már az első kötetnél is jelentkező fűzfapoézis-metaforikát fűzi tovább.¹⁹ A kéziratok ezek mellett még számos rövidebb, publikálatlan verszetet is tartalmaznak. A következőkben a jelentékenyebb szöveg- és koncepcióbeli módosulások eseteit veszem sorra.

A ciklusszerkezet utólagos átalakítása: a *Sok óhajítás [...]* közben szerzett versek első füzeté

Az OSZK Fol. Hung. 151. jelzetű kézirat a *Sok óhajítás [...]* közben szerzett versek első füzetének verseit eltérő sorrendben (RMKT 18., 17., 20., 21., 19., 22–27., 40., 28–39., 16., 41.) tartalmazza,²⁰ ami arra mutat, hogy az 1720-ban megjelent kiadványban található ciklusszerkezetek utólagos munkálatok eredményeként születtek meg.²¹ Két nagyobb tematikus egység körvonalai már a korábbi változatban kivehetőek: ilyennek tekinthető az RMKT 22–27. és a 30–39. számú versek csoportja. Előbbiek a versekben megszólaló alany kifelé forduló, és a főúri életmód különféle aspektusait kritikusan számba vevő jellege kapcsolja össze, a második verssorozat pedig az évkör újévtől pünkösdig tartó nagyobb ünnepnapjai mentén haladva építkezik. Ezek az egységek belső rendjüket változatlanul meg-

18 RMKT XVII/16, 96.

19 MARÓTHY Szilvia, „Koháry István »paraszt versei«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4. sz. (2017): 464–472, 472.

20 RMKT XVII/16, 599.

21 Az első két ciklus versei: Uo., 51–109.

őrizve kerültek át a nyomtatvány anyagába, sőt az első verscsoport esetében az említett jelleg még egységesebbé is vált a *Mindenek fölött embernek...* című költemény (RMKT 19.) áthelyezésével. A korábban még az *Elméje embernek...* (RMKT 21.) és a *Valaki Istenben bízik...* (RMKT 22.) című ciklusdarab közé ékelődő alkotást ugyanis Koháry a nyomtatványban a *Magyarországnak elveszett szabadságán...* című vers (RMKT 20.) elé helyezte, az egyén fizikai rabságát hangsúlyosan tematizáló vers ezzel a Magyarország török rabsága felett kesergő költemény elé került, mintegy megelőlegezve annak szélesebb látókörű problematikáját. Az új változatban a kifelé tekintő, az egyén közvetlen problémáit a közösségi-társadalmi élet keretében megközelítő szakasz már voltaképpen e jeremiádszerű ciklusdarabtól megkezdődik. A nemzeti közösség után a beszélő figyelme először családtagok felé fordul, majd a saját társadalmi helyzetével, főúri életmódjával együtt járó világi vonatkozások felett elmélkedik. Ez a szakasz (RMKT 20–27.) tehát koncentráltabbá és egyneműbbé vált, a verscsoportot megelőző ciklusdarabok kéziratbeli és végleges sorrendje közötti eltérések azonban még érdekesebb koncepció-módosulásról tanúskodnak.

A nyomtatványbeli nyitóvers (RMKT 15.) hiányzik a kéziratból, noha a költemény címe cikluscímként már ott is szerepel. Koháry tehát utólag írta meg a kötetkompozíciót nyitó költeményt, mely pozíciójához illően önreflexív megnyilatkozásokat tartalmaz, s mintegy felvezeti a kötet anyagát. Véleményem szerint a szövegelméletek alapján a vers címe cikluscímnek legalább annyi joggal tartható, mint verscímnek, főként hogy a módosítások során a kötet cikluscímére jellemző évszámjelölő funkciót sem vesztette el, a költemény sajátos tartalma pedig egyébként sem igényelt külön tartalomjelölő címet.

A nyitóvers szerepét a kéziratban a *Fölséges Istennek...* című vers (RMKT 18.) tölti be, melyben keresztény és sztoikus elemek vegyítésével a rabság élettényezőjének elfogadása megy végbe, majd a rá következő, *Uram Jézus, segíj...* című költeményben (RMKT 17.) az elmélkedés hangneme átfordul könyörgésbe. A kiadványban e két alkotás sorrendje nemcsak fordított, de tematikusan egybe tartozó együttesüket még egy szerencsevers is megelőzi (RMKT 16.). Ez utóbbi ciklusdarab a kötetbeli nyitóvershez (RMKT 15.) hasonlóan sajátos jelleggel bír: akrosztichonja tartalmazza a szerző nevét, témája pedig szintén rávetíthető az egész kötet anyagára. A kéziratban viszont még a két ciklus végén, azok utolsó előtti darabjaként szerepel. Koháry a nyomtatvány előkészítése során valószínűleg felismerte, hogy saját élethalakulását a szerencse forgandóságának példázatává avató költemény kiválóan alkalmas az önéletrajzi narratíva felvezetésére. A szerencsevers ráadásul a szerzői név akrosztichonos megadásával a név nélkül megjelentetett kötet attribúálását rögtön a kompozíció elején el is végzi. Az új változatban Koháry az önéletrajzi narratíva folytatásának lehetőségét a könyörgés előre helyezésében látta meg: a dominánsan személytelen modalitá-

sú szerencsevers mögé egy kifejezetten személyes hangvételi darabot illesztett, mely egyúttal a verssorozat áhítatos alaphangját is megadja. Az elmélkedések sorát elindító, *Fölséges Istennek...* című vers (RMKT 18.) után helyezte el a rabság élethelyzetét közelebről is bemutató, így szintén a ciklus első felébe kíváncszó *Mindenek fölött embernek...* című darabot (RMKT 19.).

A kéziratbeli első ciklus zárata azonos a nyomtatványbelivel, ám a záróverset megelőző alkotás eredeti pozíciója kissé zavarba ejtő: a *Megkönnyebbült már...* című költemény (RMKT 40.) a kiadványban a második versfüzér utolsó előtti verse, mely a húsvét és pünkösd ünnepei által felkeltett reményekre visszautalva a rab sorsában hamarosan beálló enyhülésről ad hírt, s azon túl, hogy a második ciklus szerves részének tűnik, itt még kronológiailag is későbbi alkotásként szerepel. Úgy vélem, hogy a tárgyalt költemény transzponálása megalapozottá teszi azt az olvasói benyomást, hogy a kötetbeli második ciklus két utolsó darabja (RMKT 40. és 41.) tartalmi szempontból a két szorosan összetartozó verssorozat közös zárlatát képezi. Megjegyezhető még, hogy a börtöntematika a maga konkrét vonatkozásaiban feltűnően háttérbe szorul a második, erőteljesebben elmélkedő jellegű ciklusban. A *Megkönnyebbült már...* című költemény (RMKT 40.) valóban inkább a börtöntematika e konkrétabb vonulatának zárlataként kezelhető el, de a liturgikus ünnepekre reflektáló verssorozat berekesztésére is alkalmasnak tűnhetett, mivel a remények kötetvégi beteljesülésének mozzanatát előlegezi meg.

A *Megkönnyebbült már...* (RMKT 40.) áthelyezése kronológiai problémát is felvet: a kéziratban még az 1683-as év alá sorolt versek közé tartozik, a nyomtatványban viszont már az 1684-ben keletkezett darabok sorát gyarapítja. De hasonló a helyzet *A szerencse forgandó voltáról* című verssel (RMKT 16.) is, noha ennél éppen ellentétes irányú az időrendi mozgás: az 1684-es keletkezésű alkotások sorozatából került át utólag az 1683-ra datált költemények közé. Mindez arra utal, hogy noha az évszámjelölések általánosságban akár hitelesnek (referenciálisnak) is tekinthetők,²² az egyes költemények nem szigorú kronologikus rendben következnek egymásra: néhány helyen a logikai összefüggések bizonyosan felülírták a következetes időrendiséget. A szerző eljárás módja helyenként tehát egyértelműen elszakad a referencialitás szempontjától, és a művészi alakítás érdekében a fiktitás tényezőjét lépteti előtérbe.²³

A már tárgyalt két verscsoport közül a második ciklus törzsszövegét alkotó szakasz (RMKT 30–39.) esetében a keletkezési sorrendnek megfelelő közlést kétségbe vonó kézirat adat nem lelhető fel. E versek csoportja már a kéziratban

22 Azaz a fentiek ellenére is elfogadhatjuk azt a kronogramokba rejtett szerzői jelzést, mely szerint a vonatkozó ciklus versei 1683–1684-ben születtek.

23 Vö. SZIGETI Csaba, „Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89, 6. sz. (1985): 675–687, 677.

is olyan kiforrottabb koncepció meglétét tükrözi, amely fő vonalaiban később sem módosult.²⁴ Az első ciklus belső elrendezése ezzel szemben képlékenyebbnek bizonyult: a versek egymásra következése során nem rajzódik ki igazán határozott körvonalú narratíva, mivel itt hiányzik az a második ciklusban meglévő, lineárisan előrehaladó történetyszál, amelyre az egyes darabok felfűzhetőek lehetnének.

A kiadatlan líriko-epikus költemények verstípusa

Bár a késő középkorban megjelenő haláltánc a barokk időszak egyik kedvelt műfaja volt, viszonylag kevés magyar nyelvű példája ismert a régiség irodalmában.²⁵ Az OSZK Quart. Hung. 4159. és az OSZK Quart. Hung. 981. jelzetű kolligátumoknak²⁶ köszönhetően maradt fenn a szerző kéziratos haláltáncverse (RMKT 80.).²⁷ A műfaj magyar története szempontjából e költeményt egy olyan figyelemre méltó kísérletnek tarthatjuk, melyben hatásos módon ötvöződnek a lírai halálmeditáció és a dramatizált haláltánc-történet elemei. A vers legnagyobb gyengesége a lírai és az epikus szál kevéssé szervesülő kapcsolata, ez a fogyatkozás alighanem Koháry előtt sem maradt észrevétlen: erre mutat, hogy az igencsak megrövidített publikált változat, amelyet a költő az alapszöveg első tizenkilenc és utolsó két versszakából állított össze, csupán a lírai alaphelyzetet, a halálközelség személyes élményét versbe öntő szakaszt tartalmazza (RMKT 53.). Noha a nyomtatványbeli cím is utal az alkotás töredék-jellegére (*Egyik része harmincöt esztendővel ezelőtt írt fűzfaverseknek*), a kiemelt szövegrész mégis egyseges, kerek egész benyomását kelti, önálló alkotás szintjére emelkedik.

A költemény kötetbeli pozícióját valószínűleg a szerzési dátum szabta meg, ami a kronogramok szerint 1685-re tehető, noha a hasonló versformájú, akrosztichonos darabok egyébként a kötet első füzetében található két ciklusban kaptak helyet. A szerző által közölt keletkezési dátum azonban felvet egy további kérdést is. Koháry ugyanis meglehetősen következetesnek mutatkozik az általa módosított Balassi-strófa és a négysarkú felező tizenkettes használata terén: előbbi – a most vizsgált példák, illetve az utólag szerzett kötetnyitó vers (RMKT

24 A ciklus értelmezése kapcsán ld.: BALÁZS-HAJDU, „Haza, a magasba...”, 71–73; HERNÁDY Judit, „A liturgikus év ciklusformáló szerepe Koháry István költészetében”, in *Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 28, 55–68 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020).

25 Lásd LUKÁCSY Sándor, „Magyar haláltáncok”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91, 2. sz. (1991): 111–137.

26 RMKT XVII/16, 626.

27 Uo., 281–292.

15. sz.)²⁸ kivételével – csak a legkorábbra datált ciklusokban jelenik meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a módosított Balassi-strófában írt költemények közel azonos időben keletkeztek. Ennek a feltételezésnek viszont ellentmondani látszik a most tárgyalt vers címében megadott évszám.

A jelen vizsgálódásba bevonható még Koháry *Az fűzfaverseknek faragására nézve hitessük el magunkkal ez egy órában előbbeni szabados sorsunkat, és ez következő leírt szónak bötüiből faragjuk ki unalmas verseinket* című, a haláltáncverssel formailag szoros rokonságban álló kéziratos költeménye is (RMKT 81.), amely a címbebeli kronogram alapján szintén 1685-re datálható.²⁹ E két vers olyan sajátos típust képvisel az életműben, mely több szempontból is eltér az első két ciklusban szereplő, formailag rokon költemények csoportjától: argumentumként kiírt akrosztichonjuk mellett évszámjelölő verscímekekkel is rendelkeznek, terjedelmük jócskán túlnő a korai versekre jellemző határokon, s a lírai versforma alkalmazása ellenére is inkább epikus jellegű daraboknak tarthatóak.³⁰ Ez azért érdekes, mert Koháry később sem tért vissza a módosított Balassi-strófa használatára, s e korai újítása ellenére úgy tűnik, hogy a költőt kevésbé érdekelte a versformák váltogatásában rejlő lehetőségek kiaknázása: az említett váltást követően majdhogynem kizárólag felező tizenkettesben írta költeményeit.³¹ A kérdés tehát így hangzik: lehetséges-e, hogy 1685-ben, amikor – feltételezésünk szerint – Koháry már felhagyott a verssorok kezdőbetűiből építkező akrosztichonok használatával, újra módosított Balassi-strófában akarta megírni e terjedelmes alkotásokat? Hiszen e kifejezetten lírai versformát korábban ő is inkább a rövidebb, epikus szálát nélkülöző alkotásainál alkalmazta. Az eltérő keletkezési dátumok terén észlelhető ellentmondást feloldhatjuk, ha figyelembe vesszük, hogy a versdátumok – főleg a terjedelmes darabok esetében – a szerzés befejezésének évszámát is jelölhetik. Erre az eshetőségre látszik utalni a haláltáncvers záró sora, mely szerint a szóban forgó költemény megírásához a költő még rabságában kezdett hozzá („Kesztem rabságomban s kornyadozásomban ez vers csináláshoz”).³²

28 Itt alighanem a ciklusokba való illeszkedés formakényszere indokolta a módosított Balassi-strófa használatát.

29 RMKT XVII/16, 292–306.

30 A Koháry-féle katalógusverseknek is ezek a legreprezentatívabb példái (a kissé más jellegű lakomavers mellett). Koháry katalógusversei kapcsán ld.: Kovács Sándor Iván, „Étel az asztalnok s italt az pohárnok...»: Egy Koháry-vers gasztronómiai ihlete”, in Kovács Sándor Iván, *„Eleink tündöklősége”: Tanulmányok, esszék*, 101–120 (Budapest: Balassi, 1996).

31 Jelenits István már magát a szabályos Balassi-strófa módosítását is a felező tizenkettes felé való elmozdulásként értékelte. JELENITS István, „Koháry István: Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor, bú nélkül nem élte”, in *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, 351–364 (Budapest: Akadémiai, 1979), 362.

32 RMKT XVII/16, 292.

Felvethető azonban az a lehetőség is, hogy a verscsoport két tagja valamikor az első két ciklus elkészülte után (vagy esetleg valamivel annak befejezése előtt) keletkezett, méghozzá a nagyobb kompozíciók létrehozásának első kísérleteként.³³ A szövegek kiadatlanága is mintha kísérletező jellegükre utalna: Koháry formai szempontokból valószínűleg nem ítélte igazán sikerültnek őket, s talán éppen e belátások sarkallták a felező tizenkettes használata melletti elköteleződésre. Ezt a feltevést erősíti, hogy a felező tizenkettesben írt első nagykompozíciók keletkezési dátuma szintén 1685. A kötet harmadik ciklusának alkotásai,³⁴ a *Bú enyhődésére* [...] szerzett versek mutatnak először jelentékeny formai eltéréseket az első két ciklusban alkalmazott alkotásmódtól. E ciklusban a felező tizenkettesek megjelenése mellett az akrosztichonos szövegépítés is módosul: a címhelyre is általában kiírt akrosztichon a sorkezdő betűk helyett itt már a strófakezdő betűkből olvasható ki.³⁵

A két költemény publikálásáról való lemondás azért is hat különösnek, mert a fennmaradt szöveganyag tanúsága szerint Koháryra nem volt jellemző azoknak a terjedelmesebb daraboknak a kéziratban hagyása, amelyek már lezárt, kész alkotások benyomását keltik. A haláltáncvers kiragadott részleteinek kötetbe szerkesztése hasonlóképpen figyelemre méltó szerzői gesztus: Koháry a vers legértékesebb, lírai hangoltságú, így a versformához is illő, rövid szakaszát emelte ki, majd helyezte el az 1685-ös dátumhoz kapcsolt versek sorában (RMKT 53.). Ebben az esetben tehát Koháry a szembeszökő formai elütés ellenére is ragaszkodott ahhoz, hogy művét az eredeti évszámnak megfelelő pontra helyezze, jöllehet a költemény első pillantásra inkább az első két ciklusba tűnt volna illőnek. Fentebb már esett szó a megtört akrosztichonú költemény korai daraboktól elütő jellegéről. A nyomtatványban olvasható új cím is az akrosztichon eljelentéktelenedésére mutat, noha a szóhatárokat jelző csillagok még szerepelnek a versszövegben. A halálemlékezés egyébként a kötetben egy álomversből elmeverssé alakított, líriko-epikus költemény mögött áll, vagyis egy imaginárius jellegében rokon alkotás mellé került, és noha attól világosan el van határolva, a haláltematikához illően mégis szövegegységet záró funkciót tölt be.

33 De megőrzésükről is gondoskodott. Ezek a teljes szövegű lejegyzések azonban nem a két kézirat anyagban maradtak fenn, hanem a kolligátumokban (OSZK Quart. Hung. 981; OSZK Quart. Hung. 4159). A haláltáncvers egy része ugyan megtalálható a korai (1683–1684-es) verseket összeíró OSZK Fol. Hung. 151. jelzetű kéziratban is, ám csupán annak második felében, melyet egy második, másoló kéz jegyzett le. E szakasz töredékes anyaga szembetűnően elüt a gondosan egybeszerkesztett első kéziratrésztől.

34 RMKT XVII/16, 109–130.

35 Vö. MARÓTHY, „Börtönben koholt...”, 20–21, 23–26.

A *Vasban vert rabnak* [...] versekben vett sétálása szövegvariánsai

A fentiekén túl a fennmaradt kéziratok anyagnak köszönhetően van tudomásunk arról is, hogy a *Vasban vert rabnak bús elmével, fáradva versekben vett sétálása* (RMKT 52.) milyen módosítások útján nyerte el végleges, nyomtatványbeli formáját és kötetkompozícióbéli helyzetét.³⁶ A költeménynek ugyanis megőrződött egy elvetett változata (*Tunya, rút heveréssel leírt verseknek első része után következik második része*, RMKT 99.), amely annak ellenére, hogy szövegszerűen nagyfokú egyezést mutat a kiadványban található variánssal, olyan kisebb eltéréseket is tartalmaz, amelyek a szerzői koncepció idő közbeni módosulásáról tanúskodnak.³⁷ Az eredeti cím egyértelműen utal arra, hogy a *Sétálás* első szövege még nem mint önálló műegész jött létre, hanem eredetileg a *Keseredett rabnak búban úszva s annak terhét húzva, ébren alva látott álma* című ciklus törzsszövegének második részével volt azonos, vagyis az RMKT 66. számú költemény helyett állt, ezt a szakaszt azonban a költő utóbb – valószínűleg a kötetkompozícióban kirajzolódó önéletrajzi narratíva kerek lezárása érdekében – teljesen átformálta.³⁸ Az újírás során egyes strófák más művekbe vándoroltak át: az elvetett változat eleje (RMKT 99/1–6. strófa) az új második részbe (RMKT 66.) került át, a szöveg majdnem egésze (RMKT 99/8–412. strófa) viszont a *Sétálás* (RMKT 52.) anyagával azonos, vége (RMKT 99/414–415. strófa) pedig a *Verseim végének vége* című (RMKT 71.)³⁹ költemény első és utolsó strófájaként hasznosult újra. Két strófa (RMKT 99/7 és 413.) csak az elvetett változatban található meg.

Érdemes azt is megvizsgálni, hogy a regisztrált átalakítások tematikailag milyen hozadékokkal jártak. Mind a *Sétálás* (RMKT 52.), mind az új második rész (RMKT 66.) megőrizte az elvetett változatban szereplő sétálás mozzanatát. Jóllehet a régi és az új második rész (RMKT 99. és 66.) címe megegyezik, szövegük nagymértékű eltérést mutat. Tényleges szövegvariánsok lévén, az elvetett változat és a *Sétálás* közötti különbségek utalnak az eredeti koncepció kisebb módosulásaira. A *Sétálás* új szerzésű első strófáját a kertmotívum kapcsolja össze az elvetett változathoz átemelt szöveggel. Az elhagyott szakaszok az új második részbe (RMKT 66.) módosult formában átkerülő elemeket tartalmaztak: a kert eredetileg egy álombeli színhely volt, a felütés pedig a kert urával való találkozás szituációját vezette be. A két variáns egyező szöveggel rendelkező anyagában található kisebb eltérések egy része az álomszituáció törléséből ered. Az új változat ugyanis álom helyett már elméleti sétáról szól, melyet csírájában már a korábbi szövegvariáns is tartalmazott (vö. RMKT 99/375–376. strófa). A költő dön-

36 RMKT XVII/16, 133–179.

37 Uo., 321–371.

38 Az utolsó ciklus anyaga: uo., 191–210. Az új változat (RMKT 66. sz.): uo., 208–210.

39 Uo., 265.

tése e mellékes motívumot a narratíva alapszituációjává növesztette, így az álom passzívan imaginatív működésmódja helyett a képzelet aktivitására került át a hangsúly: a főként látványelemekből felépülő, cselekménytelen történet a megszólaló aktív mentális teremtő képességéről tesz tanúbizonyságot.

További különbség, hogy míg az elvetett változatban a lírai szubjektum nem egyedül, hanem egy álombeli alakkal interakcióba kerülve, majd vele együtt sétálva jelenik meg, addig a *Sétálás* beszélője kapcsán semmi nem utal a kontaktus meglétére. E mozzanat kapcsán is megállapítható, hogy halvány nyomai már megtalálhatóak voltak az első változatban: bár a kezdőszituációt a kert urával való közös séta képezi, a cselekvésmód együttes jellege később fokozatosan háttérbe szorul, a még közösen felkeresett forráskút elhagyását követően a többes szám első személyű igék helyét az egyes szám első személyűek veszik át. A váltásra tehát éppen akkor kerül sor, amikor a sétálás dinamikus jellege a nyári laknál megtörik, s a játéktípusok szemlélése során a narráció alapját képező cselekvésforma statikusabbá válik.

A *Sétálás* két önreflexív strófával is kiegészült (RMKT 52/9–10. strófa), míg az eredeti szöveg 413. strófáját Koháry az álomszituációra való utalás miatt elhagyta. A kézirat és a nyomtatvány szövegváltozata között találhatunk még példát egy-egy szakasz törlésére, illetve sorrendcseréjére is.⁴⁰ Apró, de érdekes változtatásra bukkanhatunk az elvetett változat 135. strófájának szövegében: a kéziratban még hibásan szerepeltetett mitológiai személynév korrigálása olvasható a nyomtatványban, ahol Acis helyett a másik említett személyhez, Biblishez hasonló átváltozást elszenvedő Galatea neve áll (vö. RMKT 52/130. strófa). Meg kell még említeni az elvetett változat végén szereplő utolsó két strófát is. Ezek a fent említett ismételt lejegyeztetés során utólag megírt sorok ugyan az új változatból teljesen hiányoznak, ám egy másik kiadványban, hasonló szerepben még újra feltűnnek (RMKT 71/1. és 4. strófa). E költemény azt a logikus feltevést igazolja, hogy az újabb összeírás a szöveganyag módosulásával járt együtt. Mivel eltérés csak a konkrét alapszituáció tekintetében mutatkozik, a négystrófányi verszet bővítő szakaszai az új körülményekre vetnek némileg több fényt.⁴¹

A *Sétálás*ból törölt álomszituáció az új második rész (RMKT 66.) nyitóstrófaiba került át. A stilisztikai javításokon felül néhány részlet is megváltozott. A séta helyszínéül szolgáló kert helyett például az új szövegben már „zöldellő sik mező” szerepel. Az álombeli jelenés ábrázolása új vonásokkal bővül, a korábban közelebről meghatározatlanul maradó alak itt az első rész narratívájában sze-

40 Sorrendcsere fedezhető fel az elvetett változat 287. és 381. strófáinak újrairt utolsó sorai esetében (vö. RMKT 52/202. és 376. strófa). Versszakok szintjén ugyanennek az eljárásnak köszönhetően kerül az első változat 339. strófája kissé hátrébb (vö. RMKT 52/335.).

41 A várrombolás mozzanata már a jóval korábban keletkezett elvetett változat végén is megjelent (egyszerre általános és személyes vonatkozásban), ám itt a szöveg még Fülekre utalt. RMKT XVII/16, 370–371.

replő őrangyallal kerül fedésbe. A beszélő előtt megjelenő álomszereplő eltérően viselkedik: az önkicsinylő kifejezések – melyek a lírai szubjektumot állították némileg összetettebb pozícióba – eltűnnek, a fogadtatás gesztusai ezáltal egyöntetűen kedvezőké válnak. A megszólaló magatartásmódja is megváltozik, a kommunikációs helyzet ennek megfelelően átalakul, dialógussá fejlődik. Az olvasó számára azonban a párbeszéd csonka marad, az álombeli alaktól kapott válasz írásos közvetítését ugyanis – a szöveg közlése szerint – a papír hiánya megakadályozza. Ez a mozzanat egyúttal arra is rámutat, hogy valóban számolni kell Koháry látszólag referenciális utalásokat tartalmazó szöveghelyeinek fiktív jellegével, hiszen a kéziratos, első szövegváltozatnak köszönhetően tudomásunk van arról, hogy a vers folytatása valójában létrejött, még hozzá igen bő anyaggal. Alighanem az az új tényállás indokolhatta a nagyfokú koncepcióváltást, hogy Koháry a kötet összeállításakor ezt az újraírt költeményt jelölte ki a teljes szöveganyag kompozíciójának záró darabjává. Az (ön)életrajzi narratíva befejezése a rab sorsának isteni kegyelemből történő szabadulása mellett a papírhíányra való hivatkozással a kötetnyitó, ars poetica jelleggel is bíró vers képzeteihez kanyarodik vissza. Szintén a fikció körébe sorolható az a szövegbeli állítás, mely szerint a költemény utolsó strófáit már a király táborában tartózkodó, rabságából szabadult lírai szubjektum szövegezi meg, a kézirat alapján ugyanis e szakasz utólagos (minden bizonnyal a kötetbeszerkesztés idejére tehető) megalkotásával kell számolnunk, de alighanem ez ad magyarázatot a második vers aránytalan rövidségére is.

A *Sétálás* nyomtatványbeli változata előtt olvasható *A kegyes olvasóhoz... szóló költemény* (RMKT 51.), amelyben a versek jobbításáról, csiszolgatásáról lemondó szerzői vallomás is artikulálódik. A fentiek fényében kijelenthető, hogy e költemény valójában egy olyan kompozíció bevezetője, melyről bizonyosan állítható, hogy gondos szövegátalakító műveletek eredményeként nyerte el nyomtatásban olvasható formáját. Sőt maga a szóban forgó vers is ennek köszönhetően, két eredetileg különálló vers (RMKT 97. és 98.) egybeforrasztásával és kibővítésével jött létre.⁴²

A kései versek szövegalkotása

Koháry utolsó nyomtatásban megjelent műve már címében is utal fragmentumjellegére, ám nem abban az értelemben, mintha az egyetlen költeményből álló kötet anyaga töredékes volna, hanem úgy értve, hogy a vers rövidebb, különálló szövegegységek összeillesztése révén jött létre („ex fragmentis in otio scriptis” és

42 RMKT XVII/16, 631–632.

„hol egyszer s hol mászor [sic!] kifaragott s öszveszedett [...] versek”).⁴³ A kötet szöveganyaga szoros kapcsolatban áll a hasonló jellegű, bár csak kéziratos formában fellelhető, címtelen *Jól tudom, némelykor...* incipitű verssel (RMKT 100.), melynek több strófáját szó szerinti egyezésben, de eltérő sorrendben tartalmazza. Vagyis mindkét vers szövegalkotása a kompilációs technikára épül, amint arra a kéziratos (vagy más, nem nyomtatott) előzményszövegek egyértelműen utalnak. Azonban az már kérdéses, hogy a kompiláció melyik iránya (egybeépítés, kiemelés) tekinthető dominánsnak.

A kritikai kiadás szerint a rövid kéziratos vers (RMKT 91.) a bővebb költeményből kiemelve jött létre, noha éppen ennyi joggal volna felvethető a bővítés és egybeillesztés művelési eljárása is. Főként, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét költemény egyetlen szövegezésű, mindegyik kapcsán az az olvasó benyomása, hogy több téma szervesen egybekapcsolása révén jöttek létre, vagyis aligha feltételezhető, hogy eleve önálló, befejezett egész alkotó versként születtek volna meg. Valószínűbbnek tűnik, hogy a nyomtatványbeli cím által is jelzett egybetoldozás hozta őket létre, ami az egyes strófák többszöri hasznosítására is magyarázatot nyújt. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a vizsgált nyomtatvány zárja az életművet: benne valószínűleg a még kiadásra érdemesnek tartott versanyagot fűzte egybe Koháry, mivel ezeknek a témátörédeknek az önálló kidolgozása, kerek egészzé formálása már nem szerepelt tervei között. Ebben az esetben kevésbé szerencsés módon járt el, a ciklusos építkezés alighanem sikerültebb összképet hozott volna létre, ám ezt a lehetőséget a költő talán éppen a verstörédek rövidsége miatt vetette el.

Koháry kéziratos haláltáncverse és a belőle kiemelt strófák viszonya is felveti a fenti kérdést. Nem tudjuk, hogy a dramatizált halálmélkedés vagy a haláltánc történet ötlete született-e meg korábban, az akrosztichonos szövegépítkezés azonban arra utal, hogy a versegész volt meg előbb, s valóban csak utólag lett belőle kiszakítva a nyomtatásban is közölt szakasz. Annál a pontnál ugyanis, ahol a versszöveg megszakad, az akrosztichon egy összetartozó szintagma közepén megtörik, így ebben az esetben az a lehetőség kizárható, hogy a költő a haláltánc történetet utólag illesztette hozzá a kezdőszituációhoz.⁴⁴

Ha a kiadatlan *Jól tudom, némelykor...* incipitű vers (RMKT 100.) vándorstrófáinak útját megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy az újonnan létrejövő variánsok kapcsán két megvalósítási irány különíthető el. Az elsőt a már említett okokból kevésbé sikerültnek tartható *Descripti versus ex fragmentis...* szövege (RMKT 90.) képviseli: ennél az időskori haláltematika keretében az egyéni vonások, életlé-

43 Uo., 311–316.

44 Versek összevonására és különválasztására mutató további nyomokat is találhatunk a kéziratos anyagban: az RMKT 97. és 98. számú versei egybefűzve és kibővítve a 97-es számú címe alatt szerepelnek a kiadványban, míg a nyomtatványban különálló *Jesus* (RMKT 58.) és *Maria* (RMKT 59.) című párvers korábbi szövegváltozata még egyetlen művet alkotott.

nyezők kerülnek előtérbe, a beszélő világi tevékenységének egy-egy elkülönülő szegmense ötvöződik a vallásos hangvételt megszólaltató szakaszokkal. A másik típus szintén a haláltematika vonalán építkezik, ám a személyes halálközelség érzését tipizáló módon, az egyéni tényezőket háttérbe szorítva verseli meg. Így viszont egy kifejezetten jól sikerült, barokk terjengősségtől mentes, személyes halálelmélkedés jön létre (RMKT 78).⁴⁵

Összegzés

Mint láttuk, a költő környezetéhez köthető kéziratos források arról tanúskodnak, hogy Koháry művei kapcsán mindenképpen több alkotófázisról kell beszélni. A szövegeken végzett módosítások több esetben is túlléptek az egyszerű stilisztikai javítgatások körén, a *Sok óhajlás* [...] *közben szerzett versek* első füzetében található ciklusok belső rendjének utólagos átszerkesztése egy kiérleltebb költői koncepció eredménye. Ugyanezt tükrözi a *Vasban vert rabnak* [...] *versekben vett sétálása* szövegváltozatainak vizsgálata, noha ebben az esetben az állhatott az újraírás háttérében, hogy a kiadás miatt szükségessé vált az egyes műveket legalább minimális szinten egybefogó, kerek önletrajzi narratívát létrehozó kötetkompozíció megalkotása. A módosítások áttekintése egyúttal arra is felhívta a figyelmet, hogy a kronogramok jelzéseit óvatosan kell kezelni, mivel a költemények biografikusnak tűnő utalásai is a költő által megteremtett fikció részét képezik.

A fenti elemzések fényében beigazolódni látszik, hogy a Koháry által megformált szerzői önkép formulákkal operált, nem pedig a költő tényleges alkotómódját jellemző, tényszerű állításokat fogalmazott meg. A „jobbítás” szándéka egyértelműen felfedezhető a nyomdába bocsátást megelőző szövegátalakító műveletek terén, akár csupán stilisztikai-nyelvi korrekciókról, akár egy-egy műegész érintő koncepcióváltásról van szó. A magát fűzfapoétaként jellemző Koháry István tehát valójában nagy gondot fordított műveinek nyelvi és szerkezeti kidolgozására, ahogyan kéziratos és nyomtatott anyagokat is magukban foglaló gyűjteményei esetében is ügyelt az igényes formai kialakításra.

45 A kötet részletes elemzése: HERNÁDY Judit, „Koháry István lírai meditációi az emberi élet végéről”, *Forrás* 10, 7–8. sz. (2018): 65–79.

„I did not improve my poems”: The manuscript as the source of information about the creation of poems in the light of the Koháry-composite volumes

In my study, I aim to analyze the methods of rewriting in the works of István Koháry, a Hungarian poet from the 17th century. Through the examination of how the poet managed to recreate his writings after their impairment caused by historical events around 1703, I would like to point out that the texts underwent significant changes that confutes the poets own allegation about his non-amending writing methods (“verseimet nem is jobbítottam”, „I did not improve my poems”). The paper examines Koháry’s two early cycles, a baroque dance of death poem, a dream-poem which has been transformed into a mind-poem, and some late works.

„Editor Poetarum Hungaricorum”

Révai Miklós Faludi-kiadásai

Bevezetés

„Az a’ nagyobb formájú Győri nyomtatás már csak el vetni való.”¹ – írja Révai Miklós 1787. július 5-én, egy hónappal Faludi Ferenc verseinek második, pozsonyi, egy évvel verseinek első, győri kiadása után. A kiadásokat irodalomtörténetünkben addig példátlan előkészületek előzték meg, melyek során megszületett az első szerkesztő, aki nem saját szépirodalmi műveit vagy más, kanonizált szöveget adott ki és a kiadvány hasznát saját bevallása szerint nem az anyagiakban mérte, mint a piaci alapon működő korabeli kiadók, akik csak a felmerülő igényeket szolgálták ki, hanem az egész hazának akart használni és kiadni minden magyar nyelvű verset. E nagyívű vállalkozás elnevezése többször változott az 1780-as években megjelent, az előkészületekhez tartozó szövegekben, végül *Költeményes Gyűjtemény* néven rögzült irodalomtörténetünkben. Az egyetlen állandó pont a változó tervek közepette Faludi Ferenc költői műveinek közreadása volt, míg a többi szerző személye, a kiadások időpontja és a finanszírozás miéntje is folyamatosan változott.

Vizsgálatom tárgyai a *Költeményes Gyűjtemény*hez tartozó, Révai által a nagyközönségnek szánt felhívások és a kötetek. Tanulmányom első felében a felhívások segítségével azt próbálom kideríteni, hogy a korabeli olvasók milyen információkhoz juthattak ezzel az első, közösségi összefogásra felszólító kezdeményezéssel és annak rejtélyes közreadójával kapcsolatban, és mennyire lehettek elégedettek a megjelenő Faludi-kötetekkel. A tanulmány második részében arra a kérdésre keresem a választ, hogy miért volt szükség rövid időn belül kétszer megjelentetni Faludi verseit. A szakirodalomból egyértelmű választ kapunk, mely összhangban van Révai megnyilatkozásaival:

1 SZABÓ Katalin Viola, „Révai Miklós harmadik híradása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 776–783, 781.

...szemére hányták Révainak, hogy nem híven adja Faludi szövegét s egészen eltérő változatokat közöl, mint a melyek a közkézen forgó példányokból ismeretesebbek voltak. A támadásokban sok túlzás is volt, Révai valódi Faludi-szövegeket közölt, csak más változatokat, mint a melyeket németek ismertek; de a szöveg bizonyos hiányait maga is érezte s be sem várva az első kiadás elkeltét – Bacsányi megjegyzése szerint soká is kellett volna várnia –, sőt annak kelendőségét egyenesen megakasztva, alig egy évre már új kiadást bocsátott közre.²

Ezt a széles körben elfogadott véleményt a két kötet verseinek összehasonlításával vizsgálom meg.

A felhívások

A rejtőzködő Révai – 1782

Első magyar nyelvű hírlapunk, az ekkor éppen második születésnapját ünneplő *Magyar Hírmondó* 318 előfizetője³ az 1782. január 16-i számban találkozhat először Ráth Mátyás⁴ bevezetőjében egy levéllel, melynek szerzője az eredeti, magyar nyelvű versek kiadásának szándékát jelenti be olasz, francia és német minták alapján. A rejtélyes jövendőbeli közreadót így mutatja be a lelkes szerkesztő:

De kitsoda már az az érdemes Hazafi Bétsbenn, a ki azt a költséges, bajos, de annyival-is inkább ditséretes munkát magára vállalta? – Nevét még nem szabad ki-jelentennem. Elég a' hozzá, hogy az egy értelemes, tudós Magyar, a ki maga-is jeles Poéta.⁵

Azt nem tudjuk meg, hogy miért nem árulhatja el a közreadó nevét Ráth, de vajon kire gondolhatott az olvasó? Feltehetően Bessenyei Györgyre, aki 17 éve Bécsben él és 1765 óta a bécsi magyar testőrség tagja. Korábbi művei, mint a *Magyarság* (1778), *A holmi* vagy *A magyar néző* (mindkettő 1779) ékes példái hazafiságának, az 1777-es *Bessenyei György Társasága* pedig saját és arisztokrata barátai poétai munkáit tartalmazza, továbbá származása és társadalmi pozíciója lehetővé teszi a költséges munka finanszírozását. A tervezett kötet munkacíme: *Régi*

2 FALUDI Ferenc, *Versei*, kiad. NÉGYESY László, Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-Társulat, 1900), 115.

3 FERENCZY József, *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig* (Budapest: Lauffer Vilmos, 1887), 27.

4 Nevét majd csak az 1790-es években magyarosítja Rátra.

5 RÁTH Mátyás, „Tudománybéli dolgok”, *Magyar Hírmondó* 2, 5. sz. (1782), 33–38, 38.

és *Uj Elegyes Vers Gyűjtemények Első Köttete*, vagyis egy hasonló gyűjteményes munka, mint Bessenyeie 1777-ből, kiegészítve régi magyar nyelvű versekkel.

A minél nagyobb bizalom elnyerése érdekében Ráth megnyugtatta olvasóit: „Talán előre való fizetést (praenumeratit) avagy munkájának megvételére való kötelezést (subscriptit) kíván? Sem egygyikét, sem másikat.”⁶ Ezek a Nyugat-Európában már használt előfinanszírozási módszerek Magyarországon a század végére alakultak ki könyvek esetében,⁷ így az ismeretlen Magyar Hazafi kissé rezignáltan veszi tudomásul vállalkozásának anyagi vonzatait megszólalása első mondatában: „Bizonyos lévén, úgy mond, hogy nem nyerem vissza költséget; csak ugyan még-is, Hazám szeretetéből viseltetvén reá szántam pénzemet”.⁸ Ebből a kijelentésből egy gazdag arisztokratára következtethetünk, esetleg magas rangú egyházi személyre.

A következő mondatok a versek kiemelt szerepéről szólnak a nyelv életében:

Valaki tsak, bár múltó félben-is, meg-tekénti virágzó állapotjokat a kivivelt külső nyelveknek, azonnal tapasztalni fogja, hogy arra, első és leghathatós eszköz volt a vers-irogatás. S minden nyelvnek ott tenyészik, mintegy meleg ágyban, ott nevekedik, ott épül minden szépsége, minden kellemetessége, minden ereje.⁹

Aki ismerte Bessenyei műveit, itt elbizonytalanodhatott, mert Bessenyei ellentétes véleményen van a versek szerepével kapcsolatban:

Igen meg tsalatkoznak, a' kik azt tartják, hogy a' Vers írás leg alkalmasabb Eszköz a' Nyelv gyarapítására. A' Vers írás az Elmét élesíti, de a' Nyelvet nem formálja. Nagy szorúltsága vagy on akkor a' Poetának, mikor neki szót kell formálni. És, mint hogy a' Vers írásnak tzelja az, hogy a' maga kedvelltetésével az elő adatott igazságokat érthetőkké, 's mindenek előtt kellemetesekké tegye; azon is kell a' Poetának mindenkor igyekezni,

6 Uo., 35.

7 VOGEL Zsuzsa, *Az olvasás útjain, a biográfiától a közköltészetig: Faludi Ferenc műveinek fogadtatása*, Erdélyi Tudományos Füzetek 292 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020), 115. Ugyanakkor az újság olvasói számára ismert volt, a *Magyar Hírmondót* elő kellett fizetni, melynek éves díja hat forint volt, postázva nyolc, a számok szerdán és szombaton készültek. Az előfizetési díjak Révai szerkesztősége idejéig, 1784 elejéig nem változtak.

8 RÁTH, „Tudománybéli dolgok”, 35.

9 Uo., 35. Hegedüs Béla mutat rá a gondolat forrására: „Révai gyakran idézi Karl Friedrich Flögel *Geschichte des menschlichen Verstands* című munkáját, amelyben a költészet egy nyelvi szegény, korai környezetben kitüntetett szerepet kap, mégpedig azért, mert az emberi érzékenységet a primitív nyelvhasználat ellenére a leghatékonyabban volt képes serkentgetni.” HEGEDÜS Béla, „Az irodalomtörténet mint érv az irodalom léte mellett: Révai Miklós felhívása a *Magyar Hírmondóban* és a *Költeményes Magyar Gyűjtemény*”, in *Doromb: Közköltészeti Tanulmányok 6.*, szerk. Csörsz Rumen István, 101–112 (Budapest: reciti, 2018), 103.

hogy a' bé vett igazságok' értelmét, ki keresett, és szokatlan szókkal meg ne homályosítsa.¹⁰

A *Jámbor szándékot* az előszó tanúsága szerint 1781-ben írta Bessenyei. Mivel 1781-ben Bessenyei még és Révai már újra Bécsben tartózkodott, elképzelhető, hogy a kézirat ekkor került Révaihoz, de annak tartalmát vagy gondolatait mindenestre már ismerhette.¹¹ A kéziratot csak 1790-ben adta ki Révai, de hasonló gondolatokkal találkozhatott Révai és az olvasó Bessenyei korábbi műveiben is, ilyen például a híres hely a *Magyarságból*:

Jegyezd meg e nagy igasságot, hogy soha a földnek golyobissán egy Nemzet sem tehetted addig magájévé a' böltsességet, mélységet, valameddig a' tudományokat, a maga Anya nyelvébe nem húzta. Minden Nemzet a-maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.¹²

Ezt a gondolatot visszahangozza Révai 1781-ben megjelenő Makó Pál művéből készített fordítása, hiszen *A' mennykönek mivoltáról, 's eltávoztatásáról való böltselkedés* előszavában még a tudományos munkák fordításának fontosságát hangsúlyozza:

Kötelességemnek éreztem ezt a' tiszteletet néked leginkább megadni: a' ki, örömmel látván édes hazámnak újulásakor tellyesebb böldogulásunkra az arany időt felvirradni, igen felébredtem, a' mennyire tölem-is kitelhetik, a' köz jót előbb mozdítani: most ugyan először inkább még hasznos fordításokkal, többire Tudakosi, és Természettudásbéli dolgokból: mivel még nem bátorkodom magamtól valami nagyobb munkát kiadni.¹³

10 BESSENYEI György, *Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék*, kiad. RÉVAI Miklós (Bécs: Hummel János Dávid, 1790), 27.

11 A császárnak 1784-ben átadott, a Magyar Nyelvemelő Társaság megalapítására irányuló tervezet és a nyomtatásra való készülődés, mely az év eleji levelekből kiolvasható, erre enged következtetni, illetve a *Jámbor szándék*hoz tartozó előljáró beszédben megjelenik az 1784-es év és a *Magyar Hírmondó*, mely alkalmas teret biztosíthatott volna a mű megjelentetéséhez. A *Jámbor szándék*, az 1784-es *Propositio* és az 1790-es *Planum* kiváló összehasonlító elemzését lásd THIMÁR Attila, *Hős és áldozat*, *Historia Litteraria* 22 (Budapest: Universitas, 2007), 81–110.

12 BESSENYEI György, *Magyarság* ([Bécs]: s.n., 1778), 6.

13 MAKÓ Pál, *A' mennykönek mivoltáról, 's eltávoztatásáról való böltselkedés*, ford. RÉVAI Miklós (Pozsony–Kassa: Landerer Mihály, 1781), fol. A3r–v. A fordítások hasznos volta egyrészt megkérdőjelezhetetlen, másrészt gyakori fordulat irodalmunkban, már az első magyar nyelven megjelenő szépirodalmi mű fordítója, Pesti Gábor is így üdvözli olvasóit 1536-ban, igaz, még latin nyelven: „Mivel látom, hogy majdnem minden halandó és a földkerekség nemzeti fordítások csodálatos sokaságával bővelkednek, és szerte a világon ezen serénykednek; hogy hazájuk dicsőségét valamicskével gyarapítsák, azáltal, hogy övéiknek mind nyelvét, mind szellemét finomítják és mind szélesebb körben terjesztik el; miért ne szabadna nekem is – kérdem én – a mi nyelvünket és a mi szellemünket a régi bölcsék tudományával gyenge erőm

Tehát ebben az esetben egyetért Bessenyeivel. Jól látható, hogy Révai véleményét és elgondolásait céljaihoz igazítja. Mivel a felhívás esetében verseket akar kiadni, ezek kiemelt szerepét hangsúlyozza a nyelv életében, míg fordítása bevezetőjében a tudományos művek fontosságát emeli ki a magyar nyelv művelésében.

A felhívásban Andreas Schmidt bécsi nyomdász neve és címe van megadva, ahova másolatokat és a kéziratokat lehet küldeni. Bessenyeinek 1770 és 1780 között húsz műve jelenik meg, ebből tizenöt Bécsben, így az olvasók joggal gondolhatták, hogy neki küldik a szövegeket.¹⁴ A következő mondatot olvasva is inkább gondolnánk egy arisztokratára, semmint egy szegénységi fogadalomban élő szerzetesre:

Én ugyan vigasztalással olvasgatom gyűjteményimet; és olyan kintsekhez-is férkezvén, a mellyeket nem sokan láthattak még, azt végeztem el magamban, hogy ne tsak magam lejeljem azokban kedvemet, hanem közre botsássam. Ezek ama nagy nevezetű Faludinak hólta utánn maradott elég számos versei; azután a Császári Könyvházban találatott egynéhány darabotskák is; és a miket még Magyar országban lévén egybe gyűjtöttem.¹⁵

A második mondatot gyakran idézik, de az elsővel együtt megint Bessenyei juthat eszünkbe, aki bár csak rövid ideig, de az udvari könyvtár tiszteletbeli őre volt 1779-ben, vagyis hozzáférhetett rejtett kincsekhez a könyvtárban, és saját gyűjteménye lehetett értékes kéziratokból, akár Faludi Ferentől is, hiszen a költők a korban szívesen adtak ajándékként versesköteteket nagy hatalmú pártfogóknak.¹⁶

Ezek után szerepel a kéziratok visszajuttatására és a tiszteletpéldányok küldésére vonatkozó ígéret, majd rejtélyes közreadónk szerelmes versek beküldésére is buzdít. A 18. század végén a magyar nyelvű verseskötetek megjelenése

---

szerint ékesíteni, és a hazáért, melynek mindnyájan adósai vagyunk, fáradoznom.” PESTI Gábor, *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, szerk. Ács Pál, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető, 1980), 7.

14 Gondolhatnánk még arra, hogy Révai és Bessenyei együtt dolgoztak az előkészületeken, de Révai 1782 tavaszán írt leveleiben Bessenyei neve nem szerepel. A közös munka feltételezése ellen szólhat, amit Bessenyei és Révai kapcsolatáról tudunk. Révai a *Jámbor szándék* előszavában említi, hogy a kiadás gondját azért vállalja, mert szerzője a művet magára hagyta. Ezek szerint nem volt túl jó véleménnyel Bessenyeiről, bár újságírói működése alatt sokat idéz tőle a *Magyar Hírmondó*ban, tehát munkásságát ismerte és elismerte.

15 RÁTH, „Tudománybéli dolgok”, 36.

16 Jó példa erre Faludi Ferenc verseinek *Szombathelyi Kézirata* is: „Hogy verseinek kézirata mikor és hogyan került Szily püspök tulajdonába, ez ma már pontosan nem állapítható meg. A versesfüzetet valószínűleg ajándéknak szánta, talán a püspökké szentelés alkalmára.” FALUDI Ferenc, *Forgandó szerentse: Faludi Ferenc (1704–1779) kéziratosa versesfüzete*, bev. DOBRI Márta és KOVÁCS Mihály (Szombathely: Egyházmegyei Könyvtár, 1992), 5.

is ritkaságszámba ment,¹⁷ de szerelmes verseket tartalmazó kötetről egyáltalán nem tudunk.¹⁸ Amade László, Faludi grazi iskolatársa még katonaként is csak istenes verseit és hitvitázó beszédét jelenteti meg, és, bár Révai is kacérkodik később anakreoni verseinek kiadásával,¹⁹ melyre többször tesz ígéretet, ez is inkább tűnik figyelemfelkeltő megnyilatkozásnak, semmint kivitelezhető vállalkozásnak, főleg egy szerzetestől. Tehát ezek alapján a még szóba jöhető, magas beosztású egyházi személyeket is kizárhatjuk, egyházi gondozású szerelmes verseskötet kiadásáról nem lehet szó és egyházi személy tisztasági esküjével semmilyen módon nem fér össze ez a tematika.

A felhívás utolsó mondata is elgondolkodtató: „A köz énekekben pedig, a mellyeket ha az egész Hazából együvé küldenek, a külömb-külobm szó ejtéseket, természet indulatokat gyönyörködve tudálhatjuk.”²⁰ Ez a koncepció leginkább Ráth Mátyáséra emlékeztethette az olvasókat, aki az újság nyelvével kapcsolatban értékes gondolatokat fogalmaz meg a *Magyar Hírmondó* indulásakor:

A mi a Magyarorságot illeti, a mellyel a Hírmondó élni fog, az, az alföldi Tisza-melleyki, de a Duna-melleykivel és Erdélyivel elegyedett lészen. [...] Maga magán mind egygyik igen szűk, és azoknak a sokféle dolgoknak meg-íratatására, mellyek itt elő fordulnak, nem elégséges. A szóknak írassán nem illő senkinek meg-ütközni; holott az eránt még semmi közönségesen bé-vett szokás vagy szabás nintsen.²¹

17 Például a később is fontos szerepet játszó győri Streibig nyomda 1728-ban jelenteti meg az első győri nyomtatványt, melyet a század végéig 977 követ. „Ebből 509 db latin, 335 magyar, 129 db német nyelvű volt. Tartalmát tekintve 440 db vallási irodalom, 238 db egyéb szakirodalom, 156 db kalendárium, 112 db alkalmi kiadvány és 31 szépirodalmi mű.” HORVÁTH Sándor Domonkos, *Az első győri könyvsházak: Tanulmány* (Szombathely: Yellowprint Kft., 2001), 17.

18 Lásd TRÓCSÁNYI Zoltán, „A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma”, *Magyar Könyvszemle* 65 (1941), 22–37. Azért Trócsányi tanulmányára utalok, mert többek között Faludi-szöveget is idéz, mely segítségével rámutat a szerelmi tematikájú művek kiadásának lehetetlenségére.

19 „Vagyon ezen Kötetbenn Enekeimből is egy Könyvetske. Ezek még tsak mutatóba valók, és valójábann telylyes szándékom ilylyeket még többeket is színre botsátani. Egy különös Kötetet adok e' félékből közre, a' mint fogadtam is már a' Magyar Szépeknek az Ajánló Levélbenn. Ezek mind az Örömmnek lesznek Énekei, a' Szerelemnek Enyelgése, olyan izlésbenn, a' menynyire érte lehetek, mint a' Régi Görögök írtak hajdani, 's a' Romaiak, mint most írnak utánnok a' Frantziak, 's a' Németek, kivált Anákreont fogom követni, azt az Édes Énekeset, kihezz hasonlót ebbenn a' nembenn még nem látott a világ.” RÉVAI Miklós *Elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai* (Pozsony: Loewe Antal, 1787), fol.)(7v. Az anakreoni verseket tartalmazó kötet végül nem jelenik meg.

20 RÁTH, „Tudománybéli dolgok”, 37.

21 RÁTH Mátyás, „A Magyar hírlelő levelek eránt való tudósítás”, *Magyar Hírmondó* 1, 1. sz. (1780), fol. a4v–b4v, b4v.

Révai gyűjtésre való buzdítása a nyelv sokszínűségét hivatott bemutatni, annak megőrzését célozza, de mint látni fogjuk, ennek nem felel meg és a tiszántúli nyelvhasználat lesz a meghatározó.

Bár a szerkesztő aláírása nem szerepel az újságban, Ráth Mátyás személye mégis ismert lehetett az olvasóknak, hiszen ő indította a lapot és az első szám felhívásának 13. pontjában közli a nevét azok számára, akik vele akarnak levelezni. Így akár rá is gyanakodhattak az olvasók, hiszen olyan lelkesen támogatta az ötletet, hogy négy oldalt ír róla, míg a felhívás szövege mindössze két oldal hosszú.²² Az is hasonlóságot mutat a felhívás és az újság szerkesztési elvei között, hogy az anyaggyűjtésbe bevonja az olvasókat és tőlük kér szövegeket a későbbi kötetekhez, ahogyan Ráth is részben külső levelezőktől kapta a híreket, melyeket később a *Magyar Hírmondó* hasábján²³ közölt. Azt is fontosnak tartotta kiemelni és közölni a beküldőkkel, hogy, amennyiben másként nem rendelkeznek, nevük meg fog jelenni tudósításuk mellett, „Mert másét magamnak tulajdonítani nem szokásom.”²⁴ Révai segítőiről kiadásaiban csak általánosságokat közöl, konkrét neveket sosem említ, személy szerint köszönetet senkinek sem mond. Ebből és a későbbi felhívásokból is az rajzolódik ki, hogy saját ötletét valósítja meg komolyabb külső segítség nélkül, ami nem felel meg a valóságnak.

Az első felhívásban tehát Révai megpróbálja félrevezetni az olvasókat a személyét illetően és olyan felelőtlen ígéreteket tesz, melyek nem kivitelezhetőek. Talán a szerelmes verseket tartalmazó kötet kiadását megvalósíthatónak tartotta, de azzal tisztában kellett lennie, hogy nincs pénze önerőből finanszírozni a kötetek kiadását.

Újévi köszöntő – 1784

Bár Ráth 1783 tavaszára ígerte a verseskötetet, csak a *Magyar Hírmondó* 1784. januári, már Révai által újévi köszöntőjében találkozhat ismét az időközben kétszáz előfizetőre csökkent olvasóközönség a tervvel, és megtudhatja, hogy nagy haladás történt az ügyben, aki pedig az újságra való előfizetésen túl pénzt küld, az ezt a kiadást támogatja. Bessenyei nevét ugyan nem írja le Révai, de mint a *Magyarság* szerzőjére hivatkozik rá és idéz tőle. Majd tudatja az olvasókkal, hogy „Ihoh én vagyok az, a' ki a' *Magyar Vers Gyűjteménybenn* fáradozom.”²⁵

22 Meg is jegyzi: „Egygy kevésbé hosszatskán találtam ezen tudósítást tenni. De ám meg-is érdemlette.” RÁTH, „Tudománybéli dolgok”, 38.

23 Hasábján, mert a korabeli gyakorlattól eltérően csak egy hasádba tördelték az újságot.

24 RÁTH Mátyás, „Elöl-járó beszéd gyanánt való utól-írás”, *Magyar Hírmondó* 1, 1. sz. (1780), fol. a2r–v, a2v.

25 [RÉVAI Miklós], „Új esztendőre való: Igen az elején, de az utánn egyéb is”, *Magyar Hírmondó* 5, 1. sz. (1784), 1–16, 14.

Hogy ki ez az én, nem derül ki, és az új szerkesztő pár hónapos működése alatt névtelenségét végig gondosan őrzi. Külföldi elméleti munkák fordítását és a költők életrajzát ígéri a kötetekben megjelentetni, majd jelzi, hogy nincs elég pénze vállalkozása elkezdéséhez, de itt még konkrét összeget nem kér: „Ha keveset is adnak egyen egyen, nálam tsak többre gyűl össze, hogy azután bátrabban kezdhetem munkámat. Sok apró rakást tsinál.”²⁶ Közli Faludi *A Pipárul* című versét kedvcsinálónak,²⁷ de ha belegondolunk, hogy két év telt el, és a *Magyar Hírmondó* hetente kétszer jelentkezik levéllel, akkor nem valószínű, hogy bárki emlékezett a tervezetre, melynek címe nem egyezett az akkoriival. Talán Faludi nevének említése miatt köthették össze az olvasók a két vállalkozást, de a kötetek felépítésére vonatkozó terv csak ebben a számban szerepel, és szövegek beküldéséről vagy szerelmes versekről sincs már szó, tehát nem lehetünk biztosak ebben sem.

Mivel az első magyar nyelvű újságban ismét névtelenül jelentek meg ezek a gondolatok, nem valószínű, hogy bárki szövegeket vagy pénzt küldött volna. Míg Révai első alkalommal legalább ígéretet tett a szövegek visszajuttatására és tiszteletpéldányok küldésére, második alkalommal csak pénzt kért, de minden garancia vagy vállalás nélkül.

Révai felfedi magát – 1785

Az első, Révai Miklós aláírásával ellátott dokumentum 1785-ben *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény közre botsáttatásának újonabb hírré adatása* címen jelenik meg Streibig József győri nyomdásznál. Itt már egy kötet árát kéri előre Révai, majd ennek bevételéből kívánja finanszírozni a többi megjelentetését. Közöl többet Faludi verseiből, majd ígéri még régi versek közlését, és közöl is egyet saját versei mellett. Témánk szempontjából fontos ígéret még, miszerint:

Minden szorgalommal érte lészek azon kívül, hogy minden közbe tsúszható nyomtatós hiba, és motsok nélkül, véttessék ki a' sajtóból. Formájára nézve nagyságosabb, és szembe tűnőbb léssen. Ezeken tévén a' kezdetet, a' többi egész Gyűjtemény is, hogy egyenlőül bé köttethessék, mind egyenlő nagysággal fog közre botsáttatni. Eme jelen való Hírré adás némü némü példája, miként szándékozom az egészet ki nyomtattatni.²⁸

²⁶ Uo., 16.

²⁷ Első magyar nyelvű szonettünket, melyet Faludi a *Szombathelyi kéziratban* két négyes és két hármassorba tördel, és fölé is írja, hogy olasz szonett formára, Révai következetesen más formában jelenteti meg. Részletes elemzését később közlöm.

²⁸ RÉVAI Miklós, *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény közre botsáttatásának újonabb hírré adatása* (Győr: Streibig József, 1785), fol. B5v.

A kiadvány formátuma nyolcadrét volt, tehát ilyennek képzelte el a későbbi köteteket is, és itt ismét garanciát vállal a nyomtatvány minőségére, ahogy tette ezt korábban is, vagyis már előre nagy igényeket támaszthat az olvasó a megjelenő kötetekkel szemben. Majd, bár azzal kezdi az újabb felhívást, hogy csak egy kötetet kell megvenni előre, végül már háromnak az árát kéri, darabját húsz krajcárért, vagyis összesen egy forintot. Ismét közli Faludi pipaversét, de már a tiszántúli nyelvhasználatnak megfelelően, a címben is „A’ *pipáról*” alakot használva.

A díszes, harminc oldalas kiadvány aláírásában szereplő dátum 1785. június 15. Érdekes önéletrajzi tartalom található a felhívásban, természetesen a személyek konkrét megnevezése hiányzik:

És ha, több jó Haza fiak, anya nyelvekhez való szeretetekből ébresztvén engem’ azon közbenn szüntelen nem bíztattak volna, valójában már mindennek vége is szakasztott volna. Szánták azt a’ sok szép igyekezetet füstbe menni. Reá bírtak tehát már, hogy, előre való fizetést kérvén, a’ mi abból össze fog gyűlni, azon kezdjem a’ nyomtatást.²⁹

Nem ismerünk olyan levelet, amely arra utalna, hogy bárki rábeszélte volna Révait, hogy felhívást nyomtattasson és előfizetőket gyűjtsön, ugyanakkor a két ív terjedelmű díszes felhívás és annak szétküldése biztosan jelentős költségekkel járt, míg Faludi versei bevezetővel együtt is csak nyolc ívet foglalnak el az első kiadásban, tehát egy kisebb példányszámú kiadás már ekkor lehetséges volt.

A kiadvány végén megtudhatjuk a magyar nyelv és irodalom felemelkedésének legfőbb akadályát:

Tudom, mi akadályoztatja leg inkább a’ Magyar Olvasást, ’s ennek nem lettével, fájlalva nézhetjük, tsak eddig is mi károkat vallottunk. A’ Könyv árosok felette való fizetés kéréssel ártottak leg inkább a’ Hazának.³⁰

Ezt a kijelentést érdemes lenne megvizsgálni, és feltérképezni Révai viszonyát a nyomdákkal, akik megjelenő köteteiknek árusítását is végezték az 1780-as években. Ez a reprezentatív kiadvány alkalmas lehetett a figyelem felkeltésére, bár az előfizetési feltételek ellentmondóak.

1785 decemberében, fél év múlva jelenik meg az ugyancsak Streibig nyomdájában készült „*A magyar költeményes gyűjtemény kinyomtatására való ujonabb Segedelem Kérés*”, melyet Pitroff Pál így jellemez: „Hogy veszendőbe menő hitelet biztosíthassa, fűhöz-fához kapkod [...]. Csaplár a maga idejében e nyomtatványnak egyetlen példányát sem találta sehol, de a győri püspöki seminarium

²⁹ Uo., fol. A2v.

³⁰ Uo., fol. B6r.

könyvtárában van egy.”³¹ Ez már csak egy ív terjedelmű, de az előzőhöz hasonlóan díszes kiadvány, mely azért fontos, mert ebben olvashatunk először konkrét dátumról:

Mind azon által az ország szerte való igaz által szolgáltatás, állandóul, tsak kétszer fog egy esztendőbenn lenni: mindenkor hat-hat darabbal: a’ Pesti nyári és téli országos nagy Vásárkor, a’ honnét mindenüvé, bizonyosabb is, könnyebb is az alkalmatosság: úgy mint először Szent Medárd napi vásárkor, és az utánn másodsor Szent Leopold napikor.³²

A decemberben nyomtatott felhívást január elején küldi szét Révai, mely szerint alig hat hónap alatt, június 8-ig hat kötetel akar elkészülni, egy év alatt tizenkettővel, miközben előző felhívásában még csak három kötetet akart egyszerre átadni az előfizetőknek, majd januártól havonta egy-egy kötetet. Azonban még Faludi verseivel sem készült el négy év alatt, most pedig nem kötetek, csupán egy rövid felhívás lát napvilágot fél év alatt. Ha ehhez hozzávesszük a tökéletes szövegre való törekvést, a tudományos munkák fordítását és/vagy írását, az életrajzok elkészítését, akkor teljesen valószerűtlennek tűnik a vállalkozás, hiszen még a nyersanyagot is a leendő olvasóktól várja, bár a beküldött szövegekkel már a további köteteket tervezi, melyek bevételeiből a szerzőknek honoráriumot ígér. Inkább a kiadási határidő vállalása teszi lehetővé, hogy rövid határidőt szabjon az előfizetésnek is, március 15-ig fogadja el a jelentősen megemelt összeget. Ez is mutatja, hogy komoly anyagi gondokkal küzd. Szinte előre mondja ki saját magáról az ítéletet: „Nem hanggal tartottam a hazát. A’ mit fogadtam, annak telylyessítésére ugyan még most is minden erőmből törekedem.”³³

A számadás – 1787

A’ Költeményes Gyűjtemény’ állapotja című harmadik felhívás aláírásában 1787. július 5-e szerepel, vagyis egy évvel az első, győri kiadás után jelenik meg, ismét Győrben, természetesen az egyetlen győri nyomdásznál, Streibig Józsefnél.

31 PITROFF Pál, „Révai Miklós ügye-baja Faludi munkáinak győri könyvnyomtatójával”, Erdélyi Múzeum 33–34 (1916), 134–138, 135. Ezúton mondok köszönetet Kiss Tamás könyvtárvezetőnek (Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár) aki Pitroff megjegyzése alapján megkereste a dokumentumot, mely az első híradással egybekötve található. Jelzete: VIII. 4. 39.

32 RÉVAI Miklós, *A’ Magyar Költeményes Gyűjtemény kinyomtatására való ujonabb segedelem kérés* (Győr: Strajbig József, 1786), fol. A3r. A nyomdász nevének írásmódja ingadozik, a későbbi kiadásokban marad a „Strajbig” alak.

33 Uo., fol. A2v.

Tsodálatosak, és igen különbözők olylyas valami dologról az ítéletek, melylyet nyilván nem láthatni. Ezt kivált nékem, nevemnek kisebbségével is, igen kellett tapasztalnom a 'Költeményes Gyűjtemény' dolgábann.³⁴

Névtelenségének magyarázatául azt lehet tehát felhozni, hogy arra számított, ha másra – Bessenyei Györgyre vagy Ráth Mátyásra –, befolyásosabb személyre asszociálnak az olvasók, akkor nagyobb lesz a támogatási kedv, de mikor már konkrét előfizetést kért, kénytelen volt megnevezni magát. Ekkor az előfizetést beszedő személyek tekintélyével igyekezett biztosítani a bizalmat.

A már megjelent győri kiadványt egyértelműen megtagadja: „Az a' nagyobb formájú Győri nyomtatás már tsak el vetni való.”³⁵ Majd további segítséget kér már biztosnak ígért tervei megvalósításához:

A' mi segedelmet más úton módon keresek, tsak anynyira való, hogy magamat betsület szerető, és szava meg álló embernek mutathassam. Most tehát ezek a' Darabok, melylyek részint már készek, részint nem sokára el készülnek, hogy hamar meg is küldhetem.³⁶

Végül utolsó, hat kötet kiadására vonatkozó tervét ismerteti, mellyel szavahihe-tőségét és becsületességét kívánja bizonyítani. Ez a legőszintébb megnyilatkozása Révainak a *Költeményes Gyűjtemény* szövegei közül, itt támasztja a legszeré-nyebb elvárásokat és már nyilvánvaló képtelenségeket nem ígér.

A hat kötetből végül csak négy jelent meg, így a felhívásokat követő olvasó joggal érezhette becsapva magát, hiszen még a minimális ígérek sem telje-sültek, miközben elképzelhető, hogy az irodalombarát előfizető már 1782-ben szövegeket, kéziratokat küldött Bécsbe, majd egyre több pénzt a felhívásoknak megfelelően, és végül csak 1789-ben kapta kézhez a negyedik, egyben utolsó kötetet. Ha arra is gondolunk, hogy az előfizető korábban is vásárolt magyar nyelvű könyveket, akkor új szerzőkkel nem ismerkedhetett meg, hiszen Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám és Révai Miklós verseit már más kiadásokból részben ismerhette. Viszont újdonság volt Faludi Ferenc életműve, mely ekkor jelenik meg először nyomtatásban.

34 SZABÓ, „Révai Miklós harmadik híradása”, 780.

35 Uo., 781.

36 Uo., 781.

A kötetek vizsgálata – A paratextusok

Révai felhívásaiban pontosan megfogalmazta a megjelenő kötetek szerkezetét és tartalmát. Lássuk tehát először, hogyan valósulnak meg ezek a gyakorlatban!

Az első kiadás címe:

*Faludi Ferentz' Költeményes Maradványai, egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a' Magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére Révai Miklós. Első kötet. Györött, Strajbig József betüivel. 1786.*³⁷

A hosszú cím megfelel a Révai által megfogalmazott programnak és ebben a kötetben ezek a programpontok meg is valósulnak. A második kiadásban változik a programadó cím:

*Faludi Ferentz' költeményes Maradványai a' Jegyző könyvvel együtt a' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére egybe szedte, és közre bocsátotta Révai Miklós. Második, megjobbított nyomtatás. Pozsonyban, Loewe Antal' betüivel, 1787.*³⁸

A cím félrevezető, a *Jegyzőkönyv* már a győri kiadásban is szerepel, mert Révai felfogásában a nyelv gyarapításának fontos eleme a szöszedet, ugyanakkor érthető, mert valami újdonságot is kellett ígérni a szokatlanul gyorsan megjelenő kötetben. A második kiadásból hiányzik Faludi életrajza és Batteaux-tanulmánya a pásztorköltésről a hozzá tartozó Révai-szöveggel együtt. A kiadói koncepció erőteljesen sérül még akkor is, ha az a terv, hogy később ezek a tudományos szövegek külön kötetben jelenjenek meg.³⁹ Míg a cím többet ígér, addig a kötet tartalma a felére csökken, az idegen nyelvű verseket pedig válogatás nélkül elhagyja.

37 FALUDI Ferenc, *Költeményes maradványi*, kiad. RÉVAI Miklós, 2 köt. (Győr: Strajbig József, 1786), 1:fol. A1r. A győri kiadás második kötetét, melyben Faludi drámája jelenik meg, nem elemzem külön, mert csak a törzsszöveget és Faludi bevezetőjét tartalmazza, a kiadói elvekkel kapcsolatos szövegek az első kötetben találhatóak.

38 FALUDI Ferenc, *Költeményes maradványi a' jegyző könyvvel együtt*, kiad. RÉVAI Miklós (Pozsony: Loewe Antal, 1787), fol. IIr.

39 „Ki marad ebben a' második Ki adásbann a' Pásztor Költésről való Oktatás is. Azt külön botsátom világ színre a' többi Oktatásokkal, és a' Költeményességről való egyéb Észre vételekkel, és Jegyzésekkel együtt, ha tsak ugyan folytathatom ezek után is a' Költeményes Gyűjteménynek ki adatását.” Uo., A1r előtt két lappal. Ez a kötet sem jelenik meg, a kéziratban maradt *Vetélkedés* ismertetését és elemzését lásd HEGEDŰS Béla, „Révai Miklós verselmélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 5–6. sz. (2000): 759–775.

Mindkét kötet tartalmaz dedikációt, Révai Harukker Jozefa bárónőnek, gróf Károlyi Antal feleségének köszöni meg a támogatást, a megjobbított kiadást is neki ajánlja, ahol már nagyobb távlatok nyílnak az ajánlásban:

Az utánn igen fájna a' Magyar Nemzetnek is ezen ékessége nélkül más ként látni ezt a' munkát, a' ki ezen is kimondhatalanúl vigasztalódott már, ilyly Fő Nagyságok is ilylyen ajánlásoknak el fogadásokkal hanyatlani indúlt Nyelvünkhöz hajlandóbbaknak mutatják magokat lenni. [...] Ezekért csak a' Haza magasztalhat eléggé, én pedig magamat örök adósodnak vallom.⁴⁰

Az első kiadás ajánlása személyesebb, egyszerűbb. Két okból van szükség a változtatásra. Egyrészt, mert ebben az időben több főrangú is megvonja dedikációját Révaitól, ugyanis sokan attól tartanak, hogy az 1784-ben kihirdetett nyelvtörvény miatt az udvar nem nézi majd jó szemmel a magyar nyelven megjelenő könyveket.⁴¹ A dedikációk elmaradása természetesen anyagi veszteséget is jelent, ezért is hivatkozik Révai az egész nemzet ügyére és a nyelv hanyatlására, és próbálja vonzóbbá tenni vállalkozását. A másik ok, hogy míg az első kiadás bevezetőjében kiadványának célját általánosabbá és magasabb rendűvé tudja tenni („az egész Hazát mozdulóba hozzam”⁴²), addig bevezetés híján a második kiadásban ennek az aktusnak már az ajánlásban meg kell történnie.

Pesti Brigitta kutatásaira hivatkozva elmondhatjuk, hogy mindkét ajánlás megfelel a dedikációs gyakorlatnak, ahogy a dedikációs lap tipográfiai kivitelezése, a kiadvány ajándékként való átnyújtásának gesztusa, vagy a szerénységi formula is az ajánlások végén.⁴³ Dedikációs költeményt egyik kötet sem tartalmaz. A második kiadásban megjelenik egy kettős címer, melynek bal oldala a Károlyi-család címerének központi motívumát, míg jobb oldala a Harruckern-család címerét tartalmazza az ajánlásnak megfelelően.⁴⁴ Ismerve Révai heraldikai érdeklődését érdekesnek tartom, hogy az első kötetből kimarad a reprezentációs illusztráció, hiszen az első kötet összeállítására sokkal több ideje volt Révainak.

Mezei Márta szerint „a személynek, személyeknek szóló ajánlás Révaival meg is szűnik; a kiadók mandátumukból következően inkább programjaik, eszméik,

40 FALUDI, *Költeményes maradványi a' jegyző könyvvel együtt*, fol. IVv.

41 Valóban lehetett aggodalomra ok, hiszen Révainak a győri rajziskolában külön meg kell küzdenie azért, hogy magyar nyelven taníthasson.

42 FALUDI, *Költeményes maradványi*, 1:15.

43 PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth–Eszterházy Károly Főiskola, 2013).

44 FALUDI, *Költeményes maradványi a' jegyző könyvvel együtt*, fol. IVr.

tanításaik befogadói közegét célozzák meg előszavaikban.⁴⁵ Révai kiadásaiban az ajánlás után leggyakrabban megtalálható preliminária az első kötetben életrajzként, a másodikban az olvasót megszólító szöveggént van jelen:

Ahogy a dedikációt a szerző-mű-patrónus hármasa határozza meg, úgy az előszó a szerző-mű-olvasó tematikus csomópontok köré szerveződik. Az előszó a dedikációhoz hasonló lehetőséget biztosít az írói, illetve politikai önreprezentációra, önkanonizációra, alapvetően azonban a mű és olvasó kategóriák köré szerveződik. Ehrenzeller kifejezésével élve „az előszó a mű használati utasítása”, két legfontosabb funkciója a mű tematikai besorolása, leírása, valamint az olvasói célcsoport meghatározása, az olvasó megszólítása és a könyv olvasókra vonatkozó hasznának kifejtése.⁴⁶

Az első kiadás Faludi életrajzával indul, majd ismertetőjében Révai Faludi ékesen szóló tollát emeli ki. Bár megjegyzi, hogy viselt hivatalai is mutatják érdekeit, de örök dicsőségre „a’ Haza Nyelvének gyarapodására szaggató igyekezete”⁴⁷ miatt méltó leginkább. Révai az előbbit nem mondhatja el magáról, de az utóbbival tudja legitimizálni társadalmi státuszát,⁴⁸ hiszen ő is öt éve a kiadáson fáradozik, mely az egész nemzetet és a nyelv ügyét hivatott előmozdítani. Ezután kezdődik a művek ismertetése, utána ismét Faludi nyelvének dicsőítése. A nép közé járó és népies fordulatokat gyűjtő jezsuita képe Révainál jelenik meg, majd a *Jegyzőkönyv* méltatása következik, és Faludi prózai műveinek erkölcsisége. Ezt követően szép lassan eltér tárgyatól, a költemények felosztásáról és a pásztori versekről kezd beszélni, melyeket nagyra értékeli, és mivel a dráma is a költeményes karhoz tartozik, közli azt és a *Jegyzőkönyvet* is. Bevezetesként azonban nemcsak egy tanulmányt olvasunk, hanem egy olyan előszót, melynek célja, hogy eladja a könyvet és a sorozat többi részét is. 100 oldalon találhatóak a versek (27–126), ezen kívül egy tanulmány és az ahhoz tartozó bevezető olvasható 111 oldalon (127–238).

Bár Révai bevezetője nem hosszú, bizonyos részletei nagy karriert futottak be és állandóan idézett részeivé váltak a szakirodalomnak jelölt vagy jelöletlen módon. Ilyen a Faludi nyelvezetéről szóló rész is:

45 MEZEI Márta, *A kiadó „mandátuma”: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Csokonai könyvtár 15 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 69.

46 PESTI, *Dedikáció és mecenatúra...*, 70.

47 FALUDI, *Költeményes maradványi*, 1:11.

48 „A rend következő évi [1787] katalógusában a magyar-óvári társházhoz tartozók közé van beírva e címmel: „editor Poetarum Hungaricorum.” Ebből látható, hogy főnökétől helybenhagyatást nyert irodalmi vállalata végett künn maradhatni”. CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, 4 köt. (Budapest: Aigner Lajos, 1883), 2:234.

Nem árúl el írás módja semmi idegen szó ejtést, semmi idegen köz mondat. Mind azon anyja' tejjével szopta beszédet mond: természetesen, kellőt, tulajdon magyart.⁴⁹ A' mire különös szorgalommal igyekezett tekeletesb szert tenni. Azok a' tanuk benne, kik ötet közelebből esmerték: hogy ő el szokott volt a' köz nép, és cseléd közé járogatni, csak a' végett, hogy őket szabadabb beszédre fel bátorítván, igazabban ki tanulhassa a' tulajdonabb Magyar szó ejtésekét. A' miket észre vett, az utánn fel is szokta nagy gonddal írogatni. Egy különös Jegyző Könyve volt, tele mind ilyen öszve gyűjtetett kinttsel.⁵⁰

Kissé ellentmondásos, hogy miért lett volna szüksége Faludinak a köznéptől tanulnia, ha egyszer ő is az anyatejjel szívta magába a magyar nyelvet, ugyanakkor a Wagner-féle *Phraseologia* szerkesztése során is megismerkedhetett Faludi újabb népnyelvi fordulatokkal, hiszen az ő felügyelete alatt adták ki a könyvet Nagyszombatban, Nagyszigethi Kálmán tanulmánya rá is mutatott a szótár és Faludi nyelvezetének összefüggéseire.⁵¹ Egy jezsuita szerzetes inkább könyvből szerezte ismereteit, nem pedig köznéppel beszélgetve, hiszen Faludi másik kéziratos jegyzetfüzetében, az *Omniáriumban* sem csupán népnyelvi gyűjtések találhatóak, hanem sokkal inkább olvasmányélményeken alapuló szöszedetek, idézetek.⁵²

Mint láthatjuk, Révai nem Faludi művészetét méltatja, hanem a nyelvezetét, mely feldolgozza a nép nyelvét is, őrzí szókincsét. Révai erre hívja fel olvasói figyelmét, és ezt tartja Faludi igazi érdemének, ez pedig már ekkor jól tükrözi az irodalommal és a nyelvvel kapcsolatos felfogását. Margócsy István tanulmányában pontosan feltérképezi Révai viszonyát a nyelvhez és rámutat, hogy

49 Ez a szövegrész is Bessenyei alapos ismeretére utal: „Dítséretes dolog magábann idegen Nyelvnek elő menetelén igyekezni, szint' úgy mint a' más nemzetü Magyar Fordítókról mondtam; de annak Regulákat szabni, Formákat önteni, (meg bocsáson minden Becsületes Ember) még attól sem mindeniktől telik, a' ki azt a' nyelvet az anyja tejjével együtt szitta be: anynyival is inkább nehéz olyantól várni, a' ki azt mesterséggel tanulta, hanem ha holt Nyelv, a' melylynek minden résziről tekéletes ítéletet senki nem tehet.” BESSENYEI, *Egy Magyar Társaság...*, 25.

50 FALUDI, *Költeményes maradványi*, 1:12.

51 NAGYSZIGETHI Kálmán, „Egy feledésbe ment régi szótárunkról”, *Magyar Nyelvőr* 17 (1888), 307–314, 310. „Sokkal meglepőbb az a benső viszony, a mely a *Phraseologia* szavai és Faludi nyelve között legott az első pillanatra is szembeötlik. Mindjárt föltűnik ugyanis, hogy Faludi legsajátosabb kifejezéseinek, metaforáinak, új szavainak és új értelem-adásainak egy nagy részét megtaláljuk a *Phraseologiában*, és pedig nem csupán azokat, a melyek már az 1748-ban megjelent Nemes Ember és Nemes Asszony-ból is kiböngészhetők voltak, hanem sok olyat is, a melyekre Faludi 1750 utáni munkáiban bukkanunk először.”

52 FALUDI Ferenc, *Prózai művei*, kiad. VÖRÖS Imre és URAY Piroska, 2 köt. Régi magyar prózai emlékek 8. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 2: 937–988.

Révai rendszerében a nyelv, melyhez tulajdonképpen fel kell nőnie a magyarul beszélőnek illetve tanulónak, lényegében változatlan, változhatatlan és normáiban állandó; a beszélők közösségének a szinte isteni tisztaságban létező nyelviséghez csupán idomulniok lehet.⁵³

Ezért fontos összegyűjteni minden verses szöveget, mert ezek irodalmi minőségüktől függetlenül őrzik a nyelv tökéletes állapotát, így lesz Margócsy olvasatában Révai az utolsó nagy literátor, és nem az első nagy nyelvész.⁵⁴

Simai Ödönnel kell viszont egyetértennem, aki szerint ez a rendszer a hetvenes és nyolcvanas években még nem kiforrott, erre éppen kiemelt szerzőnk, Faludi kapcsán mutat rá:

Mert, a mint később tökéletesnek, fejlesztésre nem szorulónak látja és hirdeti nyelvünket, éppúgy nem tartja újításnak régi jeles íróinknak, s így Faludinak sem, törvényes, tömeges újszerűségét. Nyelvünk természetes gazdagságának, „tulajdon Magyar szóejtés”-nek nézi azokat. Így lesz a lelkes puristából, nyelvtisztító újságíróból a megállapodott régiségért rajongó nyelvtudós. Stílbeli fejlődése érdekesen mutatja a visszafelé haladásnak múltba vesző irányát.⁵⁵

Ezért mondja Faludiról Révai bevezetőjében, hogy semmi idegen szóejtést nem használ és hogy igazán magyarul szól. Ez természetesen nem igaz, hiszen nem is lehet az, mivel a 18. század leginnovatívabb szerzőjéről beszélünk, akinek szóalkotásai a mai napig velünk élnek. Ugyanakkor a Faludi-kiadások idejében még jelen van a „nyelvtisztító újságíró” is, hiszen Faludi dunántúli nyelvhasználatát megjegyzés nélkül írja át a saját tiszántúli nyelvjárásának megfelelően. A régi versek összegyűjtéséről a későbbi felhívásokban már nem olvashatunk, és a *Költeményes Gyűjtemény* keretein belül egyedül az 1787-es *Révai Miklós elegyes Verseiben* találunk pár darabot, összesen mintegy ötven oldalon, melyeket eredetiben

53 MARGÓCSY István, „Mit jelent a nyelv számára a történelem?”, *Irodalomtörténet* 68, 2. sz. (1986): 357–364, 358.

54 „Révai szeme előtt valószínűleg mindig a rendszeralkotásnak megingathatatlan ideája lebegett – emiatt sajátosan nyelvészeti kérdésvetése is közelíthetők meg anélkül, hogy általános literatúra-felfogását ne vennék számba: benne alighanem inkább az utolsó nagy literátort, mintsem az első nagy nyelvészt kellene tisztelnünk.” MARGÓCSY István, „Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása”, *Irodalomtörténet* 69, 4. sz. (1987–1988): 539–581, 540.

55 SIMAI Ödön, „Faludi hatása Sándor Istvánra”, *Magyar Nyelv* 11 (1915): 157–162, 212–223, 262–271, 300–308, 348–355, 352. Margócsy mindkét tanulmányában hivatkozik Révai 1782-es felhívására és a népdalok gyűjtésére, de a *Volkslied* fogalma Ráth Mátyás szövegében található, Révai vigasztaloknál mondott énekekről és a könyvekben, hagyományokban található versekről beszél. Szerintem ez nem feltétlenül a népdalokat jelenti, sokkal inkább írott, könyvekben fellelhető szövegekre vonatkozik.

és saját átírásában is közöl, vagyis ha leszámítjuk az előszókat, akkor a szövegek nem teszik ki a kötet tíz százalékát, míg a Révaihoz szóló versek és levelek, vagy akár az anakreóni költészet is ennél nagyobb teret kap. Jól látható, hogy Révai elméleti elgondolását nem ülteti át a gyakorlatba, a régi szövegek itt nem kapnak különösebb súlyt.

Vannak részletek, melyek szó szerint egyeznek az első felhívással, ilyenek a *Jegyzőkönyvre* vonatkozó részek, például „Az utánn a’ *Halak, Fűvek, Bányásznák* elég felesen vagynak ugyan ott Magyarúl meg nevezve.”⁵⁶ Végül mégsem közli ezt a gyűjtést, „mivel igen kevés az”.⁵⁷ Bár ezt a szöszedetet többször is említi, és kiemeli Faludi szógyűjtő szenvedélyét, érthetetlen, miért marad ki a kiadásokból. Jól érezhető, hogy több szövegből állította össze a bevezetőt Révai, melyek időnként ellentmondanak egymásnak. A kéziratokat csak futólag említi, melyekkel 1781-ben találkozott Bécsben.

Van még egy szöveg, amely kisebb figyelmet kapott, mert az a pásztorköltésről szóló tanulmány elé került, és a tanulmánnyal együtt kimaradt a második kötetből. Itt alapvetően az 1782-ben és 1784-ben, a *Magyar Hírmondóban* megjelent felhívásokat olvashatjuk újra. Látható, hogy Révai takarékosan bánik szövegeivel.

Kimondottan az olvasót megszólító részt a második, megjobbított kiadásban találunk:

A’ míg él a szerző, másolásokat tehet munkáibann, és kivált azokbann, a’ melyek még tsak kéz írásbann vagynak. [...] Én Faludinak Énekeit egybe szedegetni kezdvén, mind addig el nem tekéltem magamat a’ kiadásra, míg magának Faludinak keze’ írásait nem láthattam. ’S ihol itt a’ helyett, hogy többet lelhettem volna, a’ mit is igen reménylettem volt, még kevesebbet leltem, ’s azok is nagyon különböztek. Mind azon által, kéz írásimmal egybe vetvén, híven meg tartottam, most kivált a’ második kiadásbann.⁵⁸

Nem egyértelmű, hogy egy új kéziratot talált Révai, és ez alapján dolgozza fel újra a verseket, vagy csak még jobban akar ragaszkodni Faludinak egy, már birtokában lévő kéziratához. A teljesség, a megőrzés elvét felváltja a minőségi szemlélet, és kevesebb vers közlését ígéri. Az első kötetben a klasszicista szemléletnek megfelelően elkülöníti az énekeket és az eklogákat, itt a versek kronologikus közlését ígéri. A két kiadott, de kéziratban nem szereplő versen

56 RÉVAI, A’ *Magyar Költeményes Gyűjtemény...*, fol. A7r. Vö. FALUDI, *Költeményes maradványi*, 1:12.

57 Uo., 1:18.

58 FALUDI, *Költeményes maradványi a’ jegyző könyvvel együtt*, fol. Vr.

kívül mind meg találni a' többi Faludinak utolsó keze' írásában, más
renddel még is, mint hogy először is a' Pásztor Énekeket a' többi Énekektől
meg különöztem, és ezeket is. A' hol bizonyosabb lehettem az esztendőről,
a' szerint rendeltem el inkább.⁵⁹

Az egységes nyelvi normára való törekvés itt sem jelenik meg, ahogy a koráb-
bi felhívások sem utaltak erre, sőt, még hívebben akarja követni az ultima ma-
nus elvét, illetve a versek sorrendjénél is a kronológia a meghatározó, vagyis a
második kiadásban feladni látszik a klasszicista elveket, mint például a versek
tematikus elrendezése. Jól látszik ezen a ponton, hogy Révainak igazából nem
volt szerkesztői koncepciója, vagy azt nem osztotta meg az olvasókkal, mert ha
– megörülve az újdonságoknak – az olvasó gyorsan átlapozta az új kiadást,
ugyanazokat a verseket találta ugyanabban a sorrendben, mindössze két rövid
betétdal maradt ki.

Utoljára következik a kézirat leírása és a zúgolódókra vonatkozó megjegyzés
a rövid bevezető befejezéseként. Négyesy László is kiemeli kiadásában, hogy
sok támadás érte Révait, mert „nem híven adja Faludi szövegét s egészen eltérő
változatokat közöl, mint a melyek a közkézen forgó példányokból ismeretesek
voltak.”⁶⁰ Ezek kéziratos másolatokban terjedhettek. De Négyesy sem tud jobb
megoldást, mint feltételezni egy ismeretlen szombathelyi kéziratot, melyet Révai
használt, és amelyet fontosabbnak tartott a korábbiaknál. Vagy a kritikáknak⁶¹
eleget téve dolgozta át kiadását Révai? A két kötet összehasonlításával válaszo-
lom meg a kérdést.

Az idegen nyelvű versek első kiadásban történő szerepeltetését is megma-
gyarazza Révai:

Még is az első kiadásban kéntelen voltam ezeket is némelyly Jó Baráti-
nak kívánságokra ki nyomtatni. Most már azok is látják, hogy ezzel vala-
mi homály terült Faludi' nevére. Ki hagyom tehát a' mostani újabb Nyom-
tatásból. Amúgy is a' Magyarok tsak Magyar Verseket kívánnak.⁶²

Ezzel Révai felmenti magát és a rejtélyes barátokra hárítja a döntés felelősségét.
A „magyarok csak magyar verseket kívánnak” pedig ironikus csengésével azért
érthetetlen, mert Révai már korábban is és Faludi verseinek megjelentetése után
is ad ki latin nyelvű verseiből kötetet. Végül azzal, hogy kihagyja a pásztorköl-

59 Uo., fol. Vr.

60 FALUDI Ferenc, *Versei*, kiad. NÉGYESY László, Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-Társulat, 1900), 115.

61 Bár nem ennek a dolgozatnak a témája az epitextusok vizsgálata, de ezekről a kritikákról csak a második kiadás előszavában olvashatunk, az érzékeny Révai máshol nem utal rájuk.

62 FALUDI, *Költeményes maradványai a' jegyző könyvvel együtt*, fol. VIr.

tésről szóló értekezést és Faludi életrajzát, teljesen hátat fordít a *Költeményes Gyűjtemény* saját maga által felvázolt koncepciójának és egy egyszerű szövegkiadásá válogatja a második megjelenést. Ehhez a koncepcióhoz a *Költeményes Gyűjtemény* többi köteténél sem tér vissza, így kijelenthetjük, hogy csak Faludi verseinek 1786-os kiadásának első kötete valósította meg az éveken keresztül kommunikált elveket.

A második kötet zaklatott közreadására enged következtetni, hogy annak első íve (16 oldal) számozatlan. A versekkel indul a kötet nyomdai számozása (A1) és a lapszámozás is, míg az első megjelenésnél a lapszámozás a versek közlésénél kezdődik, a korábbi oldalak pedig nyomdai jelzetet viselnek (A1 stb.), vagyis úgy tűnik, hogy a második kiadás esetében Révainak korlátozott lapszám állt a rendelkezésére a bevezetőhöz, tehát ez lehetett a valódi ok, amiért Faludi életrajza kikerült a kötetből.

Röviden a kéziratokról⁶³

Faludi Ferencnek jelenleg három autográf kéziratát ismerjük, a *Nagyszombati kéziratot*, a *Múzeumi kéziratot* és a *Szombathelyi kéziratot*. Mivel utóbbi reprint kiadásban⁶⁴ mindenki számára hozzáférhető és ellenőrizhető, és a szakirodalom mai állása szerint ez tartalmazza Faludi verseinek legjobb szövegét, ezt tekintem referenciaszövegnek. A kéziratban található üres oldalak és a helyenként következetlen írásmód is arra utal, hogy Faludi nem végzett a versek bemásolásával. Ezekon túl az ötödik ekloga alcímében Menalcas szerepel, pedig a vers harmadik megszólalója Palemon lesz, míg a hatodik ekloga szereplőinek felsorolásából éppen Menalcas neve hiányzik. Ezek a hibák is a kézirat befejezetlenségére, ellenőrizetlenségére utalnak.

A másolatok közül kettő fordul elő a továbbiakban. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található a *BEK Kaprinai-féle Faludi-másolat*, mely Faludi kortársának és rendtársának, Kaprinai Istvánnak a munkája. Verseghy Ferenc másolata 1806-ból származik, elnevezése *OSZKK F2. Verseghy-másolat*.

63 A kéziratok bemutatásakor Faludi Ferenc verseinek kritikai kiadását készítő pannonhalmi szerzetes, Borián Elréd kutatásaira támaszkodom. BORIÁN Elréd, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója a kéziratok és a kiadások tükrében I.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 503–526.

64 FALUDI, *Forgandó szerentse...* Ebben a reprint kiadásban nem szerepel minden üres oldal, mely az eredeti kéziratban megtalálható. A hivatkozásoknál csak a kiadásban szereplő üres oldalakat veszem figyelembe a számozásnál.

A „nyomtatós” hibákról

Révai Faludi második kiadásában a szöveg megjobbítására hivatkozik, melyet a zúgolódnók kedvéért kell elvégezni.⁶⁵ Lássuk hát, milyen különbségeket találunk a két kötet versei között és vizsgáljuk meg, hogy a korabeli olvasó a két kötetet kézbe véve milyen eltérésekkel és milyen új magyarázatokkal találkozhatott! Talán szörszálhasogatásnak tűnik néhány megjegyzés, hiszen Négyesy László kritikainak tekinthető kiadása nagyon alapos, de a nyomdahibákat és azok javítását nem minden esetben tartalmazza. Nem gondolom, hogy ez feladata lenne, ezért külön lábjegyzetekben jelzem a nála nem szereplő eltéréseket, és ismertetem a teljesség kedvéért a már felfedezett javításokat is. Több helyen nem jelzi a *Szombathelyi kézirat* és a Révai-kiadások eltéréseit sem. Ezek ugyan nem tartoznak szorosan tárgyamhoz, de néhány esetben teszek megjegyzéseket. A sorszámmok a Révai-féle kiadások sorszámaira vonatkoznak.

Előfordult, hogy nem találtam eltérést a két kiadás között, azonban Négyesy igen, ilyen a *Kisztó ének* hetedik sorában a „csuda-csoda” variáció, mely az általam használt kötetekben mindkétszer „tsoda” alakban szerepel. Révai már az 1785-ös közléskor is következetesen átírja Faludi dunántúli alakjait, bár erre sosem utal, miközben rendszeresen kiemeli Faludi dunántúli származását. Ez egy olyan alapvetése lehetett Révainak, annyira egyértelműnek tekintette, hogy nem tartotta említésre méltónak. Faludi dunántúli olvasói mindenesetre eléggé csodálkozhattak kedves költőjük tiszántúli nyelvhasználatán. Mivel Révai kiadásait vizsgálom, az ő írásmódját és verssorrendjét követem. Amikor helyes alakról beszélek, akkor a *Szombathelyi kéziratban* található alakra utalok. Nem térek ki a verscímek eltéréseire, a hosszú-rövid magánhangzók lejegyzésének következtelenségeire vagy a tulajdonnevek átírására.

A *Kisztó ének* és a *Felelő ének* esetében az első kötetben találunk kritikai megjegyzést, a *Pindrus’ hegyén* kezdetű strófát Révai nem tartja elég jónak, de közli lábjegyzetben, bár tévesen a *Felelő ének*hez sorolja, mely így már hét versszakos lenne az öt versszakos párvershez képest. Ezt javítja a második kiadásban, ahol külön közölve még mindig hiányzik a *Kisztó ének*ből a strófa, de a felelgetős változatban megjegyzés nélkül megjelenik az Urfi szövegei között, így arányos lesz a két vers, ehhez társul egy utolsó, közös versszak, mely az első kiadásból hiányzik. A *Felelő ének* első kiadás 8. sorában található „rőszak” nyomdahibáját „rőzsák”-ra javítja a második kiadásban.⁶⁶ A *Szombathelyi kézirat* csak a *Felelő ének* hat strófáját tartalmazza.

65 „A’ mi jelesebb külömbség vagyon szélylyel az utána való le íratásokbann, én azt is különösen meg jegyzetem, azért leg inkább, hogy a’ Zúgolódnókna is eleget tegyek.” FALUDI, *Költéményes maradványai a’ jegyző könyvvvel együtt*, fol. VIr.

66 Négyesy nem említi.

A' tavasz esetében is egy új versszakot közöl Révai 1787-ben, lábjegyzetben („Görbe trombitákat...”), illetve a negyedik versszak ugyancsak lábjegyzetbe kerül, ezen kívül egy vessző az eltérés a két közlés között a teljes versben.⁶⁷ A második kiadás főszövege egyezik a kézirattal.

A' győzedelmeskedő Nádasdi esetében nincs terjedelmi eltérés, a 21. sor „ditsérjétek” alakját a második kiadás javítja a helyes „ditsérjetek”-re,⁶⁸ a 18. sor „Meny dorgó” nyomdahibája viszont makacsnak bizonyul és megmarad.⁶⁹ Érdekesebb a negyedik sor eltérése (SZ: Jól vitézkedtek! – R1, R2: Jól vitézkedtetek!), ahol a két Révai-kiadás és a Verseghy-féle másolat helyes irányba korrigálják a szöveget, ez a hely azon kevesek egyike, ahol a másoló Faludi vét a versritmus ellen.⁷⁰

A szövegkiadások leghíresebb helye ebben a versben található (38. sor). Révai nem közöl jegyzetet a vershez, így nem tudjuk, hogy más kézirat volt előtte vagy ő változtatta meg az utolsó előtti sort, mindenesetre az általam ismert autográfban a „Rágjuk apróra szíveket” alak szerepel, Révainál mindkétszer „vágjuk”. Batsányi János, Faludi verseinek következő közreadója meg is dicséri ezért Révait, ami ritka pillanat. A Zrínyivel való összefüggést Kovács Sándor Iván mutatta be: „Faludi Nádasdy-ódájának két sorát (Ujitsunk rajtok sebeket, /Rágjuk apróra szíveket”) korábbi kiadók (Révai, Batsányi) sorra megigazították rágjuk helyett vágjuk-ra a „kannibáli buzdítást”, mígnem a Négyesyt követő 1985. évi kiadás visszaállította. A kifejezés használatára Zrínyi eposza ösztönözte Faludit: („Arszlán haláláért eleven szüvedet / Kevés leszen rágnom”, VII, 73).⁷¹ Négyesy végigveszi a kifejezés filológiai történetét, majd a következő eredményre jut: „A mennyiben hiba, a Faludié s azt most alig szabad változtatnunk, annál kevésbé, mert az utolsó kéziratban találjuk így.”⁷² Viszont a Zrínyi-kiadásokban senkinek sem jutott eszébe az idézett helyet átírni, ez is arra mutat, hogy a szöveghegyek közötti, illetve Faludi és Zrínyi szövegeinek kapcsolatát nem ismerték fel Kovács Sándor Iván tanulmánya előtt.

Más adatunk is van ennek a Zrínyi-imitációnak az előfordulására, méghozzá korábbi, az 1749-ben bemutatott, Faludi által fordított jezsuita iskoladrámából, a *Caesarból*: „Ne ő tomballyon a' mi testünken, hanem mi rágjuk, ha lehet, eleven

67 Négyesy nem említi.

68 Négyesy kiadása követi majd először a *Szombathelyi kéziratot* és kettőzi az utolsó sorokat, melyek rímeléséből egyértelmű, hogy a rövid alak a helyes. A kéziratban „ditsirjétek” szerepel.

69 Négyesy nem említi.

70 Négyesy nem említi.

71 Kovács Sándor Iván, szerk., *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, 2 köt. (Budapest: Osiris, 2000), 2:803.

72 FALUDI, *Versei*, 132.

szívét.”⁷³ Bár a színdarab első modern kiadása 1931-ből való,⁷⁴ mégsem mondhatjuk, hogy a szöveghely ismeretlen lenne, mert Török Konstantin, mikor 1890-ben ismerteti a drámát, melyet nagyon helyesen Faludinak tulajdonít, kigyűjti kedvenc fordulatait: „Nem lesz fölösleges néhány sajátos kifejezést ide iktatni: (Caesárból) mi rágjuk ha lehet eleven szívét. 1. k. 5. v.”⁷⁵ Vagyis a kifejezés már ismert lehetett 1890-től, de elkerülte mindenki figyelmét a verssel való összefüggés, ahogyan később is, miután már megjelentek a modern kiadások. Ez az egyezés is bizonyítja, hogy a versben melyik alak a helyes, és rámutathatunk arra, hogy Faludi Zrínyi-élménye nagyon korai. Osztom Kovács Sándor Iván véleményét, miszerint „a két írói »szótár« alaposabb összehasonlítása hozhatna újdonságokat”.⁷⁶

A *Klórinda* következetes „Dóringó” alakja a második kiadás negyedik sorában „Dóringó”-ként szerepel,⁷⁷ így ezt a második kiadás nyomdai hibájaként foghatjuk fel, míg a második versszak 7-8. sorának „hajnali korbann, Egy kis bokorbann” szövegrészlete felcserélve a második kiadásban szerepel helyesen. A 12. sor „halgat” alakja az első kiadásban megegyezik Faludi kéziratával, a második kiadás javítja helyesírási szempontból, Négyesynél is hosszú mássalhangzóval szerepel, de így eltér a kézirattól.⁷⁸ A 14. sor „sétáltál-tréfáltál” variációja⁷⁹ már nem nyomdahiba, annál jelentősebb eltérés. Faludi négy-, Révai háromsoros versszakokba tördeli a szöveget, terjedelmi eltérés nincs a szövegek között.

A következő vers, az *A Dieu* címe mutatja, hogy Révai nem ismerte a *Szombathelyi kéziratot*, ahol *Addio!* cím alatt találjuk. A vershez tartozó jegyzetek szó szerint megegyeznek a két kiadásban. A hatodik sor „nem nagy kár – semmi kár” variációja a *Szombathelyi kézirattal* egyezik a második kiadásban.

A’ *Szerentse* második sorában „A nagy elme – Tanúlt elme”⁸⁰ variáció olvasható, az ötödik sor „tzúf” nyomdahibáját javítja a második kiadás („tsúf”). A 13. sor „Most felbillent – Ma felbillent” variációja a kéziratnak megfelelő alakra változik, ahogy a 22. sor „Ha mit ad – A’ mit ad” változata is. Révai az utolsó két sort nem ismétli kiadásában.

73 ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin és VARGA Imre, s.a.r., *Jezsuita iskoladrámák (ismert szerzők)*, Régi magyar drámai emlékek. XVIII. század 4/1 (Budapest, Akadémiai, 1992), 63.

74 FALUDI Ferenc, *Caesar Aegyptus földjén Alexandriában: Szomorújáték*, kiad., bev. GÁLOS Rezső (Győr: Győri Hírlap Nyomdája, 1931).

75 TÖRÖK Konstantin, „Faludi Ferenc (1704–1779).”, *A cisterci rend egri kath. főgymnasiumának értesítője az 1890–91. iskolai évről* 1891, 3–64, 62.

76 KOVÁCS, *Szöveggyűjtemény*, 2:803. Kovács Sándor Iván itt összegyűjtve közli az általa talált imitációkat.

77 Négyesy nem említi.

78 Négyesy nem említi.

79 Négyesy nem említi, csak Révainál meglévő variáció.

80 Négyesy nem említi, csak Révainál meglévő variáció.

A *Tündérbert* esetében az első eltérés a negyedik sorban található („harmattól – harmattal”), itt is a kéziratban helyes alakra változtat Révai, viszont az első sor „álomból” szava nem változik a helyes, „álmambul/álmomból”-ra. A 15. sor „Ugrandoztak” hibáját javítja az új kiadás. Az ötödik versszakban (23) nyomdahiba lehet a később javított „rozmarinttal” alak („rozmarinnal”), viszont a „Majorána rozmarinnal” mindkét kiadásban hibásan szerepel („Majorán a’ rozmarinnal”). Talán a különlegesebb, személynévhez közelebb álló hangzása miatt (Majorán) banalizált Révai, amikor összevonta a névelőt az előtte álló szóval, és hétköznapiabbá tette.

Minden kiadó a mai napig elköveti azt a hibát, hogy csak a mitológiai neveket hozza nagybetűvel, tulajdonnévként, míg Faludi következetesen tulajdonnévként használja a hétköznapi szavakat is az egész versben: „A Narcissus Hyacintal / Ruta, Kapor, Pipats, Mák / Majorán a’ Rosmarinnal / Bársony Virág Violák.”⁸¹ Bár sokan értekeznek a növények megszemélyesítésének bravúrosságáról, de ezt az egyszerű eszközt, mellyel Faludi valóban személyekként kezeli a növényeket, nem veszik át. Pedig ez az eklogákban és más versekben is megfigyelhető (*Tarka madár, Erdő*), nem kellene figyelmen kívül hagyni.

A 30. sor nyomdahibáját javítja az új kiadás („fejét – fejet”), ahogy a 63. sor „A’ mint illik” fordulatát („Mosolyogva”) és a 65. sor „Tsipke bokor – Tüske bokor” változatát is. A kökörtcsinhez tartozó jegyzet megegyezik mindkét kiadásban. Tanulságos még 73–74. sor, ahol ez első kiadásban „pár sereg”-ről, a másodikban „pór sereg”-ről, míg a *Szombathelyi kéziratban* „Por sereg”-ről olvashatunk. Ma a második kiadás olvasata az elfogadott,⁸² de ha fontosságot tulajdonítunk Faludi írásmódjának, akkor más következtetésre is juthatunk: „A’ kalapos Gomba magán / vezet sok Por sereget”. Ha a „pór” olvasat a helyes, akkor Faludi miért a jelzöt emelte ki a nagybetűs írásmóddal? Szerintem itt porból álló seregről van szó, vagyis a gombán lévő spórákról, a gombán lévő szegény seregeknek nincs értelme. Mégis Révainak ez az olvasata az elfogadott napjainkig.

Az *Útra való* egyetlen eltérése (12. sor: „folyon – foljon”, Faludinál „follyon”) Révai nyelvtani nézeteit tükrözik, míg érdekes módon Faludi írásmódja Révai elgondolását előlegzi a kettős betűk írásmódját tekintve („follyon”).⁸³ A *Tarka*

81 FALUDI, *Forgandó szerentse...*, XIV.

82 Ami egyezik *Múzeumi kézirattal*, melyet csak Négyesy fogadott el autográfának, Toldy nem. Borián Elréd *OSZK FI. másoltként* tartja számon, jelzete Négyesynél 357. Oct. Hung. Mivel Négyesy Faludinak tulajdonította a kéziratot, ezért az ő olvasatát indokolhatóan tartom az ultima manus-elv miatt.

83 FEDERMAYER István, „*Isten áldjon meg még egyszer!*”: Révai Miklós és Paintner Mihály levelezése 1782. április 18–1806. március 14., *Források* 4 (Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011), 88.

madár közlése azonos, Faludihoz képest eltérés a „véled” alak a „veled” helyett,⁸⁴ mely rendszeresen ismétlődik.

A *hajnal* és a *Nem mind vigaság a' vigaság* Révai kiadásain kívül csak Verseghy Ferenc 1806-ban Budán készült másolatában⁸⁵ maradtak fenn. Mivel nem zárható ki, hogy Révai jegyzeteiből vagy valamelyik Révai kiadásból készült a másolat, ezért ezeket a Faludinak tulajdonított verseket akár Révainak is köszönhetjük. A második kiadás jegyzetében közli Révai, hogy ezek a versek nincsenek meg a kéziratban. A két közlésben egy eltérés van, a második vers 13. sora: „Mert örömömnek ösztönét – Örömömnek víg ösztönét”. A versszakok első sora két négyes ütemből áll, ezt javítja Révai a második kiadásban, hiszen Faludi sosem véti el az ütemhatárokat. Toldy 1853-as kiadásában át is veszi a javított változatot, de Négyesy nem, ő ragaszkodik az első, rontott változathoz, ahogy Vargha Balázs is 1985-ben,⁸⁶ vagyis napjainkig a hibás változat a jellemző.

Az első kiadásban következő vers annyiban fontos, hogy a *Caesar* című, Faludi által fordított jezsuita iskoladráma betétdaláról van szó, ez részben kiderül Révai jegyzetéből is. Révai és őt követve Négyesy a következőt is a betétdalok közé sorolja („Az epeszti szívemet”), de ez nem szerepel sem a *Caesar*, sem Faludi másik iskoladramája, a *Konstantinus* betétdalai között, ott az elsővel („Így jár, ki fel fuvalkodik”) találkozhatunk újra. Fontos adat, hogy Négyesy látókörében benne van a *Caesar* (a *Páras éneknél* is utal rá), mivel itt találjuk az első Zrínyi-imitációt Faludi életművében, amint arra korábban utaltam.

Az *erdő* esetében válaszol Révai bírálóinak a leghosszabban, és jegyzetben közöl további 14 versszakot a második kiadásban, de a főszöveg terjedelmén nem változtat, mely így egyezik a kézirattal mindkét esetben. Viszont vannak eltérések, melyek ismét egy hiteles kéziraatra vagy Révai odafigyelésére mutatnak a második kiadás esetében: 13. sor „Jön a' hajnal – Jön a' harmat”,⁸⁷ 29. sor „A' madarak megörülnek – A' madárcák megörülnek”. A 35. sorban viszont eltér az első kiadástól és a kézirattól is („Gubás – Gubbás”), a 37. sor „Statirusok” elírása a második kiadás sajátja, az első kiadás eltérése a kézirattól („Szatirusok – Satyrusok” tudatosnak tekinthető. A 40. sor nyomdahibáját javítja Révai („Mozdó vizet – Mosdó vizet”), és a 63. sorban a szórend átrendezésével ismét helyesen korrigál a szövegen („Gyöngy virágos egy szép utcán – Egy szép gyöngy virágos utcán”).⁸⁸ A 74. sor eltér a két kiadásban, de a szöveg hagyományban mindkettőre van példa, végül a második, a kéziratban is szereplő lett az elfoga-

84 Négyesy nem említi.

85 Jelzete: OSZKK F2. Verseghy-másolat.

86 FALUDI Ferec, *Fortuna szekerén okossan ülj*, kiad. VARGHA Balázs (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985) 69.

87 Négyesy nem említi.

88 Négyesy nem említi.

dott: „Jól forgatják inokat – Jól rángatják inokat”; ugyanerre példa a 81. sor is: „A’ Napéák Pásztorokkal – Driadesek Pásztorokkal”.

A’ *szakáts* ötödik sorában az „udvárlói” hibás alak mindkét kiadásban megmarad,⁸⁹ ahogyan a 21. sor „kaposztája” is,⁹⁰ majd a 30. sorban a második kiadás hoz hibás alakot („étkeit – etkeit”). Négyesy módszerét nem értem, mert nem mindig, csak esetlegesen jegyzeteli az eltéréseket a *Szombathelyi kézirat*tól. A 19. sor „nyársát – nyársat” alakot kiemeli,⁹¹ de a 48. sor eltérését nem említi („Bőri-be is alig fér – Bőrébe is alég fér”). A kéziratban található nyolc soros strófákat Révai négysoros strófákká alakítja.

A *Fillis* 19. sorában a kéziratnak megfelelő alakra javít („tolvaj – dévaj”).⁹² Itt gondolhatnánk arra, hogy Négyesy a második kiadás eltérését azért nem említi, mert megegyezik a kézirattal, de ott a „dévai” alakot találjuk, ahogy az eltérés megjelenik az 58. sorban is. A 61. sor javítását ismét jegyzeteli („már meg mondom – ím’ meg mondom”).

A *Páras Ének* a második kiadásban nyomdahibával kezdődik („Barátat – Batátat”) és az utolsó két sort felcseréli, így ebben az esetben az első kiadás egyezik a kézirattal.⁹³ A’ *forgandó Szerentse* 3. és 4. sorának felcserélése viszont ismét a második kiadásban található helyesen, a vers a továbbiakban megegyezik a két kiadásban, de a tagolás eltér a kézirattól, ahogy a negyedik és az utolsó sort sem ismétli Révai. A *Kupidóról* második sorában lévő nyomdahibát javítja a második kiadás („halottam-hallottam”), ettől eltekintve a két kiadás megegyezik, ahogy a *Nintszen neve* szövege is. A’ *Remete* 7. sorában a második kiadásban találunk nyomdahibát („testemet – testememet”), a továbbiakban a két kiadás azonos, ahogy a Mária Teréziát magasztaló vers esetében is. A Bathány Lajoshoz szóló verseknek négysoros tördelése hiányzik.

A következő nyomdahiba a *Szent István királyhoz* 7. sorában található („kotonája – kotonája”) a második kiadásban, majd a következő eltérésre öt verset kell várnunk, a Niczky György házasságára írt vers 14. sorában található eltérés a második kiadásban a kézirat felé mutat („nézd a’ mai Jegyeseket – nézzed ezen Jegyeseket”), ahogy az utolsó sor (20) variációja is, a négysoros tördelés mindkét kiadásban elmarad, a szöveg folyamatos. Talán nem meglepő, hogy ezeknél az ismertebb istenes és köszöntő verseknél kevesebb az eltérés, valószínűleg ezek szövege már jobban rögzült.

89 Négyesy nem említi.

90 Itt Négyesy szerint „káposztáji” alak áll a kiadásokban.

91 Faludinál a „nyársát” alak szerepel, tehát a „nyársat” olvasat a második kiadásban biztosan téves.

92 Négyesy nem említi.

93 A kettős mássalhangzók egyszerűsítő írásmódját itt sem veszi át Faluditól („mellynél – melylynél”).

Míg a *Bútszóó ének* és jegyzete is megegyezik a két kiadásban, *A' Tartsai savanyú vízről* címűhöz új jegyzet kerül, szövegeik megegyeznek. A *Nádasdi' koporsós versei* esetében is teljes az egyezés. A Szily Jánost dicsőítő vers 2. sorának változtatása (Látok Szili Urunk' – Látok Szili Úrnak") a kéziratnak felel meg, Révai a 21–22. sort kétféleképpen is közli, majd az olvasóra bízva az ítéletet. Itt érdekes módon ragaszkodik az első kiadáshoz, mert jobb megoldásnak tartja,⁹⁴ de jegyzetben közli a kéziratnak megfelelő változatot is; sajnos egy nyomdahiba megjelenik (21. „draga”). Faludi ingadozó írásmódját (a címben „Szili”, a versben „Szily”) Révai a címnek megfelelően, míg Négyesy a ma is elfogadott alak szerint egységesíti. A kéziratban található pontosító megjegyzést a vers keletkezésére vonatkozóan („Írtam Aphátiban 26 August.”⁹⁵) Révainál nem olvashatjuk, a verset sem tördeli négysoros strófákra.

A' Pipáról című verset négyszer közli Révai. Az 1784-es, *Magyar Hírmondó*ban megjelenő szövegnél nincs cím, az összes többi esetben már a tiszántúli kiejtésnek megfelelően toldalékol. A kéziratban szereplő „*Olasz Sonetto Formára*” sor Révainál hiányzik, talán ennek tudható be, hogy nem veszi észre a szonettjellegét és nem ennek megfelelően tördel. Ezt nem feltétlenül rónám fel hibaként, hiszen az első magyar nyelvű szonettel van dolgunk. Batsányi már a *Szombathelyi kézirat* birtokában ismeri a szonettre vonatkozó megjegyzést, de a verset kevésbé sikerültnek tartja és magát a szonettet idegennek a magyar nyelvtől:

Egyébaránt, a' mi a' Sonettót illeti: arra nézve azt tartom, hogy a' mí nyelvünkben nehezen fog valaha szerentsét lelteni. Tsupa nehéz mesterkélés lesz és marad az mí nálunk mindég; mert az afféle szoros, kínos regulák, a' mí nyelvünk ' szabad és kényes geniussának ellenére vagynak.⁹⁶

A *Szombathelyi kézirat*ot ismerő, bár Faludi megjegyzését nem idéző Batsányi 10-4-es formában adja közre a verset, míg Toldy marad a Révai-féle 4-4-2-4-es felosztásnál. A kéziratban jól kivehető szonettformának megfelelő tagolást Négyesy állítja vissza, nála olvashatjuk először Faludi formára vonatkozó megjegyzését is.

A 6. sor Révai utolsó kiadásában (1787) szerepel helyesen („És meg vallom, vigasztal”), a korábbiakban az „És engemet vigasztal” sorral találkozunk. A 7. sor 1784-ben és 1785-ben egy szótaggal rövidebb („De tsak tűnik, 's már nem látszik”), 1786-ban már kilenc szótagos a sor („De tsak el tűnik, 's már nem lát-

94 „A' tsillagok írják drága nevét égbe, / Öltözzék, de későn, ditső fényességbe – A' Drága Szili név írva legyen égbenn, / A' föld színen pedig légyen ditsőségben.” Egyetérték Révai véleményével.

95 FALUDI, *Forgandó szerentse...*, XXIIIr.

96 BATSÁNYI János, *Összes művei*, kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, 4 köt. (Budapest: Akadémiai, 1961), 3:181.

szik”), míg a kézirattal egyező megoldásra 1787-ig kell várunk („De alig tűnik, ’s már nem látszik”). Ennek a sornak a története azért érdekes, mert eddig Révainál a különböző szövegvariációk verstani szempontból mindig helyesek voltak, itt pedig kétszer is rossz szótagszámú sort közöl. A 8. sorban bosszantó nyomdahibát találunk az utolsó kiadásban („letskét ád elmémnek”), a 11. sor 1784-es és 1786-os közlésben „Mint a’ füst, jó, ’s megy hirtelenül”, 1785-ben és 1787-ben „Mint a füst oszlik hirtelenül”, az utolsó sor pedig 1786-ban „El oszlasz egykor véletlenül”, míg a másik három közlésnél a kézirattal megegyező „El tseppensz egykor véletlenül” szerepel. Tehát Révai négyszer adja ki Faludi egyik legismertebb versét, négyféle szöveggel, melyek közül egyik sem egyezik a kéziratban találhatóival maradéktalanul, hiszen a címet is megváltoztatja.

Az eklogák vagy Révai szavaival a pásztor versek kitüntetett helyet foglalnak el Faludi életművében első kiadója szerint, melyeket külön egységbe sorolva jelentet meg:

A’ második Rész a’ Pásztor Költéshez tartozó. Deákul *Poesis Pastorlis*. És ebbenn épen különös Faludi. A’ mi még az én tudtomra lehetett, a’ mit még az e’ nemű Magyar Költeményekből olvashattam, az igazat szabadon ki mondván, mind árnyék, mind semmi ezekhez képest.⁹⁷

Fokozott érdeklődéssel vághatunk hát neki a szövegek összehasonlításának és már első ránézésre látható, hogy a felező tizenkettesben írt verseket Révai itt sem tagolja négy soros strófákra, ahogy a kötetek korábbi verseinél sem tette ezt, mint Faludi.

Az első ekloga alcíme megegyezik a két kiadásban, de eltér mindkét kéziratától. A második kiadás 6. sora visszaállítja a tájnyelvi alakokat („Almánk, szilvánk – Ómánk, szívánk”), ez megfelel Révai korábbi, 1782-es koncepciójának. Ennek ellenére a következő két sorban az eredeti „szalánnával” alakot nem változtatja meg és marad a „szalonnával”, mely Révai tiszántúli nyelvhasználatát tükrözi. Mindez jól jelzi két soron belül is a koncepció hiányát. A 21. sor „Talám Melibéus? – Nyilván Melibéus?” változata a *Szombathelyi kézirat* fele mutat, ugyanakkor érdekesnek tartom, hogy mindkét kiadásban kérdőjel kerül Mirtillus közbeszólásának végére, melyet Toldytól kezdve Négyesy kereszttel minden kiadás átvesz, holott a kéziratban vesszőt találunk, és a kérdőjelnek nincs értelme, de ez a hiba is velünk él, és Révaitól származik. A 27. sorban nyomdahibát találunk a második kiadásban („Pajtás”), de ez az alak is eltér a kéziratától („Thyrsi”), Négyesy mégis a „pajtás” alakot közli kisbetűs írásmóddal és ez rögzült a későbbi kiadásokban is, a 32. sor pedig egyszerűen hiányzik 1787-ben („Száz víg kürtölések legelő hegyekben”); mivel itt is páros rímekkel talál-

97 FALUDI, *Költeményes maradványi*, 1:16.

kozunk, zavaró a hiány, mert az egyik sor hívó rímjére nincs válasz; a versszakokra tagolás segíthetett volna Révainak a hiba felfedezésében. A páros rímeket csak a Getzinek szóló kiszólások törlik meg, mely három sor a vers szerkezetén kívül helyezkedik el, ezekről eszünkbe juthatnak Arany *Tengeri-hántásának* történetmesélésből kiszóló sorai is. A 49. sor „A’ Melibéusnak – A’ nagy Melibéus” javítása ismét a kézirattal áll összhangban.

A második ekloga 3. sorában a második kiadás hozza a helyes alakot („két mázsás – fél mázsás”), ahogy a hatodik („bik fák – бүk fák”) és a hetedik („botzátván – botsátván”) sorban előforduló nyomdahibákat is javítja, ugyanakkor a 11. sorét átveszi („Jó makon hízlaltam”). A 13. és 14. sor változtatása a kéziratot idézi („széles e világon – híres e világon”; „termett ágon – terjedt ágon”). Az első kiadás nyomdahibája a 17. sorban javításra kerül („kultzát – kultsát”), míg a 45. sorban a második kiadásban találunk egyet („Hollod e”), majd a 46–47. sorok változásai ismét a kézirattal egyeznek („Talám a’ farkasok – Nyilván a farkasok”; „Tasi – Fari”). Az utolsó sor (52) eltérése a kézirathoz közelít, de így sem egyezik vele teljesen („Mi tagadás benne, több farkas bőrt adnak – Mi tagadás benne? Farkas bőrt is adnak. – Sz: Nem tagadom, gyakran Farkas-bőrt is adnak.”).

A harmadik eklogának van a legfontosabb kapcsolódása a szövegkiadás történetéhez. A második kiadásban elég jól látható nyomdahibával találkozunk, a vers alcímében „PÁSRTOR” szerepel.⁹⁸ Bár a kéziratban a pásztor szó írásmódja nem egységes, és rendszeresen szerepel még a címekben is rövid a-val, ebben az esetben az egységesítés megengedhető.⁹⁹ Az viszont ismét kiemelendő, hogy Faludi eklogáiban is következetes a köznevek tulajdonnévként való használata, nagybetűs írásmódja. Ezzel is az antik előképekhez igazodik, hiszen, magyarosítja ugyan a megnevezéseket, és Flóra helyett Tavaszt ír, de mindig kiemeli azokat az írásmóddal a köznevek közül. És ez nemcsak a tulajdonnévként használt, mesterségekre utaló köznevekről mondható el (Juhász, Pásztor), hanem a klaszszikában is előforduló, rendszeres megszemélyesítésekről is, mint az égtájak, évszakok vagy természeti képződmények elnevezései. Más esetekben Faludi sem következetes, állatneveket használ kis- és nagybetűvel is, ahogy a személyes névmásokat is. Révai még átveszi ezt az írásmódot a következetesen használt alakoknál, Toldy viszont már nem, és Négyesy sem állítja vissza, ahogy a későbbi kiadások sem.¹⁰⁰

98 Négyesy nem említi.

99 Más szavak esetében is megfigyelhető, hogy nem következetes Faludi, de ez inkább a lejegyzés hibájára mutat, nem variációkra, például „édes enekedet” a harmadik ekloga 25. sorában. A kéziraton végig megfigyelhető jelenség arra mutat, hogy Faludi mégsem olyan nagy gondal készítette kötetét, mint feltételezik.

100 Borián Elréd (BORIÁN, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója...”, 503–526) a kötetkompozícióval kapcsolatban utal Adyra, de el tudjuk képzelni például Ady Endre *Héja-nász az avaron* című versét vagy költészete egészét a nagybetűs szavak többletjelentése nélkül?

Az alcím nem található a *Szombathelyi kéziratban*, ahogy a harmadik sor „es-mérik” („ismérik”) és a nyolcadik sor „gyenge szép szavadat” alakja is („kedves szép szavadat”) eltér a kézirattól mindkét kiadásban. Viszont a 10–12. soroknál a kiadások között van különbség: „Nem gondoltam vólna, egy kupát találtam. / A' Mérisnek szántam; de már tiéd lészen: / Kezdd el énekedet, és mondd el egészen.” A második kiadás szövege a *Szombahelyi Kézirattal* megegyező: „Reménységem kívül egy kupát találtam. / A' Mérisnek szántam; de már úgy fogadom, / Mondd el énekedet, tsak te neked adom.”¹⁰¹ Jelentős eltérés található a 31–32. sorban is („Harap, játszik a' nyáj, napját vígan éli: / Közötte forogván a' Pásztor nézéli. – Játszik, hever a' nyáj, és egymást nézéli, / Pásztor, és ebek közt napját bátran éli.”), illetve a 33–34. sor hiányzik az első kiadásból. Ezt a hiányt azonnal észrevehette volna Révai, ha versszakokra tördeli a szöveget. A második kiadás négy sora (31–34) a főlöleges vesszőket leszámítva tökéletesen megegyezik a *Szombathelyi kézirattal*, így azt gondolhatnánk, hogy megtaláltuk a Révai által használt forrást, hiszen itt nagyobb részek korrekciójáról van szó, de a következő sorban (35) ismét eltérést találunk az egyező kiadások és a kézirat között („Még több más van rajta – Még több szép van rajta”).

Az 50. sor két kiadásban egyező szövegrészének szórendje eltér a kézirattól („kényes Múzsák – Múzsák kényes”), az 53–54. sor nem szerepel a kéziratban, viszont megtaláljuk mindkét kiadásban. Ezzel a versszakok sorszáma helyreáll az első kiadásban, viszont plusz két sor jelenik meg a másodikban. Ugyanakkor az eklogán végigvonuló páros rím nem kapcsolja szorosabb egységbe a négysoros strófákat, így akár Révai a páros rímű sorokat is tekinthette alapegységnek, ha nem vizsgálta meg tüzetesebben kedves költője eklogáinak szerkezetét, melyek következetesen négysoros egységekbe rendeződnek. Az utolsó előtti strófa harmadik sorában (57) Révai vét egy nyomdahibát a második kiadásban („Rövid keszédemnek”).

Többször utaltam rá, és Révainak a harmadik eklogához fűzött megjegyzése is egyértelművé teszi, hogy nem ismerhette a *Szombathelyi kéziratot*:

Ez az egész darab, mellyet itt Tirzis mond (az utolsó két stropha), fel nem találtatik Faludi kézírásában. Hihető, hogy későbbre, magát meggondolván, nem akarta ezzel megsérteni a rossz költöket.¹⁰²

Négyesy kommentárja:

101 Négyesy nem említi. A személyes névmást Faludi nagybetűvel írja, Révai nem veszi át az írásmódot.

102 FALUDI, *Költeményes maradványi a' jegyző könyvvel együtt*, 79.

Mivel Faludinak ma ismert mindkét kéziratában, a M.-ban [*Múzeumi Kézirat*] is, és a rendezettebb Sz.-ben [*Szombathelyi Kézirat*] is, benne van e rész, azt kellene föltételeznünk, hogy Révai Faludinak sem Sz.i, sem M.i kéziratát nem használta, hanem csak egy egészen külön kéziraatra alapította szövegét.¹⁰³

A harmadik ekloga végének vizsgálatával még egy autográf kéziratot kizárhatunk:

A kézirat végén [*Nagyszombati kézirat*] található eclogából hiányzik két sor, amely még benne van az OSZK legkorábbi és a Kaprinai-féle kéziratban, de a *Szombathelyi kéziratban* már nincs benne. Négyesy szerint Menelcas két sora „annyira konvencionális és üres, hogy Faludi később könnyű szívvel törölhette.”¹⁰⁴

Ez a két sor: „Ne veszekedjete! jó a’ szép egyesség. / A Pásztorok között a’ csendes békesség.”¹⁰⁵ viszont megtalálható Révai mindkét kiadásában, vagyis a Szelestei N. László által felfedezett és Borján Elréd által *Nagyszombati kéziratnak* elnevezett szöveget sem ismerte Révai.¹⁰⁶

A negyedik ekloga 2. sora a második kiadásban ismét a kézirat irányába változik („régí Barátjára – szíves Barátjára”), az első kiadás hetedik sora még a rím ellen is vét, a második kiadás javítja („markomból – kezemből”),¹⁰⁷ a 11. sor ismét a kéziratnak megfelelően változik („Hánkódik az elmém – A’ bagoly is huhog”), ahogy a 15. sor is („Nála vagy on almád – Nála van szép almád”). A második kiadás 22. sorában nyomdahibát találunk („fel fordúlt”), majd a második kiadás jegyzetét közöl a 29–30. sorokhoz,¹⁰⁸ miszerint ezek a sorok nem szerepelnek Faludi kézírásában, de azt már nem jegyzi meg, hogy közöl négy sort (31–34), melyek az első kiadásból hiányoztak (a kéziratban megvannak). A következő sorok sorrendje eltér a két kiadásban, de ismét a kéziratnak megfelelően változik, ahogy a 33. sor „Pásztor! – Méri!”, a 39. sor „szép baltám – kis baltám”, a 40. sor „gyöngy házzal ki rakták – gyöngy házzal futtatták” és a 41. sor „Van szép drága sípom – Van egy drága sípom” változása is. A 64. sor a második kiadásának „Ötet, ’s víg kedvemet” szövege a kézirattal egyezik, de a sorban található nyomdahiba a szótagszámot elrontja („véle el – vélel”). A 67–68. sor nincs meg az első

103 FALUDI, *Versei*, 165.

104 BORIÁN, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója...”, 509.

105 FALUDI, *Költeményes maradványai a’ jegyző könyvvel együtt*, 79.

106 SZELESTEI N. László, „Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban”, *Magyar Könyvszemle* 115 (1999): 287–303.

107 Négyesy nem említi.

108 Itt ismét segített volna a szöveg versszakokra való tördelése, ez a két sor megbontja a négyesoros strófák rendjét.

kiadásban („Ott akarsz fulladni? Gondold meg magadat, / Szánd meg árvaságra kelendő nyájadat”), ebben az esetben a szöveg értelme sérül, míg a másodikba jegyzet nélkül kerülnek a fenti sorok. Ebből is látható, hogy Révai a jegyzetekkel is következtelenül bánik, és a második kiadás érényeit nem emeli ki, de legálabbis nem mindig tájékoztat a fontos változásokról.

A korábbi kiadás ötödik eklogájában a 19–20. sort a szereplők felcserélve mondják, ami a vers felületes ismeretére utal, mert az 57–58. sorokból egyértelmű, kihez tartozik a habpipa és kihez a szerszám. A későbbi kiadás már egyezik a kézirattal. A 25. sor nyomdahibáját a második kiadás javítja („el rőrött – el törött”), a 26. sor alakja a kéziratot idézi („járásának – tsapásának”). A 38. sor nyomdahibája („dombol” „rombol” helyett) mindkét kiadásban megtalálható. A befejező részben négy sor hiányzik az első kiadásban (59–60, 65–66), a második a kézirattól eltérő sorrendben tartalmazza az összes sort, a felcserélt sorok a 63–64. és a 65–66. sorok. A hatodik ekloga 4. sora a második kiadásban a kézírata fele mozdul el („fel hányták – el hányták”, ahogy a 34. („holttá válnék – kővé válnék”) és a 48. sor („végső bútsút – tőlünk bútsút”) is.

Összegzés

A versek szövegeinek összehasonlítása alapján kijelenthetjük, hogy a második kiadás az eredetihez mindenképpen közelebb álló szöveget tartalmaz, de a változtatások nem mutatnak egy általunk ismert kézirat irányába sem. 41 esetben változik a *Szombathelyi Kézirat* irányába a második kiadás szövege, míg 11 esetben nem változik a hibás alak (Táblázat 2.). Ki kell emelni viszont, hogy a második kiadás is tartalmaz hibákat és a következetesség hiányzik belőle, főleg a jegyzetek szintjén. Meglepő, hogy míg az első kiadásban 17, addig a másodikban 24 nyomdahibával találkozunk (Táblázat 1.).

A versek vizsgálata jól mutatja, hogy Faludinak nincs a szerzői szöveget pontosan követő kiadása, bizonyos kiadói tévedések a mai napig velünk élnek, melyek egy része Révaitól származik, ugyanakkor bizonyos szövegrészeket egyedül Révai közöl helyesen, a későbbi kiadók viszont nem veszik át, és tovább rontanak Faludi verseinek szövegén.

A nagy szigor, melyet Révai emleget a második kiadás előszavában, miszerint a kézirat a legfontosabb, és a többi verset keményen megvizsgálja, azt eredményezi az ő tolmácsolásában, hogy csak két vers állta ki a próbát, melyek kéziratát nem ismerte. Ezek a *Hajnal* és a *Nem mind vígaság*. Ezek szerint a *Búcsúzó ének* kéziratát ismerte (ez ma nem ismert), *Az újdon új Politzia* pedig függelékként került a kötetbe (mely csak itt maradt fenn), ezt nem számolja a kemény próbát kiálló versek közé. A három vers 184 sorból áll, ehhez képest a nagy szigor mi-

att összesen 19 sornyi magyar nyelvű verset hagy ki, melyről tudja, hogy Faludi iskoladráma-fordításának betétversei, tehát a szerzőség nem kétséges. Miután keményebben vizsgálóra vette a magyar nyelvű szövegeket, kiad még 14 versszakot jegyzetben a *Hajnal*-hoz, egy-egy versszakot a *Hippolitus és Fédra* és *A' Tavas* esetében, és még 14 sort, melyek nagyrészt az eklogákból hiányoztak ez első kiadásban. Hét új jegyzet kerül a második kiadásba, miközben hármát nem vesz át az elsőből.

A szigornak az idegen nyelvű versek és ezzel Faludi költészetének nemzetközi jellege esik áldozatul, válogatás nélkül, melyekkel 205 év után, a prózai művek kritikai kiadásakor megjelenő *Omniáriumban* találkozhatunk újra. Az idegen nyelvű versekkel Faludi nemzetköziségét is elfeledték, szerintem ennek köszönhető, hogy Árkádia-tagságára is csak 1982-ben derül fény.¹⁰⁹ Ez is részben egy szerkesztői döntés eredménye.

Vizsgálódásaim alapján két következtetés adódik. Az egyik, hogy Négyesy elgondolásának megfelelően egy külön, ismeretlen, lehetőleg szombathelyi költődésű kéziratot feltételezünk, mely jelenleg lappang, és amely megmagyarázná, hogy a második kiadásban miért tud több helyen a helyes irányba korigálani Révai.¹¹⁰ A másik, hogy azt feltételezzük, hogy ilyen kézirat nem volt, és az általa a második kiadás bevezetőjében külsőleg leírt kézirat az általunk is ismert *Szombathelyi kézirat*, melynek külalakját ismerte csupán:

Az az eredet írás, melylyet emlegetek, szépen bé köttetve, nyoltz rétű nagyobb formábann, Méltóságos Szili János Szombathelyi Püspök Úrnál tállatitak, a' többi kéz írásokkal együtt. A' mi jelesebb külömbség vagyon szélylyel az utána való le íratásokbann, én azt is különösen meg jegyzettem, azért leg inkább, hogy a' Zúgolódóknak is eleget tegyek.¹¹¹

Ebből a leírásból nem derül ki, hogy kinyitotta volna a kötetet, de hallomásból tudhatott formájáról. Mint láttuk, a kéziraatra vonatkozó megjegyzések pont arra utalnak, hogy nem látta a szombathelyit, de az utolsó, kéziraatra vonatkozó jegyzete megint helyes, miszerint az általa közölt két sor hiányzik a negyedik eklogából.¹¹² Ennek ellenére közli újra, a második kiadásban már jegyzettel kísérve, a négysoros strófákat itt is figyelmen kívül hagyva, vagyis a bevezetőben megfogalmazott elvnek, a kéziraathoz való feltétlen ragaszkodásnak itt is egyértelműen ellentmond.

109 SZAUDER Mária, „Faludi Ferenc a római Árkádia tagja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982), 448–451.

110 Például a Szily Jánost köszöntő versben, ahol a *Szombathelyi kézirat* két sorát jegyzetben közli és kevésbé sikerültnek tartja.

111 FALUDI, *Költeményes maradványi a' jegyző könyvvel együtt*, fol. VIr.

112 Uo., 81.

Révai és a kéziratok viszonya elgondolkodtató. Életrajzából tudjuk, hogy az 1780-as évek zaklatott időszak volt életében, és ez meglátszik az autográfok sorsán is. 1782 és 1787 között 22 levelet küld Paintner Mihálynak, de a válaszokból egy sem maradt fenn. A Faludival kapcsolatos kéziratokat és/vagy másolatokat legalább kétszer veszítette el: egyszer Bécsben maradtak a piarista rendházban zálogként, és nem váltotta ki őket¹¹³, egyszer pedig Streibig József tartotta őket magánál Révai tartozásai miatt.¹¹⁴ Ezek sorsa sem ismert, ahogy Bessenyei *Jám-bor szándékának* kézírata is elveszett, melyet Révai adott ki 1790-ben. Orczy Lőrinc verseinek kéziratai is elvesztek vagy lappanganak, ahogy sok más kézirat és levél is, melyekkel Révai érintkezésbe került. Talán a legnagyobb veszteségek a *Jegyzőkönyv*, melynek a Révai által említett, de ki nem adott részeit nem ismerjük, valamint a Faludi *Téli éjszakák* kézírata, melyet Révai kiadása előszava szerint Szily Jánostól kapott, de soha többé nem került elő. A Kántz Sebestyén másolatában fennmaradt fejezetekből jól látható, hogy Révai komoly változtatásokat hajtott végre ezen a szövegen is, és sok olyan hiba került bele, melyek a szöveget helyenként érthetlenné torzítják.

Kéziratok hiányában tehát Révai szerkesztői-szövegkiadói tevékenységét csak a kötetek összehasonlításával lehet vizsgálni. Az összevetés eredményeként kijelenthető, hogy Révai nem volt gondos kiadója Faludi verseinek, és bár sokszor kiemelte a nyomtatás tökéletességére való törekvését, ez nem valósult meg. A kiadások saját elveinek sem felelnek meg maradéktalanul, a szöveggondozásba hibák csúsztak. A levelek és a kéziratok sorsából látható az is, hogy nem járt el kellő gondossággal, és a rábízott autográfok holléte sok esetben máig bizonytalan. A kiadások során saját nyelvhasználatát helyezi előtérbe, ami ugyan megfelel a kor felfogásának, de saját nézeteinek ellentmond. Nagyívű elképzelése és a nyomtatás tökéletessége még azokban a kötetekben sem valósult meg, melyeket sikerült kiadnia.

„Editor Poetarum Hungaricorum”: Miklós Révai and his Faludi prints

Miklós Révai (1749–1807) was a Hungarian Piarist cleric who published the works of the famous writer and poet Ferenc Faludi (1704–1779) in 1786 and a second, revised edition in 1787. It was an extraordinary phenomenon as during those times poets normally edited their own works only. In a sense, Révai was the first editor in Hungarian literary history. In my essay, I analyse the two editions to find out why Révai thought it was necessary to publish a new version within a year. Unfortunately, we do not know the

113 FEDERMAYER, „*Isten áldjon meg...*”, 87.

114 PITROFF, „Révai Miklós ügye-baja...”, 136.

original texts which Révai was using, so I have compared the poems in the two books to discover which edition is closer to a perfect edition in Révai's sense. Révai also needed financial help and wrote five public appeals to raise enough money for the printings, the first of which (interestingly enough) was published anonymously in 1782. Later, in 1785, he attempted to find subscribers, which was a new method to finance an edition of a book in Hungary.

Mellékletek

A félkövérrel jelzettek a hibás alakok, az × a mai napig velünk élő nyomdahibákat jelöli.

1. táblázat. Nyomdahibák

Vers – sor	1786	1787
Felelő ének – 8	rózsák	rózsák
A' győzedelmeskedő Nádasi – 18	Meny dorgő	Meny dorgő
Klórinda – 4	Dóringó	Dóringó
Klórinda – 12 [halgat]	halgat	hallgat ×
A' Szerentse – 5	tzúf	tsúf
Tündéerkert – 15	Ugrandoztak	Ugrándoztak
Tündéerkert – 23	rozmarinttal	rozmarinnal
Tündéerkert – 30	fejét	fejet
Útra való – 12 [folyon]	folyon	foljon ×
Az erdő – 35	Gubás	Gubbás
Az erdő – 37 [Satirusok]	Szatirusok	Statirusok
Az erdő – 40	Mozdó vizet	Mosdó vizet
A' szakáts – 5 [udvarlóí]	udvarlóí	udvarlóí
A' szakáts – 19	nyársát	nyársat
A' szakáts – 21 [káposztája]	káposztája	káposztája
A' szakáts – 30	étkeit	etkeit
A' szakáts – 48	Bőribe is alig fér	Bőrébe is alég fér
Páras Ének – 1	Barátat	Batátat
<i>Kupido</i> – 2	Halottam	Hallottam
A' Remete – 7	testemet	testememet
Szent István királyhoz – 7	koronája	kotonája
<i>Méltóságos Szili János</i> – 21	drága	draga

Vers – sor	1786	1787
A' Pipáról – 8	letzkét	letskét
I. Pásztor Ének – 27 [Thyrsi]	Pajtás	Pajtas ×
II. Pásztor Ének – 6	bik fák	bük fák
II. Pásztor Ének – 7	botzátván	botsátván
II. Pásztor Ének – 11[makkon]	makon	makon
II. Pásztor Ének – 17	kultzát	kultsát
II. Pásztor Ének – 45	Hallod e	Hollod e
III. Pásztor Ének – alcím	PÁSZTOR	PÁSRTOR
III. Pásztor Ének – 57	Rövid beszédemnek	Rövid keszédemnek
IV. Pásztor Ének – 22	fel fordult	fel fordúlt
IV. Pásztor Ének – 64	véle el	vélel
V. Pásztor Ének – 25	el rőrött	el törött
V. Pásztor Ének – 38 [rombol]	dombol	dombol

2. táblázat. Értelmi eltérések, variációk

Vers – sor	1786	1787
A' győzedelmeskedő Nádasdi – 4 [vitézkedtek]	vitézkedtetek	vitézkedtetek
A' győzedelmeskedő Nádasdi – 21 [ditsirjetek]	ditsérjétek	ditsérjetek
A' győzedelmeskedő Nádasdi – 38 [rágjuk]	vágjuk	vágjuk
Klórinda – 14	sétáltál	tréfáltál
Addio! (cím) [Addio!]	A Dieu	A Dieu
Addio! – 6	nem nagy kár	semmi kár
A' Szerentse – 2	A nagy elme	Tanúlt elme
A' Szerentse – 13	Most felbillent	Ma felbillent
A' Szerentse – 22	Ha mit ád	A' mit ád
Tündérbert – 1 [álmambul]	álomból	álomból
Tündérbert – 4	harmattól	harmattal
Tündérbert – 23 [Majorán a']	Majorána	Majorána
Tündérbert – 63	A' mint illik	Mosolyogva
Tündérbert – 65	Tsipke bokor	Tüske bokor
Tündérbert – 74 [Por sereg]	pár sereg	pór sereg ×
Tarka madár – 4 [veled]	véd	véd

Vers – sor	1786	1787
Az erdő – 13	Jön a' hajnal	Jön a' harmat
Az erdő – 29	A' madarak megörülnek	A' madárcák megörülnek
Az erdő – 74	Jól forgatják inokat	Jól rángatják inokat
Az erdő – 81	A' Napéák Pásztorokkal	Driadesek Pásztorokkal
Fillis – 19 [Dévai]	tolvaj	dévaj*
Fillis – 61	már meg mondom	ím' meg mondom
Méltóságos gróf Nitzki György – 14	nézd a' mai Jegyesekeket	nézzed ezen Jegyesekeket
Méltóságos gróf Nitzki György – 20	Meg lesz, jel adott, úgy tetszik, az égbenn	Egymást vigasztaló igaz szívességben
Méltóságos Szili János – 2	Látok Szili Urunk'	Látok Szili Úrnak
I. Pásztor Ének – 6	Almánk, szilvánk	Ómánk, szívánk
I. Pásztor Ének – 21 [Nyilván Melébius,]	Talám Melibéus?	Nyilván Melibéus?*
I. Pásztor Ének – 49	A' Melibéusnak	A' nagy Melibéus
II. Pásztor Ének – 3	két mázsás	fél mázsás
II. Pásztor Ének – 13	széles e világon	híres e világon
II. Pásztor Ének – 14	termett ágon	terjedt ágon
II. Pásztor Ének – 46	Talám a' farkasok	Nyilván a farkasok
II. Pásztor Ének – 47	Tasi	Fari
II. Pásztor Ének – 52 [Nem tagadom, gyakran Farkas-bőrt is adnak]	Mi tagadás benne, több farkas bőrt adnak	Mi tagadás benne? Farkas bőrt is adnak
III. Pásztor Ének – 3 [ismérik]	esmérük	esmérük
III. Pásztor Ének – 8 [kedves szép szavadat]	gyenge szép szavadat	gyenge szép szavadat
III. Pásztor Ének – 10–12	Nem gondoltam volna, egy kupát találtam. / A' Mérisnek szántam; de már tiéd léssen: / Kezdd el énekedet, és mondd el egészen	Reménységem kívül egy kupát találtam. / A' Mérisnek szántam; de már úgy fogadom, / Mondd el énekedet, tsak te neked adom

Vers – sor	1786	1787
III. Pásztor Ének – 31–32	Harap, játszik a’ nyáj, napját vígan éli: / Közötte forogván a’ Pásztor nézgéli	Játszik, hever a’ nyáj, és egymást nézgéli, / Pásztor, és ebek közt napját bátran éli
III. Pásztor Ének – 35 [Még több szép van rajta]	Még több más van rajta	Még több más van rajta
IV. Pásztor Ének – 2	régi Barátjára	szíves Barátjára
IV. Pásztor Ének – 7	markomból	kezemből
IV. Pásztor Ének – 11	Hánkódik az elmém	A’ bagoly is huhog
IV. Pásztor Ének – 15	Nála vagyom almád	Nála van szép almád
IV. Pásztor Ének – 33	Pásztor!	Méri!
IV. Pásztor Ének – 39	szép baltám	kis baltám
IV. Pásztor Ének – 40	gyöngy házzal ki rakták	gyöngy házzal futtatták
IV. Pásztor Ének – 41	Van szép drága sípom	Van egy drága sípom
IV. Pásztor Ének – 64	Ötet, ’s életemet	Ötet, ’s víg kedvemet
V. Pásztor Ének – 26	járásának	tsapásának
VI. Pásztor Ének – 4	fel hányták	el hányták
VI. Pásztor Ének – 34	holttá válnék	kővé válnék
VI. Pásztor Ének – 48	végső bútsút	tőlünk bútsút

3. táblázat. Felcserélések

Vers – sor	1786	1787
Klórinda – 7–8	hajnali korbann, / Egy kis bokorbann	egy kis bokorbann, / Hajnali korbann,
Az erdő – 63	Gyöngy virágos egy szép utcán	Egy szép gyöngy virágos utcán
Páras Ének – 9–10	Ha egymáshozz hív, / Melylynél drágább nints	Melylynél drágább nints, / Ha egymáshozz hív
A’ forgandó szerentse – 3–4	Ha miben kedvezett, / Ha szépen vezetett	Ha szépen vezetett, / Ha miben kedvezett
A’ Pipáról – 6	És engemet vigasztal	És meg vallom, vigasztal
A’ Pipáról – 7	De tsak el tűnik, ’s már nem látszik	De alig tűnik, ’s már nem látszik

Vers – sor	1786	1787
A' Pipáról – 11	Mint a' füst, jó, 's megy hirtelenül	Mint a füst oszlik hirtelenül
A' Pipáról – 14	El oszlasz egykor véletlenül	El tseppenz egykor vélet- lenül
III. Pásztor Ének – 50 [Mú- zsák kényes]	kényes Múzsák	kényes Múzsák

4. táblázat. Terjedelmi eltérést mutató versek

Vers sorszama R1 (R2 eltérés esetén)	Szombathelyi kézirat sor [meg- jegyzés]	1786 sor (+lábjegy- zetben közölt) [meg- jegyzés]	1787 sor (+láb- jegyzetben kö- zölt) [megjegyzés]
I. A' Kisztó úrfi' éneke	–	25	25
II. A' kis asszony felelete	31	31(+5)	31
Hippolitus és Fédra	–	–	I:30+II:30 [„Mert hamisnak mond azért” sor kimarad] (+6 új sor)
III. A' Tavasz	36	42 [+ 1 versszak a kéz- irathoz képest]	36 (+6+6 új sor) [+ 2 versszak a kéz- irathoz képest]
IV. A' győzedelmes- kedő Nádasdi	40 [kettőzött utol- só sorok az öt stró- fa végén]	35 [utolsó sorokat nem kettőzi]	35 [utolsó sorokat nem kettőzi]
V. Klórinnda	64 [16x4]	48 [16x3]	48 [16x3]
VI. A dieu	12	12	12
VII. A' Szerentse	40 [5x8, utolsó két sor ismételve]	30 [5x6, utolsó két sor nincs ismételve]	30 [5x6, utolsó két sor nincs ismételve]
XI. A' Hajnal	–	80	80
XII. Nem mind vigaság a' vigaság	–	24	24
XIII. Fel fúvalkodottnak meg fordúlt szerentséje	–	10	–

Vers sorszám R1 (R2 eltérés esetén)	Szombathelyi kézirat sor [meg- jegyzés]	1786 sor (+lábjegy- zetben közölt) [meg- jegyzés]	1787 sor (+láb- jegyzetben kö- zölt) [megjegyzés]
<i>XIV. A' meg fordult szerentsén való epe- kedés</i>	-	9	-
<i>XV. (XIII.) Az Erdő</i>	96	96	96+84 [14 versszak]
<i>XIX. (XVII.) A' for- gandó Szerentse</i>	28	24 [utolsó sort nem ismétli]	24 [utolsó sort nem ismétli]
<i>XXXVI. (XXXIV.) Méltóságos Szili János</i>	24	24	24+2
<i>I. Pásztor Ének</i>	51	51	50 [kézírathoz ké- pest -1]
<i>III. Pásztor Ének</i>	60	60 [kézírathoz képest -2 sor, +2 kézíraton kívüli]	62 [+2 kézíraton kívüli]
<i>IV. Pásztor Ének</i>	72	68 [kézírathoz képest -6 sor, +2 kézíraton kívüli]	74 [+2 kézíraton kívüli]
<i>V. Pásztor Ének</i>	68	64 [kézírathoz képest -4]	68
<i>Az újdön új politzia</i>	-	-	

Életrajzok

Egy jezsuita elogium életei

Baranyi Pál biográfiája és ami mögötte van*

Baranyi Pál életrajzával behatóbban kevesen foglalkoztak mindeddig. Rövid szócikkeket találunk róla a jezsuita szerzőket, szerzeteseket összegyűjtő munkákban, a szokványos, egymástól átvett szócikkek helyett azonban ritkán találkozni részletesebb életrajzi munkával.¹ Lényegében az egyetlen olyan tanulmány, amely kifejezetten a jezsuita Baranyi Pál életét taglalja, Némethy Lajos 1887-ben közölt munkája.² A tudományos igényű (főképp történeti és egyháztörténeti) munkákban különösen termékeny Némethy a pesti plébánia, főtemplom és a jezsuita rendház történetét kutatva kerülhetett kapcsolatba Baranyi személyével, és elsősorban pesti plébánosi mivolta miatt tárgyalja. A legtöbb Baranyi munkáit érintő közlemény egy bekezdésnyi figyelmet szentel a szerzőnek, vagy csupán lábjegyzetbe szorítja az életrajzi vonatkozásokat. Ez érthető, hiszen ha munkáit elemzi egy-egy tanulmány, annak tárgya a munka maga, és kevésbé a szerző. Egyház- vagy irodalomtörténeti tárgyú tanulmányok esetében a szerzőről szintén elegendő egy rövid életrajzi rész. Történeti tárgyú tanulmányában Nagy Levente lábjegyzetben összegzi ugyan Baranyi életrajzát,³ abban azonban már kitér

* A szerzőt jelen munka elkészítésében Magyarország Collegium Talentum programja támogatta.

1 Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et Provintialium scriptis editis notorum, quam excitat Alexius Horányi Hung. Budensis De CC. RR. Scholarum Piarum*, 3 köt. (Viennae–Poonii: Impensis Antonii Loewii, Bibliopolae Pooniensis, 1775–1777), 1:115–116; Johann Nepomuk STOEGER, *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempore* (Viennae: Typis Congregationis Mechitharisticae, 1855), 1:21; Ladislaus LUKÁCS S. I., *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773)*, 3 köt. (Romae: Institutum Historicum S. I., 1987), 1:60.; VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából*, 3 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1914), 3:8–11.

2 NÉMETHY Lajos, „Baranyi Pál pesti plébános élete”, *Religio* 46, 2 sz. (1887): 273–277.

3 Itt jegyzem meg, hogy míg Nagy közlése szerint Baranyi „valamikor 1690 után érkezett Erdélybe”, időközben bizonyítást nyert, hogy Baranyi az 1689. szeptember 24-én kelt esztergomi primási fakultásokkal, missziós kinevező irattal indult Erdélybe, arra nézve pedig, hogy erdélyi tevékenységét még ugyanazon évben elkezdte, az is bizonyítja, hogy a Baranyi halotti prédikációs kötetében közölt első prédikáció datálása „1689. Esztendőben, Karácson Havának

annak hiányosságaira is, sejteti az igényt egy korszerűbb kutatások révén, pontosabb ismeretek alapján újraírt életrajzra, hangsúlyozva, hogy modern biográfia nem született Baranyiról.⁴ Ezt a hiányt jelen tanulmány nem pótolja ugyan, de azáltal, hogy az eddigi életrajzi ismeretek legfőbb forrását igyekszik megvizsgálni, hozzá kíván járulni egy majdani teljesebb, megalapozott, korszerű biográfia létrejöttéhez, mindenekelőtt pedig az erre való igény növeléséhez. Baranyi személye méltán érdemes a mai kutatók figyelmére. Az erdélyi románok Rómával való egyesülését, a román görögkatolikus egyház létrejöttét sokan szorosán az ő nevéhez kötik, ezt Nagy is hangsúlyozza,⁵ ugyanakkor igen fontos a kor irodalomtörténetét vizsgálva is, hiszen jelentős és reprezentatív életművet hagyott hátra. Baranyi élettörténetének részletesebb megismerése adalékokkal szolgálhat tehát korának egyház-, politika-, irodalom- és kultúrtörténetéhez egyaránt.

Újabb életrajzi forrásokat keresve, a budapesti jezsuita levéltárban⁶ kutattam. Átvizsgáltam több hagyatékot, Holovics Flórián⁷ hagyatékából különösen azokat a kimutatásokat, amelyeket a Pannonhalmi Bencés Főkönyvtárban lévő *Jesuitica* gyűjteményről készített. A jegyzetek alapján Pannonhalmáról sikerült beszerezni két biográfiát.⁸ A latin kéziratok fordítása⁹ és feldolgozása során kiderült, hogy ezek a Baranyi-életrajzok korántsem ismeretlenek. A szövegek és későbbi felhasználtságuk rétegződései azonban figyelemre méltók.

A két biográfia közül az első, hosszabb szöveg Anton Maurisberg osztrák jezsuita gyűjteményéből való, amelynek címe *Virorum e Societate Jesu pro primis Sanctitate vitae conspimorum memoria Auctore, ut videtur, Antonio Maurisberg*

---

31. napján, Gyula-Fejérvárat.” Vö. BARANYI Pál, *Imago vitae, et mortis. Az életnek és halálnak képe. Avagy halotti prédikációk. [...]* (Nagyszombatban: A Jézus Társasága Akadémiájának bötűivel, Geich János által, 1712). Petrik I. 178. ***1r, 1–33; Vass Csongor, „A Baranyi Pál SJ erdélyi missziós működését szabályozó primási okirat”, *Lymbus: Magyarorságtudományi Forrásközlemények* 16 (2019): 403–414.

4 NAGY Levente, „Kálvinista és/vagy katolikus unió: A reformáció helyzete az erdélyi románok közt a 17. század végén”, *Századok* 152, 3. sz. (2018): 623–650, 625–626.

5 Uo., 625.

6 Jézus Társaság Magyarországi Rendtartományának Levéltára (Budapest). A továbbiakban: JTMRL.

7 Holovics Flórián (1920–1988) jezsuita paptanár, a jezsuita múlt nagy kutatója, rendtörténész. A jelenlegi budapesti jezsuita levéltár egyik fontos hagyatéka kötődik nevéhez, amely a társaság számos 16–18. századi forrását tartalmazza másolatban vagy jegyzetek formájában. Vö. MIHALIK Béla Vilmos, „A »nyolcvanéves« jezsuita levéltár”, *Levéltári Szemle* 64, 4. sz. (2014), 26–34, 28–33.

8 A járványügyi korlátozások miatt személyesen nem juthattam el Pannonhalmára, a jelzetek alapján levéltáros és könyvtáros kollégák révén jutottam hozzá Baranyi két biográfiájához. Ezúton is köszönetemet fejezem ki dr. Dénesi Tamás levéltár-igazgató és munkatársai felé.

9 Köszönettel tartozom dr. Gálfi Emókének, az EME munkatársának, aki a latin kéziratok átírásában és magyarra fordításában szakmai irányítóm és segítőm volt. A tanulmány során a szövegekből felvillantott egyes részeket esetenként minden további megjelölés nélkül csak az így elkészült magyar fordításban közlöm.

e Soc. Jesu.¹⁰ A gyűjtemény első életrajza természetesen a rendalapító Loyolai Szent Ignácé, de itt találjuk a későbbi jeles rendtagokat, köztük Baranyi Pált is. A címben lévő, személyes érintettséget sugalló „ahogy látta” passzus valószínűleg nem szó szerint értendő, ámbár könnyen hihető lenne, hogy Maurisberg személyesen is ismerte Baranyit és élettörténetét. Baranyi Pál 1657 és 1719 között élt, tanulóéveinek legjavát az Osztrák Provincia Stájer vidékein töltötte, erdélyi működése alatt szoros kapcsolata volt Béccsel, majd Pesten és Nagyszombatban dolgozott. Anton Maurisberg 1678–1748 között élt, Baranyi halálakor 41 éves, a rendnek akkor már 26 éve volt tagja,¹¹ Stájerországban és Bécsben működött. Egyszóval nem csupán kortársak voltak, és egyazon provincia tagjai, de működésük és annak helyszínei alapján akár személyes ismeretséget is feltételezhetünk közöttük. A második, az előbbinél tömörebb biográfia Paintner Antal Mihály (1753–1826) jezsuita életrajzgyűjteményéből való. A munka címe *A valamikori [...] Ausztria Provincia Jézus Társaságához tartozó íróinak könyvtára 1554-től a mi időnkig*.¹² A „mi időnkig” megjelölés nyilván Paintner korára értendő, ami a 18. század végét, 19. elejét jelenti. Paintner 1753-ban született, a rend 1773-as feloszlata már nem engedte, hogy a novíciusból jezsuita pap lehessen, ezért egyházmegyés papként működött, több magas egyházi és világi megbízatást töltött be, többnyire Nyugat-Magyarországon.¹³

A két gyűjtemény címéből is kitűnik, hogy a két Baranyi-biográfia más-más műfajegyüttesbe tartozik. Míg Maurisberg „a leginkább életszentségben állott jezsuiták emlékezetét” írja meg, addig Paintner az osztrák provincia jezsuita szerzőinek életrajzeit gyűjti össze és munkáit sorakoztatja fel. A két szöveg típusa és stílusa műfajilag meghatározott, más korban, más céllal íródott. Jól látható azonban, hogy a két életrajzban mindemellett szerkezeti és szövegszintű egyezések, azonos szófordulatok is vannak. Biztosra vehető, hogy vagy Paintner

10 Anton MAURISBERG, *Virorum e Societate Jesu pro primis Sanctitate vitae conspimorum memoria Auctore, ut videtur, Antonio Maurisberg e Soc. Jesu*, Pannonhalmi Bencés Főkönyvtár, Jesuitica, 118. C. 36., 275r–276v. A cím fordítása: *A Jézus Társaságából való, leginkább életszentség hírében állott férfiak emlékezeté, ahogy a szerző, a Jézus Társaságából való Antonius Maurisberg SJ látta.*

11 Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterraiich: Maroevic-Meszlenn*, 60 köt. (Wien: Verlag der Universitäts Buchdruckerei von L. C. Zamarski, 1856–1891), 17:152–153; STOEGER, *Scriptores Provinciae Austriae...*, 21. Megjegyzendő, hogy Maurisberg munkáinak felsorolásában (ahol több biografikus és szentek életét feldolgozó írást látni) sem Wurzbach, sem Stoeger nem tesz említést erről a kéziratoss gyűjteményről, amelyben Baranyi életéről is olvashatunk.

12 PAINTNER Mihály, *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu olim Provinciae Austriae complexae Hungariam, Croatiam, Slavoniam, Carinthiam, Carnioliam, Comitatum Goritiae, et Istriam Austriacam, ac ad annum M. DC. XIX. Bohemiam quoque, Moraviam, et Silesiam. Ab Anno M. D. LIV. ad nostra tempora. Pars I. A.–H.*, Pannonhalmi Bencés Főkönyvtár, Jesuitica, 118. C.35., 31–32.

13 TAKÁCS Emma, „Paintner Mihály Antal, SJ”, in *Magyar Katolikus Lexikon*, szerk. Drós István, 15 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 2005), 10:425.; SZINNYEI József, „Paintner (Antal) Mihály”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1905), 10:95–97.

használta fel, rövidítette Maurisberg szövegét, vagy mindketten egy harmadik, közös forrást használtak.

Megfigyelhetjük, hogy Paintner kevésbé bocsátkozik részletekbe és visszafogottabb a laudációkkal. Nem részletezi Baranyi erdélyi időszakát, a románok között kifejtett munkáját, tevékenységét a román vladika (egyesült püspök) teológusaként, majd későbbi pesti és nagyszombati életét sem. A Maurisbergre jellemző családi hangnem (ahogyan például „Paulus noster”-nek, azaz „mi Pálunk”-nak nevezi Baranyit)¹⁴ Paintnernél hiányzik. Maurisberg Baranyi kortársa, szintén jezsuita, ugyanazon rend tagjaként, társaként beszél Baranyiról, Paintner ellenben már felvett egy tárgyilagosabb stílust, bizonyos fokú távolságtartást, és írása lexikoncikkhez még éppen nem hasonlítható, de már letisztultabb szerkezetet nyújt. Külön érdekesség, hogy ámbár Maurisberg is ír arról, hogy Baranyinak rejtőzködni kellett Erdélyben, a rendi ruha helyett a világi papok ruhájában járt és jezsuita álnevet használt, az álnév kérdésére csak Paintner tér ki. A biográfia címezésében „Bárányi László Pál” áll, amelyben a „László” át van húzva, a szövegben pedig széljegyzettel egészíti ki ugyanazon kéz, hogy „Erdélyben Bárány László néven működött.”¹⁵

Lényeges különbség, hogy míg Maurisberg csak összefoglalóan, értékelően beszél Baranyi irodalmi teljesítményéről, addig Paintner Baranyi munkáit tételesen is közli, az egyes tételeknél pedig több-kevesebb információt ad róluk, úgymint cím, megjelenés helye és éve, a méret és a támogató személye.¹⁶ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tényt, hogy ennél a szövegrésznél elég sok kihúzást látni, oly mértékben, hogy néhol nem, vagy csak nehezen olvasható. A kihúzások is az utólagos szerkesztés nyomai lehetnek. Az eltérő tintaszín és íráskép alapján is jól látható, hogy egy második kéz szúrja be a lista elejére, hogy „Edidit

14 MAURISBERG, *Virorum e Societate Jesu...*, 275v.

15 PAINTNER, *Bibliotheca Scriptorum Societatis...*, 31.

16 „Edidit hungarice:

Viaticum Spirituale, imaginibus acri incisio ornatum. Claudipoli, 1695. in 12.

Compendium Biblicum, in hung. idioma translatum. ibidem, 1695. in 12.

Lelki Paraditsom. Paradisus animae. Udvarhely. 1700. Tirnav. 1720. in 4.

Catechismus Valachicus. Albae Juliae, 1702. in 8.

Raphaël Archangelus. peregrinantium de terris fidus Achates, et Custos animae. Tirnav. 1708. in 12.

Imago vitae, et mortis. Az életnek, és halálnak képe, avagy halotti Prédikáziók. – Pars I. Tirnav. 1712. in 4. dicata, cujus Sumptibus prodiit, Georgio Mártonffy, Praep. Orod. Archid. Nitr. Canonico Strigon. Pars II. Tirn. 1719. Sumptibus Andreae Matusek, Praep. et Vicar. Jaurin. Pars III. an edita, ignoro.

2. Concionum Dominicalium justum tomum preloparavit. In Transilvania vulgavit tomum bene magnum Orationum, meditationum, controversiarum, et doctrinae Catecheticae.

1. A' Szentek Lajstroma, + Opus meditationum Stephani Grosetz e S. J. hung. versum. P. II. Tirnav. 1713. 1723. in 8. dicatum Maecenati Mich. Nagy, Jaurin. Canonico. Item: Agriae 1771. +az az: a' Sz. Írásból, vagy a' Szentek életekből esztendő által minden napra rendeltetett Elmélkedések.” PAINTNER, *Bibliotheca Scriptorum Societatis...*, 32.

hungarice”, vagyis „magyarul kiadott”. Alatta az első kötet mégis nyilvánvalóan latin nyelvű kiadás, a *Viaticum spirituale...*, Baranyi időrendben első kötete. Alatta latin címmel magyar kötet, megjegyezve, hogy „magyarra fordítva”, majd következnek rendben a további kötetek. Ez a halványabb tinta, második kéz viszont az utolsó két tétel mellett jelenik meg ismét, ahol beír egy 1. és 2. számot. Az utolsó előtti, mégis a 2. szám alatt, a *Conciones Dominicalium*, amely vasárnapi beszédek gyűjteménye, a lista utolsó pontja pedig az 1. szám alatt a *Szentelek lajstroma*. Ha jelentőséget tulajdonítunk a második kéz lista elejére írt és ezen bejegyzésének, azt érthetjük belőle, hogy ez a két tétel magyarul kiadott köteteket jelöl. Ez azért nagyon érdekes, mert míg a *Szentelek lajstroma* valóban magyarul jelent meg, Baranyi magyarításában, a vasárnapi beszédekről annyit tudunk csupán, hogy léteztek, és közölni kívánta őket Baranyi, de a források és a szakirodalom csak homályos ismereteket közölnek róla: Baranyi kiadásra készítette elő, tekintélyes terjedelmű kötet és nem tudni pontosan, hogy végül megjelent-e vagy sem. Johann Nepomuk Stoegerre és Szinnyi József-re hivatkozva általában megjelenik a későbbi jegyzékekben, de mindvégig nagy bizonytalansággal övezve. Nincs ismerete senkinek róla, hogy a kézírásos vagy kiadott kötet egyetlen példánya is létezne valahol. Némethy külön kitér erre a kérdésre, kijelentve, hogy nincs tudomása a kézirat meglétéről, az egyetemi könyvtárban, „ahová a jézustársaságiak kéziratái le vannak téve”, nem találta.¹⁷ Ezt a prédikációgyűjteményt, ha beszélnek róla, rendszerint latin címmel említik, magam is latin cím szerint próbáltam tovább keresni. Lehetséges, hogy rosszul kerestük? Ha van ennek a feltételezésnek alapja, elképzelhető, hogy magyar címmel, magyar szövegkorpuszt, magyar prédikációkat kellene keresnünk: inkább *Vasárnapi prédikációk*, mint *Conciones Dominicales* cím alatt. Ezt némiképp alátámaszthatja az is, hogy Baranyi halotti prédikációit is magyarul adta közre. A latin-magyar *Imago vitae et mortis. Életnek és halálnak képe...* című halotti prédikációs kötet magyar prédikációkat takar.¹⁸

Maurisberg sokkal inkább a misszionáriusi, teológusi és írói munka nehézségeit hangsúlyozza, Baranyi köteteit pontosan szám és cím szerint nem említi:

Többek közt csodálatra méltó volt benne a munka szeretete, a kitartás az olvasás és írás terén: daciai misszióiban más tennivalói és viszontagságai közepette gyakran írt, és kiadott kegyes és hasonlóképpen hasznos latin nyelvű könyveket, de leginkább pedig magyar nyelvűeket. Ezáltal is alkalmasan terjesztette orációk, elmélkedések, vitázások és hitelvek igazán

17 NÉMETHY, „Baranyi Pál pesti plébános...”, 277.

18 BARANYI, *Imago vitae, et mortis...*; Uő, *Imago vitae, et mortis. Az életnek és halálnak képe. Avagy halotti prédikációk. Második rész* (Nagy-Szombatban: Az Académiának betűivel, Gáll Friderik által, 1719). Petrik I. 178.

vaskos kötetét, Magyarországon pedig, ahol több pihenésre tett szert, beszédeit csiszoltta tette, temetési beszédeit három tekintélyes kötetben, vasárnapi beszédeit egy kötetben készítette el, amelyek közül egyesek kiadását már áhítva külön kérték, mások kiadása talán még hátra van.¹⁹

Igen figyelemre méltó, hogy bár kétkötetesként ismerjük Baranyi temetési beszédeit, mind Maurisberg, mind Paintner beszél egy harmadik kötetéről is. Ennek azokat a prédikációkat kellene tartalmaznia, amelyeket már nem az erdélyi misszióban, hanem 1702 után mondott. Maurisberg három kötetéről ír, Paintner kettőről közöl adatokat, a harmadikról pedig (a vasárnapi prédikációk kötetével együtt) mint kiadásra előkészített kéziratról beszél, amelyről azonban már nem ad további információt. Ennek a kéziratnak (vagy valóban ki is nyomtatott kötetnek) a hollétéről nincs tudomásunk, egyetlen példányát sem ismerjük. Horányi a *Memoria Hungarorum* I. kötetében²⁰ csak a néhány soros életrajzi összefoglaló után, és csupán az *Imago vitae et mortis* első kötetének teljes címét közli, a *Nova Memoria*ban azonban már lényegesen kibővíti Baranyi Pál szócikkét, Baranyi további köteteivel.²¹ A listán nem szerepel a *Raphael archangelus*,²² halotti prédikációs kötetéről pedig csak kettőről tud. A lista utolsó pontja 1718-as évszámmal a „Sermonum funebrium, pars altera”²³ – nem secunda, hanem „altera”, a kétkötetes munkák második kötetének jelölője.

Maurisberg biográfiája szerint Baranyi 1674-ben lépett a Jézus Társaságba, de a belépés helyét nem pontosítja, ezzel szemben Paintner közli a helyet is, amely szerinte Trencsén volt. A Baranyiról szóló szövegek legtöbbször szintén Trencsént találni, de néhol találkozunk Gyöngyössel is a belépés helyeként. Megnéztem a trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyvének Petrush Antal általi kiadását,²⁴ majd az abban lévőket leellenőriztem az eredeti anyakönyvi kötetben is,

19 MAURISBERG, *Virorum e Societate Jesu...*, 275v.

20 HORÁNYI, *Memoria Hungarorum...*, 1:115–116.

21 Alexius HORÁNYI, *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum, quam excitat Alexius Horányi Hung. Budensis De CC. RR. Scholarum Piarum. Pars I. A–C.* (Pestini: Typis Matthiae Trattner, 1792), 286–287.

22 [BARANYI PÁL], *Raphael Archangelus peregrinantium fidus achates, et custos animae. Seu itinerarium, Christianis omnibus, praecipue sacerdotibus, religiosis, clericis, iter facientibus accomodatam. Meditationibus, precationibus, colloquiis piis instructum. Curiosis, sacris, & profanis quaestiunculis ad levandas viae molestias adauctum. A quodam longa, periculosa, taediosa itinera emenso, ad piam peregrinantium commoditatem, & spirituale solatium conscriptum, Et quinta vice repressum* (Tyrnavia: Typis Academicis Societatis Jesu, 1758). Első kiadása 1702-ben volt, abból azonban nem ismeretes egy példány sem. Vö. Stephanus KÁFER et Esther KOVÁCS, *Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae Typis Academicis 1648–1777* (Budapestini–Strigonii–Tyrnaviae: Országos Széchényi Könyvtár–Esztergomi Hittudományi Főiskola–Nagyszombati Egyetem Egyetemtörténeti Intézete, 2013), 75.

23 HORÁNYI, *Nova Memoria Hungarorum...*, 287.

24 PETRUCH Antal, *A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve*, Kiadványok Jézus Társasága magyarországi történetéhez, Források 6 (Budapest: Pray Rendtörténeti Munkaközösség, 1942), 38.

így megalapozott bizonyosságot nyert, hogy a belépés helye Gyöngyös, a rendbe való felvételének pontos ideje pedig 1674. október 27.²⁵ Gyöngyösön 1634-től iskolát vezettek a jezsuiták, jezsuita rezidencia működött a városban. Itt volt a hódoltsági terület első jezsuita vezetésű vallási társulata is (1644-től), amelynek főként diákok voltak tagjai²⁶ – bizonyosan a szomszédos Jászberényből induló Baranyi is, akinek szerzetesi elköteleződésében a társulat lelkesége is szerepet játszhatott. A rendbe Gyöngyösön vették ugyan fel, de tulajdonképpen rendi életét a noviciátussal Trencsénben kezdte meg.

Stoeger életrajzgyűjteménye Baranyi cikkelyének forrásai között említi Paintnert is, a trencsényi belépés részletét azonban nem veszi át, a belépés helyéről nem beszél. Egyébként viszont több tekintetben úgy tűnik, hogy a maurisbergi biográfiát lerövidítő Paintner szövegének még inkább egyszerűsített változatát látjuk. Feltételezhetően csak elírás Stoegernél, hogy Baranyi halálának évét 1729-re teszi 1719 helyett, és 62 helyett 72 évesnek mondja halála évében.²⁷ Hasonlóképp előfordul Baranyi születési évének téves írása is, Katona István és Szaniszló Ferenc 1657 helyett 1659-et közöl. Mindkettőjük magyar nyelvű kötetként tünteti fel Baranyi első kötetét, a *Viaticum spirituale*²⁸ mindketten magyar nyelvűnek tüntetik fel, mi több, Szaniszló (aki Horányira és Katonára hivatkozik), a kötetet magyar címmel jegyzi *Lelki útiköltség* változatában.²⁹

Szinnyei munkájában Gyöngyöst jelöli meg a belépés helyeként, forrásai között nem szerepel sem Maurisberg, sem Paintner, de más nyomtatott források mellett megjelenik Stoeger. Szinnyei írja továbbá, hogy Baranyi a rumének nagy részét megnyeri a Katolikus Egyháznak³⁰ – ahol a „rumén” nyilvánvalóan a ro-

25 *Nomina novitiorum secundum ordinem quo ingressi sunt in hanc domum probationis Trinchinii Provinciae Austriae Societatis Iesu* – Trencsényi noviciátus anyakönyve 1654–1771, JTMRL, I.1.a. (A régi Társaság iratai. Libri), 2. doboz, 25.

26 KÁDÁR Zsófia, „Jezsuita vezetésű vallási társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)”, *Századok* 148, 5. sz. (2014), 1229–1272, 1247.

27 STOEGER, *Scriptores Provinciae Austriae...*, 21.

28 [Pál BARANYI], *Viaticum spirituale peregrinantis animae ad coelestem patriam, summo, veroque rerum principio & fini, Deo uni & trino, augustissimae coelorum reginae, potentissimae terrarum dominae, clementissimae Ungariae patronae virgineae matri Mariae, beatissimis coelestis Jerusalem civibus, patronis ad vota pronissimis, ab Albensis romano-catholicae ecclesiae rr. pr. sacrarum anno peregrinantis in terris Dei M. DC. VC.* (Claudiopoli: 1695). RMK II, 1795.

29 Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata a Stephano Katona, Abbates S. Petri de Bodrog Monostor, Metropolitae, Nae Colocensis Ecclesiae Canonico et Bibliothecae Praefecto*, 42 köt. (Budae: Typis et sumptibus Regiae Universitatis Pestanae, 1806), 19:848; Franciscus SZANISZLÓ, *Fasciculi Ecclesiastico-Literarii, quos redigit et vulgat Franciscus Szaniszló, Abbas S. Petri. de Cholt, Canonicus Magno-Varadiensis L. R. Regii Generalis Seminarii Pestiensis Rector, SS. Theologiae Doctor*, 4 köt. (Pestini: Typis Trattner-Károlyianis, 1842), 1:129–130.

30 SZINNYEI József, „Baranyi Pál”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1891), 1:559–560.

mán szóváltozata. Innen eredhet az a néhány későbbi szakirodalmi tévedés, ahol már azt olvashatjuk, hogy Baranyinak a rutének uniója köszönhető.³¹

A két pannonhalmi Baranyi-biográfiát szemügyre véve kijelenthetnénk, hogy a későbbi életrajzi szövegrészek (nyelvtől függetlenül) legtöbb esetben Maurisberg írását használják fel. Némethy tanulmányának első része majdnem úgy hat, mintha Maurisberg szövegének magyar fordítását olvasnánk. A 19. század végi szerzőn nem kérhetjük számon az idézőjelek hiányát, a hosszabb szövegrész után azonban lábjegyzetben megemlíti egy nagyszombati forrást: „*Annuae Collegii Tyrnaviensis*. Az 1719. évben, a mely évben Pál atya meghalt.”³² Némethy hivatkozása nyomán, nem kis meglepetésemre, a nagyszombati jezsuita kollégium kéziratos kötetében megtaláltam Maurisberg szövegének forrását, a tulajdonképpeni prototextust.³³ Tökéletes egyezést ugyan nem állíthatunk közöttük, de a leszármazás ténye vitathatatlan. Ennek szövege, a későbbi változatokkal ellentétben nemcsak a Jászberényből, a Jászságból, Felső-Magyarországból való származást jelöli meg, hanem a Comitatus Hevesiensis – Heves Vármegyét is. Mindjárt szembetűnik az is, hogy már ez, a közvetlenül Baranyi halála után megírt szöveg is Trencsént említi a rendbe lépés helyeként. Írásakor nem annyira dokumentumokra, mint inkább a társak emlékezetére támaszkodhattak, így történhetett, hogy a noviciátus helyét tüntették fel. Az is igen valószínű, hogy innen eredeztethető a későbbi szakirodalomban nagyban elterjedt Trencsén megjelölés.

Az *Annuae*-kötet Baranyi-szövegével nagyfokú egyezést mutat Maurisberg biográfiája. Jól látszik azonban, hogy több ponton Maurisberg is rövidít, illetve kihagy részleteket, különösen a nagyszombati korszakból. Egy szövegrész mind Maurisberg, mind Paintner szövegéből hiányzik, lényegében mindkettő egyszerűsít. Elmondják, hogy Baranyi erdélyi működése során megannyi veszélynek volt kitéve, előfordult, hogy életére törtek, de elhagyják az *Annuae*ban ehhez kötődő történetet. Eszerint egy alkalommal, amint a lelki útravaló, vagyis a betegek kenetének kiszolgáltatása után, késő este a szomszéd faluból egy szolga kíséretében lovagolt hazafelé, az erdőben eretnekek támadtak rá, ő azonban nem vesztette el lélekjelenlétét, szintén kardot rántott, mire a támadók megijedtek és elszaladtak. Ugyanígy elmarad a tatárjárás folyamán véghez vitt hőstettének említése, ahol neki köszönhetően menekül meg egy falu népe.³⁴ Ez a két jelenet megjelenik Némethy közlésében, a tatárjáráshoz kötődő rész azonban nála rövidítettnek tűnik.³⁵ Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy Némethy nem

31 Pl.: BENYIK György, *Magyar biblikusok lexikona*. (Szeged: JATEPress, 2016), 50–51.

32 NÉMETHY, „Baranyi Pál pesti plébános...”, 274.

33 *Annuae Collegii Tyrnaviensis Soc. Jesu. Anno 1711–1765*, ELTE Könyvtár Kézirattára, Ab 123., 80r–82r.

34 Uo., 81r.

35 NÉMETHY, „Baranyi Pál pesti plébános...”, 273.

Maurisberg és nem is Paintner szövegét, hanem a nagyszombati évkönyv latin textusát ismerte és közölte magyar fordításban, közlemény részeként.

A prototextus további része párhuzamosan halad Maurisberg és Némethy szövegével, méltatva lelki és írói munkáját, könyveit, majd röviden az erdélyi ortodox románok római katolikus egyházzal való egyesítése terén vállalt szerepét írja le. Itt megtaláljuk a Maurisbergnél jelenlévő, családi hangnemű „Paulus noster” megnevezést is.³⁶ Erdélyi munkája jutalmaként Pestre hívják Baranyit, majd végül Nagyszombatba kerül. Maurisberg is leírja, hogy Baranyi a Szent Adalbert Szemináriumot megszépíti és kényelmesebbé teszi, minden anyagi erejét rááldozza, a szeminárium csekély vagyonát pedig ötvenezer forintra növeli. Nem viszi tovább azonban az évkönyvben lévő részleteket, amelyek a nagyszombati görögkatolikus papnevelde részére Baranyi által megnyert támogatásokat részletezik: az erdélyi püspök 8000 forintnál többet adott Baranyinak erre a célra, továbbá megnyerte Jány Ferenc (†1705) szerémi püspök alapítványát is.³⁷ Ezeket a részleteket szintén megtaláljuk Némethynél.³⁸ Ugyanígy, a nagyszombati éveinek leírása után időskori lelki erősségéről és áhitatáról olvasunk, majd a Boldogságos Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepén, december 8-án bekövetkezett haláláról, amelyet egész életében tanúsított erős Mária-tiszteletének és munkájának jutalmaként értékel a szöveg. A befejező sorok a rend legnagyobb apostolai közé emelik Baranyit.

Némethy tanulmányának életrajzi része tehát egyértelműen a nagyszombati évkönyv szövegére vezethető vissza. Nem egyezik vele tökéletesen, de minden jel szerint azt fordította magyarra, egészítette ki Baranyi munkáinak az évkönyvben nem szereplő részletes kimutatásával, ahol saját ez irányú kutatásairól, kereséseiről is beszámol. Mi több, Maurisberg írásának forrása szintén az évkönyv szövege lehetett, amelyet már egyszerűsít ugyan, de még megőrzi a személyes érintettség nyelvezetét, a rendi hangnemet. Paintner Baranyiról szóló szövegének forrása már minden bizonnyal Maurisberg, aki az előbbi változatoknál sokkal tömörebben fogalmaz, részleteket hagy el, mellőzi a személyes érintettség hangvételét, írását pedig kiegészíti Baranyi munkáinak jegyzékével.

Érdemes külön figyelni az előttünk álló szövegtípusokra és műfajokra. A kézirat *Annuae Collegii Tyrnaviensis* kötet műfaját tekintve eléggé összetett. Alapvetően évkönyvként szokás emlegetni, mint ilyen tehát a nagyszombati jezsuita kollégium évkönyve lenne. A szövegtípus némiképp a szerzetesi háztörténetekhez vagy plébániatörténetekhez, a *historia domus*, egyfajta rendi krónika műfajához közelíthető. Alapvetően tehát történetírói munka, az egyszerű háztörténetnél azonban szerkezetét és funkcióját tekintve is több és összetettebb. Az

36 *Annuae Collegii Tyrnaviensis*..., 81v. Vö. 12. lábjegyzet.

37 Uo., 82r.

38 NÉMETHY, „Baranyi Pál pesti plébános...”, 274.

évekre tagolódó kéziratos kötet az egyes évekhez tartozó, összefüggő szöveget széljegyzetes címekkel, többnyire azonos, visszatérő fejezetekre bontja. Az 1719-es év³⁹ például előbb a rendtagok számáról ír (némely évben névsort is találunk), az általános eseményekről, majd a hittérítési eredményekről (*Conversio ad fidem*) és a prédikációkról (*Conciones*), a hitújoncokról (*Cathectes*), a szeretetszolgálatról, a missziókról, az ünnepekről, a vallási társulatokról, Szent Ignác tiszteletéről és a szentignáci lelkigyakorlatról, Xavéri Szent Ferenc tiszteletéről, Hieronimo Ferenc páter tiszteletéről,⁴⁰ Mária-tiszteletről, tanulmányi ügyekről, a nyomdáról, a szemináriumról, majd a Trencsényi rezidenciáról, a lemergi misszióról (*Annuae Missionis Leopoldopolis*). Egy adott év legvégén kapnak helyet az elógiumok, az illető évben meghalt társakra való megemlékező, életrajzi írások.

Az évek illetően krónikája leggyakrabban levél formájában jutott el a tartomány központjába, majd többszöri át- és egybeszerkesztés, rövidítés után került Rómába. Az eredeti, Szent Ignác-i elgondolás szerint e levelek révén a jezsuiták a provincia központjában és a római generális központban is, majd a világ minden táján értesültek a társaság kiemelkedő tagjainak cselekedeteiről, a különféle provinciák éves történéseiről, arról, hogyan dolgoznak Isten dicsőségére a világ különböző pontjain. Ez a hivatali levelezés mellett a sajátos jezsuita belső kommunikáció egy formája, amely erősítette az együvé tartozást az egy test különféle tagjaiban, de később a központosítás eszköze is lett. Így tehát rendes körülmények között e jelentésekből mind a provincia levéltárában, mind a római jezsuita generális archívumban található példány.⁴¹

A jelentések történeti értéke fontos ugyan, hiszen egyes rendházakról sok esetben kevés egyéb forrás maradt fenn, mégis műfajából adódóan az anyag „elsősorban a jezsuiták pasztorációs módszereire, kommunikációjára, identitástör-

39 *Annuae Collegii Tyrnaviensis...*, 73r–82r.

40 A tiszteletre méltó jezsuita páter (*Venerabilis*), Hieronimo Ferenc (Francescus de Geronimo, Di Girolamo Szent Ferenc) (1642–1716), ahogy a kéziratban olvassuk, az egyszerű nép misszionáriusa, Nápoly apostola volt. Boldoggá avatására csupán 1806-ban, szentté avatására pedig 1839-ben került sor. Emléknapja május 11. Sokat elmond a jezsuita rendről, hogy halála után már két évvel, 1718-ban és 1719-ben is, Európa egy másik tartományának távoli szegletén már megtaláljuk a szentség hírében élt páter tiszteletét. Vö. Congregatio de Causis Sanctorum, *Index ac Status Causarum* (Citta del Vaticano: s. n., 1999), 560; Michael WALSH, *A New Dictionary of Saints: East and West* (London–New York: Continuum, 2007), 210; *Római Martyrologium* (Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2010), 161.

41 SIPTÁR Dániel, „A kanizsai jezsuita misszió a Litterae Annuae tükrében (1690–1702)”, in *Erőgyűjtés és újrakezdés: A veszprémi egyházmegye története a 17. században*, szerk. KARLINSZKY Balázs és VARGA Tibor László, *A Veszprémi Egyházmegye múltjából* 33, 129–166 (Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2019), 130–134; Annick DELFOSSE, „Les Litterae Annuae de la Compagnie de Jésus entre compte rendu factuel et construction identitaire: l'exemple de Bruxelles”, in *Quatre siècles de présence jésuite à Bruxelles: Actes du colloque international de Bruxelles*, éd. Alain DENEFF et Xavier ROUSSEAU, 214–233 (Bruxelles–Leuven: Editions Prosopton–Kadoc, 2012), 215–216, 226.

ténetére vonatkozóan tekinthető elsőrangú és hiteles forrásnak, helytörténeti, intézménytörténeti adatok csekély számban és nehezen fejthetők fel belőle.⁴²

Az éves jelentések végén lévő elogium külön műfaj, amely röviden szólva dicsőítő életrajzt jelent. Keletkezésüket tekintve ezek különálló szövegtípusba sorolhatók, amelyek szintén levél útján kerültek a tartományfőnök elé az egyes rendtagok halálát követően. Ezekből az elogiumokból különálló gyűjteményes kötetek is születtek.⁴³ A jezsuita elogiumok sajátos, egymástól elválaszthatatlan ötvözetei az életrajz és a hagiográfia műfajának.⁴⁴ A műfaj nyilvánvalóan nem a jezsuita rend találmánya, hiszen ennek előzményeit felfedezhetjük más szerzetesrendeknél is. Ilyen lehet a bencések rotulája: bár nem központosított rendi vezetéssel állunk szemben, a rendi testvériség jeleként a bencések sok évszázados gyakorlata a rotuláknak nevezett gyászjelentések, amelyeket elhordoztak a bencés monostorok között, az elhunytakról pedig megemlékeztek imáikban.⁴⁵ De némiképp ebbe a sorba illeszthetők a ferences rendházak nekrologiumkötetei is – ezek azonban inkább a megemlékezés és imádság eszközei: ezt a nyilván tartást használva naponként megemlékeznek a provincia azon a napon elhunyt rendtagjairól és imádkoznak lelki üdvükért.⁴⁶

Baranyi Pál elogiuma után kutatva a halálának évét, 1719-et felölelő elogiumos gyűjteményt próbáltam azonosítani. Az ELTE elogiumgyűjteményei nem fedik le Baranyi halálévének időszakát, az Országos Levéltár *Jesuitica* csoportjában lévő elogiumgyűjtemény pedig, bár az 1624–1730 közötti időszakra vonatkozik, nem tartalmaz Baranyi-elogiumot.⁴⁷ Mindeddig a nagyszombati kollégium *Annuae*-gyűjteménye tűnik a legelső Baranyi-elogiumnak, a most tárgyalt szövegek kétségtelen prototextusának, amely a rendi hagyomány és gyakorlat szerint a későbbiekben, a rendi központi fórumok (Bécs és Róma) felé vezető úton módosulásokon, főként rövidítéseken eshetett át.

Az elogium történeti forrásértéke, láttuk, csak fenntartásokkal kezelhető, mégis igen fontos forrás, főként amennyiben más forrásra nem támaszkodhat a kutató. Mindezzel együtt jogos és túlzó lehet egyszerre az, ahogyan az idők

42 SIPTÁR, „A kanizsai jezsuita misszió...”, 133.

43 Uo., 134.

44 TÜSKÉS GÁBOR, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), *Historia Litteraria* 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997), 141.

45 DÉNESI TAMÁS, „Rotulák: A Pannonhalmi Főapátság XVII–XVIII. századi kapcsolatrendszere gyászjelentések tükrében”, in *Litteris vincimur: I. Scriptorium Konferencia, Vác, 2017. május 11–12.*, szerk. BOROS ISTVÁN és TAKÁCS LÁSZLÓ, 139–154 (Budapest: Szent István Társulat, 2018), 139–146.

46 PL.: *Elhunyt ferencesek katalógusa 1646–1997*, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyulafehérvári Gyűjtőlevéltára, VIII. 53/d-II., 1. doboz, a. kötet.

47 VÖ. *Megemlékezés a rend halottairól (elogia), jelentések a halálesetekről. Eszterházy Miklós nádor elogiumával (1624–1730)*, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 152, II. a., Collegium Tyrnaviense, 6. tétel.

során az elogiumhoz pejoratív jelentés is társult, amikor a hiteles történetírás ellentettjeként tüntették fel. Jó példát találunk erre Nagy Iván családtörténeti munkájának záradékában: „Én nem hiú elogiumok, nem kétes mesék előadására, hanem hiteles történetírássra vállalkoztam.”⁴⁸

A fenti szövegek vándorlása, az azokból kirajzolódó származási vonal, a szövegek átalakulása a kéziratos irodalom egy sajátos formáját tárja elénk. Alapvetően biografikus szövegtípusokkal állunk szemben, mégis legalább három szövegtípust különíthetünk el.

A prototextusnak tekinthető nagyszombati szöveg mind közül a legrészletesebb és legközvetlenebb egyszerre. A rendi atyák élettörténetét megíró biográfiák, az elogiumok műfajába tartozik. Ezek célja mindenekelőtt az emlékezet fenntartása, nem annyira a tudományos igénnyel, történetírói pontossággal megírt munka, sokkal inkább rendtörténeti és lelkiélettörténeti jelleggel bír, az adott elhunyt rendtárs erényeit, nagy tetteit, erkölcsi és lelki nagyságát hivatott kiemelni. Nem véletlenül hagiografikus jegyeket is magán visel. A prototextust kisebb tömörítésekkel viszontlátjuk Maurisberg életrajzgyűjteményében, aki „a leginkább életszentség hírében állók” élettörténetét gyűjti össze. Ha nem ismerünk a szöveg prototextusát, azt hihetnénk, hogy a benne lévő laudációk, a tökéletességeszmény, a szuperlatívuszokban való fogalmazás pusztán e műfaj megkívánt velejárója. Azonban maga a prototextus is elégséges rokonságot mutat a hagiografikus írásmóddal és stílussal, az egyedüli hiányosság majdhogynem csak a szó szerinti értelemben vett csoda, miraculum. Baranyi csodálatra méltó jelleme és cselekedetei viszont ezt több ponton pótolni kívánják, ugyanígy kitartása a szenvedésben és életveszélyben, kiegyensúlyozottsága, különleges képességei és teherbírása. Félelmet nem ismer idős korában sem, amikor pestisből gyógyultakat gondoz és segít. Utolsó leheletéig óhajtja az Eucharisziában lévő Krisztust magához venni. Egész életében az engedelmesség és szegénység kedvelője, angyali tisztaság megjelenítője. Nem mellékes, hogy a szövegek minden szolgálati áthelyezést addigi munkájáért kapott jutalomként értékelnek. Végül pedig a már említett visszaigazoló halál: „az Istenszülő Szűz teológusok által megült ünnepén” (így írja a szöveg,⁴⁹ hisz akkor még nem ünnepelte a világegyház), Szeplőtelen fogantatás ünnepén, december 8-án szenderül öröklétre, mintegy az égi jutalom jeleként. Végül Paintner biográfiája már a rendi írók gyűjteményében kap helyet, éppen ezért felhasználja Maurisberg szövegét, de derekasan lerövidíti, a legtöbb hagiografikus elemet leválasztja róla, irodalmi

48 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és leszármazási táblákkal*, 12 köt. (Pest: Kiadja Ráth Mór, 1865), 12:511.

49 *Annuae Collegii Tyrnaviensis...*, 82r; MAURISBERG, *Virorum e Societate Jesu...*, 276v; NÉMETHY, „Baranyi Pál pesti plébános...”, 274.

munkásságát helyezi előtérbe, és kiegészíti Baranyi kiadott és kiadásra előkészített munkáinak listájával.

Hogy ezek a szövegek mennyire szerves részét képezték a rendi emlékezetnek és emlékirodalomnak, egyik fő forrását a rendtörténetnek, az is bizonyítja, hogy a budapesti jezsuita levéltárban egy további Baranyi-életrajz-másolatot azonosítottam, amely lényegében megegyezik a Maurisberg-féle változattal. Ez forrásmegjelölés nélkül található P. Lányi Ede hagyatékában, az erdélyi jezsuiták 16–17. századi történeti forrásainak kötegében, a *Hist. Soc. J. Transilvania* kéziratok között, *Lányi Ede jegyzetei, szövegei (1916 tájáról)* alcímmel.⁵⁰

A fentiekből is jól láthatjuk, hogy a kéziratok kora újkori élete, a másolás gyakorlata, vándorlása és átalakulása, majd részben nyomtatott szövegekbe való épülése, másrészt kéziratokban való továbbélése tetten érhető az irodalom periférikusnak tekintett szövegeiben, az elogiumokban, biográfiákban is. Az elogium szövegének vázolt átalakulásai és több évszázados továbbélései jól mutatják azt is, hogy Baranyi újraírt, történeti forrásokat gazdagon megszólaltató, mai életrajza valóban várat még magára, hiszen a legtöbb életrajzi forrás ugyanazon elogium szövegéhez vezethető vissza. Kivételt jelent ez alól egy-egy egyháztörténeti munka, amely rendtörténeti, vagy az erdélyi románok vallási uniójának történetét kutatva Baranyi működéséhez kötődően más történeti, levéltári forrást is felhasznál.⁵¹ Minden igyekezet ellenére azonban be kell látnunk, hogy a fennmaradt, elérhető történeti források meglehetősen szűkösek, fragmentáltak és szétszóródottak, ilyen helyzetben pedig rendkívüli fontossága marad az elogiumnak és más rendi iratnak. Egy minél teljesebb és korszerűbb, kritikai Baranyi-életrajz megírása azonban továbbra is kívánatos és feladata az irodalom- és egyháztörténet-írásnak.

The Lives of a Jesuit Elogium: The Biography of Pál Baranyi, and What Lies Behind It

The Jesuit priest and writer, Pál Baranyi (1647–1719) was one of the most important figures in the Transylvanian recatholisation process in the late 17th and early 18th century. As a missionary priest, he worked not only in deed but also in word, not just in speech but in writing too. As he has many printed books and some manuscripts, his

50 JTMRL, V.1. (Gyűjtemények. Rendtörténeti gyűjtemény), 4. doboz: Régi rendházak (gyűjtés) Erdély. *Historia Societatis Iesu Transylvaniae. A jezsuiták története Erdélyben a 16–17. században. P. Lányi Ede jegyzetei, 1916 tájáról.*

51 Pl.: Johann MARTE și alții, Hg., *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom: Von den anfängen bis 1701 / Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei: De la începuturi până la anul 1701* (București: Editura enciclopedică, 2010).

name is known in literary and church history. In this essay, I analyse two biographical manuscripts of Baranyi and then I present the assumed first version, which is an elogium, part of *Annuae*, a special Jesuit text type, a biographical work about a deceased Jesuit, placed in the order annals by his death year. This study wants to discuss the roots of the most popular Baranyi biographies, the role of manuscripts, the *elogium* as a historical source and the necessity of a modern Baranyi-biography.

Ami az életrajzból kimaradt

Adalékok Massimo d’Azeglio *I miei ricordi* című regényéhez a Torinói Állami Levéltár d’Azeglio-kéziratállománya alapján¹

Massimo Taparelli d’Azeglio márkí,² noha személye és munkássága hazánkban kevésbé ismert, az olasz *Risorgimento*³ időszakának meghatározó alakja volt, különösen az 1840-es évek végétől, amikor is az írói-festői hivatását háttérbe szorítva a piemonti politika aktív szereplőjévé vált. Ennek keretében maga is részt vállalt az itáliai félsziget egységének létrejöttét célul kitűző, a harctéren és a torinói parlamentben folyó csatározásokban. Mozgalmas életének emlékeit

- 1 A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-2-SZTE-185 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.
- 2 Massimo d’Azeglio (1798–1866) torinói főnemesi család sarja. Apja, Cesare d’Azeglio a savoyai seregek tábornokaként a királyi család hűséges alattvalója volt. 1814-ben Massimo elkísérte apját Rómába a pápánál tett látogatására, ekkor határozta el magát a festői hivatásra. A Piemonti Királyi Lovasságból kilépve egészen 1844-ig kizárólag a festészetnek és az írásnak szentelte magát. 1844 végén egy összeesküvés keretében a romagnai és toszkán nemesek segítségét kérte egy lehetséges forradalomhoz Károly Albert szárd-piemonti király vezetése alatt. Az 1848–1849-es eseményekben tábornokként vett részt, majd 1849–1852 között miniszterelnökként szolgált II. Viktor Emánuel, 1853–1866 között szenátor volt. Életről és politikai szerepéről részletesen lásd Marziano BRIGNOLI, *Massimo d’Azeglio: Una biografia politica* (Milano: Mursia, 1988).
- 3 A *Risorgimento* fő célkitűzése az Itáliai-félsziget széttagolt államaiból egy egységes ország létrehozása volt. 1861-ig, az első egység létrejöttéig, a következő államok léteztek a területen: a független Szárd Királyság és Kettős Szicíliai Királyság, a (főleg III. Napóleon császár uralkodása során) francia protekció alatt álló Pápai Állam és a Habsburg Birodalom részét képező Lombard-Velencei Királyság, illetve az osztrák érdekszférába tartozó Pármai és Modenai Hercegség, Luccai Fejedelemség, Massa-Carrarai Hercegség és Toszkán Nagyhercegség. A teljes egyesítés valójában még 1870-ben sem ért véget Veneto 1866-os és Lazio 1870-es annexióját követően: Trentino, Alto-Adige és Venezia Giulia csak az első világháború végét követően váltak Olaszország részeivé. A politikai egység létrehozását továbbá a félsziget nyelvi, kulturális és társadalmi összetettsége is nehezítette. A *Risorgimento* gyakran ellentmondásos egyesítési folyamatáról és a korszak különböző ideológiáiról bővebben lásd PETE László, *Itáliától Olaszorszáig: A Risorgimento és az olasz egyesítés* (Budapest: Gondolat, 2018).

az 1867-ben posztumusz kötetként megjelent *I miei ricordi*⁴ (*Emlékeim*) című autobiográfiájában gyűjtötte össze, amely azonban befejezetlenül maradt. Ennek ellenére nem feltétlenül vagyunk az életrajz hiányzó szakaszaira vonatkozóan információ híján. D’Azeglio egyéb, autográfként vagy másolatban fennmaradt levelezései, jegyzetei és más iratai, továbbá a korabeli sajtóban megjelent írások alapján ugyanis viszonylag jól rekonstruálhatóvá válnak a szerző életének utolsó húsz évét meghatározó események. A Torinói Állami Levéltárban (*Archivio di Stato di Torino, ASTo*) folytatott kutatásaim során megvizsgáltam az ott őrzött Massimo d’Azeglio-állomány (*ASTo, Carte d’Azeglio*) több száz kéziratát. Ezek tanulmányozása keretében arra a kérdésre kerestem a választ, ha d’Azegliónak lehetősége lett volna az életrajzát befejezni, amelyet az 1866-ban bekövetkezett halála akadályozott meg, akkor szándékában állt volna-e életének utolsó húsz évét is elbeszélni? Erre a kérdésre csak akkor lehetne megnyugtató választ adni, ha előkerülne egy olyan dokumentum, amelyben d’Azeglio világosan nyilatkozik az autobiográfiájával kapcsolatos szerzői szándékáról. A jelen tanulmány éppen ezért elsődlegesen olyan iratok bemutatására helyezi a hangsúlyt, amelyek adalékkal szolgálhatnak az *I miei ricordi* részben irodalomtörténeti, részben politikátörténeti értelmezéséhez és csak egyfajta feltevésenként játszik el a gondolattal, hogy a befejezetlenség mögött esetlegesen meghúzódó szándékosság nyomait keresse.

Az ASTo d’Azeglio-fondjának leírása

A d’Azeglio fond második doboza tizenöt *palliumot* tartalmaz, amelyek közül jelen tanulmányban hármat elemzek. Az első a *Schema per I miei ricordi*,⁵ vagyis *Vázlat az I miei ricordihoz* című, négy ívből (1 ív = 4 levél) álló irat. Ebben a dátum nélküli dokumentumban d’Azeglio összegyűjti és 16 pontban vázlatosan felsorolja életének meghatározó eseményeit:

1. *Prime memorie dell’infanzia* (Gyermekkorom első emlékei)
2. *Adolescenza* (Serdülőkor)
3. *Battaglia col prete di casa* (Csata a házi pappal)
4. *Scomunica* (Kiközösítés)
5. *Indipendenza italiana* (Olasz függetlenség)
6. *Mio padre* (Az apám)
7. *Mi rompo un braccio* (Eltörik a karom)
8. *Paura dell’asino* (Félelem a számartól)

4 Massimo D’AZEGLIO, *I miei ricordi* (Firenze: Barbera, 1891).

5 ASTo, Carte d’Azeglio, Mazzo 2; n. 2/10.

9. *Viaggio a Roma* (Utazás Rómába)
10. *Entrata al servizio* (Szolgálatba lépés)
11. *Conversione* (Megtérés)
12. *2° viaggio a Roma* (Második római út)
13. *Vita d'artista Bolletta* (Nincstelen művészelet)
14. *Lascio Roma* (Elhagyom Rómát)
15. *Romanzi* (Regények)
16. *Politica* (Politika).

Az *I miei ricordi* narrációja 1846 történéseinél szakad meg, a vázlatban ezzel szemben azt látjuk, hogy d'Azeglio az 1848–1849-es első függetlenségi háború kezdő mozzanataival bezárólag készítette el a jegyzeteit. Az autobiográfia és a vázlat által lefedett időtartamok közötti különbség alapján felmerülhet a kérdés, hogy d'Azegliót kizárólag halála akadályozta-e meg műve befejezésében, vagy esetleg szándékosan akarta életének utolsó szakaszát elhallgatni. Amennyiben ez utóbbi történt, fel kell tennünk a kérdést, hogy személyes, politikai vagy írás-technikai megfontolásból döntött-e így, illetve hogy e döntését explicit módon megfogalmazza-e az önéletrajzában vagy egyéb forrásban. Az ASTo kapcsolódó fondjai, valamint az *I miei ricordi*ban bemutatott események és az azokat átható nagyfokú csalódottság alapján hipotézisem szerint d'Azeglio – az ASTo-beli vázlatlaltal összhangban – valójában 1848–1849-ig kívánta emlékeit rendszerezni, az azt követő időszak eseményeit mellőzve, ám az időközben bekövetkezett halála miatt az eredeti tervei megvalósításában is csak 1846-ig jutott el. Az *I miei ricordi* „töredékessége” valószínűleg egyszerre szándékolt és sors hozta írói elhallgatás eredménye.⁶

A második, d'Azeglio-fondban található megvizsgált *pallium a Proclama per l'arrivo a Milano*,⁷ vagyis *Kiáltvány Milánóba érkezés alkalmából* című, két ívből és betoldott negyed ívből álló irat. D'Azeglio 1860. január 15. és 1860. szeptember 15. között töltötte be Milánó kormányzói tisztségét, a dokumentum feltehetőleg a városba érkezésekor, február 13-án elhangzott beszédét tartalmazza.⁸ Problémát vet fel azonban, hogy nincs megjelölve a pontos keltezés, csupán az 1865-ös évszám van feltüntetve. Ha ugyanis d'Azeglio tényleg a megérkezésekor mondta

6 Erre utaló kijelentést tesz Romagnoli is. Vö. Sergio ROMAGNOLI, „Narratori e prosatori del Romanticismo”, in *Storia della letteratura italiana*, a cura di Emilio CECCHI e Sergio ROMAGNOLI, Volume ottavo. Dall'Ottocento al Novecento, 7–192 (Milano: Garzanti, 1968), 172.

7 ASTo, Carte d'Azeglio, Mazzo 2; n. 2/8.

8 D'Azeglio Milánóba érkezésének háttere az 1860. január 15-ei első városi és megyei szintű választás, amelyet követően a Mérsékelt Párt (*Partito Moderato*) hívei megállapodtak abban, hogy d'Azegliót kéri fel a kormányzói tisztség betöltésére. Vö. BRIGNOLI, *Massimo d'Azeglio...*, 302. Brignoli később hivatkozik a beszéd egy részletére: „Nelle grandi mutazioni dello Stato, per quanto sospirate e felici, non tutto però è sempre facile e piano.” Vö. BRIGNOLI, *Massimo d'Azeglio...*, 304.

el a beszédét, érthetetlen, miért csak 1865-ben jegyezte le, hacsak nem az eredeti irat 1865-ös másolatáról van szó. Ez utóbbi feltételezést valószínűsíti az a tény, hogy a dokumentum egy 1870-ben kiadott kötetben 1860. január 14-ei dátummal szerepel.⁹

A harmadik elemzett *pallium* a d’Azeglio-fondból a *Cose correnti a Ciro d’Arco*,¹⁰ vagyis *Ciro d’Arcónak az aktuális eseményekről* című, 22 ívből, 3 betoldott ívből és 1-1 betoldott negyed ívből álló irat. Nem tudni, hogy levélről vagy egy akár megjelentetésre szánt esszéről van-e szó.¹¹ Nincs feltüntetve a keltezés, csupán a szöveg egyik utalása alapján feltételezhető, hogy 1862-ben keletkezett. Információban gazdag dokumentumról beszélhetünk, ugyanis d’Azeglio hangot ad véleményének többek között az aktuális kül- és belpolitikai eseményekről, társadalmi változásokról, az újonnan megszületett egységes olasz állam és az egyház viszonyáról.

Ez utóbbi kézirattal összefüggésben megvizsgáltam a *Carte Castelli*-fond hat olyan levelét, amelyek d’Azegliótól származnak. Ezek a következők:

ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Sestri Ponte, 1. agosto 51.	1 ív, 1851. aug. 1.
ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 1860 2 luglio	3/4 ív, 1860. júl. 2.
ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 1860 12 sett.	1 ív, 1860. szept. 12.
ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 1860 17 sett.	3/4 ív, 1860. szept. 17.
ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 25 7bre 1860	3/4 ív, 1860. szept. 25.
ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 9 giugno 1861	1 ív, 1861. jún. 9.

Az eltérő keltezési dátumú levelek lehetőséget adnak arra, hogy bemutassam, miként fokozódott d’Azeglio csalódottsága a *Risorgimento* eseményeinek alakulásával párhuzamosan, mígnem ellenérzése a korszak eszméibe vetett hitének megtagadásában csúcsonodott ki az 1861 utáni időszakban, az első olasz egység létrejöttét követően.

9 Vö. Massimo D’AZEGLIO, *Lettere di Massimo d’Azeglio a Giuseppe Torelli con frammenti di questo in continuazione dei Miei ricordi*, a cura di Cesare PAOLI (Milano: Paolo Carrara Editore, 1870), 447–448.

10 ASTo, Carte d’Azeglio, Mazzo 2; n. 3/7. (*Cose correnti a Ciro d’Arco*).

11 Valószínűleg inkább utóbbiról lehet szó, ugyanis a kézirat nem tartalmaz megszólítást, elkészítést, aláírást, keltezést, utóiratot stb.

Az elemzés tárgyát képező kéziratok adalékul szolgálhatnak d’Azeglio személyének, politikai gondolkodásának és tevékenységének alaposabb megismeréséhez, másrészt az *I miei ricordi* cselekményéből hiányzó időszak rekonstrukciójához. A különböző források és az önéletrajz összevetése pedig közelebb vihet ez utóbbi befejezetlenségét magyarázó okok tisztázásához. Az összehasonlítás alapján megfigyelhetjük, hogy mind a bemutatott kéziratokban, mind az önéletrajzban szándékos elhallgatásra utaló jeleket fedezhetünk fel. Mindez azonban nem jelenti az események megmásítását, ugyanis d’Azeglio a visszaemlékezésében többször megfogalmazza, hogy nem csupán sikereit kívánja bemutatni, hanem életének rossz döntéseit is. Az elhallgatások jelentős része alapvetően a legszemélyesebb magánéleti vonatkozásokat érinti: apja halála felett érzett bánatáról, szerelmi kalandjairól és házasságairól nem szolgál információval az olvasók számára.

I miei ricordi

Massimo d’Azeglio 1863 februárjában kezdte el önéletrajzának megírását. Az 1866. január 15-én bekövetkezett halálakor a visszaemlékezés az 1846-os évről megszakadt. A szerző halála kétségkívül nagy súllyal esik latba az okok keresésekor, számot vetve a ténnyel, hogy a vázlat sem tekint az 1848–49-es eseményeken túlra. Mindez esetleg jogosan vetheti fel annak lehetőségét, hogy d’Azeglio eleve ki szerette volna hagyni a visszaemlékezésből élete utolsó két évtizedének történéseit. Az 1861-es első olasz egység létrejötte körüli történelmi események, d’Azeglio politikai karrierje, a műben olvasható politikai, történelmi, vallási, ideológiai, társadalmi eszmefuttatások, és a fennmaradt kéziratok tovább erősítik a (részben) szándékos elhallgatás gyanúját.

Eltekintve ezúttal az önéletrajz cselekményének részletes ismertetésétől, pusztán néhány fontosabb mozzanatot szeretnék kiemelni. Az egyes szám első személyű narrátor először bemutatja a d’Azeglio család eredetét, a piemonti politikai életben generációk óta betöltött szerepét, majd gyermekkorától kezdve felidézi életének meghatározó eseményeit. Bohém fiatalnak ábrázolja magát, aki a tanulásban nem mindig jeleskedett, a vallásos-dogmatikus nevelési módszereket elutasította és a kicsapongásai következtében meggyengült egészségi állapota arra kényszeríti, hogy otthagya a katonai pályát. Római útja során ébredt rá a festészet iránti elhivatottságára, amelyhez később az írás társult: mindkét műfajban szívesen dolgozott fel történelmi témákat. Magánéletéről keveset, utazásairól és az azok során szerzett tapasztalatairól annál többet beszél. Látszólag klasszikus autobiográfiát¹²

12 Vö. Philippe LEJEUNE, „Az önéletírói paktum”, ford. VARGA Róbert, in: *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. VARGA Róbert, 17–46 (Budapest: L’Harmattan, 2003), 18.

tartunk a kezünkben, ám az egyes életszakaszok aprólékos bemutatása némileg háttérbe szorul, a konkrét események felidézése mintegy puszta keretet biztosít azoknak a kitérőknek, amelyek rendre megszakítják a narrációt, teret engedve az elbeszélőt foglalkoztató politikai, történelmi, társadalmi, morális és vallási kérdések feletti elmélkedésnek.¹³ Ezekből az okfejtésekből, amelyeket az idős narrátor perspektivikus ábrázolásmódján¹⁴ keresztül láttat, világosan kitűnik d’Azeglio nagyfokú csalódottsága: szerinte ugyanis az olasz egység létrejöttével nem válsultak meg a *Risorgimento* ígéretei és elképzelései (a Savoyai-ház képtelen hiteles támponttá válni az egyesítés során, a pápa világi hatalma és az egyház befolyása 1861 után is teljes egységet hátráltató tényezők, de legfőképpen a társadalom morális fejlődésének és a kulturális ellentétek felszámolásának elmaradása), sőt 1861 után a politikai és társadalmi formák degradálódása vette kezdetét. A végső, 34. fejezetbe sűrítve olvashatunk az utolsó összegyűjtött emlékekről, amelyek az 1844–1846 közötti időszakot ölelik fel. Ekkor történik három olyan esemény is, amelyek meghatározó kiindulási pontokká válnak d’Azeglio 1848 körül kezdődő politikai pályafutásában. Az első, amikor 1844 végén titkos vállalkozása során megkezdte a nemesek toborzását egy lehetséges, a Habsburg Birodalom ellen folytatott forradalomhoz. A második, amikor egy 1845. októberi audiencián beszámolt Károly Albert szárd uralkodónak az inkognitóban birtokába jutott információkról.¹⁵ Végül a harmadik, amikor a romagnai út tapasztalatai alapján megírta az 1846-ban megjelent *Degli ultimi casi di Romagna (Romagna legutóbbi eseteiről)* című pamfletet, amely a korabeli itáliai ún. Mérsékelt Párt (*Partito Moderato*) kiáltványává vált.¹⁶

13 De Sanctis kijelentése d’Azeglio *Ettore Fieramosca* (1833) című művéről véleményem szerint jól illik az *I miei ricordi*-hoz is: „La storia dovrebbe essere cornice, per lui è il quadro.” („A történelemnek képkeretnek kellene lennie, számára maga a kép.” a tanulmányban szereplő fordítások, amennyiben nem jelzem külön, mind tőlem származnak.) Vö. Francesco DE SANCTIS, *La Scuola Liberale–Cattolica e il Romanticismo a Napoli* (Torino: Einaudi, 1953), 312.

14 A perspektivikus (és egyben retrospektív) ábrázolásmód lényege, hogy a narrátor egy későbbi, érett nézőpontból (amelynek kialakításához jelen esetben az egyéni életút során szerzett tapasztalatok is hozzájárulnak) visszatekint egy bizonyos eseményre, időszakra, esetleg teljes életére és ezeket a visszatekintés pillanatában már rendelkezésére álló tudás szemszögéből mutatja be, illetve értékeli.

15 D’Azeglio először azt igyekszik megmagyarázni Károly Albertnek, miért is volt szükség e titkos tájékoztódásra: XVI. Gergely pápa hamarosan bekövetkező halála biztosnak látszik, ezért d’Azeglio feltételezi, hogy Itália-szerte felkelések kirobbanására lehet majd számítani. Mivel a forradalmakat továbbra is veszélyesnek ítéli meg Itália törékeny politikai helyzetében, ezért egy ilyen eseményt mindenképpen el kell kerülni. Ennek módszere d’Azeglio szerint az, ha maga a király fogja össze a nemességet. D’Azeglio alapvetően sikeresnek ítéli meg vállalkozását, a nemesek nagy részét meggyőzi a történelmi pillanat fontosságáról és arról, hogy tegyék félre ellenérzéseiket a Savoyai-házzal szemben. Felhívja a figyelmet azonban arra, hogy szerinte még mindig nem képesek megszólítani a társadalom alsóbb rétegeit. Ez a helyzet pedig egyelőre ellehetetlenítené még a király által irányított hadműveletet is. Vö. D’AZEGLIO, *I miei ricordi...*, 557–559.

16 Vö. Laura GUIDOBALDI, „Dal pannello alla parola, dalla spada all’azione: Il soldato Massimo d’Azeglio,” *Italies* 20 (2016): 25–39, doi: <https://doi.org/10.4000/italies.5580>.

A tény, hogy az önéletrajzból hiányzik az utolsó húsz év elbeszélése, már a korabeli kritikusok (és feltehetőleg az olvasóközönség) figyelmét is felkeltette: erről tanúskodnak a torinói alapítású *L'Opinione* című napilap 1867. január 27-ei és február 3-ai számai,¹⁷ amelyekben a lap kétrészes recenziót közölt az *I miei ricordi*-ról. Az ismeretlen szerző a cikk elején felidéri a d'Azeglióval való első találkozásának gyermekkori emlékét, majd a hosszú és érzelmeiktől sem mentes bevezető után ismerteti a recenzióját. A cikk szerzője a regény egy-egy elemére való hivatkozáskor többször is kifejezésre juttatja a művész-politikus-hazafi iránti tiszteletét. Egy ponton egyenesen úgy fogalmaz, hogy a számos ismertté vált személy közül, akik visszaemlékezéseik megírására vállalkoztak, d'Azeglio azon kevesek egyike volt, akinek élete valóban megörökítésre méltó. Kiderül továbbá, hogy az önéletrajz fogadtatása pozitív volt. A recenzió második felében a cikkíró problémaérzékenyen rávilágít a mű befejezetlenségére. Bár bővebb irodalmi jellegű értelmezésbe és politikai vetületű okfejtésbe nem bocsátkozik, megjegyzi, hogy igen sajnálatos hiány, hogy a visszaemlékezés éppen azon a ponton szakad meg, amikor „az író és művész d'Azeglio a katona és miniszter d'Azeglióvá válik”.¹⁸

A d'Azeglio-szakirodalom alapvetően kevésbé foglalkozik az önéletrajz befejezetlenségének problémájával, csupán e tény megállapítására szorítkozik,¹⁹ nagy részük a későbbi betoldások, átírások stb. vizsgálatára helyezi a hangsúlyt.²⁰ Az eddigi kutatás során feldolgozott szakirodalmak közül Romagnoli munkája²¹ vázolja fel annak eshetőségét, hogy nem feltétlenül d'Azeglio halála szakította meg az *I miei ricordi* megírását, hanem a szerzői szándék húzódik meg a döntés mögött. Romagnoli hipotéziséből kiindulva, illetve az ebben a tanulmányban ismertetésre kerülő levéltári forrásokra támaszkodva erősödött meg az a feltételezésem, amely szerint az idős, életútjára visszatekintő d'Azeglio a korszak eseményeit és különösen 1848–1849 kudarcát látva csalódik a *Risorgimento* küzdelmeiben: részben e pesszimista szemlélet is eredményezhette az *I miei ricordi* befejezetlenségét.

17 ASTo, Raccolta di giornali dell'età risorgimentale, Mazzo 10.

18 „All'Azeglio scrittore ed artista stava per succedere l'Azeglio soldato e ministro [...]” ASTo, Raccolta di giornali dell'età risorgimentale, Mazzo 10; *L'Opinione*, 3 febbraio 1867, Anno XX, N.34; 2.

19 Vö. Claudio GIGANTE, *La nazione necessaria: La questione italiana nell'opera di Massimo d'Azeglio* (Firenze: Franco Cesati Editore, 2013), 19; Natalino SAPEGNO, *Compendio di storia della letteratura italiana. Volume II. Dal Foscolo ai moderni* (Firenze: La Nuova Italia, 1988), 109.

20 Vö. Claudio GIGANTE, „Il problema testuale de *I miei ricordi* di Massimo d'Azeglio” in *Autografi letterari romanzi e neogreci: Due giornate di studio in memoria di Filippo Maria Pontani*. Padova, *Accademia Galileiana*, 24–25 ottobre 2013, a cura di Kostis PAVLOU e Giorgio PILIDIS, 215–235 (Padova: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria, 2015), 217; Gino TELLINI, *Il romanzo italiano dell'Ottocento e Novecento* (Milano, Mondadori, 1998), 113.

21 Vö. ROMAGNOLI, „Narratori e prosatori...”, 172-177.

A kéziratok

D'Azeglio életének 1846-tól 1866-ig tartó szakasza nem jelenik meg az autobiográfiájában, így a szerző idős korában tett visszaemlékezésén keresztül nem kaphatunk autentikus véleményt az ezen időszakban betöltött politikai szerepéről, a korszakban bekövetkező változásokról és a *Risorgimentós* küzdelem alakulásáról. Az utolsó évek történéseit az ASTo d'Azeglio-fondjának kézírataiban rejlő információk segítségével rekonstruálhatjuk.

Schema per I miei ricordi (ASTo, Carte d'Azeglio, Mazzo 2; n. 2/10.)

A vázlatban d'Azeglio tételesen felsorolja életének főbb eseményeit és fordulópontjait a korábban már bemutatott 16 elem szerint, és ezeket néhány sornyi jegyzettel látja el a teljesség igénye nélkül. A kézirat első pontjában, a *Prime memorie dell'infanzia*ban csupán egyetlen momentumot emel ki: kisgyermekként egy alkalommal nyugtalan viselkedésével magára vonta a társaságban tartózkodó Vittorio Alfieri „haragját”. D'Azeglio azt már csak az önéletrajzban fejtette ki, hogy ez az esemény Firenzében történt, és azt is, hogy a torinói család a napóleoni megszállás elől menekült a toszkán városba. A kiemelt csomópontok azonban több szempontból sem egyeznek meg a regényben szereplő fejezetekkel. Egyrészt a kéziratban 16 fontos eseményt és időszakot nevez meg d'Azeglio, a regény viszont 34 fejezetből áll. Másrészt maguk a csomópontok eltérő sorrendben szerepelnek az autobiográfiában: az említett *Prime memorie dell'infanzia* rész a vázlat legelső eleme, míg az *I miei ricordiban* a negyedik fejezetben olvashatunk erről, a család eredetét, a szülői háttérrel és néhány 18. század végi történelmi eseményt követően.²²

D'Azeglio az életesemények kisebb tematikai csomópontokba rendezése mentén haladva alakítja ki a *Schema* vázlatát, az 1844 utáni időszak vonatkozásában azonban egyszerűen csak a *Politica* megjelöléssel él. Ennek egyik lehetséges oka, hogy tisztában volt azzal, új szakasz kezdődött az életében, amikor az elméleti politizáláson túllépve a gyakorlatban is kamatoztatni kezdte képességeit az olasz egység létrejötté érdekében. A kézirat ezen része számos olyan eseményt és gondolatot tartalmaz, amelyek árnyalják az *I miei ricordiban* megfogalmazottakat, de legfőképpen arra utalnak, milyen tartalommal töltötte volna fel d'Azeglio önéletrajzának további fejezeteit, ha lehetősége adódott és szándékában állt volna.

A vázlatban hangsúlyos szerepet kap (az *I miei ricordi* egyik visszatérő gondolata is ez), hogy d'Azeglio soha nem tartotta konstruktívnak Itália jövője szempontjából a vak kormányokat, a forradalmakat és a titkos társaságokat, hi-

22 Továbbá például a vázlat hetedik pontjáról (kارتörés) az autobiográfia ötödik fejezetében olvashatunk, a harmadik pont (a házi pap megverése) pedig a kilencedik fejezetben található.

szen ezekből már bőven eleget látott.²³ Különösen az itáliai nemesség körében tett titkos látogatásai (1844–1845) után erősödött meg benne a gondolat, hogy a közvélemény formálásához és ahhoz, hogy a kormányokat bizonyos reformok meghozatalára kényszerítsék, az általa elítélt módszerek helyett szabad és nyílt kommunikációra van szükség. A *Schemából* kiderül, hogy ennek előremozdítása érdekében készítette el a vázlatban *Programma dell'opinione nazionale*ként (1847, *A nemzeti vélemény programja*) szereplő, de valójában a *Proposta d'un programma per l'opinione nazionale italiana* (*Javaslat egy olasz nemzeti vélemény programjához*) címet viselő értekezést, amely egyszerre érvelt a szabadság princípiuma és a fennálló kormány hatalmának létjogosultsága mellett. A rövid írás konklúziója azt hangsúlyozza, hogy az embereknek le kell mondaniuk a forradalmak és titkos társaságok illúziójáról, helyettük a hazafias hozzáállást és a civil kurázsit (*coraggio civile*) kell felvállalniuk és gyakorolniuk.

A *Schema* beszámol arról is, hogyan fokozódott egyre inkább d'Azeglióban a politikában való részvétel vágya. A torinói politikai életbe való tevőleges belépésének előzménye az itáliai nemések között folytatott, a korábbiakban már tárgyalt konspirációja volt. Az ennek során szerzett tapasztalatai alapján írta meg a polemikus hangvételű *Degli ultimi casi di Romagna*t, amelynek firenzei megjelenését követően a hatóságok felszólították, hogy hagyja el Toszkánát. A vázlatból kiderül, hogy barátai, befolyásos ismerősei kapcsolataikat felhasználva igyekeztek őt a további retorzióktól megvédeni. Ennek ellenére egy ízben még a Torinóból való száműzését is kilátásba helyezték, amit végül Károly Albert király akadályozott meg. Az itt felsorolt események közül az *I miei ricordi*ban, ráadásul annak záró mozzanataként, csak a *Degli ultimi casi di Romagna* megjelenése és a Firenzéből való száműzés kap helyet.

A vázlatban d'Azeglio felidézi a IX. Piuszal való pozitív kapcsolatának emlékeit. Lejegyzi, hogy 1847 februárjában találkozott először az egyházfővel egy audiencián. Ekkor vált d'Azeglio számára világossá, hogy az új pápa haladó eszméket vall, aki ráadásul egyetértését fejezte ki az olasz egyesítés szükségességét illetően. D'Azeglio nemcsak az egyház, hanem Itália megmentőjét is benne látta, és úgy vélte, hogy az egyesítésről vallott elképzelései IX. Piuszon keresztül megvalósulhatnak a közeljövőben.²⁴ Ezek a feljegyzések annak fényében jelentősek, hogy az *I miei ricordi*ban d'Azeglio konzekvensen az antiklerikális nézeteinek ad hangot. Az egyházban egy alapvetően avított berendezkedésű rendszert lát, a vallásról pedig úgy vélekedik, hogy már csak azért sem lehet a modern állam alapköve, mert dogmái nem modern kérdésekre keresik a választ.²⁵ A IX. Piusz-

23 „Non appartenevo, [...] mai a nessuna società segreta. Ne avevo abbastanza dei governi inevitabili [...]”

24 „[...] vedendo in esso il possente rigeneratore non solo d'Italia, ma [...] universale.” ([...] látván benne nemcsak Itália, [...] de az egész világ nagyhatalmú újraalkotóját.).

25 Vö. D'AZEGLIO, *I miei ricordi...*, 86–88.

szal való kapcsolata az autobiográfiában egyáltalán nem jelenik meg, mivel a narráció 1846 májusánál szakad meg, míg a pápát 1846 júniusában választották meg. A pápáról szóló gondolatai után a vázlatot azzal zárja, hogy írt további néhány rövid művet, Auersperg tábornok elfoglalta Ferrarát, és parancsot adtak a híres Forlì-béli tábor megszervezésére.

Annak ellenére, hogy a vázlaton nem szerepel keletkezési dátum, mindenképpen támpontot nyújt a feltételezett eredeti szerzői szándéokra vonatkozóan. Ugyanis ha elfogadjuk, hogy a *Schema* végleges változata azelőtt elkészült, hogy d’Azeglio nekifogott volna az *I miei ricordi* megírásához, akkor nagyobb biztonsággal jelenthetnénk ki, hogy d’Azeglio nem akarta az 1848-1849 és az azt követő időszak eseményeit tárgyalni, azok túlságosan is ellentmondásos és szégyenteljes volta miatt. Mindenesetre a kézirat fontos adalékokkal szolgál az önéletrajz hiányzó fejezeteihez, különösen d’Azegliónak az egyházzal és IX. Piusz pápáról alkotott, alapvetően negatívnak tekinthető véleményét illetően. Végezetül a vázlat és a megjelent önéletrajz összehasonlítása alapján azt is láthatjuk, hogy ha nem is a vázlatban meghatározott sorrendben, de ennek tartalmát nagyrészt beépítette a szerző az *I miei ricordi*-ba.

Proclama per l’arrivo a Milano

D’Azeglio milánói kormányzói tisztsége nem szerepel sem a visszaemlékezésben, sem a vázlatban. A kézirat minden bizonnyal azt a – jelenlegi kutatási állás szerint – ismeretlen időpontban elhangzott beszédet örökíti meg, amelyet a város lakosaihoz intézett a Milánóba érkezését követően.

A kézirat szerint d’Azeglio egy jól megkomponált, érzelmekre ható érvekkel és retorikai fogásokkal tűzdelt beszédet intézett a milánóiakhoz, amelynek központi témája az egy nemzethez tartozás gondolata és a közösségtudat erősítése volt. Ezek értékét a *Risorgimento* tűzte zászlajára: nem véletlen, hogy 1860-ban, az olasz egyesítés előestéjén d’Azeglio a nemzettudat köré építette fel mondanivalóját. A kézirat tanúsága szerint a beszéd első részében személyes hangot üt meg:

Az Önök közti hosszú tartózkodás és ráadásul az Önök jóakarata a honfitársukká tett engem. Most Őfelsége a Király bizalmából megválasztottak a nemes és megtisztelő milánói kormányzói tisztségre, [...]. A ragyogó és szívélyes fogadtatásukat örökké a szívemben fogom őrizni [...].²⁶

26 „Un lungo soggiorno tra voi e più ancora la vostra benevolenza mi fecero vostro concittadino. Scelto ora dalla fiducia di Sua Maestà del Re all’alto e onorato ufficio di Governatore di Milano, [...]. La splendida e cordiale vostra accoglienza, che serberò sempre viva nel cuore [...].”

D’Azeglio igyekszik elnyerni a lakosság szimpátiáját azzal, hogy emlékezteti őket: 1831 és 1843 között maga is a városban élt, és a helyiek már akkor olyan szívélyesen fogadták, mintha ő is közülük való lett volna. Az „egy vagyok közületek” üzenete a beszéd második felében nemcsak támogatottsága növelésének érdekében hangzik el, hanem azért is hangsúlyozza, hogy egyfelől sikeresen képviselje II. Viktor Emánuel egyesítési szándékát, másfelől pedig hogy az egy nemzethez való tartozás érzését erősítse a milánóiakban. A király és a Savoyai-uralkodóház elfogadtatása minden bizonnyal kardinális kérdés volt Lombardiában, mivel Piemont többé-kevésbé nyílt szándéka az volt a *Risorgimento* első felében, hogy legalább Észak-Itália területén létrehozzon a saját vezetése alatt egy független államot. Lombardia annexiója 1848 áprilisa és 1849 márciusa között azonban a régióban erős ellenérzést váltott ki.²⁷ D’Azeglio a beszédében igyekszik ezt fokról fokra eloszlatni, magát a problémát pedig az alábbi retorikai kérdéssel vezeti be: „Hiszen talán nem a közmegegyezés a legjobb alapelv minden Kormánynak?”²⁸ Majd hozzát teszi, hogy az ő programja mindig is világos volt, ez pedig a bizalmon alapuló konszenzus elengedhetetlen feltétele. Ugyanakkor néhány megfogalmazás alapján kiderül, hogy d’Azeglio tisztában volt azzal, nem könnyű feladat a milánóiakat és általában véve a lombardokat megnyerni a Savoyaiak által képviselt olasz ügynek:

Az Állam nagy változásaiban [...] egyáltalán nem megy minden az egyszerű tervek szerint. A mindennapi szükségek sürgősségében és az események siettetésében a Kormányzók és a Kormányzottak is követhetnek el olykor hibákat, de merítsünk erőt egymásból. A szabadságban egyetlen rossz dolog sincs orvosság nélkül, egyetlen hiba sem kijavíthatatlan.²⁹

D’Azeglio Itália jövőjét tehát a szabadság abszolút igazságának térhódításában látta, de ehhez szükséges volt az addigi különálló államok egyetértésének megteremtése, a múltbéli sérelmek félretétele, valamint az, hogy megértsék, „a kormány többé nem közellenség”.³⁰ A beszéd gondolatmenetének megkoronázásaképpen a következő képpel illusztrálja d’Azeglio az összefogás erejét, szépségét és elkerülhetetlen voltát: „[...] szorítsuk magunkhoz a trónt, amelyen az a Herceg ül, akit barát és ellenség is mindig igaznak és lojálisnak fog látni, merüljön

27 Vö. PETE, *Itáliától Olaszországig...*, 154–156.

28 „Non è forse il comune consenso la miglior base d’ogni Governo?”

29 „Nelle grandi mutazioni di Stato, [...] non tutto e però sempre agevole e piano. Nell’urgenza delle necessità giornaliere e nel precipitare degli eventi, Governanti e Governati possono talvolta errare; ma confortiamoci. Colla libertà nessun male è senza rimedio, nessun errore è irreparabile.”

30 „Oggi il Governo non è più il pubblico nemico.”

a feledés homályába [...] a múltbéli események felhánytorgatása, mivel az megszthat bennünket.”³¹

A *Proclama* tehát egyrészt d’Azeglio politikai karrierjének egyik, az *I miei ricordib*an nem tárgyalt, mégis fontos időszakát gazdagítja információkkal, illetve hangsúlyozza a szerző erős elköteleződését az olasz egység ügye mellett.³² Ugyanakkor a beszéd rávilágít politikai filozófiájára is: az egy közös uralkodó és állam alá rendeződést nem kényszerrel vagy, ami véleménye szerint még rosszabb, az olasz nemzeti karaktertől távol álló katonai puccsokkal, forradalmakkal és titkos szervezkedésekkel kell elérni, hanem az egyenlőség, a szabadság értékeinek megteremtésével és átlátható diplomáciai lépésekkel.

Cose correnti a *Ciro d’Arco* és a Castelli-levelek

Érdekes összevetésre ad lehetőséget egy *Ciro d’Arcónak*,³³ illetve több, *Michelangelo Castellinek*³⁴ címzett, d’Azeglio tollából származó levél. Egymás mellé téve őket egyfajta lassú átfomálódást mutatnak d’Azeglio politikai gondolkodásában, különösen a *Risorgimento* folyamata, a megszülető olasz egység és a Pápai Állam vonatkozásában. Ennek a folyamatnak azonban nyoma sincs az *I miei ricordib*an: az idős és tapasztalt d’Azeglio visszatekintve, hatvanöt éves korának perspektívájából láttatja az elbeszélte eseményeket, csak azokat a momentumokat és gondolatokat emelve ki, amelyek a megírás pillanatában magáénak vallott világlátás kialakulásához vezettek.

Az 1851. augusztus 1-jén kelt, Castellinek küldött üzenetben³⁵ d’Azeglio diplomáciáról vallott nézeteit ismerhetjük meg. D’Azeglio úgy fogalmaz, hogy a diplomáciát nem lehet egy szinten említeni a háborúval vagy az igazságszolgáltatással. Egy háborúban alapvetően az ellenség megsemmisítése a cél, az igazságszolgáltatás pedig valamilyen felsőbb rend vagy törvény nevében hozott döntést jelent, amely szükségszerűen az egyik fél vélt vagy valós érdekeinek csorbulásával jár. Tehát mindkét esetben valaki alulmarad a másikkal szemben, míg a diplomáciában a párbeszédnek köszönhetően épp az a cél, hogy egy mindenki érdekeit szem előtt tartó, következőképpen mindenki számára előnyös megoldás szülessen. Egy-egy delegáció tagjai tekintélyüknél és tudásuknál fog-

31 „[...] stringiamoci al trono ove siede quel Principe che amici e nemici trovaron sempre franco e leale, scompaiano [...] le indagini sui fatti passati che potrebbeno dividerci.”

32 Vö. GIGANTE, *La nazione necessaria*...

33 Valójában Giuseppe Torelliről (1817–1866) van szó, aki *Ciro d’Arco* fedőnéven publikált többek között az *Il Risorgimento* és a *La Perseveranza* című lapokban. 1860-tól képviselő volt, továbbá d’Azeglio titkára és jó barátja.

34 Michelangelo Castelli (1808–1875), piemonti politikus, aki a Mazzinitól és tanaitól való eltávolodás után csatlakozott a mérsékelt irányzathoz. 1860-tól szenátor és Cavour egyik legfőbb támogatója.

35 ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Sestri Ponte, 1. agosto 51.

va általában elfogadottak a kormányok által, így képesek előmozdítani a békés döntéshozatalt. D’Azeglio erre utal, amikor így folytatja: „Olyan embereket kell küldeni, akiket (szívesen) elfogad az a kormány, amellyel együtt kell működniük, és olyanokat, akiket az európai diplomácia bugyra is elismer”.³⁶ Az érdekvényesítéshez, ebben az esetben az olasz ügy sikeres képviseléséhez a korabeli itáliai és európai politikai körülmények átláthatatlanságában alapkövetelményé vált, hogy egy politikus megfelelő diplomáciai képességgel rendelkezzen. Ugyanakkor, figyelembe véve a milánói beszéd egyik fő motívumát, legalább ugyanolyan lényeges volt a társadalom támogatásának elnyerése is.

Az 1851-es levelében d’Azeglio még egy aránylag pozitív álláspontot képviselt. A politikában is jóval nagyobb befolyással rendelkezett, hiszen 1849–1852 között Piemont miniszterelnöke volt. Az 1859-es második olasz függetlenségi háború során azonban látásmódja megváltozott, egyfajta türelmetlenség érződik a három, 1860-ban kelt levélben. Az egyesítés még mindig váratott magára, és a déli kérdés is egyre inkább kiéleződött. D’Azeglio ezen gondolatairól tanúskodik az 1860. július 2-ai dátummal ellátott levél is:³⁷

Egykoron egy Nápollyal való szövetség volt az álom. [...] Visszaadni nekik Szicíliát, nem! Bombát³⁸ megvédeni az alattvalóival szemben, nem! Kockáztatni, hogy a Bourbon-osztrák-pápai cselvetésekkel szolidárisak között találjuk magunkat, nem és nem! Aki ismeri Nápolyt – mint ahogy nekem van szerencsém – tudja, hogy milyen szerzemény lenne mindez. És ha lenne valaki, aki vállalná, hogy kipucolja, úgy ahogy tudja ezt az Augiasz-istállóját [...] és továbbá érdemes elgondolkozni azon is, hogy Nápolyban, biztos vagyok benne, hogy még az 5%-ot sem éri el azok száma, akik az annexiót akarják.³⁹

Az idézett rész egyik legfontosabb üzenete, hogy hangsúlyozza d’Azeglio az idegen elnyomók iránti ellenérzését, amely az életrajzban is többször felbukkanó motívum. D’Azeglio szemében nem csak az jelentette az idegen hatalom jelenlétét Itáliában, hogy a Lombard-Velencei Királyság a Habsburg Birodalom

36 „[...] bisogna mandar gente che sia accettata /e volentieri/ dal governo col quale deve aver che fare, bisogna che sia accettata dalla combriccola diplomatica europea.”

37 ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N. 7; 1860 2 luglio.

38 „Bomba Király”, II. Ferdinánd nápolyi uralkodó gúnyneve, amelyet 1848-ban kapott, amikor is a messinai felkelést a város bombázásával verte le.

39 „Un tempo l’alleanza con Napoli fu il mio sogno. [...] Per ridargli la Sicilia, no! Per difendere Bomba contro i suoi sudditi, no! Rischiarsi di trovarsi solidario di tutte le frodi [...] Borbonico-austro-Papaline, no e poi no! Ma chi conosce Napoli – ed io ho quest onore – sa che razza di acquisto sarebbe [...]. E se vi fosse chi s’incaricasse di sgrossarlo e far come vuole alle stalle d’Augia [...] e c’è inoltre da riflettere che a Napoli son certo che non v’è il 5% che voglia l’annessione.”

alá tartozott, hanem ugyanide sorolta a Szicíliai Kettős Királyságban uralkodó Bourbon-dinasztiát, sőt magát a francia helyőrség és a pápa világi hatalma alatt álló Egyházi Államot is. Ezek a térségek ráadásul nemcsak d’Azeglio, hanem az egész korabeli társadalom számára egyben azokat a hatalmakat is jelentették, amelyek az olasz egység létrejöttének útjában álltak.

A déli kérdés különösen foglalkoztatta d’Azegliót. A fent idézett részből is kitűnik, hogy 1860-ra d’Azeglio számára világossá vált a nápolyi helyzet kettősége: nyilvánvalóan nem lehetett egységes Olaszországról beszélni, amíg a félsziget közel felén egy olaszok lakta, de különálló államszervezet és uralkodóház terült el. Ugyanakkor tisztában volt az áthidalhatatlannak tűnő különbségekkel is a politika, a gazdaság, a társadalom és a kultúra szintjén: nézetei szerint tehát nem volt túlzás Augeiasz istállójához hasonlítani a déli állapotokat és azt a munkát, amellyel „rendet” lehetne tenni az egység létrejötte esetén. D’Azeglio erről a kettősségről számol be a Castellihez írt 1860. szeptember 12-ei levelében:⁴⁰ „Szívből óhajtom, hogy Nápoly jó szerzemény legyen, [...]. De akármit is teszek, Nápoly úgy akad meg a torkomon, akár egy halszájka, és nem akar lemenni.”⁴¹ A térségben folytatott politikát nehezítette, hogy a lakosság ellenállását is számításba kellett vennie, amelyet konkrét számadattal meg is fogalmazott d’Azeglio a Castellihez írt, már idézett, július 2-ai levelében, vagyis, hogy a Kettős Szicíliai Királyságban a nép legfeljebb 5%-ának támogatására lehet számítani a nemzetállam kérdésében. D’Azeglio azt is helyesen ismerte fel, hogy a probléma sokkal komplexebb egy Észak-Dél ellentétnél: a korábban bemutatott forrásokból kiderül, hogy a déli régiók lakói nem kívántak a Bourbon-dinasztia elnyomása alatt élni, de a Savoyai-ház törekvéseiben sem látták helyzetük javulásának lehetőségét. Számukra egy harmadik út vált egyre elfogadhatóbbá Garibaldi személyében és a hozzá kapcsolódó törekvésekben. D’Azeglio e szimpátia beláthatatlan hatásától tartva így ír Castellinek 1860. szeptember 17-én:⁴²

Így mindenki megtudja, hogy az olasz mozgalmat a király és a miniszterei vezetik, és nem Garibaldi (értsd Mazzini) [...], de amikor úgy győznek le egy hatvanezer fős sereget és úgy hódítanak meg egy hatmillió királyságot, hogy nyolc embert veszítenek, muszáj arra gondolni, hogy a háttérben valami nem szokványos húzódik meg [...].⁴³

40 ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 1860 12 sett.

41 „Desidero di cuore che Napoli sia un guadagno, [...]. Ma per quanto faccia, Napoli mi resta in gola come una lisca, e non vuol andare giù.”

42 ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 1860 17 sett.

43 „Così tutti lo sapranno che il movimento italiano lo conduce il Re e i suoi ministri non da Garibaldi (leggere Mazzini) [...], ma quando s’è vinta un armata di 60 mila uomini, conquistato un regno di 6 milioni, colla perdita d’8 persone, si dovrebbe pensare che sotto c’è qualcosa non ordinario [...].”

Ugyanazon hónap 25-én kelt levelében⁴⁴ pedig azt sem tartja kizártnak, hogy polgárháborús állapot alakuljon ki:

Senki sem bántódna nálam jobban egy olaszok közötti csatározás miatt, de ha még biztos és deklarált lenne is, hogy ez sohasem történik meg, még akkor is így lenne, mert azt mondjátok, vezessen Garibaldi, vezessen Mazzini, [...]. Az olaszok rendbeszedését [...] a Castel Fedardóig⁴⁵ való vezetését Balbo, Cavour és hasonlók vitték véghez, és átadnák Mordininek, Pallavicininek, Bertinek!!!! Ah! Szégyen [...].⁴⁶

Cavour halála (1861. június 6.) még aggasztóbbá tette az egyébként is instabil helyzetet, hiszen gyakorlatilag ő tartotta kézben a legfontosabb szálakat a második függetlenségi háború során és az azt követő időszakban. D’Azeglio számára féltő volt, hogy a karizmatikus politikus elhunytával felerősödnek a különutas elképzelések: „De ez nem az a pillanat [...], amikor a szemünket elfátyolozhatja a fájdalom, nem feledkezhetünk meg arról, hogy vannak, akik meg akarnak szabadulni a királytól, Piemonttól. [...] Ki fogják használni a közös szerencsétlenséget és nem akarják majd veszni hagyni az alkalmat.”⁴⁷ Természetesen ennek legkisebb lehetőségét is rendkívül ártalmasnak vélte az olasz társadalom összetartására nézve, különösen az egység létrejöttét megelőző történelmi csúcsponton.

D’Azeglio egyre borúsabb jövőképe (legalábbis az ő számára) beigazolódni látszódott. 1861-ben a teljes egység nem jött létre és még a megszerzett területek egészét sem sikerült kizárólag Piemont és annak királyi vezetésével elfoglalni, hiszen a Nápolyi Királyság térdre kényszerítése gyakorlatilag Garibaldi és Milléjének műve volt, ráadásul egyre nőtt a feszültség a déli és az északi régiók között. D’Azeglio végleg elveszítette hitét a *Risorgimento* megváltó erejében: e csalódottságának ad hangot a Ciro d’Arcónak címzett iratában.⁴⁸ A dokumentumról nem lehet megállapítani, hogy levélnek szánta-e, ugyanis sem megszó-

44 ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 25 7bre 1860.

45 Az 1860. szeptember 18-ai castelfidardói csata, amelynek célja az volt, hogy Marche és Umbria területét piemonti uralom alá vonják Garibaldi déli sikereinek ellensúlyozása, illetve Észak- és Dél-Itália egyesítésének megkezdése érdekében. Vö. Alfonso SCIROCCO, *L’Italia del Risorgimento: 1800-1860* (Bologna: Il Mulino, 1990), 412–413.

46 „Nessuno più di me piangerebbe d’una lotta fra gli italiani, ma alla fine se fosse stabilito e dichiarato che mai si verrà a questo, sarebbe lo stesso che dite che comandi Garibaldi e comandi Mazzini, [...]. riordinamento Italiano [...] condotto fino a Castel Fedardo da Balbo, Cavour e simili, sarebbe consegnato a Mordini, Pallavicini, Bertini!!!! Ah! Vergogna’ [...]”

47 ASTo, Carte Castelli, n. 21 (Mazzo D’Azeglio Massimo), Lett. N.7; 9 giugno 1861. „Ma, non e [sic!] momento [...] far velo agli occhi dal dolore, non bisogna scordare che c’è chi vuol liberarsi dal Re, dal Piemonte. [...] V’è chi godrà della sventura comune, e non vorrà perdere l’occasione.”

48 ASTo, Carte d’Azeglio, Mazzo 2; n. 3/7. *Cose correnti a Ciro d’Arco*.

lítást nem használt benne, sem keltezéssel nem látta el. A szövegben egy helyen azonban d’Azeglio így fogalmaz: „[...] da 13 anni in qua sotto la guida del Re e del suo governo [...]”, vagyis már tizenhárom éve annak, hogy a király és kormánya áll Itália (valójában Piemont) élén. Mivel II. Viktor Emánuel 1849-ben lépett trónra, ezért feltételezem, hogy a forrás 1862-ben keletkezett.

A forrást helyzetjelentésként értelmezhetjük az aktuális itáliai állapotokról, amellyel kapcsolatban d’Azeglio véleményéről is képet kapunk, vagyis ez a kézirat is olyan kérdéseket tárgyal, amelyek az *I miei ricordib*an már nem kaphattak helyet: „Ha ma a gondolkodásmód olyan lenne, mint amilyen ’49-ben volt, akkor nagy lenne a mi veszélyünk. De a szerencsénk úgy akarta, hogy a ’48-as és az ’59-es megmozdulások távol álljanak egymástól [...]”⁴⁹ D’Azeglio szerint az 1859-es függetlenségi háború azért volt sikeresebb az 1848-as megmozdulásoknál, mert az emberek mentalitása és hozzáállása alkalmasabb volt a „honteremtő” csaták megvívásához. Egy ilyen kijelentés ellenkezett a *Risorgimento* egyik legjelentősebb fordulópontjának korabeli megítélésével, hiszen a közvélemény az 1848–1849-es eseményeket alapvetően az olasz társadalom összefogásának első valódi megnyilvánulásaként értelmezte.⁵⁰

Az 1859-es második függetlenségi háború vállalkozását és hosszútávú eredményét mindettől függetlenül negatívan értékeli d’Azeglio. A forrás középpontjába azokat a problémákat állítja, amelyek az első olasz egység létrejötté, 1861 után továbbra is megoldásra vártak. Az egyik ilyen a részben megmaradt széttagoltság volt: Veneto és a Pápai Állam továbbra is idegen fennhatóság alatt állt, az előbbi a Habsburg Birodalomhoz tartozott, az utóbbi Franciaország „gyámsága” alatt állt (a friuli területek szintén nem képezték részét az újonnan létrejött Olaszországnak, de ezekről d’Azeglio nem tesz említést). Véleménye szerint Velence és a régió nem a birodalmi érdekek, hanem a Habsburg-dinasztia törekvései miatt állt egyelőre az irányításuk alatt, és ráadásul nem tartotta kedvezőnek a történelmi pillanatot sem bármiféle egyezkedéshez. Ennek ellenére bizakodott, hogy előbb-utóbb Ausztria lemond Velencéről, mivel a Birodalom nemzeti rendkívüli változásokat indítanak el.

A Pápai Állam és Róma kérdését jóval összetettebbnek látta d’Azeglio, hiszen e területen a francia jelenlét nem feltétlenül jelentett külső nyomást, sokkal inkább védőbástyát a pápa számára az itáliai forradalmak idején. D’Azeglio arra „szólítja fel” IX. Piusz pápát, hogy az egységes Olaszország érdekében mondjon

49 „Se lo stato delle menti fosse oggi in Italia quale era nel 49. il nostro pericolo potrebbe essere gravissimo. Ma fortuna nostra volle che i due grandi movimenti del 48. e del 59. non fossero tanto vicini [...]”

50 A nemzeti összefogás érzése a Restauráció időszakától egyre erősödött a félszigeten, és végül az 1848–1849-es forradalomban és az azt követő időszakban kezdett el igazán teret nyerni. Vö. Giovanni GENTILE, *Il pensiero italiano del secolo XIX* (Milano: Fratelli Treves Editori, 1928), 19; Antonio GRAMSCI, *Il Risorgimento* (Torino: Einaudi, 1949), 112.

le a francia védelemről, világi hatalmát pedig adja át II. Viktor Emánuelnek és kormányának. D’Azeglio ennek kapcsán kifejti, nagy igazságtalanságnak tartja, hogy az uralkodó az egyesítésben elért sikerei ellenére nem kapja meg az olaszoktól a kellő bizalmat az állam további építéséhez:

[...] kezd nagyon elterjedni a nézet [...], hogy V. Emánuel és kormánya – haszontalan! Mint ahogy minden olasz tudja, ha a király nem őrizte volna meg az alkotmányt Novara után, ha Cavour nem küldött volna a Krimbe, ha nem ment volna el a kongresszusra, és Plombières-be, ha Napóleon nem bocsátott volna 150 ezer embert Itália rendelkezésére [...] ha mindez nem történt volna meg, nem tudom, mi lett volna Itáliával, [...].⁵¹

D’Azeglio szerint a Savoyai-dinasztia és Cavour miniszterelnök elvitathatatlan eredményeket ért el: munkálkodásuk nélkül még annyi sem jött volna létre az olasz egységből, mint amennyi 1861-ben megvalósult. D’Azeglio egész életében elítélte az egység létrejöttét gátló titkos társaságok létezését, éppen ezért felháborodva ír a tényről, hogy a *Risorgimento* évtizedeiben már leszerepelt republikánus és demokrata irányzatok, például a Mazzini-féle ideológiák még mindig számottevő befolyással rendelkeznek a félszigeten. Az ő tevékenységüket az alábbi szavakkal jellemzi: „Aki viszont az élre akar kerülni és észrevesszük, hogy nincs más [benne], mint a középszerűség szeszélye, akkor annak bizony szüksége van rá, hogy valami újat kitaláljon, és ez a valami mindig is a rossz demokrácia volt és lesz.”⁵² A forrás más helyein kifejti azt is, hogy ezen irányzatok képviselői álszent propagandájukkal valójában csak elhitetik a követőkkel, hogy a demokrácia már megvetette a lábát Itáliában, pedig épp ennek ellenkezője történik d’Azeglio szerint: eltorzítják és szándékosan félremagyarázzák a demokráciát, ezáltal sokkal inkább egy diktatúra körvonalai kezdenek kibontakozni a tevékenységük nyomán.

A hosszú polemizáló rész után újra felveszi Róma kérdésének fonalát. D’Azeglio tisztában van a ténnyel, hogy abban az esetben, ha a pápa lemondana a világi hatalmáról és azt átadná II. Viktor Emánuelnek, akkor felmerülne a főváros áthelyezésének szükségessége Torinóból Rómába. D’Azeglio Piemont előzékenységét hangsúlyozza: ha az egységes Olaszország érdekeit ez szolgálja,

51 „[...] farsi grossa per parere [...] V. Emanuele e del suo governo – inutile! Il mondo come ogni italiano sa benissimo che se il Re non manteneva lo statuto dopo Novara, se Cavour non mandava in Crimea, non andava al congresso, ed a Plombières, se Napoleone non calava in Italia 150 m uomini, [...] se tutto questo, non accadeva, non so che cosa sarebbe stata dell’Italia, [...]”

52 „Chi invece vuol essere alla testa e notiamo che questa e la fantasia appunto della mediocrità, bisogna pure che inventi qualche cosa di diverso, e questa cosa e sempre stata, e sempre sarà quella cattiva democrazia [...]”

ők nem állnának az áthelyezés útjába. Sőt, erre az eshetőségre már 1848 óta fel vannak készülve. D’Azeglio mindazonáltal kifejtí személyes meglátását, amely szerint a legalkalmasabb főváros Firenze lenne:

Firenze az utolsó itáliai civilizáció központja volt a középkorban. És ma a nyelv központja; és a nyelv egyike a legfontosabb kötelekeknek, amelyek egyesítik és életben tartják a nemzeteket. [...] És jó klímája van, védett egy Észak felőli támadástól a Pó és az Appenninek kettőse által. Könnyű erődítményekkel ellátni [...]. És végezetül mértékletes emberek lakják [...].⁵³

D’Azeglio tehát a történelmi, politikai, földrajzi, nyelvi, társadalmi és kulturális szempontokat figyelembe véve foglal állást a kérdésben. Ugyanakkor a főváros kiválasztásakor kardinális kérdésnek tartja a nemzeti identitás értékeinek szem előtt tartását. Azáltal, hogy bemutatja a firenzeiek tisztességességét és becsületességét, egyben az olasz hazafi alakját rajzolja meg, és ezzel visszautal a szöveg felütésére: csak akkor van jövője az egységes Olaszországnak, ha minden állampolgára vállalja a történelmi korszak által rá ruházott felelősséget és képes annak megfelelően végezni a feladatát. A nyelv ügyének beemelésével a *Risorgimento* időszakának egyik legalapvetőbb kérdésére is reflektál d’Azeglio, vagyis arra, hogy az egységesítésben és a nemzettudat kialakításában meghatározó szerepet tölt be az egységes olasz nyelv kidolgozása.

Annak azonban, hogy Róma fővárossá váljon, volt még egy további akadálya: a pápa világi hatalma és a vallás elmaradott nézeteihez való ragaszkodás. D’Azegliónak a pápasággal kapcsolatban a *Schemában* megfogalmazott korábbi álláspontjához képest ez merőben új szemléletet jelent. Az *I miei ricordi*ban d’Azeglio az egyházellenes nézeteinek ad hangot, így itt az elveiben bekövetkezett változások nem jelennek meg. Ennek oka feltételezhetően az, hogy IX. Piuszról alkotott véleménye az első függetlenségi háború során változott meg gyökeresen, ennek eseményei viszont sem az önéletrajzban, sem a *Schemában* nem jelennek meg. Az 1846-ban megválasztott IX. Piuszt akkor még Itália-szeretők ünnepelték, hiszen a neoguelf irányzat⁵⁴ által képviselt eszmék megvalósító-

53 „Firenze fu il centro dell’ultima civiltà Italiana del medio evo. E oggi centro della lingua; e la lingua e fra i principali vincoli che riuniscono e mantengono vive le nazionalità. [...] E buon clima, protetta dal un assalto del Nord dalle due [...] del Po e dell’Appennino. Facile a fortificarsi [...]. E popolata finalmente d’uomini temperati [...]”

54 A neoguelf irányzat és a katolikus megújulás az 1840-es évektől vált jelentőssé. Fő képviselője Vincenzo Gioberti volt, aki az 1843-ban megjelent *Del primato morale e civile degli italiani* (Az olaszok erkölcsi és polgári elsőségéről) című művében foglalta össze gondolatait. Szerinte a vallás a nemzeti egység egyik legfőbb alapköve, ezért az itáliai államok konföderációjának pápa általi képviselését javasolta. Vagyis az egyház, az állam és a nemzeti érzések ekkor még teljes mértékben összeegyeztethetők voltak. 1846-ban IX. Piuszt választották pápának, akinek reformokra nyitott személyében e konföderáció lehetséges vezetőjét láttak. Az 1848-49-es első függetlenségi háborúban a pápa kezdetben kiállt az olasz ügy mellett, végül azonban kijelentette, hogy mint a katolikus világ vezetője nem szállhat szembe sem Ausztriával, sem más állammal.

ját látták benne, és maga d’Azeglio is osztozott a lelkesedésen. Az 1848–1849-es események során azonban IX. Piusz a kezdeti segítségnyújtást követően az egyházfőként rá nézve kötelező pártatlanságra hivatkozva nem támogatta tovább az Ausztria elleni háborút, eme lépése pedig mind a nép, mind pedig d’Azeglio számára az egyházból és IX. Piusz személyéből való (végleges) kiábrándulást eredményezte.

Nem véletlen tehát, hogy d’Azeglio meglátása szerint az Egyházi Állam, annak világi befolyása és ragaszkodása a francia helyőrséghez jelenti a teljes olasz egység legnagyobb gátját, ráadásul a római patthelyzet elvágja Olaszországot Európától. Úgy gondolja, hogy a pápaság hatalma és dicsősége 1848 körül kezdett hanyatlani, és ezért 1860-ra a klérus és a Szentszék nem több, mint „viperaák fajzata”.⁵⁵ IX. Piusz személyét a forradalom éveiben tett mulasztásai miatt ítéli el: „[...] kihirdette a világnak, hogy minden keresztény közös Szentatyjaként nem folytathat háborút senki ellen sem? Hogyan lehet ezt összeegyeztetni a tanítással, amely meghagyta a Pásztornak, hogy vérét adja a bárányiaiért?”⁵⁶ Éppen a pápaság ellentmondásos magatartása és a katolicizmustól való eltávolodása miatt lehetséges az, hogy – d’Azeglio megfigyelései szerint – az olaszok már nem találnak lelki vigaszt a vallás tanításában, így ők maguk is távol kerülnek a hittől.

D’Azeglio azzal a buzdítással fejezi be az üzenetét, hogy Olaszország és Európa érdekében nem szabad tovább halogatni Róma elfoglalását. Ugyanakkor tisztában van a ténnyel, hogy a pápa még az egyház egységéért és a hívek lelki üdvéért sem mondana le soha Rómáról. Ezért az irat végén a következő, csattanószerű lezárással él: „De Róma sohasem fog önként meghajolni. Így írjuk fel magunknak az általa kedvelt kifejezést: «*Compelle intrare*».”⁵⁷ A „kényszerítsd bejönni” jelentésű *compelle intrare* (Lk 14, 23) kifejezéssel általában az eretnekeket és hitetleneket szólították fel a megtérésre. Eszerint úgy értelmezhető d’Azeglio szavai, hogy IX. Piuszt „eretneknek” tekintette, akinek kötelessége megtérni az igaz hithez, vagyis az egységes olasz államhoz.

A bemutatott idézetekből jól látszódik, hogy d’Azeglio már az egyesítés előtt felismerte azokat a pontokat, amelyek mentén súlyos politikai és társadalmi válság alakulhat ki egy esetlegesen létrejövő Olaszországban. Tisztázandónak tartotta továbbá az egyház és a pápa szerepét az új államszervezetben. Ugyan konkrét programokról és megvalósításairól nem írt a forrásokban, legfeljebb követendő mintákat ajánlott a pályatársainak, az viszont bizonyos, hogy a Mér-

55 „[...] che chiamo progenie di vipere.” Keresztelő Szent János és Jézus illette ezekkel a szavakkal a farizeusokat, lásd Mt 3,7; Mt 12,34.

56 „[...] aveva proclamato al mondo non potesse come Pontefice Padre comune di tutti i cristiani muover guerra a nessuno? Come conciliare con precetto che impone al Pastore di dare il sangue per le sue pecorelle?”

57 „Ma Roma non si pieghera [sic!] mai volontariamente. Dunque, scriviamoci della sua prediletta espressione. «*Compelle intrare*.»”

sékelt Párt által is képviselt diplomácia szerepét nem győzte hangsúlyozni. Szerinte csak ennek eszközével lehet elkerülni a belső konfliktusokat, hiszen magának a diplomáciának a lényege, hogy ne rákényszerítse (mint a háború), hanem elfogadtassa az olaszokkal az állam átalakulásának szükségességét.

A Giuseppe Torelli-féle kiadás

A d'Azeglio által írt fejezetek alapján az *I miei ricordi* első kiadása 1867-ben jelent meg. A szerző barátja és kollégája, Giuseppe Torelli d'Azeglio halálát követően vállalkozott arra, hogy folytassa az életesemények elbeszélését, így az eredeti autobiográfia 34 fejezetéhez további tízet írt, amely kiegészített változat 1870-ben posztumusz kötetként jelent meg.⁵⁸ A legfrissebb filológiai kutatások szerint ráadásul az 1870-es Torelli-féle változat nem csupán további fejezeteket tartalmazott, hanem olyan betoldásokat is, amelyeket Torelli a d'Azeglio által korábban már rendezett autográf részekhez illesztett.⁵⁹ A legismertebb példa (amelynek pontos bemutatásához a főszövegben az olasz verziót használom) az alábbi, korábban d'Azegliónak tulajdonított, valójában Torelli által írt rész: „[...] pur troppo s'è fatta l'Italia, ma non si fanno gl'Italiani.”⁶⁰ A bevezetés egy pontján d'Azeglio arról beszél, hogy minden nehézség ellenére az olaszok kötelessége az, hogy Itália jövője érdekében megteremtsék az erős nemzeti karaktert. A gondolatot az eredeti szövegben azzal a szomorú megállapítással zárja, hogy mindennek éppen az ellenkezője történik: „E pur troppo si va ogni giorno più verso il polo opposto.”⁶¹ Ezt a mondatot egészítette ki a fent idézett betoldással Torelli, mintegy még erősebb konklúziót adva d'Azeglio gondolatmenetének. A ma ismert legjobban gondozott kiadás Ghisalbertitől származik,⁶² aki kompromisszumos megoldásként d'Azeglio eredeti kézírataival dolgozott, amelyekben jelölte a Torelli-féle betoldásokat, majd az autográf források vége szakadtával folytatta a Torelli által írt további fejezetekkel, egyben bőszeges jegyzetekkel látva el őket.⁶³ Torelli vállalkozása, hogy összegyűjtse d'Azeglio életének 1846–1866 közötti eseményeit, csupán három hónapig tartott, miután 1866 áprilisában ő maga is elhunyt. Így az 1870-es változat szintén befejezetlennek tekinthető. A kiegészített változatban Torelli nagyjából 1860 tavaszáig rendezte d'Azeglio életének mozzanatait.

58 D'AZEGLIO, *Lettere di Massimo d'Azeglio...*

59 Vö. GIGANTE, „Il problema testuale...”

60 Vö. Uo., 217–218; D'AZEGLIO, *I miei ricordi...*, 5. „Sajnos megteremtették Itáliát, de az olaszokat nem.”

61 D'AZEGLIO, *I miei ricordi...*, 5. „Sajnos minden nappal egyre jobban az ellenkező irányba haladnak.”

62 Massimo D'AZEGLIO, *I miei ricordi*, a cura di Alberto Maria GHISALBERTI (Torino: Einaudi, 1971).

63 Vö. GIGANTE, „Il problema testuale...”, 230–231.

A kötetben Torelli töredékes kiegészítését d’Azeglio hozzá írt kiadatlan levelei vezetik be. A kiadó által írt előszó hangsúlyozni igyekszik a két férfi közötti barátságot, mintegy ezzel legitimálva Torelli szándékát az önéletrajz folytatására. Az ezt követő Torelli-féle első fejezet tartalma szó szerint megegyezik a korábban már ismertetett *Schema* levéltári forrás szövegével, vagyis Torelli minden biznnyal birtokában volt az autográf változat iratainak és az egyéb vázlatoknak, vagy legalábbis ezek egy részének. A vázlatot egyébként nem nevezi meg, csupán arra utal, hogy az első fejezet d’Azeglio tollából származik. E rövid összefoglaló célja nem volt több, mint hogy Torelli vázlatosan felelevenítse az eredeti változat tartalmát, és segítse őt a narráció elejtett fonáljának felvételében. A második fejezet elején tisztázza az olvasók számára, hogy neki magának mindössze annyi érdeme van a mű vonatkozásában, hogy d’Azeglio egyik legközelebbi barátja volt. Ez a bensőséges viszony adta a bátorságot számára ahhoz, hogy kollégája és barátja előtt tisztelegve méltó folytatást készítsen az *I miei ricordi*hoz, teljesebb képet alkotva ezáltal d’Azeglio személyéről és munkásságáról.

Az utolsó tíz fejezet stílusában és struktúrájában teljesen eltér a d’Azeglio által írt 34 fejezettől. A narráció lineáris, nem szakítják meg időbeli ugrások és kitérők, Torelli mint külső megfigyelő sokkal tárgyilagosabban, olykor szinte szűkszavúan írja le a d’Azeglióval történeteket. E Torellitől származó részekből d’Azeglio utolsó évtizedekben folytatott politikai tevékenységeit ismerhetjük meg. Az információk összhangban állnak a későbbi, tudományos igénnyel készített életrajzokban olvasható adatokkal. Jó példa erre d’Azeglio miniszterelnöki megbízatása, amelyet végül nagy valószínűség szerint az általa is vallott *risorgimentós* kötelességtudat eszméje, semmint valódi hatalomvágy miatt fogadott el, nem kevés tiltakozás után. Torelli bemutatja, hogy d’Azeglio hazafias helytállása és szemlélete ellenére egyre jobban taszították a nagypolitikai csatározások és a legkülönbélebb titkos egyezségek közötti folyamatos manőverezés: végül éppen emiatt mondott le hivataláról.

A Torelli-féle fejezetek áttekintésével részben választ kaphatunk arra is, hogyan vált d’Azeglio a *Schemában* olvasható, IX. Piusz melletti kiállása az *I miei ricordi*ban megfogalmazott egyházellenes kritikává. Torelli szerint 1846–1847 folyamán barátja rendkívüli, már-már örületbe hajló lelkesedéssel támogatta IX. Piusz munkásságát olyannyira, hogy szinte úgy tűnt, d’Azeglio, aki egész életében elítélte a titkos társaságok létjogosultságát, ráadásul a vallást és az egyház befolyását nem sorolta a modern állam értékei közé, most maga alapított egy szektát IX. Piusz éltetéséhez. 1847 vége felé azonban d’Azeglio számára is kezdtek feltűnni a pápa gyengekezűségének és határozatlanságának első jelei, de Torelli szerint ekkor még igyekezett palástolni az ellenérzéseit. Az egyházfő 1848–1849-es eseményekben tanúsított magatartása azonban az olaszok és d’Azeglio szemében felért az árulással. Mindezzel összefügghet, hogy az első

olasz függetlenségi háború és d’Azeglio katonai szerepének elbeszélését Torelli teljes mértékben kihagyja, a harmadik fejezet végén csak a pápát ért első negatív kritikákat mutatja be, a negyedik fejezet elején pedig rögtön d’Azeglio miniszterelnöki kinevezéséről beszél.

A Torelli-féle mű egyfajta kísérlet az *I miei ricordi* kiegészítésére. Annak ellenére, hogy felveti a hitelesség problémáját, mivel Torelli helyenként néhány saját gondolatot az eredeti kézirat szövegébe is beszúrt, a d’Azeglio által írt autobiográfia befejezetlensége szempontjából fontos kérdésekre hívja fel a figyelmet a folytatás pusztá ténye. Elképzelhető ugyanis, hogy nem csupán baráti szeretetből és a pályatárs iránti tiszteletből fakadt Torelli vágya, hogy befejezze az *I miei ricordi*-t. A korábban említett *L’Opinione* napilap 1867. január 27-ei és február 3-ai számában megjelent recenzió hangsúlyozza, hogy rendkívül nagy hatással volt a közvéleményre az autobiográfia és az a fajta hazafias szemlélet, amelyet d’Azeglio képviselt benne. Ez az üzenet pedig kiemelkedően fontos volt 1867-ben, hiszen az olasz egység újabb lépéseként 1866-ban Veneto is az Olasz Királyság részévé vált. Ez az aktuálpolitikai helyzet alkalmasnak tetszhetett Torelli számára, hogy politikai munkásságának hiányosan maradt fejezeteit kiegészítve d’Azeglio személyének méltó emléket állítson, még több teret engedve annak, hogy az olvasók felfedezzék d’Azeglio hazafias helytállását.

Konklúzió

Massimo d’Azeglio a kéziratokban és az *I miei ricordi*-ban számos alkalommal tett tanúbizonyságot a hazafias magatartásáról és Itália mérsékelt-liberális irányú átalakulásának szükségességéről vallott politikai állásfoglalásáról, amelyet képviselve igyekezett a *Risorgimento* korában helytállni. Nagy valószínűség szerint éppen a határozott elveken nyugvó gondolkodása miatt volt képes felismerni a korszak ellentmondásait, amelyek eleinte csak kétségeket ébresztettek benne, végül azonban egyfajta lemondó csalódottságként hatalmasodtak el rajta. Ez a fajta pesszimista és olykor gúnyos hangvétel hatja át az *I miei ricordi* fejezeteit is. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, mennyire nem elhanyagolható a különböző levéltári források jelentősége: a feljegyzések, levelezések, iratok és újságcikkek ugyanis egy-egy konkrét esemény kontextusában világosan, pontról-pontra képesek kimutatni a szerző világnézetében bekövetkezett változásokat. Mivel a regény kizárólag a már kialakult véleménnyel rendelkező, idős d’Azeglio fejtegetéseit tartalmazza, ahhoz, hogy igazán megértsük gondolkodásmódját, szükségessé válik a kéziratokban rejlő adatok áttekintése és rendszerezése is.

D’Azeglio mintegy „véletlen” került igazán szoros kapcsolatba a politikával, ami gyökeres változást hozott az életébe. Az itáliai nemesség körében tett titkos

szervezkedését sikeresnek ítélte, ennek hatására egyre szélesebb körökben hirdette az egyesítés szükségességét. Lelkesedése csak fokozódott IX. Piusz pápává választásakor. A társadalmi és politikai formák fejlődésébe, illetve az egyháznak a modernizáció útjára való lépésébe vetett hite azonban mintegy váratlanul szertefoszlott az 1848–1849-es események hatására, így később sem miniszterelnöki, sem kormányzói hivatalát nem tudta valódi meggyőződéssel viselni. Álláspontom szerint különösen nagy jelentőségű az a morális krízis, amelyet d’Azeglio az egyházzal kapcsolatban élt meg. A bemutatott iratokból és az önéletrajzból egyértelműen látszik, hogy a szerző soha nem volt képes azonosulni az egyház dogmatikus tanításaival és a pápa világi hatalmának tényével, éppen ezért rendkívül fontos, hogy évtizedes ellenérzéseit félretéve, egy időben IX. Piusz programja mellé állt. Az egyházba vetett bizalma azonban gyorsan szertefoszlott, miután a pápa 1848–1849-ben nem támogatta hathatósan az olasz ügyet. Beláthatjuk, hogy ez az esemény fájóbb és szegyenletesebb lehetett, mint maga az elveszített első függetlenségi szabadságharc, nemcsak a nemzet, hanem d’Azeglio számára is, hiszen évtizedes meggyőződéseiről mondott le azért, hogy a pápa ügyét segíthesse Itáliában.

Összegezve tehát, elsősorban d’Azegliónak a regényben is megjelenített csalódottsága, a korabeli aktuálpolitikáról vallott nézetei és az ezek magyarázatául szolgáló levéltári források tartalma miatt feltételezem, hogy nem kívánta folytatni az *I miei ricordi* az 1848–1849-es évek eseményeinek elbeszélését követően. Csalódottságának alapvetően két fő oka lehetett: az egyik az Itália-szerre kirobbant forradalmak és a szabadságharc bizakodásra okot adó, ám végül bukással záruló eseményei, a másik IX. Piusznak ezen eseményekkel nagyrészt összefüggésben álló „pálfordulása” volt. A *Schemában* pontosan ezt látjuk: a pápával való kapcsolatából csak az első, pozitív időszakot emeli ki, 1848–1849 történéseinek kezdetére pedig csak homályosan utal. A regény cselekménye hűen követi a vázlatot 1846 májusáig, amikor is beszámol a *Degli ultimi casi di Romagna* megjelenéséről (amely miatt kénytelen volt elhagyni Firenzét). A 34. fejezetben tehát itt szakad meg a narráció: a *Schemában* olvasható további események (d’Azeglio politikai pályája és az egyházzal való kapcsolata 1846 és 1848–1849 között) elbeszélésének hiányát önmagában egyedül a szerző halálával indokolják. A kutatás jelenlegi állása alapján és különös tekintettel a *Schema* vázlatában foglaltakra, véleményem szerint d’Azegliónak egyébként sem állt szándékában befejezni a művét. Mindazonáltal, ahogy a bevezetőben is említettem, maga a problémafelvetés rendkívül hipotetikus, „intellektuális játéknak” tekinthető: hiszen sokkal jogosabbá válna a szándékos elhallgatás lehetőségének vizsgálata, ha például életének már egy korábbi szakaszában, köztudottan félbehagyta volna az emlékeinek összegyűjtését.

A kérdést d'Azeglio egyértelmű és autentikus szavai nélkül aligha tudjuk megválaszolni. Segítséget jelentene a kutatáshoz, ha ismernénk a vázlat keletkezési dátumát (vagyis hogy milyen történelmi pillanatban járunk és ahhoz hogyan viszonyult d'Azeglio), illetve ha tudnánk, hogy maga a vázlat teljes és végleges változatában olvasható-e, vagy annak szerkesztése is félbeszakadt. Mindezek megállapításához további levéltári kutatások elvégzését tartom szükségesnek. Végső konklúzióként ugyanakkor le kell szögezmem, hogy a bemutatott források értékes információkkal szolgálnak d'Azeglio világlátásának, politikai hitvallásának és hazafiságának megismeréséhez. A kéziratok betekintést engednek a *Risorgimento* eseményeibe, hiszen a források gyakran tárgyalják a függetlenségi háborúk katonai akcióit, az egység létrejötté körüli politikai és diplomáciai nehézségeket, valamint a Pápai Állam pozícióvesztését. Továbbá a levelek felmutatják a *Risorgimento* komplex kapcsolati hálóját, vagyis azt, hogy a különböző ideológiák képviselői kikkel folytattak eszmecserét.

I miei ricordi: Una possibile ricostruzione delle memorie alla luce del fondo d'Azeglio dell'Archivio di Stato di Torino

Il presente lavoro si propone di dare un ipotetico completamento delle memorie *I miei ricordi* (1867) di Massimo d'Azeglio (1798–1866), in base alle fonti relative dell'Archivio di Stato di Torino (ASTo).

Negli ultimi anni di vita d'Azeglio si è dedicato alla stesura delle sue memorie, sistemate nel volume intitolato *I miei ricordi*, ma l'opera, pubblicata postuma a causa della morte, restò incompleta. La narrazione si interrompe proprio al punto in cui l'autore stava per intraprendere la carriera politica perciò non disponiamo delle notizie autentiche sugli anni successivi della sua vita.

Tra i documenti consultati dell'ASTo ve ne è uno intitolato *Schema per I miei ricordi* il quale testimonia che l'autore ebbe l'intenzione di continuare la stesura delle memorie, aggiungendovi dei capitoli fino al 1848–1849. Altri scritti attestano la visione politica e delle idee di d'Azeglio intorno alla società e al ruolo del popolo, al potere papale e alla questione dell'unificazione del paese negli anni posteriori al 1846.

Partendo dalla consultazione dei documenti conservati nell'ASTo e considerando il tono deluso dell'autobiografia, in questo lavoro si propone un'ipotesi, assolutamente plausibile, secondo cui d'Azeglio, considerata la degradazione delle idee risorgimentali incominciata nel 1848–1849, decise di non finire la stesura del libro.

Szövegek, szövegváltozatok

A harag Landovics István SJ prédikációiban

Az emberi érzelmek történeti vizsgálatára az 1980-as, 1990-es évektől nemzetközi szinten, az utóbbi két évtizedben pedig a hazai tudományosságban is egyre több kutatás irányul.¹ Az érzelmek történelmi-kulturális kontextusban való értelmezése a régi magyar irodalom történetét is árnyalhatja. Jelen tanulmányban a harag tematikus és retorikai elemzésére vállalkozom, amely tárgyául a 17. századi magyarországi prédikációirodalom egy kevésbé kutatott szerzőjének, Landovics Istvánnak a kétkötetes beszédeggyűjteménye szolgál.² A kor érzelmekről való általános gondolkodását főleg az ó- és középkori filozófia, medicina, illetve retorika tanításai alakították.³ Landovics prédikációinak, bár kis hányada tartalmaz haragra vonatkozó szakaszokat, de e néhány részlete is szemlélteti a haragról vallott korabeli nézeteket, míg érzelmi alapú érvelése alkalmas az indulatokat irányító nyelvi eszközök tanulmányozására.

A korszakkutatás a beszédeggyűjteményt a Pázmány Péter iránti kitüntetett érdeklődés mellett csekély figyelemben részesítette.⁴ A szakirodalom eredményei

- 1 A görög *pathos*, valamint a latin *perturbatio*, *affectus*, *affectio*, *passio* helyett a magyar érzelem, indulat és szenvedély terminusokat használom. E helyen szeretnék köszönetet mondani Száraz Orsolyának a tanulmányhoz nyújtott segítségéért.
- 2 LANDOVICS István, *Novus succursus, az az új segítség [...]*, 2 köt. (Nagyszombat: Akadémiai betűkkel Hauck András, 1689). RMK I, 1380, 1381. (A továbbiakban *Novus succursus*, 1–2.)
- 3 A szenvedélyek elméleteivel a magyar korszakkutatáson belül először Laczházi Gyula foglalkozott a heroizmus eszményének világi irodalomban való elemzése kapcsán. Lásd LACZHÁZI Gyula, *Hósi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Arianna Könyvek 1 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanácsék, 2009).
- 4 Landovics munkásságával alaposabban csak Mihalovics Ede, Lukácsy Sándor és Tasi Réka foglalkoztak. Vö. MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon: Pázmány Pétertől napjainkig*, 2 köt. (Budapest: A Stephaneum nyomása, 1901), 2:131–139; LUKÁCSY Sándor, „A tűz szónoka: Landovics István”, in LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*, Élő irodalom, 198–216 (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1994); TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Csokónai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 45 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó,

szerint Landovics hatásorientált, érzelemalapú retorikát alkalmazott, azonban szövegközeli és érzelemtörténeti elemzések még alig készültek. Ezen szakirodalmi állásponthoz kapcsolódva arra keresem a választ, hogy prédikációiban Landovics egyfelől a haragértelmezéseknek mely elemeit közvetítette, másfelől az érzelelkeltésnek milyen eszközeit használta. A tanulmány első egységében az indulat egyes bölcseleti, orvoslási és szónoklati elméleteit ismertetem, második egységében pedig a harag prédikációkbeli fogalmát, jeleit és kezelését, továbbá a Landovics alkalmazta patetikus figurákat elemzem. Céлом tehát a harag antik és keresztény hagyományokba ágyazott értelmezéseinek vizsgálata.

Haragelméletek

Morálfilozófia és -teológia

A haragfogalom történeti változásai során legmeghatározóbbnak Arisztotelész gondolkodásmódja bizonyult: az egyes érzelmek elemzése a *Rétorika* és a *Nikomakhoszi etika* című munkáiban szerepel,⁵ amely források hatása a 17. században is jelentősen érvényesült.⁶ Az arisztotelészi definíció értelmében a harag eredete fájdalmat okozó sérelem, következménye pedig örömet szerző bosszú: „a harag fájdalomtól kísért törekvés egy nyilvánvaló bosszúra egy nyilvánvaló semmibevételért, mely érdemtelenül ért bennünket vagy a miéinket”.⁷ A sérelem a bántó viselkedés vagy az ártó szándék hatására, a bosszúvágy a sértett önérzet helyreállítására alakul ki.⁸ A megaláztatás, az elszenvedés fájdalmat, a bosszú lehetősége és gondolata örömet idéz elő.⁹ A természeti jelenségek, például az évszak, illetve az emberi jellemzők, mint a betegség, a hangulat, az életkor és az önbizalomhiány pedig haragra hajlamosító tényezők.¹⁰ A végletes érzelmekkel szem-

2009), 44–45, 53–57, 72, 82–83, 86–87, 102–103, 125–141, 206–209, 212–218. Egyéb munkákban Landovicsot csupán röviden, példaként említették.

5 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, II. 2; ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, II. 7; IV. 11. A szövegek magyar nyelvű fordításait lásd ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford. ADAMIK Tamás (Budapest: Gondolat, 1982); ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós (Budapest: Európa, 1997).

6 Susan JAMES, *Passion and Action: The Emotions in Seventeenth-Century Philosophy* (Oxford: Clarendon, 1997), 5.

7 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, II. 2. 1378a–1378b. Arisztotelész definíciója a továbbiak alapjává vált, a fogalmi elemek később is a sérelem és a sérelem okozta fájdalom, illetve a bosszú és a bosszú szerezte öröm.

8 Simo KNUUTTILA, *Emotions in Ancient and Medieval Philosophy* (Oxford: Clarendon, 2004), 39; David KONSTAN, *The Emotions of the Ancient Greeks: Studies in Aristotle and Classical Literature* (Toronto: University of Toronto Press, 2006), 47.

9 JAMES, *Passion...*, 41; KONSTAN, *The Emotions...*, 42, 47.

10 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, II. 2. 1379a.

ben, a túlzáshoz és a hiányhoz képest Arisztotelész etikájában a dicséretre méltó középárányt a helyes mértékkel és jogos indulattal élő szelíd lelki alkat testesíti meg.¹¹ Az érzelmeket nemcsak testi állapotként, hanem elsősorban a gondolkodás, az ítéletek függvényében értelmezte, ami magyarázatul szolgál arra, hogy szerinte a harag némely esetben akár szükséges is lehet.¹²

A témáról fennmaradt legnagyobb terjedelmű értekezés *De ira* címen Seneca műve.¹³ Seneca filozófiája a keresztény erkölcshöz adaptálható elveinek köszönhetően már a középkor folyamán krisztianizálódott, recepciója pedig a 17. századi magyar prédikációirodalomban is jelentős volt.¹⁴ Seneca a sztoikus tanokat a *propathia*, vagyis a felindulás mint elsődlegesen jelentkező érzelmi válasz fogalmával bővítette, így a kései sztoában a *pathosz* a lelket nyugtalanító és a gondolkodást zavaró készletésre, az *apatheia* a kórosnak tartott szenvedélyek kerülésére vonatkozott.¹⁵ A testi változásokért felelős, bölcs által is tapasztalható felindulást egy önkéntelen állapotként magyarázta.¹⁶ A haragot azonban jellemhibának ítélte,¹⁷ a haragmentességhez pedig gyakorlati tanácsokat adott.¹⁸ Seneca elméletében a harag, noha bosszúra irányul, végül csak még több fájdalmat eredményez, mert szabályozhatatlanná válik.¹⁹ Szerinte nem természetes jelenség, hanem „a lélek hibája”,²⁰ „bizonytalan, megbízhatatlan és beteg indulat”,²¹ „erőtlen és szerencsétlen, saját gyengeségével nagyon is tisztában lévő lélekről

11 ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi...*, IV. 11, 1125b–1126b.

12 KONSTAN, *The Emotions...*, 44; Kristine STEENBERGH, „Green Wounds: Pain, Anger and Revenge in Early Modern Culture”, in *The Sense of Suffering: Constructions of Physical Pain in Early Modern Culture*, ed. Jan Frans van DIJKHUIZEN and Karl A.E. ENENKEL, *Intersections: Yearbook for Early Modern Studies* 12, 165–188 (Leiden–Boston: Brill, 2009), 167.

13 A szöveg magyar nyelvű fordítását lásd Lucius Annaeus SENECA, *A haragról*, ford. Kovács Mihály, *Ókori klasszikusok* (Budapest: General Press, 2001). Vö. Remo BODEI, *Harag: A dühödt szenvedély*, ford. HORVÁTH Csaba, *A hét főbűn* (Budapest: Typotex, 2013), 107.

14 TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937), 9–10; LUKÁCSY Sándor, „Magyar Seneca”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 3. sz. (1992): 261–274, 265–266. Seneca bölcsességeinek tartós hatását példázza, hogy a prédikátorok közül Pázmány a Biblia után elsősorban ókori auktorokra, de azon belül is leggyakrabban Senecára hivatkozott, erről lásd BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép: Pázmány Péter prédikációi*, *Humanizmus és Reformáció* 8 (Budapest: Akadémiai, 1979), 62–63.

15 KNUUTTILA, *Emotions...*, 6; HENDRIK Nikoletta, „Kései sztoikus paideia”, *Ókor* 13, 4. sz. (2014): 30–38, 31.

16 SENECA, *A haragról*, II. 2, 1; II. 3, 1–2; II. 3, 5; II. 4, 1–2.

17 Uo., I. 1, 5; I. 4, 3; I. 5, 3; II. 2, 2.

18 Uo., I. 14, 2; II. 2, 1–2; II. 18, 1; II. 29, 1; III. 5, 3; III. 9, 4–5; III. 12, 4; III. 13, 2–3; III. 26, 4–5; III. 39, 1–4.

19 STEENBERGH, „Green Wounds...”, 168.

20 SENECA, *A haragról*, I. 16, 1.

21 Uo., I. 17, 2–3.

árulkodik”,²² „lelki sötétség”,²³ „alantas és hitvány dolog”,²⁴ de mivel „gyógyítható bajok beteget vagyunk”,²⁵ fegyelmeléssel és tartózkodással kezelhető.

A középkori szenvedélyelméletek legátfogóbb kidolgozása Aquinói Szent Tamás nevéhez és *Summa Theologiae* című művéhez fűződik.²⁶ Aquinói rendszere az érzelmek osztályozására a 17. században is hatott.²⁷ Munkáját egyfelől a teológiai perspektíva, másfelől az arisztotelészi terminológia és argumentáció szervezi.²⁸ A szenvedélyeket az emberi természet eredendő, ugyanakkor tudatos ellenőrzésre szoruló adottságaiként értelmezte.²⁹ Az igazságosságtól vezérelt haragot, a jogos bosszút indokoltnak tartotta.³⁰ A bosszú reményét, élvezetét viszont a sérelemből következő szomorúság és harag maradéktalan csillapítására alkalmatlannak minősítette.³¹ Aquinói tehát szenvedélyelméletében a pogány érényetikát és a keresztény értékrendet ötvözte.³²

Medicina

Az érzelmek működésének értelmezésére a hippokratészi orvosláson alapuló nedvkórtant egészen a 18. századig használták, amely keretében a betegségeket a kozmikus elemekkel (a levegővel, a vízzel, a tűzzel és a földdel) megfeleltetett testnedveknek (a vérnek, a nyálnak, a májban képződő sárga és a lépből származtatott fekete epének) a fokozott termeléseként, aránytalan keveredéseként értelmezték.³³ A humorálpátológia nyomán a galénoszi vérmérsékleti tipológia a testnedvek keveredési arányából a különféle testi-lelki jellemzőket meghatározó szangvinikus, flegmatikus, kolerikus és melankolikus alkatokra következtetett, amelyek közül a tűzzel és a sárga epével asszociált kolerikus típust haragra hajlamos temperamentumnak vélték.³⁴ A lélek betegségeit a szívben lokalizálták,

22 Uo., I. 20, 3.

23 Uo., II. 10, 1.

24 Uo., III. 32, 3.

25 Uo., II. 13, 1.

26 AQUINÓI Szent TAMÁS, *A teológia foglalatja*, Q 46–48. A szöveg magyar nyelvű fordítását lásd AQUINÓI Szent TAMÁS, *A teológia foglalatja*, ford. TUDÓS-TAKÁCS János, 3 köt. Keresztény és konzervatív gondolkodók (Budapest: Gede Testvérek Bt., 2008). Vö. KNUUTTILA, *Emotions...*, 239. A keresztény szerzők közül Aquinói tanítása azért különösen is jelentős, mert a jezsuita oktatási rendszer Arisztotelész filozófiáján és Aquinói teológiáján alapult. Vö. William V. BANGERT, *A jezsuiták története*, ford. SZELENGE Judit (Budapest: Osiris, 2002), 31.

27 JAMES, *Passion...*, 6; TASI, *Az isteni...*, 145.

28 BODEI, *Harag...*, 84; JAMES, *Passion...*, 47–64.

29 KNUUTTILA, *Emotions...*, 192.

30 AQUINÓI TAMÁS, *A teológia...*, Q 46, a 6, a 7; Q 47, a 1, a 2.

31 Uo., Q 48, a 1.

32 JAMES, *Passion...*, 58.

33 Fay Bound ALBERTI, *Matters of the Heart: History, Medicine, and Emotion* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 18–19; LACZHÁZI, *Hősi...*, 34–35, 47.

34 ALBERTI, *Matters...*, 19–20; KNUUTTILA, *Emotions...*, 94–96; LACZHÁZI, *Hősi...*, 34, 39–40.

az érzelmi állapotokkal jelentkező fiziológiai folyamatokat pedig a szív mozgásának, a vér áramlásának és a test hőmérsékleti változásainak tulajdonították, így a harag tüneteinek a szív kitágulását, a vér szétáradását, illetve a test felmelegedését tartották.³⁵

A haragot betegségként nemcsak a medicinában, hanem a filozófiában is magyarázták, például Seneca az örülethez hasonlította.³⁶ A humorális és a fiziológiai elméletet Seneca és Aquinói is alkalmazták, a haragot a tűzhöz hasonló epe termelődésével és a szív körüli vér melegedésével indokolták.³⁷ Senecánál például a hirtelen haragúságnak, a sárga epe túlzott arányának és a vér áramlási sebességének ok-okozati kapcsolata szerepel: „leglobbanékonyabbak a sárgás és vörös emberek, mint hogy már természetüknél fogva olyan a színük, amilyen másoké a harag közben szokott lenni, az ő vérük ugyanis gyors mozgású és heves”.³⁸ Aquinóinál a haragosság hajlamáról többek között a szervezetben lévő átlagostól nagyobb mértékű epe mozgásának és hőjének tényezői olvashatók: „Az ember ugyanis hajlamos a haragra, amennyiben epés összetétele van, az epe pedig gyorsabban mozdul, mint a többi nedvek, ugyanis a tűzhöz hasonló”.³⁹

Fiziognómia és ikonográfia

A belső jellemzők és a külső jelek összefüggésének feltételezésén alapuló fiziognómia az etikával és az orvoslással is kapcsolatban állt.⁴⁰ A tudomány három különböző vizsgálati módját, az anatómiai, a zoológiai és az etnológiai fiziognómiát már a Kr. e. 4. századi, pszeudo-arisztotelészi *Physiognomonica* idején,⁴¹ majd a közép- és az újkori traktátusok nyomán is művelték.⁴² A 17. században nagy sikernek örvendő, majd a 18. században is hatást gyakorló fiziognómiai értekezések szerzői, az itáliai Giovan Battista Della Porta és Giovanni Ingegneri az indulatos természet anatómiai jellegzetességének többek között a széles vállat, a kis fejet, a vörös szemet, a habzó száját, a csikorgatott fogakat, az eres ha-

35 ALBERTI, *Matters...*, 20–22; BODEI, *Harag...*, 13–14; LACZHÁZI, *Hősi...*, 40–43.

36 SENECA, *A haragról*, II. 36, 5.

37 Uo., I. 20. 1–2; II. 19, 2; AQUINÓI TAMÁS, *A teológia...*, Q 46, a 7; Q 48, a 2.

38 SENECA, *A haragról*, II. 19, 5.

39 AQUINÓI TAMÁS, *A teológia...*, Q 46, a 5.

40 BÉKÉS ENIKŐ, „Mutasd az orrod, s megmondom ki vagy, avagy miről írnak a fiziognómusok”, *Ókor* 2, 2. sz. (2003): 58–64, 58; LACZHÁZI, *Hősi...*, 48; VÍGH ÉVA, „Fiziognomikus gondolkodás az ókori görög kultúrában”, in *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*, szerk. CZEROVSKYI MARIANN és NAGYILLÉS JÁNOS, Acta antiqua et archaeologica: supplementum 13, 350–356 (Szeged: SZTE Klebelsberg Könyvtár, 2010), 350.

41 VÍGH, „Fiziognomikus...”, 354–355. Az értekezés magyar nyelvű fordítását lásd PSZEUDO ARISZTOTELÉSZ, „Fiziognómia”, ford. KÖVENDI DÉNES, in „*Természeted az arcodon*”: *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*: Szöveggyűjtemény, vál., jegyz. VÍGH ÉVA, 2 köt. Ikonológia és Műértelmezés 11 (Szeged: JATEPress, 2006), 2:11–26.

42 BÉKÉS, „Mutasd...”, 59–60.

lántékot, a tág orrot, valamint az éles hangot tekintették.⁴³ Della Porta zoomorf analógiákat szintén alkalmazott, a haragos embert az oroszlánhoz, a bikához, a kutyához, a medvéhez, a vaddisznóhoz és a varangyos békához hasonlította.⁴⁴

A haragról alkotott nézeteket a képi ábrázolások is közvetítették. A barokk emblémáskönyvek első előzménye az itáliai Andrea Alciato emblémagyűjteménye volt, amelynek *Ira (Harag)* című képén egy vadászok és kutyák által bekerített oroszlán látható.⁴⁵ Az epigramma szerint az oroszlán farkával ostorozva haragra ingerli magát. A vers azt is közli, hogy a sárga epe termelődésével és a fájdalmat súlyosbító fekete epével szabályozhatatlan harag keletkezik. Egy másik példaként említhető, hogy a német Joachim Camerarius emblémáskönyvében a haragot ábrázoló ötödik metszet egy medvére támadó rinocérosz.⁴⁶ A szimbólum tanulsága az, hogy a bátor, és becsületében sértett ember haragja erőszakhoz vezet. Az itáliai Cesare Ripa ikonográfiai hagyományt közvetítő, népszerű művében pedig a harag egy női alakként, páncéllal és sisakkal, egyik kezében egy karddal, másikkban égő fáklyával, duzzadt arccal látható, vagyis a bosszút és a lobbanékonyt jelölő attribútumokkal szemléltetve.⁴⁷ A harag testi vonásait, többnyire a reszkető végtagokat, a torzuló ábrázatot, a dagadó ereket, a fehéredő-vörösödő arcszínt, az égő szemet, a fenyegető tekintetet, a csikorgó fogakat, a fulladó lélegzétvételt Seneca morálfilozófiája egyaránt tartalmazta.⁴⁸

Retorika

Az érzelmek iránt a szónoklattanban is nagyfokú érdeklődést tanúsítottak, amelyhez Arisztotelész, Cicero és Quintilianus munkái évszázadokra kellő alapvetésül szolgáltak.⁴⁹ A valós és a tettetett indulatoknak a hallgatóság ítéleteire tett elemi hatásuk okán már a klasszikus retorikában döntő jelentőséget tulaj-

43 Giovan Battista DELLA PORTA, „Az ember fiziognómiájáról”, ford. TEKULICS Judit, in „Természeted az arcodon”: A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig: Szöveggyűjtemény, vál., jegyz. VÍGH Éva, 2 kötet. Ikonológia és Műértelmezés 11 (Szeged: JATEPress, 2006), 2:199–202; Giovanni INGEGNERI, „A természetből vett fiziognómia”, ford. LANTERI Edina, in *uo.*, 2:255–259. Vö. LACZHÁZI, *Hósi...*, 48–49.

44 DELLA PORTA, „Az ember...”, 200–201.

45 Andrea ALCIATI, *A Book of Emblems: The Emblematum Liber in Latin and English*, trans., ed. John F. MOFFITT (Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, 2004), 82.

46 Arthur HENKEL and Albrecht SCHÖNE, Hg., *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Stuttgart: J. B. Metzler, 2013), 424–425.

47 Cesare RIPA, *Iconologia*, ford., jegyz. és tan. SAJÓ Tamás (Budapest: Balassi, 1997), 306–308.

48 SENECA, *A haragról...*, I. 1. 3–5; II. 35. 3–6; III. 4. 1–2; III. 13, 2.

49 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*; Marcus Tullius CICERO, „A szónokról”, ford. ADAMIK Tamás és mások, in *Cicero összes retorikaelméleti művei*, 201–274 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012); MARCUS TULLIUS CICERO, „A szónok”, ford. KÁRPÁTY Csilla, kieg. MEZEI Mónika, in *uo.*, 609–688; Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, ford. ADAMIK Tamás (Pozsony: Kalligram, 2009). Vö. LACZHÁZI, *Hósi...*, 57–58; TASI, *Az isteni...*, 142, 145.

donítottak.⁵⁰ Arisztotelész, Cicero és Quintilianus a szónoki célokhoz a lelkiállapotok ismeretét és színlelését, a sikeres szónoklathoz az *éthosz*, a hitelt érdemlő jellem és a *pathosz*, az érzelmi hatás együttes működtetését ajánlották.⁵¹ A retorika megindító funkciója a szónok irányította érzések lélekre, testre és végső soron ítéletekre gyakorolt hatásán alapult.⁵² Arisztotelész az indulatokat eleve retorikai aspektusból tárgyalta, az érzelmi állapotok reprezentálásához a vokális jelek és a stilisztikai eszközök használatára figyelmeztetett.⁵³ Mind Cicero, mind Quintilianus szorgalmazták, hogy az orátor a retorikai toposzokat, a patetikus figurákat és a nonverbális jeleket alkalmazva, a saját haragjának érzékeltetésével a közönségben is hasonló indulatot szítson.⁵⁴

A kora újkorban fokozott figyelem irányult az érzelmek szónoklattani használatára.⁵⁵ A 16. századi retorikai kézikönyvek folytatták az antik retorikaelméletek hagyományát: Cyprianus Soarius spanyol jezsuita kompendiuma didaktikus céllal foglalta össze az arisztotelészi, cicerói és quintilianusi retorikát,⁵⁶ Ludovicus Granatensis spanyol dominikánus egyházi szónoklattana pedig a katolikus reform javára dolgozta ki a retorikai alapfogalmakat és -elveket.⁵⁷ Mind Soarius, mind Granatensis műve népszerűnek számított Magyarországon.⁵⁸ A barokk retorikák az érzelmeket főleg az *elocutio* részeként, a patetikus figurák keretében tárgyalták.⁵⁹ Granatensis az indulatok keltésére alkalmas alakzatok közé az *exclamatio*, az *apostrophe*, a *hyperbole*, az *interrogatio*, az *obsecratio*, az *adiuratio*, az *optatio*, az *imprecatio* és az *admiratio* eszközeit sorolta.⁶⁰ Érzelmekkel kapcsolata-

50 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, II. 1, 1378a; CICERO, „A szónokról”, II. 53, 215; QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, VI. 2, 3–5; VI. 2, 7.

51 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, II. 1, 1378a; CICERO, „A szónokról”, II. 45, 189–190; II. 46, 191; II. 47, 196; QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, VI. 2, 26–28.

52 SIMON Attila, „Affekció és ítélet: Arisztotelész Rétorikájának pathosz-fogalmáról”, in *Szenvedély, szerelem, narrációk: Filozófiai és pszichológiai tanulmányok*, szerk. BOROS Gábor és PÓLYA Tibor, Világosság könyvek 6, 11–40 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014), 40.

53 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, III. 1. 1403b, 1404b.

54 CICERO, „A szónok”, 17, 55; QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, VI. 2, 29–31; XI. 3, 2.

55 LACZHÁZI, *Hósi...*, 62; TASI, *Az isteni...*, 148.

56 Cyprianus SOARIUS, *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti* (Hispalium: Alphonsus Escriuanus, 1569). Soarius munkájáról lásd BITSKEY István, „Retorikák a barokk kori Magyarországon”, in *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk. BITSKEY István, Csokonai Könyvtár. Források: Régi kortársaink 10, 243–272 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 244. Ugyanezen kötetben Soarius retorikájának *Manuductio ad eloquentiam* címen, 1709-ben, Nagyszombatban megjelent átdolgozásából magyar nyelvű szemelvények olvashatók (12–104.).

57 Ludovicus GRANATENSIS, *Ecclesiasticae rhetoricae sive De ratione concionandi libri sex* (Colonia Agrippina: Arnoldus Birckmannus, 1578). Granatensis munkájáról lásd BITSKEY, „Retorikák...”, 251. Ugyanezen kötetben Granatensis retorikájának 1578. évi kiadásából magyar nyelvű szemelvények olvashatók (105–141).

58 BITSKEY, „Retorikák...”, 248–249, 252–253.

59 LACZHÁZI, *Hósi...*, 62; TASI, *Az isteni...*, 149.

60 GRANATENSIS, *Ecclesiasticae...*, 179–187.

tos ajánlásokat a *pronuntiatio* tana is tartalmazott, a változatos taglejtések, arcki-fejezések és hangárnyalatok ugyanis szintén az egyes lelkiállapotokra utaltak.⁶¹ Soarius és Granatensis a harag érzékeltetéséhez a heves, éles hangot, a fuldoklás utánzását és a gyakori szüneteket javasolták.⁶² A nyelvi eszközökön és a test beszédén túl az antik retorikákhoz hasonlóan Granatensis az érzelmi azonosulást, a harag átérzését tanácsolta: a hatékony szónoknak nemcsak a közönség, hanem a saját lelkét is az indulatok hatása alá kellett vonnia.⁶³ Granatensis továbbá *Dux peccatorum* című, népszerű kegyességi munkájában a haragnak, valamint a haragból keletkező gyűlöletnek és ellenségeskedésnek külön részt szentelt, amelyben a haragos ember viselkedését állathasonlatokkal szemléltette.⁶⁴

Az érzelmekre vonatkozó elméletekkel a 16. századi szónoklattanokat követően a 17. századi kézikönyvekben és prédikatori segédletekben felekezettől függetlenül számos szerző foglalkozott. A haragot szító beszédekhez Nicolas Caussin francia jezsuita a *hypotyposis*, az *exclamatio*, az *apostrophe*, a *prosopopoeia*, a *comparatio*, az *adiunctio*, míg Valentinus Thilo német lutheránus a *comparatio*, a *descriptio*, illetve a *hypotyposis* alkalmazását ajánlotta.⁶⁵ Caussin és Thilo továbbá arra is figyelmeztették a szónokot, hogy a haragra lázítás közben nehogy véletlenül neveltségessé váljon a közönség előtt.⁶⁶ Tobias Lohner német jezsuita a zsidó–keresztény, ókeresztény és antik *exemplumok* tematikus gyűjteményével a haragról szóló példák, hasonlatok bőséges anyagát kínálta a prédikátorok számára.⁶⁷ A retorikai és prédikatori segédkönyvek nemcsak az érzelem kifejezésének eszközeiről, hanem a harag fogalmáról és jellemzőiről egyaránt alapos meghatározásokat adtak, mivel e tényezők ismerete az indulat felkeltéséhez vagy lecsillapításához szintén hasznos volt. Caussin a harag természetét Platón, Arisztotelész és Szent Ágoston, okait többnyire Arisztotelész nyomán taglalta.⁶⁸ Thilo a harag fogalmához és okaihoz is Arisztotelész magyarázatát vette alapul.⁶⁹ Giuseppe Mansi itáliai oratoriánus előbb Seneca, majd számos keresztény szerző definícióját idézte.⁷⁰ Mansi a harag eredetileg orvosi magyarázatát szin-

61 LACZHÁZI, *Hósi...*, 65–66.

62 SOARIUS, *De arte...*, 74v; GRANATENSIS, *Ecclesiasticae...*, 386–387.

63 GRANATENSIS, *Ecclesiasticae...*, 169.

64 LUDOVICUS GRANATENSIS, *Dux peccatorum* (Colonia: Gervinus Calenius–Ioannes Quentelius, 1590), lib. II., cap. IX., 76.

65 NICOLAS CAUSSIN, *De eloquentia sacra et profana* (Parisium: Ioannes Libert, 1643), 513; VALENTINUS THILO, *Pathologia oratoria* (Lipsia–Francofurtum–Tonga: Joh. Herbard Klosius–Typis Hempianis, 1687), 28.

66 CAUSSIN, *De eloquentia...*, 518–519; THILO, *Pathologia...*, 28–29.

67 TOBIAS LOHNER, *Instructissima bibliotheca manualis concionatoria*, 3 köt. (Dilinga: Joannes Casparus Bencard–Ioannes Federle, 1681), 2:91–96.

68 CAUSSIN, *De eloquentia...*, 510–513.

69 THILO, *Pathologia...*, 25–27.

70 GIUSEPPE MANSI, *Locupletissima bibliotheca moralis praedicabilis*, 4 köt. (Moguntia: Joannes Baptista Schönwetter, 1672), 2:921–924.

tén közvetítette, a szívet körülvevő vér túlhevülésének folyamatát és a kolerikus temperamentumot is szerepeltette.⁷¹ Továbbá a bűnös indulat egyik hatásaként az emberietlennek tetsző, inkább a kegyetlen ösztönökkel rendelkező állatokhoz hasonló, a kígyóra vagy az oroszlánra jellemző viselkedést említette.⁷² A testi változásokról és külső jegyekről szólva Caussin, Mansi és Lohner mind irtóztató jellegzetességekre, például a tébolyult mozgásra, a lángoló arcra, a vad szemre, az akadozó beszédre, a heves hangra vagy a fogcsikorgatásra utaltak.⁷³

A keresztény retorikákban az indulatok manipulálása végső soron az üdvre vezetést szolgálta. A hitszónokok a haragot ellenző szövegekben a segédkönyvek által is rögzített évszázados hagyományhoz erősen kapcsolódtak. Az általános érvek, idézetek már középkori prédikációszerzők gyakorlatában, köztük Laskai Osvát beszédeiben jelentkeztek, majd továbbra is használatban maradtak, amit például a Cornelius a Lapide kommentárjai és Pázmány haragról szóló beszéde között lévő tartalmi és szerkezeti hasonlóságok bizonyítanak.⁷⁴ A 17. századi prédikátorok köréből a haragot többen is, például Pázmány Péter, Káldi György, Illyés István és Landovics István tematizálták, akik közül a következőkben utóbbi szerzővel kitüntetetten foglalkozom, de az elemzések során Landovics beszédeit egy-egy szempont alapján Pázmány, Káldi és Illyés szövegeivel is párhuzamba állítom. A harag jelenségéhez járuló hagyomány érzékeléséhez továbbá a gyűjteményes segédletekkel való egyezésekre szintén utalok.

Prédikációelemzések

A harag fogalma, jelei és kezelése Landovics prédikációiban

A keresztény erkölcsstan szerint a harag alapvetően végzetes következményekkel járhat. A nagybőjti első vasárnapra írt második prédikációban Landovics részletezi, hogy az ördög az embert harag- és gyűlöletkeltéssel eltévelyíti.⁷⁵ Vagyis a harag az ördögtől eredő kísértés. Giuseppe Mansi prédikatori segédlete külön argumentumként tartalmazza, hogy a harag lehetőséget enged az ördög szabad érvényesülésének, illetve hogy a harag elleni eredményes védekezés egyben az

71 Uo., 2:922, 928.

72 Uo., 2:926–927.

73 CAUSSIN, *De eloquentia...*, 511; MANSI, *Locupletissima...*, 2:928–929; LOHNER, *Instructissima...*, 2:96.

74 RAJHONA Flóra, „Pázmány Péter prédikációinak forrásairól”, in *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok 6, 113–124 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2006), 119–121.

75 *Novus succursus...*, 1:636–646.

ördög felett aratott győzelem.⁷⁶ A böjti első vasárnapra szánt harmadik beszédben Landovics azt taglalja, hogy egyes bűnök, például a harag és a gyilkosság összefüggenek. Egy összehasonlításon alapuló gondolatalakzattal, természeti példával szemlélteti, hogy a kis vétkek nagy gonoszsághoz vezetnek: miképpen a hegyek és a kövek az esőtől csak apránként fogyatkoznak, oly módon a lelket az ördög is fokozatosan pusztítja.⁷⁷ A harag mint a főbűnök egyike, erkölcstelen tettekre indít, súlyos vétkekre hajlamosít, a bocsánatos és a halálos bűnök sorában a gyilkosság előzménye: „Nem jóvalya az ördög eleinten, öld meg ezt, vagy amazt, légy gyilkos, vér onto, mert természet szerént irtoztato gonoszság, de eleinten meg-gyülölteti veled, az után réa haragit, s’ azután annyira viszen, hogy ne irtozzál véreben is förtöztetni.”⁷⁸ Mansi művében a keresztény haragdefiniciók sorában is nyomatékosan szerepel, hogy egy határon túl halálos bűn és gyilkosság okozója.⁷⁹ A haragot Landovics mellett Pázmány és Káldi szintén a gyilkosság vonatkozásában fejtegeti. Pázmány a vétkek szövevényes jellegét ahhoz hasonlítja, ahogy az egymásba illesztett szemek láncot alkotnak, vagy a vízbe hajtott kő gyűrűket vet, majd a harag tiltását a bűnök kapcsolódásával és a gyilkosság tilalmával indokolja.⁸⁰ Káldi pedig Landovicshoz hasonlóan a két bűn közötti fokozatokkal tárgyalja, hogy a harag könnyen gyilkos indulattá fajulhat:

Mert a’ Haragból támad a’ versengés: ez, ha sokáig tart, vissza-vonyássá léssen: melly, ha le nem chendesítettik, párt-ütésre mégyen: abban szünetlen írégykedések forraltatnak: és, ha azoknak eleit nem vészik, Gyilkosság jő-ki belőle. jóllehet gyakorta nagyot ugrik; és, a’közben-valo garádichokat el-hagyván, a’ Haragból Gyilkosság következik.⁸¹

A harag az emberrel született állapot. A húsvétot követő hatodik vasárnapi második beszédben Landovics a haragot mint eredendő hajlamot magyarázza. Az ezezusiaknak írt levél egyik szakaszát idézi, amely szerint a harag az emberi viselkedés szerves részeként működött, de a kegyelmes Isten a lelkeket halálból életre igazította, és a bűnből az üdvre szólítja: „Természet szerént a’ harag fiai valánk, mint egyebek is, az Isten pedig, a’ ki gazdag az irgalmasságban, az ő igen nagy szeretetéért, mellyel szeretet minket, a’ Kristus által, kinek malasztyábul

76 MANSI, *Locupletissima...*, 2:936–938.

77 *Novus succursus...*, 1:652–653.

78 Uo., 1:653.

79 MANSI, *Locupletissima...*, 2:923–925.

80 PÁZMÁNY Péter, „A gyilkosságról és haragról”, in PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái*, kiad. KANYORSZKY György, 7 köt. (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1905), 7:199.

81 KÁLDI György, *Az vasarnapokra-valo predikatziooknak első része, advent első vasarnapiatol-fogva Sz. Haromság vasárnapjáig* (Pozsony: Rikesz Mihály, 1631), 225. RMK I, 601.

szabadultatok meg.”⁸² Az eredendő bűn tanához, az emberi természet Ádámtól örökölt tökéletlenségéhez a harag jelenségét Landovicson kívül például a 18. század elején Illyés István kapcsolja: „Az harag, és boszu-állásra vágyódó hajlandóság, Adám első Atyánkban meg-romlott természetünknek olly igen tulajdona”.⁸³ A vízkereszt utáni hatodik vasárnapra készített második szövegben Landovics a jogos haragot is említi. Szent Ágoston érvelését kölcsönzi, hogy a keresztény tanításban a haragnak és egyéb rossz szenvedélyeknek nem a ténye, ellenben az oka számít: „A’ keresztyén tudományban nem a’ kérdetik, ki haragszik, hanem miért haragszik?”⁸⁴ Az ágostoni gondolatot Landovics sajátosan folytatja, amikor a haragot bizonyos esetekben nem pusztán indokoltnak, de egyenesen jónak is minősíti: „mert ha okát keressük, sokszor réá akadunk, hogy haragja nem bűn, hanem jo cselekedet”.⁸⁵ Ágoston és Landovics a méltán jelentkező haragra példákat is hoznak, azonban míg Ágoston a személyes javulás céljából érzett, addig Landovics a szolga hibája miatt képződő haragra: „Jol haragszik az Úr, mikor szolgálja gonoszságát feddi, jol haragszik a’ gazda, mikor cselédének rendetlenségét nem szenved”.⁸⁶ Landovics példájában a harag büntelen fajtája azon kívül, hogy a jó cél szolgálatát jelenti, a fölérendelt részéről az alárendelt irányában keletkezik. Pázmány szintén jelzi, hogy a harag nem feltétlenül rossz, mert erkölcsileg semleges, amennyiben jogos és mérsékelt: „A harag nem egyéb, hanem magunk óltalmának és gonoszunk távoztatásának serény és bátorságos kívánása. Ez magában nem vétkes, ha az igaz okosság és Isten törvénye czéllját által nem hágja.”⁸⁷ Mansi művében az engedélyezett esetek a pokolbéli és az Istennel szembeni ellenségekre, vagy a bűnös emberek javulására irányuló harag.⁸⁸ Valentin Thilo szerint is kevésbé súlyos vétek, ha a bűnök ellen jelentkezik.⁸⁹

A haragot Landovics több prédikációjában a tűzhez hasonlítja. „Nagy tűz a’ harag” – írja például hetvenedvasárnapi első beszédében.⁹⁰ A metafora alapja, hogy a tűz hirtelen lobbanása és az ember heves indulata lényegében azonosképpen jelentkezik. A pünkösöd napját követő ötödik vasárnapi harmadik prédikációban Landovics a harag tűzét érdekes összefüggésbe helyezi, az ételáldozatok megsózásának törvényével kezdi, majd a sót ellentétes elemekre, tűzre és vízre

82 *Novus succursus...*, 2:196. (Ef 2,3–4.)

83 ILLYÉS István, *Sertum sanctorum [...]* (Nagyszombat: Akadémiai betűkkel, 1708), 256. RMK I, 1755.

84 *Novus succursus...*, I, 523. Vö. Hippói Szent ÁGOSTON, *Isten városáról*, II. 6, 5. A szöveg magyar nyelvű fordítását lásd Hippói Szent ÁGOSTON, *Isten városáról*, ford. dr. FÖLDVÁRY Antal, 4 köt. (Budapest: Kairosz, 2005).

85 *Novus succursus...*, 1:523.

86 Uo.

87 PÁZMÁNY, „A gyilkossággrúl...”, 7:204.

88 MANSI, *Locupletissima...*, 2:952–955.

89 THILO, *Pathologia...*, 27.

90 *Novus succursus...*, 1:540.

bontó vélekedéssel folytatja. A szövegrészlet tanulsága pedig az, hogy a só elemeinek működéséhez viszonyítva kell a haragosnak megenyhülni és kiengesztelődni:

a' sónak természete az, hogy hevitsen, és nedvesítsen, és azért azt tartják felöle, hogy két ellenkező elementumbul áll, tüzbul, és vizbul, mind a' mi oktatásunkra, hogy eszünkben vévén, ennek természetét, és kedves voltát az oltáron, tanullyuk-meg azt, ha szintén mint a' tüz, ugy gyulad fel benünk a' harag, de ugyan mint a' sónak ugy kell el olvadni, sőt öszve folyini annak szivével, a' kitül meg-bántodtunk.⁹¹

A pünkösöd utáni tizenhetedik vasárnapra írt második szövegben, bár nem az emberi, hanem az isteni harag vonatkozásában, mégis említi a szívet körülvevő vérnek a felmelegedését: „ha igaz az, hogy a' harag nem egyéb, hanem a' sziv körül lévő vérnek meg-gyuladása, el oltatott ez akkor, mikor vér, és víz öntődött ki belöle, a' víz a' meg-gyult vért meg-oltotta”.⁹² Noha a szív körüli vér melegének a haragban betöltött szerepe feltételes jelentéstartalmú mellékmondatba foglalt, az érvelés részeként igaznak kell bizonyulnia ahhoz, hogy a főmondatban tett megállapítás – Isten irgalma – érvényes legyen. Tehát Landovics is kapcsolatba hozza mind a kozmikus elemeket, mind a szívmozgást, a véráramlást, a testhőmérsékletet a kedélyállapotokkal. A harag következtében lejátszódó testi folyamatokat Landovics mellett Pázmány szintén megnevezi, aki a vér felhevülésén túl az epe túltermelődésére ugyancsak kitér: „szivünk-körül megmelegszik a vér; az epe megmozdúl és felforradván, elsőben megtelik sárvízzel a gyomor; azután a vér-közzé elegyedvén, minden tagunkat elfuttya, minden vérünket megkeseríti”.⁹³ Mansi segédletében is szerepel, hogy a harag a tűz égéséhez hasonló és a szív körüli vér hőjét fokozó érzés.⁹⁴

Az ember féktelen haragja folytán erőszakossá válhat. A húsvétot követő negyedik vasárnapi második prédikációban Landovics a *propositiót* az elállatiasító harag és a megváltó szelídség összehasonlítására alapozza, a szöveg végén pedig Órigenész nyomán az indulatos embert barom- és kígyóembernek nevezi: „Az ilyen nem ember, hanem barom ember. Gyikok fajai, ki tanitot titeket a' jövő harag előtt el futni? az ilyen nem ember ember, hanem kígyo ember.”⁹⁵ A harag állapotát Szent Baszileiosz alapján, akinek *De ira* című *sermója* jellemző forrása a haragról szóló beszédeknek, többnyire vadállatra emlékeztető viselkedésként látatja: „A' harag el vadittya az embert, mert a' mi a' mérges állatokban

91 Uo., 2:388.

92 Uo., 2:731.

93 PÁZMÁNY, „A gyilkossággrúl...”, 7:207.

94 MANSI, *Locupletissima...*, 2:922.

95 *Novus succursus...*, 2:108.

a' méreg, az a' haragosokban, a' fel gyuladás, meg dühödnek, mint az ebek, fel emelkednek mint a' scorpiók, harapnak, mint a' kígyók.⁹⁶ A kutya harapása, a skorpió és a kígyó mérge jelképezik a harag ártalmait. A Baszileiosz-idézetet az állathasonlatokkal Mansi könyve szintén tartalmazza.⁹⁷ Az indulatos természetet, amint Landovics, úgy Pázmány is, nemcsak hogy állatokhoz, hanem egyes vadon élő ragadozókhöz hasonlítja: „az emberségből levetkőzik, oktalan medvék és oroszlányok erkölcsébe öltözik: szeme fényes, mint a kígyónak, foga csikorog mint erdeinek”.⁹⁸ Granatensis pedig az ember és az állat közti hasonlóságokon túl egy különbségre is utal, amellyel az embert az állatnál kegyetlenebbnek ítéli, mert az állatok viselkedéséhez képest az emberek haragjukban egymás ellen fordulnak.⁹⁹

A harag gyakori testi jele a fogak csikorgatása. Landovics az adventvasárnapi harmadik, a Szent István napi második, továbbá a karácsony utáni első vasárnapra írt első prédikációban Dávid zsoltáira hivatkozik, amelyek szerint a bűnös haragszik, fogait csikorgatja, és magát emészti.¹⁰⁰ A vízkeresztet követő negyedik vasárnapra szánt második beszédben Jób szavait előbb még csak idézi, majd újra is fogalmazza: „Mint ha azt mondaná miért kisztetek engem busulásra? miért akartok oly haragra indítani, hogy haragomban magam testét rágjam? hogy életemet rövidítem?”¹⁰¹ A *sermocinatio* alakzatában Jób feltételezett gondolatainak közlése egyben érzelmi állapotát is közvetíti. Az értelmezés során Landovics a fájdalomérzethez, a testszaggatáshoz, az élettartam-rövidítéshez a harag képzetét társítja, vagyis szerinte a harag önkárosításba hajszol. A következő oldalon a gonosz, bosszús ember szokásai közé sorolja a hajtépést, a fogcsikorgatást, az elsápadást, a kipirulást és a heves átkozódást: „a' gonosz ember, ki minden boldogságát az itt valo gyönyörűségekben helyezteti, ha károkat vall, haját szaggatya, és tépi, fogát csikorgatya, majd el halaványodik, majd néki gyul mint a' tűz, és átkajval farasztya az egeket, üdejét, napját, óráját átkozza”.¹⁰² A prédikációkban a fogcsikorgatás egyfelől az indulat kísérőjelensége, másfelől a bűnösség és a gonoszság ismérve. A harag észlelhető tünetei Landovicson kívül Káldinál és Pázmánynál majdnem szó szerint egyeznek. Pázmány a bolondok külsejéhez méri a haragosok ábrázatát: „tekintete kegyetlen, szeme villámlik, járása haboz, foga csikorog, színe halvány, járása éktelen, kiáltása szörnyű”.¹⁰³ Káldi a belsőre utaló külsőt tulajdonít az indulatos embernek:

96 Uo., 2:109.

97 MANSI, *Locupletissima...*, 2:926.

98 PÁZMÁNY, „A gyilkossággrúl...”, 7:205.

99 GRANATENSIS, *Dux...*, lib. II, cap. IX, 74.

100 *Novus succursus...*, 1:126, 187, 290. (Zsolt 36,12–13; 111,10.)

101 Uo., 1:455. (Job 13,13–15.)

102 Uo., 1:456.

103 PÁZMÁNY, „A gyilkossággrúl...”, 7:210.

„a’ szemei szikráznak, az orcája meg-pírúl, az álla döcög, a’ fogai chikorganak, haj-szálai fel-borzadnak, kezei hánkódnak, lábai nyugtalankodnak, szájokkal órdítanak és agyarkodnak”.¹⁰⁴ Ezek továbbá Caussin, Mansi és Lohner gyűjteményében is szerepelnek, tehát a haraghoz társított általános jellegzetességeknek tekinthetők.¹⁰⁵

A veszélyes indulat helyett kívánatos állapotként Landovics prédikációiban a nyugodt, alázatos lelkület áll. Jézus szelídsége a feltétlen mérce és követendő minta, Szent István mártír pedig szintén a szelíd jellem és beszéd példája. Landovics a Szent István napi második prédikáció *exordium*ában Szent István vértanúságának emlékezetét is Jézus Krisztus eljövételének ünnepeként értelmezi, majd a *laudatio* mellett szelíd életre buzdít.¹⁰⁶ A Szent István napi első szövegben a Példabeszédek könyvének szakaszával a béketűrést és az önuralmat gyakorló ember értékeit nyomatékosítja: „Jobb jobb a’ békével tűró ember az erős férfunak, jobb a, ki [sic!] magán uralkodik, hogy sem mint a’ ki várasokat vészen-meg.”¹⁰⁷ Szent István mártír ünnepe a szelídség dicséretén túl többször a harag helytelenítésének alkalma is. Például Pázmány az ünnepet arra használja, hogy az ellenség szeretetére lelkesítsen, miközben a haragvókat eszteleneknek nyilvánítja.¹⁰⁸ Illyés István pedig Szent István napi prédikációja egyik tárgyául a haragot választja, illetve Landovicshoz hasonlóan Krisztus és Szent István szelídségének követését szorgalmazza.¹⁰⁹ A karácsony utáni első vasárnapra készített első beszédben Seneca haragot tárgyaló művéből, a méltánytalanságot tűró nemes lélekkel kapcsolatban Landovics a következőképpen idéz: „Nagy szívű emberhez illik üdeig engedni, és a’ boszuságokat meg-vetni, a’ boszu állás leg utálatosabb állapot.”¹¹⁰ A pünkösöd utáni huszonegyedik vasárnapra írt első beszédben pedig a Prédikátor könyvének harag elleni intelmével bölcs viselkedésre ösztönöz: „Távoztasd el a’ haragot a’ szivedből, az az, szaladgy előtte.”¹¹¹ A szelídséget nemcsak Landovics, hanem Káldi egyaránt a haraggal szemben javasolja.¹¹² Mansi és Thilo kézikönyve a bűnné váló harag ellen szintén az értelem, valamint a szelídség korlátozó erejét ajánlja.¹¹³

104 KÁLDI, *Az vasarnapokra-valo...*, 347.

105 CAUSSIN, *De eloquentia...*, 511; MANSI, *Locupletissima...*, 2:928–929; LOHNER, *Instructissima...*, 2:96.

106 *Novus succursus...*, 1:182–194.

107 *Uo.*, 1:178. (Péld 16,32.)

108 PÁZMÁNY Péter, „Ellenségünk szeretésének kötelességéről”, in PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái, Prédikációk, Első rész*, kiad. KANYORSZKY György, 7 köt. (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1905), 6:165–166.

109 ILLYÉS, *Sertum...*, 255–263.

110 *Novus succursus...*, 1:288.

111 *Uo.*, 2:926. (Préd 11,10.)

112 KÁLDI, *Az vasarnapokra-valo...*, 347.

113 MANSI, *Locupletissima...*, 2:930, 934, 943; THILO, *Pathologia...*, 46.

Noha a harag összességében nemcsak egy bűnre vezető indulat, hanem egy alapos ok természetesen érvényesülő következménye is lehet, az üdvözülés érdekében szigorúan kerülendő. Az egyik módja a harag megfékezésének a böjti ötödik vasárnapra írt második beszédben kifejtett önvizsgálat: „mert ha gyakorta magunkat vizsgáljuk, elkerüljük mások vizsgálatát, ítéletét, és gyanakodását, elkerüljük a' szomorúságot, és itten vigan élvén, jövendőben-is örökké örvendezünk”.¹¹⁴ Egy másik lehetősége a harag megszüntetésének a húsvétot követő negyedik vasárnapi harmadik szövegben felelevenített haláltudat, a mulandóság emlékezetben tartása:

a' mint leg veszedelmesebb soha dolgainak végét meg nem tekinteni, úgy leg boldogjabb, a' ki magátul kérdezkedvén hová mégyen, eszében jut, hogy mindeneknek utolsó végére, halálra mégyen; ez a' kérdés, ez az emlekezet, oly zabolája az okos embernek, hogy semmi vétekben ne hadgya esni.¹¹⁵

Következésképpen az indulattól a javulás szándékával végzett, lelki életre irányuló figyelem és bírálat szabadíthat. A húsvét utáni negyedik vasárnapra szerkesztett második beszédben Landovics a haragvó természetű barátok ellen a Példabeszédek könyvének egy szakaszával tiltakozik: „Ne légy baráttya a' haragos embernek, se ne járj a' dühös férfiuval: hogy valami képpen meg ne tanuljad az ő ösvényit, és botránkozást végy a' te lelkednek.”¹¹⁶ A bibliai bölcsességre Pázmány szintén hivatkozik, de a tiltást a harag egészségkárosító hatásával is magyarázza: „nem csak azért, hogy dögleletes betegségek ragadóságát reánk ne kennyék, hanem, hogy dühösségek meg ne árcson életünknek.”¹¹⁷ A húsvétot követő ötödik vasárnapi első szövegben Landovics továbbá a bűnben élő társaság kerülésére int: „mind a' tulajdon maga vétke, s' mind a' bűnösök társasága ártalmas a' könyörgő embernek”.¹¹⁸ Azaz Landovics a saját felelősség mellett a haragos és a bűnös közeg züllesztő hatására is figyelmeztet.

Patetikus figurák Landovics prédikációiban

Az alaposabb retorikai elemzéshez a húsvét utáni negyedik vasárnap második beszédét választottam, mert a harag a lényegét összegző részben, a téma megjelölésében is kiemelten szerepel.¹¹⁹ Az egész prédikáción végigvonul az ellentét hatásfokozó alakzata. A perikópa megidézi Jézus ígérését a Szentlélek eljövételé-

114 *Novus succursus...*, 1:781.

115 Uo., 2:118.

116 Uo., 2:109.

117 PÁZMÁNY, „A gyilkosságról...”, 7:209.

118 *Novus succursus...*, 2:124.

119 Uo., 2:99–109.

ról: „Midőn az eljövendő, megfeddi a' világot.”¹²⁰ A textus szerint eljön a Szentlélek, hogy megértesse az emberekkel a bűn, az igazság és az ítélet valóságát. Landovics prédikációja a bibliai szakaszhoz a feddés értelmezésével kapcsolódik.

Az *exordium* feszültséget teremt, mert a Szentlélek kegyelmét és feddését a hívők várakozásával és félelmével állítja szembe. Landovics a látszólag ellentmondásosnak tűnő megkegyelmezést és megfeddést együttesen fejt ki, amivel a célul választott tanulság befogadását, a szelíd és feddő viselkedés összeegyeztetését készíti elő. A vigasztaló Szentlélek tulajdonságai után a *Veni Sancte Spiritus* (Jöjj, Szentlélek) ének sorait idézi, amely vallásos érzületet keltő, közösségi élményként kedvez a jóindulat elnyerésének és az érzelmekeltésnek: „Jövel oh! leg jobb vigasztaló Szent Lélek, jövel lelkünknek édes vendége, jövel édes hivesítésünk!”¹²¹ Majd a Szentlélek feddésének különböző okaira tér: „el jö, de meg-feddi a' világot, meg-feddi a' bűnrül, hogy azt merte mivelní, meg-feddi az igazságrul, hogy a' mellől el mert tértí, meg-feddi az ítéletrül, hogy azt meg-merte vetní.”¹²² Az ellentétezés közrejátszik a figyelem, az érdeklődés megragadásában is.

A *narratio* megelőlegezi az *argumentatio* folyamán kifejtett és a *peroratio* soraiban elismételt tanítást. Az elbeszélés kezdetén Landovics megszólítja és megkérdézi Jézust: „Csak hogy, miképpen leszen ez édes Meg-váltóm? mert ha arra a' végre küldöd ötet [a Szentlelket], hogy a' te el meneteled miatt meg-szomorodot szívéket meg-vigasztallya, micsoda vigasztalást vehetünk feddésébül?”¹²³ Az *apostrophé* keretében, *subiectio* formájában a Szentlélek feddésének jellegéről érdeklődik, amely során lehetséges válaszokra utal, és tettetett kérdéseket ismételi: „ollyan feddés leszen-é?”¹²⁴ A megszólítás és a kérdésalakzat ösztönzi a befogadót, hogy a színleg Jézushoz intézett tudakozódással érzelmileg azonosuljon, a színlelt találgatásból következtetésre jusson. Végül Landovics csak egy választ érvényesít, azonban előbb Isten haragját veti fel, ami által az emberek félelmére játszik rá, azaz nemcsak az értelemre, hanem az érzelmekre is hat: „ha ilyen feddésre jö, nem vigasztalo, hanem rettentő lelket várhatunk, mert a' mi büneink szemünk előtt vannak, tagadhatatlan a' mi gonoszságunk, minnyájan vétettünk.”¹²⁵ A helyes feleletet, Isten irgalmát az *exclamatio* lelkesítő erejével nyomatékosítja, azaz szorongás helyett örömet idéz elő: „Ah! nem kell attul tartanunk! meg-fedd ugyan, de nem mint itélőbiránk, hanem mint leg szelidebb Atyánk, nem vesztünkre, hanem jobbulásunkra.”¹²⁶ A felkiáltásban használt in-

120 Uo., 2:99. (Jn 16,8.)

121 Uo., 2:99–100.

122 Uo., 2:100.

123 Uo.

124 Uo.

125 Uo.

126 Uo.

dulatszó fokozza az érzelmi hatást. Az elbeszélés stílusát ellentétes értelmű és érzelmi töltetű fogalmak, jelzők, szókapcsolatok határozzák meg, például megszorodás–megvigasztalás, vigasztaló–rettentő lélek, ítélőbíró–legszelidebb Atya, veszte–jobbulása. Landovics míg a haragot illetően Dávid királyra, addig a szelid feddéssel kapcsolatban Izajás prófétára, Szent Pálra és Aranyszájú Szent Jánosra hivatkozik, hogy a gyalázatos, kemény és kegyetlen feddés ellenében mérvadó viselkedésmód gyanánt a Szentlélek sajátos szelidsége álljon.¹²⁷

A *propositio* egyetlen, többszörösen összetett mondat, amely témája egyszerű, a szelidséget szorgalmazza, a haragot viszont ellenzi:

Mire nézve jó tanuságot (vélem) hogy adok elötökben, ha arra tanitalak, hogy szelidek legyetek a' feddésben is, és inkább tapasztaltassék mindenben szelidségtek, mint keménységtek, és haragotok, mert a' szelidség a' haragot meg töri, a' vad sziveket meg szelidíti, mindennel bir; a' harag pedig vadnak, nem embernek mutattya azt lenni, a' ki mindent haraggal viszen végben.¹²⁸

Landovics a tétel kijelölésében a szerénység, bizonytalanság toposzát használja fel a jóindulat megnyerésére. A szelidség előnyeit a halmozás eszközével, a harag ártalmas következményeit pedig érzékletes szavakkal jeleníti meg. A haragról azt állítja, hogy az embert vaddá, nem-emberivé teszi. Majd külön jelzi, hogy ezt bizonyítani is szándékozik: „Mellyet meg-is mutatok.”¹²⁹

Az *argumentatio* elsősorban tekintélyérveken alapul. Landovics érvelése kezdetén már eleve a Szentírás és az egyházatyák hitelével szerez érvényt a prédikációban közvetített erkölcsi tanításnak: „Nem akár mely bölcsnek tudományából, hanem a' Szent Léleknek, és a' Szent Atyáknak oktatásából bizonyosodik-meg az én mondásom, hogy a' szelid beszéd és felelet meg-töri a' haragot”.¹³⁰ A tűrés hasznát Salamon bölcs mondásaival igazolja.¹³¹ Az egyik idézet tanítása szerint türelemmel a fejedelem is kiengesztelhető. Landovics hasonlóságot von a síró gyermek és a kegyetlen fejedelem közt, a gyermeknél a szoptatás, a fejedelemnél a szelidség hatására bekövetkező lecsillapodás alapján. A hasonlat részletezésében a stílus expresszív:

a' léleknek türésében szoptattatik a' fejedelem, a' hol hasonlatosságot vésszen a' mérges, és síró gyermekről, ki ha sir, ri, s' mérgében hánnya veti magát, ölében vésszi az annya, és meg-szoptattya, s' mikor szopik, ak-

127 Uo., 2:100–101. (Zsolt 6,2; Iz 11,1; Gal 6,1.)

128 Uo., 2:101.

129 Uo.

130 Uo.

131 Uo., 2:101–102. (Péld 25,15 és 21,1.)

kor mind sirását el hagyván, mind busulásáru el feletkeztvén csendessen el aluszik, ugy a' kegyetlen fejedelmeknek keménysége, a' szelid ember türésétül meg lágyittatik, a' mellyel egyedül csak az Isten bir.¹³²

Az *exemplumok* között elsőként bibliai, utóbb történelmi alakok és események is szerepelnek. Dávid és Saul király példáját Landovics egy állításnak megfelelő kérdésként vezeti be: „Ki lágyította volna meg a' gonosz lélektül fel haborodott szivét Saul Királynak az egy hatalmas Istenen kívül, ha Szent Dávid szelid feleletivel, és beszédivel nem lágyította volna?”¹³³ Az *interrogatio* érzelmileg telítettebb, mint a helyettesített modalitás, tehát fokozza a közlés hatását. Landovics azt részletezi, ahogyan Dávid szelid beszédétől Saul sírva fakad.¹³⁴ A történet ismertetése során egy felkiáltással érezteti saját felindultságát: „Oh! leg szelidebb engesztelés! fölöttébb nagy maga meg-alázása!”¹³⁵ Az *exclamatio* a befogadó megindítására irányul, az érzelmi állapotot az indulatszó közvetlenül jelöli. A felkiáltásban a szelídség jelentéstartalmát nyomatékosító, felsőfokú melléknév, sőt a szelídség ön-alázásként való meghatározása az ilyen viselkedés értékét még inkább növeli. Landovics miután a halmaz alakzatával Dávid érdemeit felemlegeti, a nagy tettek alapján várható fejlemény ellenkezőjét fejezi ki: „s' mégis holt ebnek, bolhának mondgya magát lenni, csak szelid beszédivel, engesztelhesse Saul szivét, és haragját olthassa”.¹³⁶ Aranyszájú Szent János nyomán hasonlattal szemlélteti a szelídség jelentőségét, miszerint csodálatosabb Dávidhoz hasonlóan az indulatos szívből könnyeket, mint pedig Mózeshez hasonlóan a kemény sziklából vizet fakasztani.¹³⁷ A példa fejtegetése végén röviden ismétli a kezdő kérdést és a történet lényegét.

További *exemplum* Gedeon ügye, akire megharagudott Efraim törzse.¹³⁸ Landovics az elbeszélésben két alakzat, az *exclamatio* és az *illustratio* összekapcsolásával növeli az érzelmi befolyásolás erejét. A feszültséget indulatszavas, érzelemteljes mondatokkal készíti elő: „Oh! nagy veszedelemben esett Gedeon! végben vitte harczát győzedelmessen, és majd a' maga társaitul vész el!”¹³⁹ A múlt időről fokozatosan jelenre vált, amint láttatja, hogy az efraimiak szitkozódnak, morognak, szinte erőszakhoz folyamodnak, Gedeont veszedelem fenyegeti:

132 Uo., 2:102.

133 Uo.

134 Uo., 2:102–103. (1Sám 24,9; 24,15 és 24,17)

135 Uo., 2:102.

136 Uo., 2:102–103.

137 Uo., 2:103.

138 Uo., 2:103–104. (Bír 8,1–2.)

139 Uo., 2:104.

morgottak ezek, szitták, és csak a' hejával voltak, hogy reá nem rohantanak! mit cselekedgyék Gedeon, az Ephraimiták sokan voltak, ő kevesed magával, s' talán csak magánossan előttök, ha hasonló szitokkal felel, jobban magára haragította, ha nem szoll, ugy-is veszedelemben vagyon.¹⁴⁰

A felkiáltással és a leírással a befogadóban aggodalmat kelt, mert a szemléleteség alakzatával, az időbeli áttétellel és a kifejezőerővel a jelenlét illúzióját alkotja meg. Gedeon beszédét *correctio* és *interrogatio* alkalmazásával jellemzi. A szelidség dicséretét a helyesbítéssel fokozza, sikerét pedig a kérdésre adott azonnali felelettel tisztázza: „szép szók? haragot óltó szók! de volt-é haszna? annyi volt, hogy ilyen beszédre mint az égő tűz a' reá öntött vízzel el oltatik, úgy el oltatnék haragjok”.¹⁴¹ Landovics hasonlatának értelmében a tűz és a harag azonos elven működik: ahogy a víz eloltja a tüzet, úgy a szelidség megszünteti a haragot. A példa magyarázatát ismét felkiáltás, valamint ellentétezés és halmozás formájában, a szelidség magasztalásával zárja: „Oh! nagy erejű szelidség! sokszor a' mit a' fegyver végben nem vihetet volna, végben vitte azt a' csendes beszéd, szelid felelet, és kegyes szok.”¹⁴²

Szintén *exemplum* szereplői olyan híres uralkodók, mint Nagy Sándor, Julius Caesar és Augustus császár, akik hatalmuk ellenére hiába törekedtek világhatalomra.¹⁴³ Landovics nemhogy a fejedelmek világhatalmát, de még Augustus császár népszámlálását is sikertelennek nyilvánítja.¹⁴⁴ A dicső emlékezetű személyeket Jézussal, a világ igazi hódítójával állítja szembe: „De tudok én olyant, a' ki fegyver nélkül szelidségével meg-cselekedte azt, hogy az egész világot megholdítaná.”¹⁴⁵ Krisztus megnevezése előtt kérdéseket tesz fel: „Kicsoda? kicsodák által? kicsoda seregekkel? ki fegyverével?”¹⁴⁶ A kérdésekre János, Lukács és Máté evangéliumából, illetve Szent Ambrustól vett idézetekkel feleli, hogy Krisztus, apostolai és szelidségük a világ hódítói.¹⁴⁷ A látszatkérdésekkel színleli a befogadó tevékeny részvételét a válaszkeresésben, hogy felerősítse a szándékolt mondanivaló érvényét. Jézus azon rendelkezését, hogy tanítványai szelíden viselkedjenek, egy felkiáltásban és újabb kérdés-feleletben méltatja: „Oh csudálatos parancsolat! azért küldi őket, hogy a' világot a' Kristus birodalma alá holdítsák,

140 Uo.

141 Uo.

142 Uo.

143 Uo.

144 Uo., 2:105. (Lk 2,1)

145 Uo.

146 Uo.

147 Uo. (Jn 1,36; Lk 10,3; Mt 10,16.)

és minden fegyvert meg-tilt nékik? mivel holdítsák-meg? szelid beszéddel, nagy türéssel, szép szokkal.”¹⁴⁸

Az *exemplumok* közül Jézus Krisztus szelídsége az abszolút minta. Landovics a krisztusi hatalom összefüggésében említi azt az esetet, amikor Jézus megnyugvásra hívja a megfáradt lelkeket.¹⁴⁹ A vigaszt nyújtó, üdvöt ígérő szavak jellemzésére érzelmes, csodáló felkiáltások sorozatát veszi át Szent Baszileiosztól: „Oh! hatalmas szó!”¹⁵⁰ aztán pedig „oh! üdvösséges szó! az üdvösségnek kut forrása, és eredete! oh! hatalmas ige, a’ mely egy akarattal meg-holdittya az egész földet!”¹⁵¹ Landovics érve szerint Krisztus azért terjesztette uralmát akaratlagos szelídséggel, hogy követendő példát mutasson:

Ugyan-is rajta mehetet volna ő, ha jobbnak ítélte volna, a’ Királyokon, vagy Angyali, vagy emberi erővel, Istenségével mindeneket meggyőzhetet volna, de a’ mi oktatásunkra csak szelídséggel akarta országát terjeszteni, hogy mi-is eszünkbe vegyük, mely hatalmas, és erős a’ szelid szó, a’ kegyes beszéd, és békességes türés.¹⁵²

Majd a Septuaginta nyomán a szelíd viselkedést a nagyság jeleként értelmezi.¹⁵³ Az utolsó érv Jézus példászerű életéből, hogy szelíd és alázatos szívűként mutatkozik be, lelki nyugalmat ajánl fel, amit Landovics egyrészt Máté evangéliumával, másrészt Johannes Climacus magyarázatával is alátámaszt.¹⁵⁴

Az *exemplumok* után Landovics paraleliztikus szerkesztéssel utal vissza Dávid, Gedeon és az apostolok szelídségének eredményeire. Aranyszájú Szent Jánost idézi, aki szerint a farkasok módjára viselkedők szégyenkezzenek, hiszen a bárányok és juhok győzedelmeskednek. A farkas-metaforát Landovics nemcsak a gonoszság, hanem a harag jelenségéhez is hozzákapcsolja: „A’ hol veszitek eszetekben, hogy a’ kemény embereket farkasoknak mondgya Szent *Chrysostomus*, mert a’ kegyetlenség, és harag, vaddá teszi az embert”.¹⁵⁵ Az állati-as viselkedés kapcsán említi azt, hogy Ezékiel próféta könyvében, Izrael népének szólításában az emberi név kétszer is szerepel a szelídség, méltóság jelölésére: „Az az, valaki a’ mennyei Jerusálem lakója akar lenni, ember ember légyen, ne

148 Uo.

149 Uo., 2:106. (Mt 11,28.)

150 Uo.

151 Uo.

152 Uo.

153 Uo., 2:107.

154 Uo. (Mt 11,29.)

155 Uo., 2:108. Kiemelés az eredetiben.

barom, ne farkas, ne kigyó ember ember”.¹⁵⁶ Órigenész és Szent Baszileiosz alapján hosszasan részletezi, hogy a haragos ember az oktalan állatokhoz hasonló:

Az ilyen nem ember, hanem barom ember. Gyíkok fajai, ki tanítot titeket a' jövő harag előtt el futni? az ilyen nem ember ember, hanem kigyó ember. Távol légyen azért a' tőlünk, hogy nem embereknek embereknek mondattassunk, mert ha szelidek vagyunk, duplázzuk az emberi nevet, és emberek emberek vagyunk. Ellenben pedig a' mérgesek, éppen kigyók; Szent Dávid szava szerint: Az ő haragos olyan, mint a' süket áspis kigyó-é.¹⁵⁷

Az állathasonlatok között az erőszakosságon kívül arra is céloz, hogy a harag állapota a tűz hirtelen, heves lobbanásával azonosan jelentkezik: „A' harag el vadította az embert, mert a' mi a mérges állatokban a' méreg, az a' haragosokban, a' fel gyuladás, meg dühödnek, mint az ebek, fel emelkednek mint a' skorpiók, harapnak, mint a' kigyók.”¹⁵⁸ A metaforákban az ember, a barom, a kígyó, az eb, a skorpió egyfelől oktalansága, másfelől vadsága miatt hasonló: amint az állat a természeténél fogva, akképp az ember a haragjának következtében rációra képtelen és agresszióra hajlamos. Az órigenészi és a baszileioszi idézet nyomán Landovics az állatokra hasonlító embereket a gyíkok fajai alakban közvetlenül meg is szólítja, amelyen keresztül érzelmi azonosulást vált ki. Az *apostrophé* használata feszültséget kelt, a lelkiismeretre hat, és önvizsgálatra készítet.

A *peroratio* összefoglalja a tanulást a feddésről, a haragról és a szelidségről. Az összegző mondatot érzelmi töltésű szavak, például a szitok, az átok és a barom fogalmak szervezik. A befejezés a rövid terjedelem ellenére az ismételt tétel, a szelíd feddés mellett egy új tanácsot, az ellenséges emberek kerülését is tartalmazza: „Ha ki pedig olyan átkozódó mardosó nyelvű, az ollyannal ne-is társalkodgyatok”.¹⁵⁹ Landovics az intelmét a Példabeszédek könyvének részletével indokolja, amely szintén a haragos lelkű társaság mellőzésére figyelmeztet: „Ne légy barátja a' haragos embernek, se ne járj a' dühös férfival: hogy valami képpen meg ne tanuljad az ő ösvényit, és botránkozást végy a' te lelkednek.”¹⁶⁰ A zárómondat utolsó érvként hangsúlyosan rögzül a befogadó emlékezetében: „Igy léssen, hogy ha ti vétetek, az Isten se fedgyen keménnyen, hanem szeliden jobbulástokra, hogy az által meg-jobbulván üdvözüllyetek.”¹⁶¹ A retorikák tanításának megfelelően a beszéd zárlata az érzelmi hatás fokozására irányul, az üdvözülés keltette félelemre és vágyra alapoz.

156 Uo.

157 Uo., 2:108–109. (Zsolt 57,5.)

158 Uo., 2:109.

159 Uo.

160 Uo. (Péld 22,24–25.)

161 Uo.

Összegzés

A harag Landovics egyetlen beszédének sem fő, de többnek is fejtegetett tárgya. A prédikációk alkalmá és a harag említése közt jelentős kapcsolat Szent István mártír alakján kívül nem látszik. Landovics alapjában véve a keresztény tanítást hirdeti, hogy a harag, bár természetes emberi hajlandóságnak számít, viszont az ördögtől származó, gyilkosságra készítő, valamint kárhozatba döntő bűnné válhat. A szövegrészletek tanúsága szerint továbbá Landovics az orvosi feltételezést is követi, hogy az indulat a szívben rejlő, a vérrel kapcsolatos és a tűzhöz hasonló állapot. A leírásokban pedig elrettentő példákkal érzékelteti, hogy a harag az emberi küllemet és modort is állatiassá, vaddá torzítja. Az indulat káros hatásai ellen a keresztény szellemiséghez illő szelíd viselkedést szorgalmazza. Landovics prédikációi a harag meghatározását ugyan nem tartalmazzák, azonban lényegi jellemzőire utalnak: az emberi természetből következő, ám túrhetetlen szenvedély, amely értelmi tevékenységgel mérsékelhető.

A prédikációiban Landovics az érzelemkeltő retorika eszközkészletének több alakzatát használja, amelyekkel változatos érzésekre, a harag mellett például félelemre és öröme is buzdít. A zaklatott lelkiállapotot sokszoros felkiáltások jelölik. A modalitásokat helyettesítő, formális kérdések pedig egyfelől emotív, másfelől manipulatív szereppel rendelkeznek. A főként morális érvelésben Landovics többnyire analogikus érveket, példákat és hasonlatokat alkalmaz. A bibliai *locus*okat Káldi fordításából olykor pontosan idézi, azonban többször módosítja is azokat, például a szavak rendjén és a szakaszok hosszán változtat, az eredeti szavakat rokon értelműekre cseréli, a szakaszokhoz magyarázatot vagy kérdést told. A tanítást a példákban a bibliai igazságok és a történelmi események, a hasonlatokban az emberi élet szokványos jelenségei közvetítik. Az induktív következtetések során az egyedi esetek tanulsága általános érvénnyel bír. A gondolatalakzatok az értelemre és az érzelmekre is hatnak.

Az elemzések alapján Landovics haragértelmezése a 17. században jellemző morálfilozófiai, -teológiai, humorápatológiai, fiziognómiai és retorikai indulatfogalmak reprezentánsának tekinthető. A tanulmány eredménye továbbá annak bizonyítása, hogy Landovics számára a haragot tematizáló beszédeiben a korabeli retorikák és prédikátori segédletek *argumentumokra*, *citátumokra* és *exemplumokra* vonatkozó ajánlásai is forrásul szolgálhattak. Landovics és Pázmány Péter, Káldi György, illetve Illyés István reflexióinak hasonlóságai pedig azt mutatják, hogy a harag jelenségéhez kapcsolódó, több évszázados hagyomány Landovics és más, szintén 17. századi katolikus prédikátorok gyakorlatában is változatlanul érvényesült.

Anger in the Sermons of István Landovics SJ

This study focuses on describing sermons written by the Jesuit István Landovics at the end of the 17th century, while aiming to explore Early Modern interpretations of anger embedded in Antique and Christian traditions. After the introduction to the sermon collection of the author, the first half of the paper reviews philosophical, medical and rhetorical theories of anger which were continued to be used in the 17th century. The second part examines the definition, the signs and the control of anger in the sermon collection, and compares it to the works of other preachers within the period. As the result of the study the discussed examples prove that in his writings on anger Landovics conveyed the concept of both moral philosophy and theology as well as medicine, physiognomy and rhetoric. The analysis also shows that in his sermons Landovics followed the recommendations of contemporary rhetoric handbooks and preaching manuals.

Hogyan lesz a nyomtatott versből kézirat?

Esettanulmány a pécsi „fiók-Árkádiáról” Agyich István példáján keresztül a 18. századi Magyar Királyság latin nyelvű költészetében*

Debetur Patribus per nos reverentia primis:
Exemplis illi nos docuere suis.
Quod sumus, interdum quod carmina nostra leguntur
Arcades, istorum cura laborque fuit.¹

Jelen tanulmány középpontjában nem Agyich István pécsi kanonok (1730–1789) alkalmi költészete, hanem egy, az ő kéziratosa hagyatékában fennmaradt alkalmi költemény áll, s az ebben kimutatható szövegalkotási módokat vizsgálom. A vizsgálat elsősorban a 18. századi latin nyelvű kéziratosa irodalmi kultúra tekintetében szolgálhat tanulságokkal.

A kanonok hagyatékából két latin nyelvű alkalmi költemény kiemelt figyelmet érdemel a kézirat és a nyomtatvány közötti eltérések szempontjából. Az egyik esetben Agyich Balassa Ferenc gróf (1736–1807) horvát–dalmát–szlavón báni és zágrábi kerületi biztosi kinevezésére írta alkalmi költeményét. A költemény egyik nyomtatott változata egy elégikus költőket bemutató antológiában jelent meg (1789²), amely eltér a kanonok által megjelentetett korábbi nyomta-

* A szerző a tanulmány írásakor az Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820) Lendület-kutatócsoport társult kutatója volt.

1 Klimó Könyvtár Kézirattár, nincs jelzet (régijelzete Ms 767), 1r. A mottó a tanulmány tárgyát képező, Agyich István kéziratosa költői hagyatékában fellelhető költeményből való. „Ősatyáinknak tisztelettel tartozunk: / saját példáikkal ők oktattak minket. / Azt, hogy vagyunk, hogy alkalomadtán költeményeinket olvassák, / Arcasok, az ő fáradozásuk és munkájuk (eredménye) volt.” A latin versrészleteket saját fordításomban közlöm, RKJ.

Köszönöm a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya munkatársainak, Dezső Krisztinának és Méreg Martinnak, hogy Agyich István költeményeinek kéziratanyagát a rendelkezésemre bocsátották.

2 Stephanus AGYICH, *Carmen amplissimis honoribus* [...] *Francisci de Paula e comitibus Balassa*, [...] *cum pro rege regnorum Croatiae, Dalmatiae, et Sclavoniae decerneretur*, [...], *collegit, castigavit, praefatus est Carolus MICHAELER, Collectiones poetarum elegiacorum stilo, et sapore Ovidiano*

tott változattól (1785³), továbbá az utóbbi nyomtatvány és annak kéziratai között (1785⁴) szintén eltérések figyelhetők meg. Ez esetben ego-dokumentumok, Agyich két, rendezetlen írásképpű és a javítások alapján fogalmazványként fennmaradt misszilis levele is a rendelkezésünkre áll, amelyekben a szerző a nyomdász számára a költemény lejegyzése után problémásnak ítélt sorok átalakítására tesz utasításokat. Mindezek alapján Agyich szerzői módosításainak eredményei, valamint az antológiát összeállító Karl Joseph Michaeler (1735–1804) szerkesztői elvárásai is regisztrálhatók a költemény kapcsán (lásd Michaelernek a költeményt bevezető előszavában). Eredetileg úgy terveztem, hogy ezeknek a szövegvariánsoknak a vizsgálatát is beépítem a dolgozatomba. Azonban e téma komplex volta és szerteágazó argumentációja, valamint az ebből fakadó aránytalanság miatt időközben módosítanom kellett ezen a szándékomon. A Balassa-költemény bemutatása ugyanis egyre inkább háttérbe szorította a másik szöveget, s nyilvánvalóvá vált, hogy a két latin forrás együttes bemutatása olyannyira széttartó, hogy azok önálló feldolgozást igényelnek.

A másik esetben egy Agyichnál fennmaradt kéziratossá vált költemény (1779) tér el Michele Giuseppe Morei (1695–1767) költeményének nyomtatott változatától (1719). Morei a római Árkádia Akadémia tagja, majd később *custosa* volt. Morei nyomtatott költeménye esetében az Agyichnál fennmaradt kézirat annak szövegét közel 90 százalékban megőrizte, ezért a kisebb változtatásoknak is nagyobb szerepük lehet, mint a Balassához írt vers esetében, illetve azoknak a változatlanul hagyott szövegrészekre gyakorolt hatása is jelentősebb. Így most egyedül ezzel a két szöveggel foglalkozom, továbbá a fent említett ego-dokumentumokat, a nyomdásznak küldött misszilis leveleket annak bizonyítására használom, hogy a kéziratossá vált költemény valóban nem Agyich kézírásával íródott. A római Árkádia Akadémia Magyar Királyságra vonatkozó (ezen belül is az akadémia magyarországi) hatástörténete kapcsán olyan szakirodalomra tudtam csupán támaszkodni, amely mindössze személyek és intézmények összefüggései nyomán tárta fel az Árkádia Akadémia szellemiségének hazai jelenlétét.⁵ Ilyen módon nem tudok, valamint egy ilyen jellegű és tematikájú esettanulmányban nem is lehetséges az Árkádia-jelenség hazai, a szórványosság és mozaikszerűség látszatát eloszlatni képes, propozográfiailag is megalapozott bemutatására vállalkozni.

scribentium, adhuc plerorumque anecdotorum 1 (Vindobonae: typis Josephi nobilis de Kurzbek, 1789), 233–247.

- 3 Stephanus AGYICH, *Carmen amplissimis honoribus [...] Francisci de Paula e comitibus Balassa, [...] dum in proregem regnorum Croatiae, Dalmatiae, et Sclavoniae auspicio sublimaretur* (Zagrabiae: typis Josephi Caroli Kotsche, 1785), a1r–b2r.
- 4 Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 921/1, 1r–6r. A mű két, azonos terjedelmű kéziratban maradt fenn. A második példány (Ms 921/2) az elsőhöz képest korrektúrát is tartalmaz.
- 5 A témában eddig egyetlen monográfia született: Tóth Sándor Attila, *Rómából a pannon Árkádiába: Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa*, METEM Könyvek 46 (Budapest: METEM, 2004).

Tehát Morei nyomtatott költeménye és az Agyichnál fennmaradt kéziratot változat (a továbbiakban Morei-nyomtatott és Morei-átirat) eltéréseinek és hasonlóságainak összevetésekor interpretációs kérdéseket vizsgálok, mindenekelőtt azt, hogy mi motiválja az átvett költemény szövegén elvégzett szemantikai jellegű módosításokat. Az esettanulmány arra adhat magyarázatot, hogy a Morei-féle nyomtatott szöveg Agyichnál fennmaradt, de nem általa átírt változata miatt csak kéziratban őrződött meg. A folyamat ugyanis itt megfordult: a nyomtatott szövegből lett kézirat.

Ennek a jelenségnek a megválaszolásához vegyük először szemügyre Agyich és az Árkádia Akadémia lehetséges kapcsolódási pontjait! Agyich István alapfokú tanulmányait Vukovárott (Vukovar) és Újlakon (Ilok) végezte, majd Szegeден járt gimnáziumba a piaristákhoz. Miután felvették a pécsi papnövendékek közé, Klimó György pécsi püspök Zágrábba, majd Pécsre, végül Nagyszombatba küldte teológiát tanulni. Klimó elsősorban a szlavóniai területeken számított a horvát származású Agyich papi szolgálataira. Nagyszombatban a teológia mellett Agyich történelmet és egyházjogot is tanult.⁶ 1776-ban kapta meg teológus-kanonoki kinevezését, 15 évnyi, Szlavóniában ellátott plébánosi-esperesi szolgálat és a tiszteletbeli kanonoki cím után.⁷ Ettől fogva a felsőtárnoki (Tovarnik) plébánia irányítása mellett szentírás-magyarázatot is tanított a pécsi szemináriumban, amelynek 1777-től (Klimó halála után) egészen 1784-ig igazgatója is lett, amíg azt más szemináriumokkal a pozsonyi *seminarium generalé*ba össze nem vonták.⁸ Az 1777-től megüresedett püspöki székbe 1781-ben iktatták be Esterházy László Pált, aki 1780-ban váci címzetes püspökként kapta meg pécsi püspöki kinevezését. Szlavóniát Esterházy beiktatása után nem sokkal különválasztották a pécsi egyházmegyétől, ekkor Agyich felmentését kérte a plébánosi és esperesi teendői ellátása alól. Ugyanakkor a szeminárium igazgatói teendőit püspöki utasításra a növendékek Pozsonyba való költöztetéséig betegsége ellenére is ellátta.⁹ Agyich költeményei 1762-től jelentek meg nyomtatásban: főleg köszöntőverseket és gyászverseket írt, így például az említett Balassa Ferenc gróf pályájának három különböző állomását is megörökítette, emellett Klimó György halálára is írt költeményt.¹⁰

6 T. PAPP Zsófia, „Agyich István kanonok élete és versei (könyvtári adatok alapján)”, in *A Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai*, szerk. FONT Márta és VARGHA Dezső, Tanulmányok Pécs történetéből 13, 201–245 (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2003), 206–208.

7 Uo., 209.

8 Uo., 211. TÖRÖK József, „Seminarium generale”, in *Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, 17 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1993–2014), 11:1003.

9 T. PAPP, „Agyich István kanonok...”, 210–211.

10 Uo., 237–240. (Lásd T. Papp tanulmányának 5. számú mellékletét.)

Ugyanezekre az alkalmi műfaji csoportokra osztja Agyich is saját költészetét abban az árkádiai költőknek címzett versében, amely arról tanúskodik, hogy Agyich ennek a szövegnek a kíséretében további költeményeket is küldött az akadémia tagjainak, hogy felvételt nyerjen körükbe. Megítélésem szerint a költemény a levélfogalmazványokéhoz hasonló ismertetőjegyek, főleg a szabad szemmel is érzékelhetően szélesebb szóközők miatt (ilyenekkel ugyanis Agyich letisztázott versszövegeiben nem találkozunk) piszkozati formában maradt fenn a Klimó Könyvtárbeli kéziratos hagyatékban.¹¹ Agyich úgy fogalmaz, hogy „megénekeltem a vidéket, különféle dicséretet daloltam, több temetésre magam is siratóéneket írtam”:

Rus cecini, variosque fui modulatus honores,
FleBILE FUNERIBUS CARMEN ET IPSE DEDI.¹²

Agyichnak pusztán ez a két sora az Árkádia Akadémiához való tartozás erőteljes öntudatát fogalmazza meg, az akadémia tagok költői profiljának ugyanis része volt a rendi költészet gyakorlása. Az árkádiai költők költői versenyek keretében többek között fontos diplomáciai házasságok, koronázás, pápaválasztás vagy pusztán az akadémia tagjai által elért érdemek tiszteletére írott költeményeket is előadták, valamint nagy tisztelettel ápolták az elhunyt Árkádia-tagok emlékét ugyancsak alkalmi műfajok, úgymint az emlékplakett vagy az elhunyt portréjával ellátott prózai alkotások használatával.¹³ Ehhez járult a bukolikus költészet mind ókori, mind itáliai reneszánsz változatának hagyományteremtő alkalmazása,¹⁴ ami többek között abban is megnyilvánult, hogy a tagoknak árkádiai nevet kellett választaniuk maguknak az akadémiai közösség anonimitása jegyében. Az akadémiának férfiak és nők egyaránt tagjai lehettek, a férfiak az ókori árkádiai pásztorok (*pastori*), a nők az ennek megfelelő pásztorlányok (*pastorelle*), valamint a nimfák szerepét töltötték be.¹⁵ Agyich ilyen módon nem-

11 Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1r–1v. Lásd T. PAPP Zsófia, „Agyich István kéziratosa a Klimó Könyvtárban. *Ille vir est, quem Phoebus amat, cui Pallas amica est...*”, in „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találj odabent.”: *Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó Könyvtárban. A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. DEZSÓ Krisztina, MOLNÁR Dávid és SZCZMELCZER-POHÁNKA Éva, A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 13, 277–320 (Pécs, PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont–Pécsi Egyházmegye, 2016), 292–293.

12 Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1r. Lásd T. PAPP, „Agyich István kéziratosa...”, 292.

13 SUSAN M. DIXON, *Between the Real and the Ideal: The Accademia degli Arcadi and Its Garden in Eighteenth-Century Rome* (Delaware: University of Delaware Press, 2006), 23.

14 SÁRKÖZY Péter, „A »Kárpátok Dindimeója«: Faludi Ferenc, a római Árkádia költője”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 34–46, 38.

15 DIXON, *Between the Real...*, 20, 105–112. A nőknek az Árkádia Akadémiában betöltött szerepeiről lásd még SUSAN M. DIXON, „Women in Arcadia”, *Eighteenth-Century Studies* 32, 3. No. (1999): 371–375, 371–372, 374.

csak önérzettel, hanem egy reménybeli *arcas* öntudatával is utal a vergiliusi sorokra,¹⁶ mivel Esterházy László Pál püspöki beiktatására maga is írt egy bukolicus költeményt.¹⁷ Az akadémia cenzorainak munkáját megidézõ alábbi képei is mutatják, milyen jól ismerte a *custodia* adminisztratív tevékenységét:

Ex multis specimen mitto, quae scripsimus, unum,
Exiguum fuerit gratia magna legi.
Ut totum mittam, cassum feret aura volumen,
Ungula pro grandi saepe leone, fuit.
Si placeat quondam cautis censoribus unum,
Ex tanta segmen veste, probatus ero.¹⁸

Abból a sokból, amit írtam, egy kivonatot küldök,
nagy kegy lenne, ha egy keveset kiválasztanának belőle.
Hogyha az egész elküldöm, hiábavaló köteget fog vinni a szél,
a felséges oroszlán helyett a karmát szokás (küldeni).
Ha egyszer megtetszik az óvatos cenzoroknak az oly nagy ruhából
csupán csak egyetlen szegély, az majd engem igazol.

Eleinte a *custos* feladata volt, hogy az akadémia költői termését rendezze. Azonban a tagok számának gyarapodásával előbb egy felügyelőt kellett állítani a beérkezett művek minőségének ellenőrzésére, majd miután a műalkotások közlése a társaság működésének elsődleges szempontjává vált, cenzori testület jött létre, hogy az esztétikai minőség mellett a szövegek tartalmát is alaposan megvizsgálják, feltehetőleg azért, hogy elkerüljék a pápai cenzúra esetleges elmarasztalását.¹⁹ Akad még számos egyéb érdekes részlete is e rövid terjedelmű disztichonos költeménynek, amelyek közül még az alábbi kettőt emelem ki.

Iamque mihi vitae superat triginta Decembres,
Ex multis placeat quod magis iste labor.
Cur pariter vestrae sim pars quotacumque palestra,
In socium lectus supplice voce peto.²⁰

16 Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc / Parthenope; cecini pascua, rura, duces, (Verg. epitaph.) Vö. T. PAPP, „Agyich István kéziratosa...”, 292.

17 Stephanus AGYICH, *Bucolicon in auspiciatissimum adventum [...] Pauli Ladislai e comitibus Eszterhazy de Galantha Quinque-Ecclesiarum episcopi [...]* (Quinque-Ecclesiis: typis Joannis Josephi Engel, 1781), A1r–D1v.

18 Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1r.

19 DIXON, *Between the Real...*, 23.

20 Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1r.

Immáron ez, amely a sokféle munkából inkább tetszik,
életemnek harminc telén túl jár.
Amiért is akárhányadik tagja legyek küzdőtereteknek,
esdeklő hangon kérem, hogy társatokká válasszatok.

Egyfelől T. Papp Zsófia datálását kis módosítással alapul véve,²¹ ha Agyich valóban 1784-ben jegyezte le szóban forgó költeményét, az első disztichon tanúsága szerint 1754, vagyis 24 éves kora óta foglalkozott versírással, vagyis ebbe a gimnáziumi versírási gyakorlatot nem számította bele. Az *iste labor* a szövegtörnyezet alapján egyértelműen a költői mesterségre utal. Ez, és az előbb említett, Esterházyhoz címzett *Carmen bucolicum* alapján arra következtethetünk, hogy Agyichnak Esterházy püspöksége alatt kellett megismerkednie az árkádisták költészetszményével. Ilyenformán ez az önvallomás olyan komoly művészi ambícióról tesz tanúbizonyságot, amely az árkádiai költőkhöz való tartozás vágya mellett még jobban aláhúzza Agyich költői hivatástudatát, ami pedig számunkra más megvilágításba helyezheti a latin nyelvű alkalmi költészet művészi törekvéseinek lehetőségeit. Másfelől az imént idézett második disztichonra lehet alapozni azt, hogy Agyich nem csupán publikálni szeretett volna az akadémia évente megjelentetett kiadványaiban, amelyekbe például az itáliai félszigeten, illetve Raguzában (Dubrovnik) is jelen lévő Árkádia-kolóniák tagjai küldhették műveiket,²² hanem felvételét kérvényezte. Azaz a vers írásakor nem volt még az akadémia tagja sem Rómában, sem valamelyik kolóniában, de már alaposan ismerte annak intézményes működését. Mivel azonban az akadémia ügyrendje szerint a jelöltlistákat és a tagságot elnyerők névsorát egyaránt Rómában kellett jóváhagyni, valamint Rómából irányították központilag a kolóniákat is,²³ Agyichnak mindenképpen a római akadémiához kellett folyamodnia a költe-

21 T. PAPP, „Agyich István kéziratosa...”, 291–292 (vö. a 79. és 91. lapalji jegyzetekkel). A kérdés röviden így foglalható össze: Agyichnak egy barátjához, a budai egyetemen újszövetségi hermeneutikát tanító Vizer Ádámhoz (1743–1803) írott költeménye az íráskép tekintetében teljesen azonos az *arcasokhoz* írott költemény írásképével. Következésképp egy időben íródhattak. T. Papp Zsófia egy Horányi Eleknek szóló 1784-es januári (valójában 1784. december 21-ei!) Agyich-levél kézbevétele után győződött meg arról, hogy a Vizer-költemény 1783 végi lehet, mivel a levél szövege után kis módosulásokkal ugyanez a Vizer-költemény szerepel. Tehát a levél keltezési időpontja segít eligazodni az egyébként keltezetlen verskéziratok keletkezési idejével kapcsolatban, csak hogy 1783 helyett az 1784-es évről van szó. Lásd HORÁNYI Elek, *Levelezése*, kiad., bev., jegyz., SZELESTEI N. László, Pázmány Irodalmi Műhely Források 8 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016), 114–116. A levél keltezése rosszul van megadva ebben a kiadásban, hiszen a római naptár szerint 1784 januárjának *Kalendaejét*, azaz első napját megelőző 12. nap 1784. december 21-ére esik.

22 DIXON, *Between the Real...*, 22; SÁRKÖZY Péter, „Et in Arcadia ego (Magyarok és a XVIII. századi Itália)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 238–251, 243.

23 DIXON, *Between the Real...*, 21–22.

ményével. Önmagában a költemény pizskozati címe is ugyanerre utal: *Carmen Stephani Agyich C. E. R. Canonici ad Arcades Romanos*.

Agyichot tehát Pécsen, Esterházy püspöksége idején már bizonyosan vonzotta az Árkádia Akadémiához való tartozás vágyott tapasztalata, amelyet akár elszigetelt módon ténylegesen is átélhetett. Agyich ugyanis kapcsolatban állt Domenico Carafa di Massa Nuova márkival, az osztrák haderő főparancsnokával, aki Laurindo Pierio néven valamikor az 1779-es évtől adatolhatóan az Árkádia Akadémia tagja volt, legalábbis 1781-ben olasz nyelvű, Pécsen kinyomtatott verssel köszöntötte a frissen felszentelt Esterházy László Pál püspököt, s e költemény címéből ítélve ekkor már árkádista költő volt.²⁴ Laurindo Pierióhoz írt Agyich egy búcsúzó verset, miután a nápolyi származású főparancsnok katonai szolgálat miatt visszatért Rómába.²⁵ E vers keltezése is külső érvek alapján ugyancsak 1783-ra vagy az utánra tehető.²⁶ A vers olyan szempontból is érdekes, hogy abban Agyich az elválás ellenére mintegy célként helyezi kilátásba kettejük számára egy esetleges árkádiai felolvasás reprezentatív eseményét.

Amplexuque tenet, faciemque acclinis honoram,
Oscula dum figit, dixit: Amice! vale.
Viximus hic: deinceps nova Regna subire Tonantis
Praesidis, & Phoebi grandia jussa petunt.
Pergo invisurus felicia rura, ubi quondam
Urbs stetit Illyricae gloria prima plagae.
Arcadia Divi faciant jungamur in ipsa:
Quo mea me pietas, te tua cura rapit.
Nec mora: collacrimans, vultusque aversus amicos
Ex oculis Heros ceu levis umbra fugit.
Linquimur ingenti sensusque animumque dolore;
Stant Vota: O! iterum huc Hospes amate redi.²⁷

24 „Laurindo Pierio, *Domenico Carafa di Massa Nuova, marchese, primo luogotenente nelle truppe austriache*. – Pizzi, 1779; VIII, 620: Cajafa.” Anna Maria Giorgetti VICHÍ, a cura di, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon* (Roma: Arcadia Accademia Litteraria Italiana, 1977), 157. Az olasz nyelvű köszöntővers címe: *In lode di monsignore il conte Paolo Esterhazi per lo giorno del suo possesso nell'inclito vescovato di Cinquechiese Canzone di Laurindo Pierio pastore Arcade. Con licenza de' Superiori. Cinquechiese Nella Stamperia di Gio. Giuseppe Engel 1781*. Vö.: Kovács Sándor Iván, „Kutattam Árkádiában én is...: Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 711–723, 719. Lásd még DELBÓ Rita, „Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből (Laurindo Pierio, azaz Domenico Carafa di Massa Nuova *canzonéja* Esterházy László Pál püspöki beiktatására)”, *Magyar Könyvszemle* 107 (1991): 126–127, 127. T. PAPP, „Agyich István kéziratosa...”, 288.

25 T. PAPP, „Agyich István kanonok...”, 224.

26 Uo., 224 (146. lapolji jegyzet). Vö.: T. Papp, „Agyich István kéziratosa...”, 288 (67. lapolji jegyzet).

27 Stephanus AGYICH, *Illustri viro comiti Dominico Cajaffa [...] in abitu suo Quinque-Ecclesiis* (Pécs: s.n., s.a.), 1v.

Át is ölel, és tisztes arccal odahajolva,
amíg csókot ad, azt mondja [Caraffa]: „Isten veled, barátom!”
Itt éltünk: most az oltalmazó Iuppiter és Phoebus súlyos parancsa azt kéri,
hogy új országokba menjünk .
Megyek, meglátogatom a termékeny mezőket, ahol egykor
Illíria ősi dicsőségű városa állt.
Adják az istenek, hogy magában Árkádiában találkozassunk:
ahová engem az istenfélelem, téged a te feladatod siettet.
Nemsokára könnyekre fakadva és arcát a barátaitól elfordítva
elsiet a hős, miként a tekintet elől a gyenge homály.
Érzékünk és lelkünk üres a nagy fájdalomtól;
Egy kérésünk marad: Ó, szeretett vendég, térj majd ide vissza!

Az idézetből világos, milyen bensőséges baráti viszony fűzte Agyichot az árkádisták főparancsnokhoz, s Agyich miképpreménykedik a jövőbeli találkozásában, amelyre a két barát életét különböző módon meghatározó Rómában, azon belül az Árkádia Akadémiában nyílta lehetősége. Talán erőteljes a feltételezés, mégis úgy vélem, hogy Carafa márki lehetett az a személy, aki eljuttathatta Rómába Agyichnak az akadémia közösségébe szóló felvételi kérelmét. Mindenesetre a vers és annak tartalma Laurindo Pierio *canzonéja* mellett újabb bizonyítéka annak, hogy számolnunk kell az Árkádia pécsi jelenlétével.²⁸ Másfelől Esterházy püspök személye szintén további, a költőmozgalom irányába mutató kapcsolódási pontokat jelöl ki, hiszen Agyich *Carmen bucolicumot*, azaz itt és most szoros értelemben véve az Árkádia Akadémia költészeteszményét tükröző verset írt a püspökhöz, amely Carafa márki olasz költeményével egyazon alkalomból jelent meg. Kovács Sándor Iván a magyar Árkádia-kutatást adalékokkal bővítő tanulmányában három lehetséges módot is megnevezett arra vonatkozóan, hogy Carafa márki és Esterházy László Pál hogyan kerülhetett ismeretségbe. Feltételezése szerint Esterházy először Rómában, 1749-től kezdődő tanulmányai alatt találkozhatott a márkival. Azután idehaza, amikor 1776-tól Migazzi Kristóf Antal (1714–1803) váci püspök oldalán címzetes püspök, valamint püspökhelyettes volt. Végül Kovács utal az Esterházy család lehetséges észak-olasz kapcsolataira is.²⁹ Emellett tudni kell azt is, hogy Migazzi püspök szintén tagja volt az Árkádia-mozgalomnak: Speusippo Aridio néven Michaele Giuseppe Morei *custos* idejében (1743–1766) jegyezték be az akadémiai tagok közé.³⁰ Így Kovács Sándor Iván még „a váci püspökség főpapjai és az Árkádia-mozgalom között[i] intenzívebb kapcsolatok” jelenlétére is rávilágit

28 Lásd Kovács, „Kutattam Árkádiában én is...”, 720; DELBÓ, „Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből...”, 127.

29 Kovács, „Kutattam Árkádiában én is...”, 719.

30 VICHÍ, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon*, 237; Kovács, „Kutattam Árkádiában én is...”, 713.

tott annak feltérképezésével, hogy a váci püspöki székben Migazzi elődje, Althann Mihály Károly (1702–1756) feltehetőleg árkádiai költő lehetett,³¹ illetve hogy az ő nagybátyja, Althann Mihály Frigyes (1682–1734), aki a váci püspöki székben megelőzte unokaöccsét, maga is árkádiai költő volt.³² Érdemes továbbá ebből a szempontból megemlíteni a fenti két Althann-grófnak Pietro Metastasioval (1698–1782), a korszak egyik leghíresebb és az Árkádia Akadémia legjelentősebb költőjével való kapcsolatát, vagy Metastasióknak Csáktornyan, Althann Mihály János (1710–1778) birtokán 1741 őszén és telén eltöltött vendégeskedését.³³

Hasonló mozaikrészletre bukkanhatunk, a versszöveggel szemben pedig képlékeny szerzői-olvasói gyakorlattal találkozhatunk az esettanulmány volta-képpen tárgyát képező Michele Giuseppe Morei versátiratával kapcsolatban is. Morei az itáliai Árkádia Akadémia harmadik *custosa* volt, s 1719-ben jelent meg az a gyászelégiája, amelyet Giambattista Felice Zappi ügyvéd (1667–1719) halálára írt, aki az írói csoportosulás tizennégy alapítójának egyike volt. A nehézségek az Agyichnál fellelhető Morei-átíráttal³⁴ ott kezdődnek, hogy amint említettem, s amint T. Papp Zsófia azt megállapította, a szöveg hozzátétőlegesen 90 százalékan megegyezik Morei eredetijével.³⁵ Ennek ellenére, például Agyichnak a tanulmány elején emlegetett autográf levelei alapján, írásképe nem egyezik meg Agyich kézírásával: egyértelmű különbségek mutatkoznak ugyanis a nagy D vagy kis d betűk, a nagy N stb. megformálásában. A költemény szövegét olvasva feltűnik, hogy két helyen – T. Papp Zsófia erre is felhívja a figyelmet – négy, illetve kétsornyi terjedelmű szöveg kimaradt az átíratból. Ugyanakkor ezek az elhagyások és általában a módosítások többsége jelentésszerű, azaz nem önkényes. Segítségünkkel arra derül fény, hogy úgy változtatott valaki a költemény szövegén, hogy az eredeti Morei-féle vers Zappi ügyvédet gyászoló kontextusából egy másik, másvalakit elsírató mű és kontextusa rajzolódjék ki.

T. Papp Zsófia az Agyich kéziratosa verseiről szóló tanulmánya végéhez csatolt 4. számú mellékletben táblázatba rendezve sorról-sorra egymás mellé helyezte a Morei-féle vers és az átírat szövegeit, s kiemeléssel jelölte a szó- és kifejezésbeli,

31 Kovács Sándor Iván e feltételezése abból adódik, hogy a Vichi-féle *Onomasticon*-ban az Althann Mihály Frigyes név kétszer is szerepel („Michele Federico von Althan, conte”). Egyszer a Teodalgo Miagriano, egyszer pedig az Adromene Inuntino árkádiai nevek mellett. Ez utóbbiról Kovács Sándor Iván azt valószínűsítette, hogy nem Mihály Frigyes, hanem Mihály Károly árkádiai neve lehetett, amit leginkább életrajzi-kronológiai adatokkal és azzal támasztott alá, hogy más-más *custos* neve tartozik a két árkádiai névhez az *Onomasticon*-ban. Uo., 721. Lásd VICHÍ, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon*, 6, 245.

32 Kovács, „Kutattam Árkádiában én is...”, 720–722, 720.

33 SZÖRÉNYI László, „Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon”, in SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, 121–133 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 131; Kovács, „Kutattam Árkádiában én is...”, 720–721.

34 Klimó Könyvtár Kézirattár, nincs jelzet (régii jelzete Ms 767), 1r–2v. Vö. T. PAPP, „Agyich István kéziratosa...”, 287–289.

35 T. PAPP, „Agyich István kéziratosa...”, 287.

valamint egységes korrektúrajellel a központozásbeli eltéréseket.³⁶ Így az átirat szövegén belüli két- és négysornyi kihagyás jól látható módon kitetszik a mellékletben. A továbbiakban ennek a mellékletnek a sorszámozását követem, míg a Morei-féle vers szövegéhez én is Morei költeményeinek 1762-es kiadását választottam.³⁷ Jóval izgalmasabb, ami a kétsoros kihagyásnál történik, így most csupán ezt mutatom be, ugyanis Morei versében e kihagyás előtt egy árkádiai névre bukkanunk. (A négysoros kihagyás a Zappi ügyvéd halála miatt érzett gyász részletező leírását tartalmazza.) T. Papp Zsófia táblázata alapján az egy disztichonnyi egység a 82. és a 83. sor között maradt ki, előtte közvetlenül a 81. sorban szerepel az Aglauro név. Ez Zappi feleségének, Faustina Marattinak az árkádiai nevére utalhat, Aglaura Cidoniára, a Giorgetti Vichi-féle *Onomasticon* alapján.³⁸ Az *Onomasticon*ban ugyan az Aglauro egy bizonyos Aglorano Palmilio árkádiai névhez vezet, azonban az illetőt, Andrea Nogarola grófort 1767-ben Giuseppe Brogi *custos* alatt (1766–1772) vezették be a jegyzékbe.³⁹ Ez, tekintettel a Morei-féle költemény 1719-es keletkezésére, kronológiai zavart eredményezne, Faustina Marattit viszont már 1704-től az akadémia tagjai között találjuk. Az *Ipsa* kezdetű kimaradt disztichon éppen Aglauróról szól, amint férje özvegyeként könnyeivel költeményeket, imájával együtt tömjént áldoz a gyászversben, a szövegösszefüggésből pedig kiderül, hogy az *Ipsa* személyes névmásnak még Aglauróra kell vonatkoznia:

Morei	Átirat
Stabit & Aglauro, lectaeque ex ordine Nymphae, Quae molli intexent florea serta manu. Ipsa chori princeps, tanto viduata Marito Carmina cum lacrymis, cum prece thura dabit. ⁴⁰	Et Corilla aderit; lectaeque ex ordine Nymphae Quae molli intexent florea serta manu. ⁴¹

Ott áll majd Aglauro is, és sorban a válogatott Nimfák,
akik gyengéd kézzel virágkoszorúkat fonnak majd.
A kar legjelesebb asszonya maga, oly nagyszerű férjtől özvegyen,
könyvei között költeményeket, könyörgésével együtt tömjént áldoz majd.

36 Uo., 311–316.

37 Uo., 287 (62. lapalji jegyzet).

38 „Aglaura Cidonia, Faustina Maratti Zappi da Roma. - Crescimbeni, 1704; I, 806.” VICHI, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon...*, 9. Lásd még T. PAPP, „Agyich István kéziratosa...”, 288 (62. lapalji jegyzet).

39 „Aglorano (Aglauro?) Palmilio, Andrea Nogarola da Verona, conte, vicecustode. - Colonia Inculta. - Brogi, 1767; VII, 8; Arch. Arc. Ms. 33, c. 437 r.: Aglauro. - Colonia Veronese.” VICHI, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon*, 9.

40 Michael Josephus MOREI, *Michaelis Josephi Morei Arcadiae custodis generalis carmina* (Romae: typis Josephi et Philippi de Rubeis, 1762), 160.

41 Klimó Könyvtár Kézirattár, nincs jelzet (régijelzete Ms 767), 1v.

Mivel Faustina Marattin kívül más személyt nem igazán lehet beilleszteni a vers kontextusába, valószínűsíthető, hogy az Aglauro névváltozat metrikai okokból szerepel Aglaura helyett. Másfelől azonban, bár az *Onomasticon* valóban az Aglaura változatot hozza, a szakirodalom mind a kettőt feltünteti, de az Aglaurót tekinti gyakoribbnak.⁴² Mindenesetre a szóban forgó disztichon minden bizonnyal az említett konkrétumok miatt maradt ki, s a Morei-átirat 81. sorában Aglauro neve helyett már egy másik árkádiai költő, Corilla neve szerepel. A Corilla Olimpica név egy híres itáliai költőt, bizonyos Maria Maddalena Morellit (1727–1800) takar, akit mint koszorús költőt I. Ferenc német-római császár elhívott a bécsi udvarba, s aki néhány lírai kötetét Mária Teréziának ajánlotta, tehetségére pedig Metastasio is felfigyelt.⁴³

Az árkádiai neveknél maradva: a 77. sorban az eredetihez képest ugyancsak változás történik az átiratban, ahol is Uranius helyett Laurindus neve szerepel:

Morei	Átirat
Parte hac Uranius, parte hac adstabit Alexis, Dignus amicitia flebit uterque sua. ⁴⁴	Parte hac Laurindus, parte hac adstabit Alexis Notus amicitia flebit uterque sua. ⁴⁵

Egyik oldalon Uranius, a másikon Alexis áll majd,
méltóképpen siratja majd el mind a kettő saját barátságát.

Laurindus, másként Laurindo Pierio, már ismerős személy, a nápolyi származású Domenico Carafára utal, akihez, mint láttuk, Agyich maga is írt egy alkalmi költeményt. Ugyanakkor a Morei-átirat bal margóján ugyane hexameter mellett szerepel egy név, „P. Bardiera”, amelyet azonban mindeddig T. Papp Zsófiához hasonlóan nem sikerült azonosítanom, ám minden bizonnyal a versbéli Alexis kilétére utalhat.⁴⁶ Ez a harmadik alkalom, hogy Carafa márki neve Pécs és a magyarországi Árkádia összefüggésében kerül elő. Mint láttuk, T. Papp Zsófiánál érték össze először a szálak, aki Agyich Pécssett található kézírataival foglalkozott. E szerint Carafa 1781-ben Esterházy László Pál pécsi püspöki beiktatására

42 Serena VENEZIANI, „Maratti, Faustina”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, ed. Alberto Maria GHISALBERTI, vol. 100 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960–2020), 69: 451–453.

43 Alessandro ADEMOLLO, *Corilla Olimpica* (Firenze: C. Ademollo, 1887), 89–115, 107, 482–489; Marco CATUCCI, „Morelli, Maria Maddalena (Corilla Olimpica)”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, ed. Alberto Maria GHISALBERTI, vol. 100 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960–2020), 76:638–642; Marco Capriotti, „Il modello della *Laureatio* petrarchesca nell’Arcadia del Settecento”, in *Laureatus in Urbe I*, a cura di Luca Marozzi, Paolo Rigo, 321–329 (Roma: Aracne, 2019), 327.

44 Uo., 160.

45 Klimo Könyvtár Kézirattár, nincs jelzet (régijelzete Ms 767), 1v.

46 Uo., 288–289.

írt és küldött egy olasz *canzonét*, valamint Agyich is írt Carafához egy búcsúzó verset. Carafa olasz nyelvű költeménye érdekes módon azonban nem Pécsen maradt fenn, hanem a kalocsai érseki könyvtárban. A kérdéssel a már korábban idézett tanulmányaikban Kovács Sándor Iván és Delbó Rita foglalkoztak. Delbónál figyeltem fel arra az igencsak logikus feltételezésre, amelyet Kovács Sándor Iván *Árkádia*-tanulmánya alapján említett meg.⁴⁷

A kéziratban maradt Morei-átirat szervezte szűk nyilvánosság kérdéseire már T. Papp Zsófia is felfigyelt, aki szerint az abban szereplő nevek – illetve szerinte elsősorban a Laurindus –, azért sem igényeltek különösebb magyarázatot, „mert írója és a vers feltételezett olvasója (esetleg Pécs város lakóinak egy része) számára is egyértelmű volt az árkádiai név” vagy általában véve a szövegben szereplő összes ilyen jellegű névalak.⁴⁸ A beszédes ellenpélda a bal margón szereplő P. Bardiera név lehet: aki viszont valóban nem lehetett annyira ismert személy, mint Carafa, hogy az olvasó(k) számára ne kellett volna feljegyezni a nevét.⁴⁹ A Morei-átirat tehát az olasz *canzone* és Agyich Carafa-verse mellett ennek a feltételezhető, pécsi, árkádiaszimpatizáns körnek a harmadik lenyomata. Hátra maradt viszont a Morei-átirat kontextusának, vagyis annak vizsgálata, hogy 1) a Morei-nyomtatott Zappi ügyvédje után kihez szól ez az átírt versszöveg, 2) ki írhatta és mikorra datálható, mivel a kéziratban nem szerepel erre vonatkozó információ, 3) van-e valami oka annak, hogy kéziratban maradt. A tanulmány utolsó egységében ezen kérdések megválaszolására teszek kísérletet.

Az első kérdéshez fogódzót kínálhat az, hogy Moreinél Zappi ügyvéd, árkádiai névén Thyrsis (Tirsi Leucasio)⁵⁰ két oldalán egy-egy allegorikus alak szerepel a halottat ábrázoló képen:

47 „[A] kalocsai »fiók-Árkádia« mellett – aminek létezéséről Szörényi László dolgozatából értesülünk – talán egy kisebb jelentőségű pécsi Árkádiaszimpatizáns kör is rekonstruálható, hiszen Esterházy szűkebb intellektuális környezetének tudnia kellett Pierio Laurindo [!] kilétéről. Szörényi László értékes adatokkal és összefüggésekkel rekonstruálja a kalocsai Árkádiát (Patachich Ádám – Syrasius Acrotophorus; Franciscus Sebastianovich – Corineus Lapizius; Gánóczy Antal – Floridenus Meonius), az itteni kiterjedt árkádisták munkája magyarázhatja azt is, hogy az Esterházyt köszöntő pécsi olasz nyomtatványból Kalocsán őrződött meg példány.” DELBÓ, „Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből...”, 127.

48 T. PAPP, „Agyich István kéziratosa...”, 288.

49 Uo., 288.

50 „Tirsi Leucasio, Giovanni Battista Felice Zappi da Imola, poi avvocato nella Corte di Roma e accademico della Crusca. – Crescimbeni, 1690; I, 7.” VICHI, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon...*, 253.

Morei	Átirat
Thyrsidis a laeva stet dulcis cura Poesis, Cura stet a dextra non minor aequa Themis. Utque magis pateant; sacra caput illa corona: Lancibus, & gladio praegravet ista manus. ⁵¹	Thyrsidis a leva stet dulcis cura Poesis A dextris curae stet pietatis honos. Utque magis placeat, sacra caput ille corona Nudatumque caput sistet et ista manus ⁵²
Thyrsis bal oldalán a Költészet édes gondja legyen, jobb oldalán nem kisebb elfoglaltságaként az igazságos Themis legyen. S hogy jobban felismerhetők legyenek, amannak a fejét szent koszorú, emennek a kezét mérleg és kard terhelje.	Thyrsis bal oldalán a Költészet édes gondja legyen, jobbfelől a kegyességet megillető tisztelet. S hogy tetszetősebb legyen, ő [Thyrsis] a fején szent koszorúval, emez [a pietas] csupasz fejjel és üres kézzel álljon.

A Morei-féle versben Thyrsis bal oldalán a Költészet látható, akit fejéke, a dicsoskorú tesz felismerhetővé. Jobb oldalon Zappi ügyvédi hivatásához híven viszont az igazság istennője, Themis látható, kezében a mérleggel és a karddal. A Morei-vers kéziratos átiratában ezzel szemben Thyrsis jobb oldalán minden bizonnyal ugyancsak valóságreferencia miatt nem Themis, hanem a *Pietas*, a Vallásosság áll, s ezért annak sem a fejére, sem a kezeibe nem került semmilyen attribútum. Kétségtelen, hogy az átiratban szereplő Thyrsisnek is árkádiai költőnek kell lennie, kézenfekvő módon olyasvalakinek, akinek pécsi kötődése is lehetett. Ilyen személy lehet Faludi Ferenc, aki két évig (1757–1759) a jezsuiták pécsi házáat is igazgatta, noha ez az adat önmagában persze sovány adalék ahhoz, hogy Faludit helyezzük előtérbe. Mindenesetre a feltételezés azért is lehetséges, mert a szöveg Laurindus-Carafa szerepeltetésével, aki leghamarabb 1779-től lehetett az Árkádia Akadémia tagja, jó eséllyel ebben vagy a következő évben, ám még 1783 (esetleg 1784), vagyis Carafa távozása előtt keletkezhetett, noha nem tudom azonosítani azt a személyt, aki Morei versét adaptálhatta. Faludi 1779. december 17-én hunyt el, így ennek az időpontnak a Carafa árkádiatagságával való lehetséges egybeesése miatt nem zárható ki, hogy a Thyrsis név alatt éppen Faludi személyét kell értenünk. Ugyan Faludinak Carpato Dindimeio volt az árkádiai neve,⁵³ én mégis amellet érvelnék, hogy e konkrét esetben nem feltétlenül kell kölcsönösen egyértelmű jelölő-jelölt viszonyt hozzárendelni a Thyrsis névhez, hiszen az Theokritos óta a bukolikus költemények egész során át öröklődött. Amint tehát elválnak a név (Thyrsis) az eredeti kontextusban szereplő sze-

51 MOREI, *Michaelis Josephi Morei...*, 160.

52 Klimó Könyvtár Kézirattár, nincs jelzet (régijelzete Ms 767), 1v.

53 SÁRKÖZY, „A »Kárpátok Dindimeója«...”, 36.

mélytől (Zappi ügyvéd), úgy újabb kontextusba ágyazva tetszőleges személyre alkalmazható. Épp az itt az izgalmas, hogy Faludi nem Dindimeióként van megnevezve, hanem Thyrsisként. Következésképp ez a név minden egyes újabb átirat generálta újabb kontextus esetén megint másvalakit fog takarni. A szöveg kéziratossági állapotát is ez magyarázhatja. Vagyis amellet, hogy az eredetijével 90 százalékban megegyezik, amiatt sem nyomtatták ki, mert egy szűkebb nyilvánosságnak szolt: csak kéziratossan használtra, azon keveseknek szánták, akiknek ebben a kontextusban megfelelő jelentéssel bírt a Thyrsis név. Szintén erre utalhat, hogy az átdolgozás Agyich költeményeinek kéziratossai között maradt ránk: valószínűleg az árkádiaszimpatizáns kör tagjai között közkézen forgó szöveg utolsóként hozzá érkezett meg, vagy ő őrizte meg. Agyich esetében tehát az árkádiai költők iránti rokonszenv ennek a kéziratossai költeménynek a megőrzésében is megnyilvánulhatott. Nem tudjuk azonban, hogy felvették-e az akadémia tagjai közé, s hogy ezen a téren valóban történt-e később kapcsolatfelvétel, neve az *Onomasticon*-ban nem szerepel.

Ilyenformán számomra még az sem teljesen egyértelmű – leszámítva Carafa, az ismeretlen P. Bardiera (?), Esterházy püspök, Agyich, és esetleg Faludi személyét –, hogy kiből állhatott ez a kisebb, az itáliai költőakadémiához intellektuálisan kapcsolódó csoport. Ne feledjük azonban, hogy Carafán, és az általam beazonosítani vélt Faludin kívül senkiről, még voltaképpen Bardieráról sem tudunk semmi biztosat arra vonatkozóan, hogy *arcas* lett volna! A Carafa által írt olasz *canzone* alapján egyelőre nem tudni milyen mértékben, de a kalocsai kör tagjainak fluktuációjával is számolhatunk. E kalocsai fiók-Árkádia esetében is megfigyelhető, hogy a vonzáskörében olyan személyek is feltűntek, akik nem voltak a római jegyzőkönyvekben szereplő bejegyzett tagok, viszont költészetükkel hozzájárultak a kalocsai Árkádia hírnevéhez, mint például Pray György, vagy az itáliai származású Jacobus Mariosa.⁵⁴ Sőt, ennek az árkádikus körnek a székhelye Patachich Ádám kalocsai érseki kinevezése után már nem is elsősorban az érseki központhoz, hanem Budához, a budai egyetemhez kötődött, aminek az oka éppen Patachichnak az egyetemi oktatási reformban közrejátszott szerepében keresendő. Ennek következtében az ilyen módon szinte már kizárólag Patachich személye és csak másodsorban az Árkádia-életérzés körül szerveződő írói csoportosulás újabb, az Árkádiától félreeső költői teljesítményekkel bővíthető (úgy mint Molnár Ker. János, Palma Károly Ferenc, Makó Pál, Szabó András, Szerdahely György Alajosé stb. – vagyis az egyetem „szinte egész tanári

54 SZÖRÉNYI, „Latin nyelvű Árkádia...”, 128–130.

kara” érintett).⁵⁵ Elképzelhető, hogy Pécssett is egy ugyanilyen, az Árkádia által befolyásolt költői érdeklődés jelenlétével kell számolnunk.⁵⁶

Szinte biztosra vehető, hogy mivel az átíratot készítő kéz nem azonos Agyichével, a szöveget nem ő készítette, így nem szükségszerű például a Moreivel való kapcsolatfelvétel feltételezése sem. Morei gyászselégiája ugyanis összegyűjtött költeményeivel együtt 1740 és 1762 között három alkalommal is megjelent, e kiadásokból az árkádiai tagokra tekintettel a Magyar Királyság területére is juthattak példányok, maga Morei azonban 1767-ben elhunyt. Az egyetlen kézzel fogható kapcsolatot Morei és az átírat szövege között Faludi személye jelenthetné, őt ugyanis Morei idejében vezették be az akadémia jegyzőkönyveibe.⁵⁷ Ez magyarázat lehet arra vonatkozóan is, hogy miért éppen Moreit és miért éppen ezt a költeményét szemelték ki átdolgozásra. Ahogy ugyanis Zappi ügyvéd az Árkádia Akadémia tizennégy alapító tagjának egyike volt, úgy Faludi is az egyik első hazai árkádistaként – Patachich Ádámot Szinnyei adata alapján 1739-ben vették fel a társaság tagjainak sorába⁵⁸ – a magyarországi Árkádia-közösség előfutárának számított. Ilyen módon a Morei nyomtatott költeményéhez hasonló közösségi használati mód motiválhatta annak kéziratos megvalósulását. E közösségi használati mód megnyilvánulásának tekinthető a költőelődök iránti tisztelet, amely motívum a Morei-átíratban is érintetlenül megmaradt (vö. a mottóval), s az előkelő költőtárs halotti búcsúztatása. Ez utóbbi az elhunyt Árkádia-tagok iránti kegyeletteljes tisztelet folytán öröklődött, amely, mint azt tanulmányom első felében láttuk, a római Árkádia Akadémia költői produkciójának egyik alapvető vonását képezte.

55 Uo., 129. Lásd még Szelestei N. László, „Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékes-egyházi Könyvtár Kézirattárában”, *Magyar Könyvszemle*, 110 (1994): 193–198, 195–196; RÉDEY János, „...dum Pallada Budam... studiosa reducis: A budai Magyar Királyi Tudományegyetem 1780. június 25-ei felavatásának kortárs visszhangja a magyarországi kései humanista költészetben”, in *KOR/TÁRS: Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában. Fialatok Konferenciája 2018*, szerk. ERDŐDI Alexandra Anita, FINTA Mária Anna, MOLNÁR Annamária, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 171–187 (Budapest: Reciti, 2019), 172–173.

56 „A legfontosabb azonban, hogy néhány tendenciát, néhány lehetőséget, költői sorstípust és toposz-fajtat mutassunk fel ezen irdatlan nagyságú neolatin terméskből, mégpedig olyanokat, amelyeket az Árkádia befolyásolt.” SZÖRÉNYI, „Latin nyelvű Árkádia...”, 130.

57 „Carpato Dindimeio, Francesco Faludi, gesuita, ungherese. – Morei, 1743-’66: IV. 442.” VICHI, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon*, 50. Vö. Kovács, „Kutattam Árkádiában én is...”, 711–712.

58 „Sirasio, Adamo Patachich, croato, barone. - Morei, 1743-’66; IV, 2358.” VICHI, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon*, 234; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 10:460. Szinnyei adata alapján itt megdőltni látszik az a szabály, amelyre Kovács Sándor Iván felhívta a figyelmet, miszerint adott személy Árkádia-tagságát a *custos* hivatali idejének kezdő évétől számíthatjuk. Lásd Kovács, „Kutattam Árkádiában én is...”, 712. Patachich esete arra nézve lehet bizonyíték, hogy a taglisták összesítése több éves csúszással is történhetett.

How Does a Manuscript Come to be Out of Print? A Case Study on a Possible “Sub-office” of the Arcadian Academy at Pécs, based on Latin Manuscripts of István Agyich in the Eighteenth-Century Kingdom of Hungary

The manuscript in question has been preserved in the handwritten poetic legacy of István Agyich (1730–1789). It is identical up to 90% to a print from a text by Michele Giuseppe Morei (1695–1767), a custodian of the Arcadian Academy in Rome. Morei’s text is an obituary poem written to the memory of Giambattista Felice Zappi (1667–1719) who was a founding member of the Academy. The manuscript version of this is an obituary piece accordingly, however, it bears differences such as mentioning other persons and thus referring them by *their* Arcadian names in contrast to the ones that Morei’s text displays. In both pieces the addressee is called Thyrsis; however, since most of the names had been changed in the manuscript, this elucidates that the identity of the addressee must be changed too. Another twist to the story is that the manuscript has a distinct and yet unidentified written form to Agyich’s, although the text turned up in his legacy. By scrutinizing these aspects of the texts as well as two of Agyich’s manuscript poems linked to the Academy, (he was not an actual member) I conclude that the manuscript piece is another sign of some possible Arcadian activity at Pécs and that the addressee could be one of the pioneers of the Hungarian Arcadians; who in my opinion is Ferenc Faludi (1704–1779).

„De meg fogom nevezni, mint Szaklányit”¹

A *Mondolat* és a Hunyadi–Szaklányi-levél összefüggései

Miután Kazinczy Ferenc 1813–1814 fordulóján levélben megkapta Szentmártoni Radó Sándortól a *Mondolatot*,² kiterjedt ismeretségi körének segítségével azonnal nyomozni kezdett a szerző kilétét és annak intencióit illetően. A postafordulótával megküldött válaszokban viszonylag hamar fény derült Somogyi Gedeon és körének szerepére, az idő előrehaladtával pedig hónapról hónapra bővült a pamfletben Kazinczyék által felismert szerzők és címek listája.³ Ezek között találhatjuk meg a szakirodalomban Hunyadi–Szaklányi-levélként hivatkozott, a *Bétsi Magyar Mercurius* 1795-ben megjelent *Toldalékában* kiadott gúnyiratot is, amely különleges helyet foglal el az 1813-as *Mondolat* szövegében. Az átvétel helye ugyanis nem a folyóiratban megjelent levél, hanem – ahogyan arra Somogyi is hivatkozott a 46. lap alján⁴ – Tóth Ferenc *Helvétziai vallástételt követő túl a’ Tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e’ jelen való időkig lehozva* című műve.⁵ A levél a XXXV. *Püspök Hunyadi Ferentz* című részben olvasható,

- 1 Kazinczy Ferenc Helmechzy Mihálynak, 1813. január. 8., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 11:176. A továbbiakban: *KazLev*.
- 2 Radó Sándor Kazinczy Ferencnek, 1813. december 20., in *KazLev*, 24:151.
- 3 A *Mondolat* lehetséges forrásainak eddigi legrészletesebb listáját Tolnai Vilmos közölte *A nyelvújítás: A nyelvújítás elmélete és története* című művében: 1. Wándza *Busongó Amora*, 2. Barczafalvi művei, 3. a Szaklányi–Hunyadi-féle levél, 4. Folnesics *Alvinája* (1807), 5. Percsényi Nagy László költeményei, 6. Kazinczy munkái, különösen a *Tövisék és Virágok*, továbbá a *Dayka élete*, 7. Berzsényi verseinek 1813-as kiadása, 8. Pethe Ferenc újításai, 9. a *Tiszti Szótárak*. TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás: A nyelvújítás elmélete és története*, A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/12 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1929), 16.
- 4 „Lásd Püsp. Él. 234. l.” [SOMOGYI Gedeon], *Mondolat: Sok Bövítmenyekkel, és egy Kiegészített Újj-Szótárral együtt: Angyalbörbe kötve, egy Tünet-forint* (Dicshalom [Veszprém], 1813), 46.
- 5 TÓTH Ferenc, *Helvétziai vallástételt követő túl a’ Tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e’ jelen való időkig lehozva* (Győr: Özvegy Streibig Józsefné betűivel, 1812).

ahol Hunyadi életpályájának bemutatásakor Tóth utal az 1795-ös pamfletre – a *Mondolathoz* hasonlóan szintén lábjegyzetben.

Az alábbiakban a *Bétsi Magyar Mercurius*ban közölt levél keletkezésének lehetséges körülményeit, okait, szerzőinek kilétét tárgyalom, illetve a két gúnyirat (1795 és 1813) közötti intertextuális kapcsolatot mutatom be és elemzem. A tanulmány igyekszik árnyalni nemcsak a *Mondolat* keletkeztörténetét, de az 1800-as évek előtt uralkodó nyelvújítói viszonyokat is. A szerzők tekintetében ugyanis mind Szaklányi Zsigmond, mind Hunyadi Ferenc esetében fontos egyházi tisztséget betöltő személyekről van szó, így a szövegek recepciótörténetéhez újabb adalék lehet a felekezeti viszonyok bemutatása, ezáltal pedig közelebb kerülhetünk az ekkor Debrecenben működő református értelmiségi kör kapcsolati hálójának áttekintéséhez.

A Bétsi Magyar Mercurius

A magyar sajtótörténet egyik korai darabja a Pánczél Dániel szerkesztésében megjelent *Bétsi Magyar Mercurius*. Pánczél az után döntött a lapalapítás mellett, hogy a Szacsvey Sándor által szerkesztett *Magyar Kurír* folytatási jogáért szóló kérését elutasították. Ennek ellenére az erdélyi származású Pánczélnek sikerült megnyernie az erdélyi Kancellária támogatását, mivel lapját is elsősorban az ottani olvasóközönségnek szánta.⁶ Kókay György jellemzése szerint azonban az újság „száraz, színtelen, állásfoglalás (sic!) nélküli lap lett; legnagyobb részét a bécsi lapokból merített külföldi hírek foglalták el.”⁷ Kortársaival ellentétben Pánczél a lapkiadással „nem kívánt magasabb célokat szolgálni, nyíltan kimondta, hogy az újságírónak hazudni is szabad”,⁸ programjából hiányzott a patriotizmus és a felvilágosodás eszméje.⁹ Tudósításait nagyrészt külföldi harctéri hírek tették ki, magyarországi hírei pedig legfőképpen az időjárását, a természetviszonyokat és tüzeseteket mutatták be – ahogy azt Kókay ismerteti.¹⁰ A sajtótörténész Pánczél újságírói stílusát száraznak, nehézkesnek és provinciálisnak írja le, illetve szerinte az újság nyomtatása is „sok kívánnivalót hagyott maga után.”¹¹

A *Bétsi Magyar Mercurius*ban nyelvi és irodalmi témájú írásokat szinte alig találni, ami arra vezethető vissza, hogy Pánczél különös véleménnyel volt a ver-

6 KÓKAY György, „A Bétsi Magyar Mercurius (1793–1798)”, in *A magyar sajtó története I: 1705–1848*, szerk. SZABOLCSI Miklós, 155–158 (Budapest: Akadémiai, 1979), 155.

7 Uo., 232.

8 KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*, Irodalomtörténeti Könyvtár 25 (Budapest: Akadémiai, 1970), 412.

9 KÓKAY, „A Bétsi Magyar Mercurius...”, 123.

10 KÓKAY, *A magyar hírlap...*, 412.

11 Uo.

sekről, lapjában nem akarta őket más hírekkel összekeverni, ezért a hozzá be-
küldött írásokat a *Magyar Musa* című mellékletben közölte.¹² Ennek ellenére a
*Merkurius*ban is találni példákat az aktuális könyvmegjelenésekre:

*Tudósítás. Következendő Könyvek jöttek ki Kassán, Scheibler Testér Könyv-
árosoknál: XVI. Lajos, Szerentsétlen Frantzia Király' életének le-írása. Ma-
gyarra Fordította Berta György 2-ad rétb. I. for. író papír. 1. for. 15. kr. [...]*¹³

Továbbá az *Uránia* szerzőinek tudósítása is olvasható:

*Urániánknak 3-dik Kötetjé kevés idő, múlva ki-kerül a' Sajtó alól. Tulajdon
Költségünket fizettyük annak Nyomtatását, mert, nem tsak Praenumeránsaink
előre nem fizettek a 3-dik Kötetre; de még azok közül is, a' kik 2 első Kötetjünket
kivánták, és Kezekhez vették, sokan hátra vagynak a' fizetéssel.*¹⁴

Mivel Pánczél református volt, ezért tudósított a Károli Gáspár fordítása alapján
1794-ben kiadott magyar nyelvű bibliákról is.¹⁵

Az újság végül akkor szűnt meg, amikor 1798-ban a *Magyar Kurír* magába
olvasztotta, így Pánczél és Decsy Sámuel együtt szerkesztették a lapot.¹⁶ A *Bétsi
Magyar Mercurius* tehát mint sajtótermék 1793 áprilisa és 1798 júniusa között je-
lent meg minden héten kétszer, kedden és pénteken. Szily Kálmán külön említi
a laphoz csatolt todalékokat, amelyeket külön lapszámozással fűztek hozzá a fo-
lyóirathoz. Sajnos ezek nagy része elveszett vagy kallódik, ám az interneten már
elérhetőek a digitalizált lapszámok.¹⁷ A Hunyadi–Szaklányi-levél is egy ilyen
todalékban jelent meg az 1795-ös évfolyamban, amelynek egyik darabját máig
Kazinczy Ferenc *Pandekták* című műve őrzi,¹⁸ illetve Kazinczy alapján később
Szily is közölte.¹⁹ A megjelenés körülményeit bonyolítja, hogy Kókay ismertetése
alapján a levél leközlése egyáltalán nem illett a lap koncepciójába, hiszen nyelvi
és irodalmi témákról alig vagy csak elvétve esett szó.

12 KÓKAY, „A Bétsi Magyar Mercurius...”, 156. A lap 1793-as évfolyama elérhető az interneten:
<http://epa.oszk.hu/01000/01074>, hozzáférés: 2020. november 11.

13 *Bétsi Magyar Mercurius*, 1795. III. szám (január 9), 48. Kiemelés tőlem.

14 *Bétsi Magyar Mercurius*, 1795. XVIII. szám (március), 276. Kiemelés tőlem.

15 *Bétsi Magyar Mercurius*, 1796. XXXIX. szám (május 13.), 572.

16 KÓKAY, „A Bétsi Magyar Mercurius...”, 155.

17 *Bétsi Magyar Mercurius*, 1795–1796, 1798. <https://bit.ly/3fmuaLO>, hozzáférés: 2020. november 11.

18 „Nagy-Váradí Prédik. Szaklányi Sigmond a Magyar Merkúrba 1795” *Pandekták* K 633/VI.
66a–69b.

19 SZILY Kálmán, „Gúnyirat a nyelvújítók ellen 1795-ből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11, 2. sz.
(1901): 182–189, 182–188.

A Hunyadi–Szaklányi-levél

Az „1794 Rák oroszlán havának (juliusnak) 29-éről”²⁰ datált levelet végül névtelenül küldték el Pestről 1795. február 10-én.²¹ Megjelenése nem volt példa nélküli a hírlapirodalomban – 1787-ben ugyanis a bécsi *Magyar Musa* 440. lapján már megjelent egy hasonló írás, amelyben „erősen megtámadja egy névtelen a pozsonyi szeles és hitván Magyarotskát” (Barczafalvit) az ő hírleveleiért, ti. a *Magyar Hirmondó* 1786. II. félévi számáért.²² De ilyen a Bessenyei György *Philosophus*ában előforduló levél is,²³ Thienemann Tivadar szerint pedig azért lehetett éppen a levélforma az ilyen tárgyú írások alakja, „mert a levél pongyolább stílusában gyakrabban fordulnak elő nyelvi furcsaságok”,²⁴ ahogy ezt a *Mondolat* elejére fűzött fiktív levél is bizonyítja.²⁵ Somogyi ezen kívül pedig konkrétan utal is a Hunyadi–Szaklányi-levélre:

Néhai SZAKLÁNYI ZSIGMOND más Vallásbéli Hirdész is, ezen talpszerben bábálgató kezeivel a' jeget megtörte ugyan – ez előtt darab évvel ilyen fajbéli közlésűl, és hasonmoztonyból irt 's a' Hirmondó által elhiresztelt, mintegy másfél ívnyi Furtsa – vagy inkább elméletlenül elméskedő – Levelében, de a' mit szemügyelni soha nem szerentséltettem [...]²⁶

Az idézetből kiderül, hogy a szerző saját szemével sosem látta a levelet (holott korábbi megjelenése ellenére még mindig aktívan terjesztették), illetve Somogyi ismeretei szerint az első olyan írás, amely a „jeget megtörte” – tehát a veszprémi esküdt ezt tekinti az első, túlzó nyelvújítást kigúnyoló szövegnek.

Azonban a Hunyadi–Szaklányi-levél témájában és formájában is leginkább Friedrich Schulznak a Heinrich Campéhoz szóló *Schreiben an den Herrn Schulrath C... über seine neuesten Sprachverbesserungsversuche. Eine Handschriftlicher Nachlass* című írásához hasonlít – mindkettő levél gúnyos hangvételű, halmozza az új szavakat, amelyek mindkettőben dőlt betűvel vannak nyomtatva.²⁷ Rubinyi Mózes szerint Schulz írása is erősen kapcsolódik a német nyelvújító törekvé-

20 Uo., 187.

21 TOLNAI Vimos, „A nyelvújítás (II.)”, *Nyelvtudományi Közlemények* 66, 47. k. (1928): 1–61, 47. Később Tolnai a bekezdést szóról szóra közli az 1929-ben megjelent *A nyelvújítás: A nyelvújítás elmélete és története* című művében. Vö. TOLNAI, *A nyelvújítás...*, 77.

22 SZILY, „Gúnyirat a nyelvújítók...”, 182.

23 THIENEMANN Tivadar, *Német és magyar nyelvújító törekvések*, Német philológiai dolgozatok 1 (Budapest: Pfeifer Ferdinánd Könyvkereskedése, 1912), 60.

24 Uo., 59.

25 [SOMOGYI], *Mondolat...*, V-XIII.

26 Uo., 10–11. Kiemelés az eredetiben.

27 THIENEMANN, *Német és magyar...*, 60.

sekhez, azon belül is egyfajta behódolás a nyelvzsidagító irányzatnak, amely levelet Schulz Campe új szavaiból, illetve azok mintájára alkotott meg.²⁸ A szövegek közötti hasonlóság további vizsgálatához viszont érdemes kiemelni, hogy Schulz munkája nyomtatott formában csak halála után, 1805-ben jelent meg, a *Wöchentliche Unterhandlungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland*ban.²⁹ Ám a kéziratos terjedést, továbbá a szöveg korábbi ismertségének lehetőségét sem lehet kizárni, ugyanis a cím utáni kiegészítés (*Ein Handschriftlicher Nachlass*)³⁰ egy olyan kéziratban fennmaradt változat (akár másolat) létezését feltételezi, amelynek pontos keletkezési idejére, illetve változataira, javításaira (amennyiben vannak) és terjedésére csak következtetni tudunk.

De melyek azok a dölt betűs szavak, illetőleg kire, kikre utal az 1795-ös levél? Szily Kálmán és Tolnai Vilmos is elsősorban Barczafalvi Szabó Dávid nevét említik – Szily szerint „neki jut az oroslán-rész”, ugyanis Barczafalvi mintegy 14 szava van felsorolva, például: „tanulmány, iromány, felület, növevény, tünemény, tünetértékség, ügyész, mondat, uradalom, nyomtatvány, lap, titkok, népedelem, társadalom, stb.”³¹ Ezek után a Dugonics András által képzett új szavakat említi, például: „tudákosság, köb, cövek, henger, asztallag, kertelt, gömb, Etelka, stb.”³² majd Révai Miklóst („mindenesség, nyelvművelés”),³³ utóljára pedig Benkő Józsefet („fűvész, szótár”)³⁴ két-két kiemeléssel. Tolnai a levelet Szilyhez képest így jellemezte: „bemutatja az ujj Magyarorságot, a levél szövegébe iktatva Barczafalvi, Dugonics, Révai, Benkő s még másoknak feltűnő újításait”.³⁵ Tanulmányában nem fejt ki, kiket ért „mások” alatt, de ő is egyértelműen a pozsonyi *Magyar Hirmondó* körét jelöli meg a gúnyirat kritikájának célpontjául. Továbbá mindketten kiemelik, hogy a kicsúfolt szavak és a *Debreceni Grammatika* toldalékában közölt szövelemzés között feltűnő az azonosság.

Például a mondat szó vizsgálatakor is látszik, hogy az a Hunyadi–Szaklányi-levélben több helyen is szerepel, mindenhol „beszéd” értelemben található meg: „Az ujj Praeses egy igen szép *Mondolattal* köszöntött bé [...]”.³⁶ Szily nyelvújítási szótárában Barczafalvinak tulajdonítja a megalkotását („1787, (Szigv): oratio. – Egy a XVIII. Század első negyedében sokat emlegetett, de már kihalt

28 RUBINYI Mózes, „A Mondolatról és nyelvújításunk egy elhanyagolt forrásáról”, *Magyar Nyelvőr* 32, 1. sz. (1903): 1–12, 10.

29 FRIEDRICH SCHULZ, „Schreiben an den Herrn Schulrath C... über seine neuesten Sprachverbesserungsversuche: Eine Handschriftlicher Nachlass von Friedr. Schulz”, *Wöchentliche Unterhandlungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland* (1805): 245–251.

30 Egy kéziratos hagyaték – Sz. A.

31 SZILY, „Gúnyirat a nyelvújítók...”, 188.

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo.

35 TOLNAI, „A nyelvújítás (II)...” 12.

36 SZILY, „Gúnyirat a nyelvújítók...”, 184. Kiemelés az eredetiben.

szó. Emlékét a „Mondolat” című gúnyirat örzi.”)³⁷ a *Debreceni Grammatikában* pedig a következőket olvashatjuk:

Mondolat, Dictio. Úgy volna igaz Magyar Szó, ha volna az a Tör'sök: én mondok, te mondol, ő mondol; de nintsen. Már ezek jók: *gondolat*, *markolat* 's a t. mert vagyon ez a Tör'sök *gondolok markolok*.³⁸

A jegyzetben látszik, hogy a grammatika szerzőinek kritikája a szó szófajára vonatkozik – holott a Hunyadi–Szaklányi-levél végig főnévi értelemben használja, és úgy is toldalékolja (mondolattal, mondolatban, mondolatot), így tehát annak jelentését gúnyolja ki, és nem a szófaját. Az eltérés ellenére mégis gyanúra adhat okot, hogy a levél szerzői és a *Grammatika* egyik szerkesztője, superint. Benedek Mihály között kapcsolat volt, Szily szerint ugyanis „bizonyosan ő osztotta ki a szerepeket”,³⁹ Tolnai pedig úgy fogalmaz, a *Magyar Mercuriusban* megjelent írás is a „debreceni grammatika kohójából kelt.”⁴⁰ A szerzők és Benedek Mihály közötti kapcsolatot azonban egyikőjük sem részletezte.

Az 1795-ös gúnyirat szerzői

A levél szerzője Szily szerint névtelen, viszont *A Magyar Nyelvújítás Szótára I–II*-ben ellentmond saját magának, hiszen az egyes szócikkek mellett hivatkozik Szaklányi Zsigmond és a *Magyar Mercurius Toldalékának* szavaira, például: „Foglalat: [...] Szaklányi így figurázza ki: a' kinek a' Bor-tárjának foglalattya jó-féle ó-bor; annak legyen az az intézettye, hogy azt meg tarta.”⁴¹ Tehát elsősorban Szaklányi Zsigmond neve merül fel a lehetséges szerzők között, ám tényleges munkája, illetve az írásban való közreműködése máig nem tisztázott. A tény, hogy készítésében Szaklányi Zsigmond is részt vett, Kazinczy Ferenc nyomán terjedt el, miután saját példányára Szaklányi nevét írta.⁴² Hunyadi Ferenc és Szaklányi Zsigmond is több szállal kötődtek Debrecenhez⁴³ – nemcsak tanulmá-

37 SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára: A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* (Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása, 1902), 225.

38 *Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Bécs: Alberti betűivel, 1795), 318. Kiemelés az eredetiben.

39 SZILY, „Gúnyirat a nyelvújítók...”, 188.

40 TOLNAI, „A nyelvújítás (II)...” 12.

41 SZILY, „A magyar...”, 94.

42 SZILY, „Gúnyirat a nyelvújítók...”, 188. A gúnyirat írójának Szily szerint egy superint. Benedek Mihályt dicsőítő 1795-ös levélhez is köze lehetett, amelynek viszont tényleg Szaklányi a szerzője.

43 A Kazinczy-levelezésben példát is találni rá, hogy édesanyja a következőket írta: „jaj be jól járt Szaklányi Uram velem is tégy oly jól”. ORBÁN László, „Kazinczyhoz írt kiadatlan anyai

nyaik által, hanem a református valláshoz kapcsolódóan is,⁴⁴ hiszen Szaklányi lelkész volt Nagyváradon, Hunyadi pedig a későbbiekben a tiszántúli kerület püspökévé nevezték ki. A kiindulási pont tehát az ő esetükben is a „kálvinista Róma”, illetve az az igen aktív református kör, amelyben háttéremberként szinte mindig megtalálható superintendens Benedek Mihály. Benedek és Hunyadi személyesen is ismerhették egymást, hiszen püspöki és nótáriusi kinevezésük ugyanazon alkalommal történt: „T. Hunyadi Ferentz Urat, úgymint a'kire leg több vokok mentek, Jun. -kén Püspökké fel eskedtették; Gen. Nótáriussá pedig T. Benedek Mihály Urat tették.”⁴⁵ Hunyadi Ferenc pedig feltehetőleg a *Debreceni Grammatika* készítésében is részt vehetett, ahogy arra életrajzírója, Tóth Ferenc is hivatkozott: „Részt vett ő a' Debretzeni Magyar Grammatika készítésében is, mivel az azt készítő Társaságnak ő is tagja volt.”⁴⁶

Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi József beszámolója alapján hivatkozott Szaklányi szerepére, mikor Helmeczy Mihálynak küldött levelében a debreceni orvos *Mondolathoz* kapcsolódó szerepét igyekezett tisztázni:

Szent Györgyi ezt beszéllé: Debr. Senator Böszörményi Pál, egyike azoknak a' kik a' Debr. Grammatikán dolgoztak [...] Superint. Benedek Mihályhoz egy levelecskét küldte, mellyet Szaklányisan új szókból szőtt. Benedeknek nagy öröme volt a' bolond levelen, 's mindent kért hogy írjanak több illyet, kérte Szent Györgyit is, a' véghetetlen szép tónusú, igen szép moralitású embert, de a' kit az egykori Kálvinista deákság 's a' Debreczenben lakás nagy ellenségévé tett a' Neologusoknak.⁴⁷

Kazinczy később Pápay Sámuelnek is hasonlóan nyilatkozott:

---

levelek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 5. sz. (2017): 659–690, 669. A személyes ismeretség lehetőségét ezáltal nem lehet kizárni, ám ezen kívül a széphalmi mesternél máshol nincs nyoma, hogy találkozott volna Szaklányi Zsigmonddal.

44 Többek közt a Tiszántúli Református Egyházkerület által a „keresztény hit védelmének” ügyében is, amellyel kapcsolatban az egyházkerület 1794-es jegyzőkönyve a következőket tartalmazza: „Gondolóra vette ezt is a konsistorium, hogy a vallást ostromló sok könnyek jönnek ki, és az azokból beszívott vélekedések hazánkban terjednek; azonban olyas könyv nincs az emberek kezében, mely a keresztény vallást védelmezé és annak igazságának hivesében erősitené: ezt a rendelést tette, hogy tiszeteletes superintendens Hunyadi Ferenc uram, tovább király tanácsosvajai Vay István [...] váradi predikátor Szaklányi Zsigmond [...] uraimék együtt tanácskozván és egyetértvén, tegyenek fel olyan munkát, mely a keresztény vallás igazságát megállapítsa és a hitetlenségnek terjedését megakadályoztassa.” Révész Imre, „Különfélék”, in *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 6, 7. f. (1875): 335–337, 335.

45 [N.N.], „Magyar Ország”, in *Hadi és más nevezetes történetek* 5. szakasz, 5. füzet (1791), 65–76, 68.

46 ТóTH, *Helvétziai vallástételt követő...*, 232.

47 Helmeczy Mihálynak, 1814. február 27., in *KazLev*, 11:253–254, 2608. sz.

A' Debreczeni Grammatika Redactora, akkor Pap most Superintendens Benedek Mihály nem lelte helyét bosszúságában, mikor Barczafalvi a' maga Siegwartjában a' bőröndkéket csinálta. Eggy estve Senator Böszörményi Pál eggy czédulát ir Benedekhez valamelly kis tekintetű dologban, 's jó kedvében a' levelet ilyen Barczafalvi szókkal tömte tele. [...] Igy írta Szaklányi a' mit Dayka előtt említettem.⁴⁸

Az idézetek az események leírásában csak apróságokban térnek el, a legfontosabb azonosság azonban a „Szaklányisan új szókból” és az „igy írta Szaklányi” kiemelések – hiszen ezek értelmében a levél még nyomtatásban való megjelenése után több évvel is közkézen forgott, illetve további gúnyoló írásokat is inspirált – mint ahogy Somogyi Gedeon is írta, a levél „megtörte a jeget”. Sajnos nincs tudomásunk róla, hogy Böszörményi Pál cédulája fennmaradt volna, mindenesetre a második levélből úgy tűnik, újításainak kritikussai továbbra sem hallgattak el.

Kazinczy Dayka életrajzának előszavában is Szaklányit jelölte meg szerzőként:

Illyen tréfát csinála maga magának a' kevés eszt. előtt megholt Nagy-Váradí (későbbben Telegdi) Predikátor Szaklányi Sigmond, a' Magyar Merkúriusnak 1795diki leveleiben tétetvén-le eggy hat, igen sűrűen nyomtatott, lapú anonymus levelet mellyet új 's nagy számban önn maga által és merű tréfául koholt szókkal tömött tele. Ő ezt az elméletlenül-elméskedő levelet a' 4dik sorban furcsa levélnek nevezi, 's meg kell adni a' furcsa embernek, hogy levele valóban furcsa.⁴⁹

A kötet 1813-ban jelent meg, a Szentgyörgyi elbeszélését tartalmazó leveleit az 1814-es évben írta, a *Bétsi Magyar Merkurius Toldaléka* pedig már abban az időszakban jelent meg 1795-ben, amikor Kazinczy Budán raboskodott. A *Pandekták* hatkötetes, saját rendezésű, történelmi, esztétikai, nyelvújítási anekdotáinak laza gyűjteményébe elhelyezett levélre Kazinczy nem írta rá, mikor jutott hozzá,⁵⁰ így nem megállapítható, hogy a széphalmi mester mikor szerzett tudomást a Hunyadi–Szaklányi-levélről. Feltehetőleg fogsága után, ám az életműben ennek dokumentációja meglepő módon nem található meg, a levél pedig olyan további német és magyar lapok különböző számai között szerepel, amelyek tematikájukban beleillettek a *Pandekták* köteteinek kompozíciójába.

48 Pápay Sámuelnek, 1814. április 8., in *KazLev*, 11:321, 2637. sz.

49 DAYKA Gábor *Versei*, kiad. KAZINCZY Ferenc (Pest: Trattner Mátyás, 1813), XXIV.

50 „Nagy-Váradí Prédik. Szaklányi Sigmond a Magyar Merkúrba 1795” *Pandekták* K 633/VI. 66a–69b.

Az 1813-as *Mondolat* és a levél intertextuális kapcsolatainak háttere

Ugyan a *Mondolat* magyar irodalomtörténetben elfoglalt pozíciója régóta foglalkoztatja a kutatókat, a forráskutatások lehetőségei és a témában felmerült kérdésekre adott válaszok elsősorban a Kazinczy Ferenchez köthető megközelítésre támaszkodtak – noha ez a tendencia az utóbbi 15 év újabb eredményeinek köszönhetően megváltozni látszik. A Hunyadi–Szaklányi-levél és az 1813-as *Mondolat* intertextuális elemzése egy újabb lépcsőfok az ellentmondások feloldásához vezető úton – többek közt, hogy a veszprémi gúnyirat kizárólag a széphalmi mestert kritizálta, illetve hogy ő a nyelvújítás egyetlen, „jó ügyért” harcoló alakja, mint ahogy az saját, *Glottomachusok* című gyűjteménye nyomán kanonizálódott.⁵¹ Az elemzés elvégzéséhez Gerard Genette 1982-ben bevezetett terminológiáját használom.⁵² Ennek fő oka, hogy ugyan az intertextualitás szakirodalma az évek során bővült, ám a Genette által (a transztextualitáson belül) felállított öt csoport egymás közötti átjárhatósága, illetve a cento műfaji jellemzőivel való összefüggései miatt a legalkalmasabb a *Mondolat* szövegek közti kapcsolatainak jellemzésére. Genette kutatásaiban ugyanis éppen a 19. századra helyezi a műfajelméleti fogalmak átrendeződését: szerinte ekkor alakult ki a paródia mai értelmű, kigúnyoló jellege, amely kapcsán a satirikus *pastiche*-t idézi fel.⁵³

Genette szerint az ilyen műfajok elsősorban a hypertextualitás fogalmán keresztül ragadhatóak meg – hypertextusnak pedig azokat a szövegeket nevezi, amelyek „egy korábbi szövegből egyszerű transzformációval (transzformációval) vagy közvetett transzformációval (ezentúl: *imitáció*) jött létre.”⁵⁴ Arra is felhívja a figyelmet, hogy a hypertextualitás

51 CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az Ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, *Ligatura* 10 (Budapest: Ráció, 2013), 165–198.

52 Gerard GENETTE, „Transztextualitás”, ford. BURJÁN Mónika, *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 42, 1–2. sz. (1996): 82–90.

53 A *pastiche* először 1677-ben tűnt fel, és olyan művészeti alkotások jelölésére szolgált, amelyeket sem eredetinek, sem másoltnak nem nevezhetünk. A szó maga olasz eredetű (*pasticcio*), és különböző összetevőkből, húsból, zöldegekből, tojásból stb. összeállított ételt jelentett. Ez a kifejezés a reneszánszra metaforizálódott, egy olyan festészeti műfaj megjelölésévé vált, amely több korábbi mester stílusmásvolatának ügyes elegyítéséből állt össze. Ennek az eljárásnak vált irodalmi megfelelőjévé a *cento* (vagyis a patchwork, azaz kollázs), amely fogalom manapság leginkább stílusimitáció értelemben használatos. A *cento* szó eredetileg különböző darabokból varrt ruhát jelentett (innen a patchwork-jellege), majd a különböző szerzőktől kölcsönzött sorokból összeszerkesztett vers értelmére metaforizálódott. Lásd: TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány* (Budapest: Universitas–Editio Princeps, 2013), 27–28.

54 GENETTE, „Transztextualitás...”, 88. Kiemelés az eredetiben.

mint művek osztálya önmagában véve is egy generikus architextus – vagy inkább *transzgenerikus*: [...] amely felölel bizonyos kanonikus (igaz kisebb) műfajokat, mint a pastiche, a paródia, a travesztia, s más műfajokat is keresztesz – valószínűleg az összeset: [...] egyszerre tartoznak hivatalos műfajuk elismert és a hypertextusok el nem ismert osztályába.⁵⁵

Lukácsy András szerint ennek ismeretében a *Mondolat* és a *Felelet* volt az

első és valóban nagy visszhangot kiváltó, mai értelemben vett paródia: olyan, amely az író (vagy mint itt, az irodalmi irányzat) nyelvének és stílusának, gondolkodásmódjának és modorosságának karikírozását a szatíra eszközéül használta fel.⁵⁶

Mindennek kutatását azonban megnehezítheti, hogy ha a gúnyolt szerző nem volt közismert, akkor mai viszonylatban szinte felismerhetetlenné válik.⁵⁷

Fried István felhívta a figyelmet arra is, hogy a *cento* „patchwork” értelemben való használata esetén

a szövegbeli eljárásoknak egy más szintjén adva vannak olyan formák, amelyek kifejezetten más szövegekre utalnak: ilyen a paródia, a travesztia, a pastiche vagy a cento. Ezekben a formákban, amelyekben az előszöveg(ek) hez fűződő viszony mind történetileg, mind a hatás célját tekintve igen változatos, az adekvát befogadás szempontjából szükséges az „eredeti” felismerése és tudása, amennyiben nem kívánják, hogy a szöveg egy lényeges dimenziója elveszzen [...] a vonatkozások intenzitása a rejtett allúziótól, egyes idézetektől a szerkezeti felépítés teljes átvételéig terjedhet ki.⁵⁸

A nyelvújítás parodisztikus munkáinak kulcsa ebben az értelemben az átvételek felismerésében jelenik meg – nemcsak azért, mert ezek a művek elsősorban az antik hagyományú *imitatio*-tanon alapultak,⁵⁹ hanem mert magyar vonatkozásban meg kell különböztetnünk református,⁶⁰ illetve katolikus hagyományo-

55 Uo., 88–89. Kiemelés az eredetiben.

56 LUKÁCSY András, *Kiment a ház az ablakon* (Budapest: Akadémiai, 1981), 56.

57 TARJÁNYI, *Arany János...*, 144.

58 FRIED István, „Szövegek érintkezése a komikai térben: Jókai Mór verses travesztiái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 1. sz. (2016): 31–46, 31.

59 TARNAI Andor, „A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 4. sz. (1990): 444–469, 444.

60 Pápai Páriz Ferenc értelmezésében a paródia „valamely versnek követése, vagy azon, vagy más értelemmel”, Bod Péternek köszönhetően a 19. század elejéig ez a fogalommagyarázat maradt fent. TARNAI, „A parodia...”, 445.

kon alapuló paródiát.⁶¹ Tehát a paródia, illetve a *cento* megalkotási módszerének vizsgálatában továbbra is figyelembe kell venni a felekezeti és iskolai háttérrel. Tarnai Andor tanulmányában arra is kitér, hogy a paródia magyarországi meghonosodásában a 17. századtól a külföldi egyetemeken megforduló hallgatók játszottak szerepet,⁶² ami a későbbiekben sem volt példa nélküli: Hunyadi Ferenc Bázelen,⁶³ Szentgyörgyi József, a *Mondolat* első változatának elkészítője Jénában,⁶⁴ Somogyi Gedeon pedig a pápai református collegium elvégzése után pozsonyi jogi fakultáson⁶⁵ tanult tovább.

A Hunyadi–Szaklányi-levél korabeli recepciójáról egyelőre kevés információ tudható, annyi viszont bizonyos, hogy megjelenése után több évvel is népszerű írásnak számított Debrecenben.⁶⁶ A *Mondolat* recepciótörténete a Kazinczy és köre felőli megközelítésben azonban árnyalt képet mutat. A műfaj azonosítási folyamatában találunk példát „paszkvillusra”,⁶⁷ de van szó „bolond munkáról”⁶⁸ és „éretlen szüleményről” is.⁶⁹ Először Kazinczy írta le, hogy a gúnyirat tulajdonképpen micsoda, és összeállításának módszerét is tárgyalta:

Írásaimból öszveszedte a' szókat, phrásisokat, 's azokból ész és minden elérhető cél nélkül egy Centót fűzött. A' Glossáriumban az én szavaimat öszvekevert a' Barczafalvi, Dugonics, Perecsényi, Vandza, Folnesics,

61 Joseph de Jouvancy alapján a paródia ellenkező értelműt, a világít vallással helyettesít. A 18. századra pedig a laicizálódás eredményeként a vallásos átköltés érdektelenné vált, amelynek köszönhetően az ironizálás került előtérbe. TARNAI, „A parodia...”, 448.

62 Uo., 456.

63 SZINNYEI József, „Hunyadi Ferencz”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1891–1914), 4:1430.

64 HALMY Márta, „Szentgyörgyi József orvos levelei Kazinczy Ferenchez”, in *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1991*, szerk. GAZDA László és MÓDY György (Debrecen: Déri Múzeum, 1993), 334.

65 FÁBIÁN Gábor, „Adatok Somogyi Gedeon életéről”, *Figyelő* I., 1. (1876), 15–18, 15.

66 Lásd a Hunyadi–Szaklányi-levélről szóló részt

67 „Decemb. utolsó napjaiban egy Somogy Vármegyei Úr, kinek soha sem hallám nevét, postán küld-meg nékem egy *Mondolat* (oratio) név alatt akkor nyomtatásban megjelent Pasquillt ellenem.” Kazinczy Ferenc Gróf Dessewffy Józsefnek, 1814. február 24., in *KazLev*, 11:241, 2602. sz.

68 „Veszprémben egy bolond munka jött ki *Mondolat* cím alatt. Kazinczyt, az új szókkal előt, egy rangba teszi, Barczafalvi Szabóval, Kalapácsiccsal, Folnesiccsel, Vándzával, Pethével, Dugonicsal 's egyéb hasonlókkal. Egész sorokat kivett a' Dayka Életéből, egész sorokat Berzsényi ódájából. Én csak egy éjjel olvashatnám.” Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, 1814. február 6. – 1814. február 12., in *Kölcsey Ferenc levelezése*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, 5 köt., Kölcsey Ferenc minden munkái (Budapest: Universitas, 2005), 1:288. Kiemelés az eredetiben.

69 „Békességes türesem engedhette, de a' drága időt sajnáltam arra pazarolni, hogy egészen átolvastam volna. – Somogyi Gedeon Veszprémi Eskütt szerzője az éretlen szüleménynek. – Azt tartom valami korcsában részegségében dictálta neki szerencsétlen Múzsája.” Horváth József Elek Berzsényi Dánielnek, Bogát, 1814. augusztus 27., in *Berzsényi Dániel levelezése*, szerk. FÓRISZ Gergely, Berzsényi Dániel összes munkái (Budapest: Editio Princeps, 2014), 365, 170. sz. A továbbiakban: *BerzsényiLev*.

Pethe szavaival, 's nevet rajtok. Így nevetni könnyű. Nagy ellensége Berzsenyinek.⁷⁰

Később Helmečy Mihály sem járt el másként, amikor Berzsenyi Dánielnek a következőket írta:

Az egész Mi egy semmi; mert az egy czél és eszmélet nélkül öszvetoldozgatott, a' Kazinczy, Berzsenyi, az én, Perecsényi, 's Folnesics Pethe és Ruzske phrasiszkáikból, kifejezéseikből, kiszemelgetett szavaikból öszvetoldozgatott zavar és cento.⁷¹

Az idő múlásával Kazinczy a *Mondolat* forrásainak azonosításában csak Folnesics, Vándza és Pethe nevét hagyta meg. Bíró Ferenc szerint azért, mert e három szerző diszkretizálta legjobban Kazinczy törekvéseit,⁷² ezért a széphalmi mester szemében a *Mondolat* legnagyobb bűne az volt, hogy nevét az ízléstelen nyelvújítókkal mosta össze.⁷³ Ennek ellenére Kazinczy nagy pontossággal ismerte fel a *Mondolat* intertextuális utalásait, ennek köszönhetően az irodalomtörténet a későbbiekben az ő megállapításaiából és észrevételeiből kiindulva próbálta meg rekonstruálni a pamflet forrásait.

A gúnyiratok összefüggései

A *Mondolat*ban a Hunyadi–Szaklányi-levélből származó átvételek jól felismerhetőek, a szöveg genette-i értelemben tartalmaz inter- és hypertextuális átvételeket is. Az 1813-as pamfletben szereplő utalások lábjegyzet formájában találhatóak meg, három helyen. Elsőként a 19. lapon kezdődő *Mondolat* című részben, ahol a mondolat szóhoz kapcsolódó „f” lábjegyzet szó szerinti átvétel,⁷⁴ másodikként a 33. lapon kezdődő „s” jelölésű jegyzet,⁷⁵ szintén a Szentgyörgyi-féle eredetihez kapcsolva. Utolsóként a „v” jelölés alatt olvashatjuk a következőket:

70 Kazinczy Ferenc Gróf Dessewffy Józsefnek, 1814. február 24., in *KazLev*, 11:241, 2602. sz.

71 Helmečy Mihály Berzsenyi Dánielnek, Pest, 1814. február 21., in *BerzsenyiLev*, 333, 149. sz.

72 Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum, 2010), 419–420.

73 Uo., 59.

74 „Lesznek – úgymond – abban a' *Mondolat*ban sok régi Magyar Irolatokból, és új Verseletekből, és a' dologhoz illő felhordolatok, lilimlag, és ró'salag leírásokkal való virágositmányok. Tsupántsak a' természetes szókkal élek abba, elkerülüm pedig a' természetlen szókat, vagy a' természet-nélkül való mondásokat. Nem sokat ért ebben a' Tótlag – és Németleg ember.” [SOMOGYI], *Mondolat...*, 20.

75 „Innen ázolog a' Teréjtudákság, hova tartozik a' Kög, mellyel – így fejezi-ki magát egy tudákozságos Letzkéket járd: már tudok rajzolni **köböket, tzövekeket, hengereket**, és

Méltán is: mert a' Könyvet jól magyarítani, nemesebb dologítás, mint a' madzagot sodorítani, a' posztót nadrágítani, a' deszkát asztalítani, az árpát seríteni, a' szilvát pálinkítani. Ha én Nyelvmives leszek, így hektikába sem esem, mint a' vén Kőmives, ki csak a' sok köhögést miveli – sőt reményelem, hogy a' Nyelvmilevés engem még Szolga Birosit, sőt meg is Viczé Ispányit - - Óh melly szép köszöntelő Mondolatot hallanak én tőlem az én beiktatásomkor a' Vármegye' Házában; hasonló Butszózatot fognak hallani tőlem az én eliktatásomkor; – a' milyen örömmel iktatnak be, olly örömmel iktatnak ki. – A' mint szöll a' fenterentett Magyaritvánt Hazafi Hunyadi, Kedves Barátjához irt Levele' utolján. Lásd Püsp. Él. 234. l.⁷⁶

A forrás megjelölése kizárólag itt szerepel, tehát ahogyan azt Somogyi a *Vezérszó* 10. oldalán elmondta, nem az 1795-ben megjelent Hunyadi–Szaklányi-levél szövegéből dolgozott, hanem Tóth Ferenc *Helvétziai vallástéttel...* című művéből.⁷⁷ Feltehetőleg Tóth sem a toldalékban lévő szövegből idézett, ugyanis a Szily által leközölt eredeti utolsó négy bekezdése⁷⁸ Tóthnál teljesen hiányzik, illetve az idézet mondat közepén szakad meg.⁷⁹ Ezen kívül vannak más, jelentős mondatbeli eltérések is, például: „Oh! Mely szép bé-köszöntelő mondatot hallanak én tőllem a' Vármegye-Házában bé-iktattatásomkor. Hasonló bútsulatot fognak hallani el-iktattatásomkor, vagy akarom mondani, haza menetelemkor.”⁸⁰ de Tóthnál: „Óh melly szép köszöntelő mondatot hallanak én tőlem az én beiktatásomkor a' Vármegye házában; hasonló butszózatot fognak hallani tőlem az én eliktatásomkor, a' milyen örömmel iktatnak be, olly örömmel iktatnak ki.”⁸¹ Ezek lehetnek Tóth szándékos átalakításai is, ám a kéziratos terjedés és másolás korabeli szokásának megfelelően érdemes feltételezni legalább egy közvetítő szöveg létezését, amelyet Tóth is használhatott, ugyanis itt többről van szó, mint

---

asztalgokat és a' Földmérésben nem soká mesterleg leszek, viert az én eszem **madárlat**; de azt annak is köszönhetem, hogy a' Tanítóm nem **tökleg** és **számárlag**, hanem, **Platótag**. Ugyan ezen Tanító magyarázza az Egilátszatokat 's Tüneményeket, és tanítani néki játszat." Szaklányi szövegében pedig a következőket olvashatjuk: „Járom a' Tudakosságos letzkéket, és már tudok rajzolni **Köböket**, **Czövekeket**, **Hengereket**, és **Asztalagokat**; még pedig nem gyermekleg festem én azokat. A' Czöveket (pyramis) p. o. koránt sem alóli festem hegyesnek, hanem felül. Nagy tehát már is az én megvilágosod-mányom, és mondhatom, hogy a' földmérésben nem soká Mesterleg leszek. Mert az eszem is **madárlag**, 's a' Tanítóm sem **tökleg** és **számárlag**, hanem **Platólag**." [SOMOGYI], *Mondolat...*, 33–34. Kiemelés az eredetiben.

76 [SOMOGYI], *Mondolat...*, 44–46.

77 TÓTH, *Helvétziai vallástéttel követő...*, 234.

78 „Nem sokat fog abban érteni a' Tótlag és Németleg ember; sőt még a' Magyar sem, a' ki csak vadászatos, bányászatos, méhészetes 's egyéb a'-féle ember" SZILY, „Gúnyirat a nyelvújítók...”, 185.

79 „Nem sokat ért ebben a' Tótlag és Németleg ember." TÓTH, *Helvétziai vallástéttel követő...*, 234. Kiemelés az eredetiben.

80 SZILY, „Gúnyirat a nyelvújítók...”, 185.

81 TÓTH, *Helvétziai vallástéttel követő...*, 234.

elírásról, vagy a központozás és ékezetek áthelyezéséről. A *Mondolat* ezenkívül arra is kitér, hogy szerzői sem ismerik személyesen a levél eredeti változatát,⁸² szerzőként Szaklányi Zsigmondot említik és a megjelenés helyének a *Magyar Hirmondót* jelölik meg – talán szándékosan tévesen.

Tehát a Hunyadi–Szaklányi-levél és a *Mondolat* kapcsolatának vizsgálatában az a fontos tény állapítható meg, hogy az átvétel egy másik szöveg közvetítésével került át a veszprémi gúnyiratba, ahol nemcsak mint paratextus jelenik meg (lábjegyzetek formájában), hanem mint metatextus⁸³ (hiszen a szöveg egy másikat kommentál), és intertextus is (a szó szerinti átvétel miatt). A *Mondolat* szövegek közöttiségének komplexitása tehát nemcsak az átvételek helyeinek azonosítását és elemzését foglalja magában, hanem azt is, hogy a forrásszövegek esetében is számolni kell más, azokat közvetítő szövegek létezésével. Ezen kívül nem szabad megfeledkezni róla, hogy a kortárs kritika egyik alapidarabját tartjuk a kezünkben, amelynek veszélyeire Bíró Ferenc hívta fel a figyelmet:

a *Mondolat* „egy lévbe” keverte a műkedvelő, a nemzeti nyelv súlynak megnövekedéséből adódó lehetőségeknek ellenállni nem tudó, a nyelv kérdéskörében azonban teljesen járatlan s Kazinczy által is keményen bírált szerzők képtelen nyelvét az ő újszerűségektől, sőt az idegenszerűségektől sem idegenkedő írásmódjával.⁸⁴

Külön fontos kiemelni, hogy a szerző milyen szöveghelyekhez fűz lábjegyzeteket, illetve mit gúnyolnak ki a Hunyadi–Szaklányi-levélen keresztül Barczafalvi és Dugonics által alkotott szavak a jegyzetekben. Mikor a *Vezérszó* hőse a gúnyirat megírásának tervéről és annak megvalósításáról beszél, az általuk létrehozott szavakkal írja le a folyamatot: „Lesznek – úgy-mond – abban a *Mondolat*ban sok régi Magyar *Irolatokból*, és új *Verseletekből*, és a’ dologhoz illő felhordolatok, liliumlag, és ró’salag leírásokkal való virágositmányok”,⁸⁵ tárgyának pedig „a’ Magyar Nyelv Kimiveltetésének szükségese, és kerülhetetlen voltát”⁸⁶ jelöli meg. Tehát a túlzó szóalkotással vonja párhuzamba a nyelv kiművelésének fontosságát, amely ezért nem lehet sikeres. Itt tulajdonképpen egy polemikus paródiával találjuk magunkat szemben, hiszen ez a fajta paródia „olyan módon teheti szóvá az alkotó és mű gyengéit, hogy ezáltal a maga pozícióját erősíti.”⁸⁷ Ez a feltétel itt maradéktalanul teljesül, mivel mind a *Mondolat* első, mind az 1813-as változatá-

82 „Néhai SZAKLÁNYI ZSIGMOND más Vallásbéli Hirdész is [...]” [SOMOGYI], *Mondolat...*, 10.

83 Uo.

84 BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború...*, 509.

85 [SOMOGYI], *Mondolat...*, 20. Kiemelés az eredetiben.

86 Uo.

87 FRIED, „Szövegek érintkezése...”, 34.

nak szerzői a túlzó szóalkotásokat, illetve a számukra furcsának ható tájnyelvi szavakat és szókapcsolatokat állítják párhuzamba a kiparodizált szerzők 1813-ig megjelent bizonyos műveivel.⁸⁸ Ezek hatására a pamflet célja (vagyis a magyar nyelv kiművelésének szándéka) felértékelődik:

De, hogy forda nélkül szóljak – tekintsük akár a’ komoj, es erköltsös Tudományokat; akár a’ csinos, és kápráztató foglalású műveket, ha őszinték akarunk lenni, megkell vallanunk: hogy ezeknek eddig lett kimivelése nyilvánossan alapítja állittományomnak lehetőségét.⁸⁹

A „v” jegyzet Barczafalvi („a’ Népet felvilágosító szelided érzeményekre gerjesztelő Románok”)⁹⁰ és Kazinczy („és más szívképző Repülőírások”)⁹¹ fordításairól, módszereiről szól: „Méltán is: mert a’ Könyvet jól magyarítani, neme-sebb *dologítás*, mint a’ madzagot sodorítani, a’ *posztót nadrágítani*, a’ *deszkát asztalítani* [...]”,⁹² hogy „Nyelvünk ékes szóllásának (sic!) tsergedezni kezdő tsermelyit elmés miveiknek árjával pennánk’ méltósággal duzzadozó nagyságára nevelni törekedjenek.”⁹³ Tehát a fordítási munka látszólagos felértékeléséhez képest a jegyzet pont ellentétes hatást vált ki, miután olyan tevékenységekhez képest méltat, amelyeket a leírt nyelvújító szavakkal jellemez.

88 Bővebben lásd a 3. lábjegyzetet.

89 [SOMOGYI], *Mondolat...*, 29.

90 „A szerelmi jelenetek ábrázolásánál: itt Barczafalvi Szabó nyilván igen merészen jár el, mikor a szerelmeseknek kettesben töltött perceiket, enyelségeiket, a részletezett csokolózásokat minden rövidítés nélkül lefordítja. [...] ám ne felejtjük el azt sem, ily nyíltan erotikus jelenetet, ily részletezéssel, ily belső ábrázolási igénnyel a magyar próza Barczafalvi Szabó előtt nem rögzített, s így a lehetséges leírási variációkat Barczafalvi Szabónak kellett kitá-lálnia.” MARGÓCSY István, „Szigvárt apológiája: Barczafalvi Szabó Dávid és nyelvújítás”, in MARGÓCSY István, „...A férfikor nyarában...”: *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, 110–129 (Pozsony: Kalligram, 2013), 122–123.

91 *Kazinczynek fordított egyveleg írásai: Első kötet: Marmontelnek szívképző regéji: Két könyvben* (Széphalom–Abaúj, 1808). Ahogy Burján Mónika fogalmaz, Kazinczy „Marmontelt például azért fordítja, „hogy a francia társalgási nyelv színeit, stílusát honosítsa meg a magyarban.” BURJÁN MÓNICA, „Ez a’ nyugtalan törekedés, dolgozástomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez...»: Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107, 1. sz. (2003): 43–74, 61. De a megjelenés kapcsán arról értesítették a széphalmi mestert, hogy fordítását többen érthetetlennek találták: „Hogyan léyen az illy munka mindennek érthető? Én csak azoknak akartam érthetővé tenni, a’ kik a francia Conversatio stylusát ismerik.” Uo., 65.

92 [SOMOGYI], *Mondolat...*, 44. Kiemelés az eredetiben.

93 Uo., 44–45.

Konklúzió

Tanulmányomban a Hunyadi–Szaklányi-levél és a *Mondolat* intertextuális elemzése olyan 18–19. század fordulóján született művek irányába tereli a figyelmet, amelyek kutatása fontos szerepet játszik a nyelvújítás folyamatának és eseményeinek megértésében, illetve az 1813-as pamflet irodalomtörténeti pozíciójának pontosításában. Ez nemcsak a kor irodalmi ízlésének rekonstruálása miatt fontos, hanem azért is, mert így olyan alakok kerülhetnek előtérbe irodalmi tevékenységükkel együtt, akiket eddig az irodalomtörténet kevéssé ismert vagy elemzett – ilyen többek közt Hunyadi és Szaklányi is. Rajtuk keresztül pedig a debreceni református kör nyelvújításbeli tevékenysége is pontosabban meghatározhatóvá válik, hiszen befolyásuk a *Debreceni Grammatikától* egészen a *Bétsi Magyar Mercuriusig* elért. Nem véletlen, hogy többek közt ennek az összefüggésnek a vizsgálata is hiányzik a *Mondolat* forráskutatásából, hiszen a szövegkiadás változatos gyakorlatot mutat. A gúnyirat ugyanis eddig (a 2005-ös reprintet nem számolva) három kiadásban jelent meg, ezek közül az eredeti, 1813-as kiadás már az interneten is elérhető.⁹⁴ A második a Régi Magyar Könyvtár sorozat részeként, Balassa József szerkesztésében kiadott 1898-as változat,⁹⁵ a harmadik pedig *A Magyar nyelvújítás ontológiája* című kötetben megtalálható szöveg, amely 1995-ös könyv a Somogyi-féle lábjegyzeteket nem is tartalmazza.⁹⁶ Az eredeti kiadás online közzétételével újra relevánssá válik a szöveg kutatása, amely egyrészt lehetővé teszi a vele kapcsolatos irodalomtörténeti ellentmondások tisztázását, másrészt pedig képes lehet a szerzők és műveik pontosabb azonosítására is. Mindez hozzájárulhat a nyelvújítás történetének akkurátus vizsgálatához, illetve a *Felelet a Mondolatra* című munkával való kapcsolat további kutatásához.

94 [SOMOGYI], *Mondolat*... Elektronikus változata hozzáférhető többek közt a Google Bookson: <https://bit.ly/3uoW6Tq>, hozzáférés: 2020. november 11.

95 [SOMOGYI Gedeon], *Mondolat: Dicshalom 1813*, Régi magyar könyvtár 10 (Budapest: Franklin Társulat, 1898).

96 SZALAI Anna, szerk., *Pennaháborúk: Nyelvi és irodalmi viták: 1781-1826* (Budapest: Szépirodalmi, 1995).

„Aber ich werde ihn benennen, als Szaklányi“:
Die Zusammenhaenge zwischen der Hunyadi–Szaklányi Brief
und das *Mondolat*

Nachdem Ferenc Kazinczy in 1813 von Sándor Szentmártoni Radó im Brief das *Mondolat* bekommen hat, hat er sofort in seinem umfangreichen Bekanntenkreis angefangen zu hinterhaken, um den Autor des *Mondolat* und seine Absicht zu erheben. Die Rolle von Gedeon Somogyi und seines Freundeskreises hat sich fortschrittlich geklärt, und die durch Kazinczy erkannte Schriftsteller und ihre Werke haben sich Monat zu Monat erweitert. Unter diesen befindet sich in der Literatur als Hunyadi–Szaklányi Brief zitiert, in dem *Bétsi Magyar Mercurius* in 1795 publiziert Pasquill, der einen besonderen Platz in dem Text von *Mondolat* besetzt. Die Stelle der Entlehnung ist naemlich nicht in einer der Zeitschriften veröffentlichten Briefe, sondern (wie darauf Somogyi auf dem Blatt 46 zitiert), der Werk von Tóth Ferenc: *Helvétziai vallástételt követő túl a' Tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e' jelen való időkig lehozva*. Dieser Brief befindet sich unter dem Titel XXXV. *Püspök Hunyadi Ferentz*, wo Tóth das Leben von Hunyadi vorstellt und er verweist dort das Pamphlet aus der Zeitung – aenlich als der *Mondolat* tut, in der Fussnote. In meiner Studie presentiere ich also die intertextuellen Zusammenhaenge zwischen den zwei Texten (von 1795 und 1813), was helfen könnte die Ursprungsgeschichte vom *Mondolat* zu schattieren.

